

ΤΟ ΒΗΜΑ των κοινωνικών επιστημών

- **Γ. Χάλκος:** Εργασία από απόσταση: Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα και οικονομικο-κοινωνικά θέματα
- **Μ. Σταμπουλής:** Αποκέντρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης
- **Γ. Ζαρωτιάδης** ή περιφερειακή πολιτική απασχόλησης;
- **Θ. Μπράβος:** Διεθνείς σχέσεις και *modus operandi*
- **Κ. Δικαίος:** Ανα-οριοθέτηση σχέσεων κράτους και ιδιωτικής οικονομίας
- **Α. Ντόκα:** Η προσωπικότητα
- **Α. Μπρούζος** και το έργο του εκπαιδευτικού
- **Θ. Καραλής:** Ιδιότητα του πολίτη
- **Σ. Μπάλιας** και διά βίου εκπαίδευση στις σύγχρονες κοινωνίες
- **Α. Καλαϊτζάκη:** Σεξουαλικός εξαναγκασμός
- **Ε. Παπαδάκη** στις συντροφικές σχέσεις
- **Β. Παπαδάκη** φοιτητών/φοιτητριών:
- **Β. Παττακού-Παρασύρη** Διάπραξη και θυματοποίηση
- **Ι. Αδαμόπουλος:** Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών νομικών-πολιτικών επιστημών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση
- **Μ. Καβαλιέρου:** Αναζητώντας
- **Μ. Βρυωνίδης** προσδιοριστικούς παράγοντες των έμφυλων διαφορών στην εκπαίδευση
- **Ζ. Αντωνοπούλου-Τρεχλή:** Σκέψεις για την ουτοπία (με αφορμή τους Όρνιθες του Αριστοφάνη)

• **Summaries**

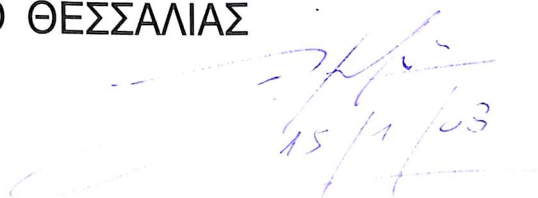
ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΔ΄

Τεύχος 50

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Handwritten signature and date 15/1/03.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Γεώργιος Ε. Χάλκος:

Εργασία από απόσταση: Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα
και οικονομικο-κοινωνικά θέματα 5

Μιλτιάδης Σταμπουλής, Γρηγόριος Ζαρωτιάδης:

Αποκέντρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης
ή περιφερειακή πολιτική απασχόλησης;
Αναπτύσσοντας ένα περιφερειακό σχέδιο δράσης
για την απασχόληση στην Κεντρική Μακεδονία 31

Θανάσης Μπράβος:

Διεθνείς σχέσεις και modus operandi: Ηθική και διεθνές δίκαιο
ή εθνικό συμφέρον; Η περίπτωση της Ελλάδας 63

Κώστας Γ. Δικαίος:

Ανα-οριοθέτηση σχέσεων κράτους και ιδιωτικής οικονομίας
και ο ρόλος του νεο-διευθυντισμού·
η περίπτωση των διοικητών νοσοκομείων 85

Αγλαΐα Ντόκα, Ανδρέας Μπρούζος:

Η προσωπικότητα και το έργο του εκπαιδευτικού
στον Ημερήσιο Αθηναϊκό Τύπο 115

Θανάσης Καραλής, Στάθης Μπάλιας:

Ιδιότητα του πολίτη και διά βίου εκπαίδευση στις σύγχρονες
δημοκρατικές κοινωνίες 143

**Αργυρούλα Ε. Καλαϊτζάκη, Ελένη Παπαδάκη, Βασιλεία Παπαδάκη,
Βασιλική Παττακού-Παρασύρη:**

Σεξουαλικός εξαναγκασμός στις συντροφικές σχέσεις
φοιτητών/φοιτητριών: Διάπραξη και θυματοποίηση 163

Ιωάννης Γ. Αδαμόπουλος:

Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών νομικών-πολιτικών επιστημών
στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση για το επάγγελμά τους
και την επαγγελματική ικανοποίηση 193

Μαρία Καβαλιέρου, Μάριος Βρυωνίδης:

Αναζητώντας προσδιοριστικούς παράγοντες των έμφυλων
διαφορών στην εκπαίδευση: Ο ρόλος του φύλου
του εκπαιδευτικού στη διαμόρφωση στάσεων των μαθητών
απέναντι σε μαθησιακά αντικείμενα 221

Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή:

Σκέψεις για την ουτοπία
(με αφορμή τους Όρνιθες του Αριστοφάνη) 251

Summaries 267

Εργασία από απόσταση: Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα και οικονομικο-κοινωνικά θέματα

Γεώργιος Ε. Χάλκος*

Περίληψη

Σε αυτή την εργασία περιγράφεται συνοπτικά η ιστορική εξέλιξη και η διεθνής εμπειρία όπως αυτή προκύπτει από την υλοποίηση εφαρμογών τηλεργασίας. Έμφαση δίνεται τόσο στα οικονομικά θέματα που διέπουν την τηλεργασία όσο και σε ιδιαίτερα κοινωνικά ζητήματα που αφορούν την εξ' αποστάσεως εργασία και ανακύπτουν από τη διαφορετική αντιμετώπιση του ζητήματος από την πλευρά των εργαζομένων και των επιχειρήσεων ή οργανισμών στους οποίους αυτοί εργάζονται. Αναλύονται τα πλεονεκτήματα, τα μειονεκτήματα, καθώς επίσης και οι προϋποθέσεις υλοποίησης και οι δυσκολίες εφαρμογής της τηλεργασίας. Τέλος, γίνεται μια πρώτη προσπάθεια εμπειρικής διερεύνησης, μέτρησης και υποδειματοποίησης της προδιάθεσης των εργαζομένων και των επιχειρήσεων για υιοθέτηση προγραμμάτων τηλεργασίας σε διάφορους τομείς οικονομικής δραστηριότητας. Για το σκοπό αυτό αναλύονται σημαντικές παράμετροι του θέματος, όπως ζητήματα παραγωγικότητας, καθώς επίσης και οι προσδιοριστικοί-ανασταλτικοί παράγοντες που επηρεάζουν την επιτυχή εφαρμογή της.

Εισαγωγή

Η εμφάνιση της τηλεργασίας ως επίσημος εναλλακτικός τρόπος εργασίας συναντάται στη δεκαετία του '60 με πρωτοπόρες

* Ο Γεώργιος Ε. Χάλκος είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

τις εταιρίες F-International το 1962 και ICL το 1969 (Haddon and Lewis, 1994, σελ. 3). Το φαινόμενο της τηλεργασίας στα τέλη της δεκαετίας του '80 προκύπτει ως μία νέα μορφή ευέλικτης εργασίας η οποία θα έδινε τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να προσαρμόζονται ευκολότερα στις μεταβολές των απαιτήσεων της αγοράς.

Η τηλεργασία είναι μία νέα μορφή οργάνωσης της εργασίας σύμφωνα με την οποία το προϊόν της, ή τμήμα αυτού, διακινείται μέσα από το σύστημα των τηλεπικοινωνιών και εκτελείται σε τοποθεσίες εκτός του παραδοσιακού εργασιακού χώρου. Δηλαδή η τηλεργασία προβάλλει ως ένας νέος τρόπος εξεύρεσης προσωπικού σε συνθήκες έλλειψης εργατικού δυναμικού ή ως ένας τρόπος αντιμετώπισης προβλημάτων μη επαρκούς εργασιακού χώρου (Haddon and Lewis, 1994, σελ. 2). Αυτό συνεπάγεται ότι ο εργαζόμενος δεν είναι πλέον αναγκαίο να παραδίδει ιδιόχειρα το προϊόν στον επόμενο συνάδελφό του εντός της αλυσίδας της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι απαλλάσσεται από την υποχρέωση της συνεχούς φυσικής παρουσίας στο μόνιμο χώρο εργασίας και μπορεί να εργάζεται είτε στην οικία του είτε σε κέντρα τηλεργασίας πλησίον της οικίας του, με ωράρια προσαρμοσμένα στις ατομικές του ανάγκες, προτιμήσεις και περιορισμούς¹.

Προγράμματα τηλεργασίας σε πιλοτική μορφή εφαρμόστηκαν από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς με κυριότερες προσπάθειες αυτές της διαχειριστικής αρχής των Γαλλικών Τηλεπικοινωνιών – DGT, της IBM και της Mountain Bell κατά την δεκαετία του '80 (Monod, 1983, σελ. 2· Olsen, 1985, σελ. 100), των British Tele-com, French Telecom και Xerox-UK (Kelly, 1984, σελ. 3), αλλά και από υπουργεία όπως των Μεταφορών και των Οικονομικών της Ολλανδίας, και από Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όπως ο Δήμος του Rotterdam στην Ολλανδία, των Hampshire, Kent και Enfield στην Αγγλία (Overmars, 1992· Olsen and Primps, 1984).

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει συνοπτικά την ιστορική εξέλιξη και τη διεθνή εμπειρία από την υλοποίηση εφαρμογών τηλεργασίας και για πρώτη φορά υποδειγματοποιεί την εφαρμογή τηλεργασίας με τη βοήθεια του υποδείγματος logit. Η μοντελοποίηση αυτή, με τη χρήση δείγματος 106 μεγάλων επιχειρήσεων και οργανισμών και 424 ερωτηθέντων, οδηγεί στην εξαγωγή των πιθανοτήτων εφαρμογής τηλεργασίας βάσει των στατιστικά σημαντικών επιλεγμένων μεταβλητών.

Η διάρθρωση της μελέτης είναι η ακόλουθη. Στο τμήμα 1 παρουσιάζεται η εξέλιξη της τηλεργασίας κυρίως στην Ελλάδα, την

Ευρώπη, την Αμερική και τον Καναδά. Κατόπιν συζητούνται αναλυτικά τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα καθώς και οι προσδιοριστικοί παράγοντες της επιτυχούς εφαρμογής της τηλεργασίας. Στο τμήμα 3 παρουσιάζεται η μεθοδολογική προσέγγιση και στο τμήμα 4 τα βασικά εμπειρικά αποτελέσματα της μελέτης. Στο Τμήμα 5 επιχειρείται η υποδειγματοποίηση της τηλεργασίας με τη βοήθεια της λογιστικής παλινδρόμησης. Τέλος το τελευταίο τμήμα παρουσιάζει και αναλύει τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης, καθώς και τις κύριες διαπιστώσεις για την ανάπτυξη της τηλεργασίας.

1. Η εξέλιξη της τηλεργασίας

Όπως προκύπτει από τη διεθνή βιβλιογραφία ακόμα και σήμερα η τηλεργασία ως εναλλακτικός τρόπος εργασίας εφαρμόζεται κυρίως από μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις και οργανισμούς – κυρίως από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα αλλά και δημόσιους οργανισμούς ουσιαστικά σε πιλοτικό επίπεδο εφαρμογής. Η τηλεργασία εκτός του παραδοσιακού εργασιακού χώρου προβλέπεται να πάρει σημαντικές διαστάσεις για το 15% των υπαλλήλων στις ΗΠΑ και τον Καναδά (Statistics Canada, 2004· US Bureau of Labor Statistics, 2004) και περίπου 9% στις Ευρωπαϊκές χώρες (European Commission, 2004· Neufeld και Fang, 2005).

Στον πίνακα 1 παρουσιάζεται το ποσοστό του μεριδίου της αγοράς που κατέχει η τηλεργασία σε διάφορα Ευρωπαϊκά Κράτη για το έτος 2004 και προβλέψεις για τα έτη 2005-2006.

Στην Ελλάδα ο αριθμός των τηλεεργαζομένων ως ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού για το έτος 1999 ανερχόταν στο 1,3% (50.000 εργαζόμενοι) το οποίο θεωρείται χαμηλό σε σχέση με τα αντίστοιχα ποσοστά ανάπτυξης της τηλεργασίας σε άλλες χώρες, όπως η Ολλανδία (18,2% και 1.200.000 εργαζόμενοι), Δανία (11,6% και 300.000 εργαζόμενοι), Φινλανδία, (10% και 220.000 εργαζόμενοι), Σουηδία (9% και 300.000 εργαζόμενοι) και Μεγάλη Βρετανία (5,5% και 1.455.000 εργαζόμενοι) (ΕΙΤΟ, 1998, σελ. 300).

Όπως προκύπτει και από τη μελέτη εφικτότητας της TRENDS (1994), η εφαρμογή της τηλεργασίας στη χώρα μας από τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα βρίσκεται σε μία δυναμική πορεία και αναμένεται ότι με το τέλος της δεκαετίας που διανύουμε θα έχει έως και εικοσαπλασιαστεί σε σχέση με τις τωρινές εφαρμογές.

Πίνακας 1

Ανάπτυξη του μεριδίου αγοράς τηλεργασίας
στην Ευρώπη, 2004-2006 (αξία αγοράς το 2005: 328 δις €)

	Μερίδιο Αγοράς		
	2006	2005	2004
Βέλγιο - Ολλανδία - Λουξεμβούργο	2.9	2.8	2.4
Γαλλία	3.3	2.7	2.8
Γερμανία	3.4	2.9	2.7
Ιταλία	3.7	4.4	3.7
Ισπανία	2.7	2.8	2.5
Μεγάλη Βρετανία	3.5	4.0	3.9
Δυτική Ευρώπη	3.3	3.3	3.1
Ευρωπαϊκή Ένωση	3.5	3.6	3.2

Πηγή: ΕΙΤΟ, 2005.

Σε έρευνα για το Ηνωμένο Βασίλειο των Ο'Regan και Huws (1998) παρουσιάζεται μεταξύ άλλων ο αριθμός ανδρών και γυναικών σε σχέση με το χώρο στον οποίο τηλεργάζονται. Συγκεκριμένα, 192.420 άνδρες (ή ποσοστό 25%) και 81.730 γυναίκες (ή 24%) εργάζονται σε ξεχωριστούς χώρους από την οικία τους. Ομοίως, 139.220 γυναίκες (41%) τηλεργάζονται στο σπίτι τους σε σύγκριση με μόνο 119.094 ανδρών (15%), ενώ 113.185 άνδρες (59%) τηλεργάζονται χρησιμοποιώντας τα σπίτια τους ως βάση και διάφορες τοποθεσίες για εργασία. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των τηλεεργαζομένων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ποσοστό 2% των τηλεεργαζομένων είναι ηλικίας 16-24 ετών, 22% ηλικίας 25-34, 32% ηλικίας 35-44, 29% μεταξύ 45-54, 12% ηλικίας 55-64 ετών και 3% άνω των 65 ετών (Huws et al., 1999). Σχεδόν το 73% των τηλεεργαζομένων είναι παντρεμένοι ή συζούν σε σύγκριση με ποσοστό 58% στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, ενώ το 77% είναι πλήρους απασχόλησης. Τέλος 9% των τηλεεργαζομένων είναι ανάπηροι.

2. Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της τηλεργασίας

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η διεθνής εμπειρία έχει να επιδείξει προσπάθειες εφαρμογής τηλεργασίας με διαφορετικό βαθμό επιτυχίας. Σημαντικοί λόγοι ανάπτυξης της τηλεργασίας, μεταξύ των άλλων, είναι η συνεχής πληθυσμιακή αύξηση και η συνεπαγόμενη αύξηση της χρήσης τροχοφόρων, η συνεχιζόμενη μετανάστευση από αγροτικές σε αστικές περιοχές και τα φυσικά όρια της υπάρχουσας υποδομής των μεταφορικών υπηρεσιών που οδηγεί σε συνεχή χειροτέρευση στην κυκλοφοριακή συμφόρηση στις μεγάλες πόλεις, με αναμενόμενες επιπτώσεις στην παραγωγικότητα και στη δημόσια υγεία.

Τα κύρια πλεονεκτήματα (οφέλη) και μειονεκτήματα της τηλεργασίας, από τη σκοπιά των εργαζόμενων, των επιχειρήσεων αλλά και του κοινωνικού συνόλου, συνοψίζονται και παρουσιάζονται στον πίνακα 2. Προσπάθειες σχολιασμού των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της τηλεργασίας βρίσκουμε στις εργασίες των Ντούτση (1998), Ρομπόλη και Δημουλά (1998) και στο Σαλαμούρη (2001). Η υιοθέτηση της τηλεργασίας δημιουργεί ευελιξία στην οργάνωση της επιχείρησης και των οργανισμών, καθώς το εργατικό δυναμικό μπορεί να αναζητηθεί στην ευρύτερη περιοχή δραστηριοποίησης της επιχείρησης χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς. Είναι εμφανές ότι η ευελιξία αυτή τόσο στο χρόνο όσο και στη δομή της εργασίας, δίνει ένα αυξημένο αίσθημα πρωτοβουλίας και ικανοποίησης.

Η χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς επέκταση των ορίων εύρεσης και επιλογής προσωπικού συνυφασμένη με την κατάργηση των περιορισμών ωραρίου, οδήγησε στη δημιουργία καλύτερων, από πλευράς ευελιξίας, ομάδων εργασίας. Σύμφωνα με μελέτη της European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (1996), αυτή η ευελιξία οδήγησε σε σημαντική μείωση των λειτουργικών δαπανών και σε αύξηση παραγωγικότητας μεταξύ 10%-40% σε μια σειρά μεγάλων προγραμμάτων τηλεργασίας. Διάφορα άλλα οφέλη αφορούν την αποφυγή δημιουργίας νέων χώρων εργασίας, τη μείωση των ημερών απουσίας, και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της επιχείρησης λόγω νεωτεριστικής εικόνας.

Με τη μείωση του χρόνου μετακίνησης μεταξύ του χώρου εργασίας και της κατοικίας, η παραγωγικότητα των εργαζομένων αυξάνεται καθώς μειώνονται (ή και μηδενίζονται) τόσο το κόστος όσο και η κόπωση από τις μετακινήσεις αυτές. Οι συμμετέχοντες

Πίνακας 2

Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της εργασίας από απόσταση

	Πλεονεκτήματα	Μειονεκτήματα
Για τους εργαζόμενους	1. Εξοικονόμηση χρόνου. 2. Μείωση δαπανών μετακίνησης. 3. Μείωση κόπωσης. 4. Περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης. 5. Αυξημένο αίσθημα ελευθερίας και μεγαλύτερη δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών. 6. Ευελιξία στο χρόνο και στη δομή της εργασίας. 7. Ενίσχυση της οικογενειακής συνοχής.	1. Ιδιαίτερη μορφή κοινωνικού απομονωτισμού. 2. Απώλεια των κοινωνικών σχέσεων και αλληλεπίδρασης μεταξύ των εργαζομένων στο χώρο εργασίας. 3. Ενδεχόμενη μείωση της ικανοποίησης από την εργασία. 4. Μείωση των ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης.
Για τις επιχειρήσεις	1. Αύξηση παραγωγικότητας εργατικού δυναμικού. 2. Αύξηση κερδών. 3. Περισσότερες ευκαιρίες εξεύρεσης εργατικού δυναμικού. 4. Μείωση λειτουργικού κόστους. 5. Απαλλαγή από κόστος δημιουργίας χώρων εργασίας. 6. Αυξημένη ανταγωνιστικότητα λόγω μείωσης κόστους και νεωτεριστικής εικόνας.	1. Απώλεια διοικητικού ελέγχου και επίβλεψης των εργαζομένων με πιθανή συνέπεια τη μείωση της παραγωγικότητας. 2. Μεγαλύτερη απουσία των καλύτερων υπαλλήλων από το γραφείο. 3. Απώλεια συνεργιών για την επιχείρηση. 4. Δυσκολία αποτίμησης χρηματοοικονομικών ωφελειών. 5. Αποδυνάμωση συνδικάτων εργαζομένων.
Για το κοινωνικό σύνολο	1. Μείωση ρύπανσης, και κυκλοφοριακής συμφόρησης. 2. Μείωση κατανάλωσης ενέργειας. 3. Μείωση ανεργίας - Μεγαλύτερη προσφορά και ζήτηση εργατικού δυναμικού. 4. Δυνατότητα εισόδου στην αγορά εργασίας μειονεκτούντων ομάδων του πληθυσμού. 5. Ανάπτυξη του επιπέδου απασχόλησης των απομακρυσμένων από τα αστικά κέντρα περιοχών. 6. Μικρότερη συγκέντρωση στις πόλεις.	1. Κοινωνική απομόνωση.

Πηγή: European Foundation for the Improvement of Living and working Conditions, 1996 και Pinsonneault (1999, σελ. 5 και 8).

σε πιλοτικές εφαρμογές δείχνουν ιδιαίτερα ευχαριστημένοι απολαμβάνοντας τις δυνατότητες ελεύθερης διαχείρισης του χρόνου που τους προσφέρει η τηλεργασία. Επίσης εξαιτίας της ελεύθερης επιλογής από τον εργαζόμενο του κατάλληλου χρόνου πραγματοποίησης της εργασίας, βελτιώνεται τόσο η ποιότητα όσο και ο όγκος της παραγόμενης εργασίας.

Καθώς οι εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα να αναζητήσουν εργασία σε επιχειρήσεις που εδρεύουν μακριά από τον τόπο κατοικίας αυτό συνεπάγεται μεγαλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης. Η δυνατότητα εκτέλεσης της εργασίας στην οικία τους ή σε κέντρα τηλεργασίας κοντά στον τόπο κατοικίας τους χωρίς περιορισμό ωραρίου συντελεί σε αύξηση της προσφοράς εργασίας και δίνει δυνατότητα σε άτομα με ειδικές ανάγκες ή με οικογενειακές ή άλλες υποχρεώσεις (όπως γυναίκες με παιδιά σε μικρές ηλικίες), να εργαστούν.

Σε κοινωνικό επίπεδο, η μείωση μετακινήσεων συντελεί σε εξοικονόμηση ενέργειας και χρόνου που θα ξοδεύονταν στη μετακίνηση από και προς τον τόπο εργασίας. Αυτό με τη σειρά του συνεπάγεται μείωση της ρύπανσης, της κόπωσης και του άγχους, καθώς και κυκλοφοριακή αποσυμφόρηση και κάποια περιβαλλοντική αναβάθμιση των αστικών περιοχών (Hopkinson et al., 1999· Henderson et al., 1996· Henderson and Mokhtarian, 1996· JALA 1990· Mokhtarian and Varma, 1998). Ο λόγος αυτός αιτιολογεί, έστω και μερικώς, την άποψη ότι η τηλεργασία αποτελεί εργαλείο για τη διαχείριση της κυκλοφορίας στα αστικά κέντρα.

Αρκετοί ερευνητές τονίζουν και τις αρνητικές επιδράσεις της τηλεργασίας για μια σειρά λόγων, όπως απουσία καλύτερων υπαλλήλων από το γραφείο (Johnson, 1997), απώλεια συνεργιών για την επιχείρηση (Fitzer, 1997), δυσκολίες διαχείρισης της τηλεργασίας (Solomon and Templar 1993· Niles 1994), δυσκολία εκτίμησης των χρηματοοικονομικών ωφελειών της τηλεργασίας (Doswell, 1992) και μέσο αποδυνάμωσης των συνδικάτων των εργαζομένων (Huws, 1991).

Διάφορα συλλογικά όργανα εργαζομένων, όπως η Low Pay Unit, υιοθετώντας την άποψη ότι η τηλεργασία αποτελεί μέσο επιβολής συνθηκών εκμετάλλευσης των εργαζομένων με δημιουργία δύο τύπων εργαζομένων, αυτών που εργάζονται κανονικά στο χώρο που εδρεύει η επιχείρηση και αυτών που εργάζονται περιστασιακά στην οικία τους, κράτησαν ιδιαίτερα αρνητική και επιφυλακτική στάση απέναντι στην τηλεργασία (Huws, 1984· Holti and Stern, 1986, σελ. 46· Brocklehurst, 1989, σελ. 24).

Αν δεχτούμε ότι η εργασία αποτελεί βασική πηγή κοινωνικής αλληλεπίδρασης και ανάπτυξης σχέσεων φιλίας μεταξύ των εργαζομένων (Kinsman, 1987, σελ. 100· Shamir and Solomon, 1985, σελ. 9) τότε σύμφωνα με τον Olsen (1985, σελ. 45) το κυριότερο μειονέκτημα της τηλεργασίας θεωρείται η κοινωνική απομόνωση στην οποία υπόκειται ο τηλεεργαζόμενος. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και από τα αποτελέσματα έρευνας του Henley Centre for Forecasting (1988, σελ. 19) όπου το 20% των ερωτηθέντων απάντησε ότι θεωρεί την κοινωνική αλληλεπίδραση στο χώρο εργασίας σημαντικότερη.

Αντίθετα οι επιχειρήσεις σύμφωνα με τον Kawakami (1983, σελ. 51) στην πλειοψηφία τους δεν αντιλαμβάνονται την απομόνωση των εργαζομένων ως πρόβλημα. Ο Brocklehurst (1989, σελ. 56-57) μάλιστα ισχυρίζεται ότι οι επιχειρήσεις επιδιώκουν τη μείωση της ενδοεπιχειρησιακής κοινωνικότητας με στόχο τη μείωση του χρόνου που αυτή η κοινωνική συναναστροφή αποσπά τους εργαζομένους από το έργο τους.

2.1. Προσδιοριστικοί παράγοντες επιτυχούς εφαρμογής

Η εφαρμογή της τηλεργασίας μπορεί να αυξήσει την παραγωγικότητα μπορεί και όχι. Βασική προϋπόθεση επιτυχίας ενός προγράμματος τηλεργασίας είναι ο κατάλληλος προγραμματισμός τόσο σε επίπεδο εφαρμογής και λειτουργίας όσο και σε οργανωτικό. Σε λειτουργικό επίπεδο οι καθοριστικοί παράγοντες επιτυχίας είναι συνδεδεμένοι με τον μηχανισμό ελέγχου της «παραγωγής», της αξιολόγησης των αποτελεσμάτων καθώς και τον μηχανισμό υποστήριξης για αποτελεσματική επίλυση προβλημάτων που εμφανίζονται κατά την παραγωγική διαδικασία.

Στο οργανωτικό επίπεδο οι καθοριστικοί παράγοντες επιτυχίας είναι συνάρτηση της υπάρχουσας οργανωτικής δομής της επιχείρησης, της σωστής επιλογής ατόμων που θα στελεχώσουν την ομάδα τηλεργασίας, του προσδιορισμού συγκεκριμένων εργασιών που μπορούν να πραγματοποιηθούν αποδοτικά από απόσταση, και της καταλληλότητας της θέσης τηλεργασίας στην οικία ή σε κάποιο κέντρο τηλεργασίας.

3. Μεθοδολογική προσέγγιση

Με δεδομένο ότι η εργασία από απόσταση στην Ελλάδα βρίσκεται στα αρχικά στάδια ανάπτυξης, στη μελέτη αυτή επιλέχθηκε το δείγμα να αποτελείται από σχετικά μεγάλες επιχειρήσεις ή οργανισμούς του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα. Επίσης επιλέχθηκαν επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς οικονομικής δραστηριότητας όπως ιδιωτικές επιχειρήσεις, χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρίες, Υπουργεία, Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ), Τριτοβάθμια Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, κ.ά. Η έρευνα διενεργήθηκε στον νομό Αττικής. Σε κάθε επιχείρηση ή οργανισμό συμπληρώθηκαν ερωτηματολόγια από ένα διευθυντικό στέλεχος, από έναν προϊστάμενο τμήματος και από δύο απλούς υπαλλήλους².

Η δειγματοληπτική μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η στρωματοποιημένη τυχαία απλή δειγματοληψία (ΣΤΑΔ). Σε αυτή την περίπτωση ο πληθυσμός αρχικά διαιρείται σε Η στρώματα (στην περίπτωσή μας τομείς οικονομικής δραστηριότητας) και κατόπιν από κάθε στρώμα ή ένα τυχαίο δείγμα μεγέθους n_h επιλέγεται. Για να καθορίσουμε το μέγεθος του δείγματος πρέπει να αποφασίσουμε τι αναλογία από το συνολικό δείγμα θα κατανεμηθεί σε κάθε τομέα. Αυτή η αναλογία καθορίζει πόσο μεγάλο θα είναι το απλό τυχαίο δείγμα σε κάθε τομέα. Γενικά, μεγαλύτερα δείγματα θα πρέπει να επιλέγονται για μεγαλύτερα στρώματα και για στρώματα με μεγαλύτερη διακύμανση.

Όμως, εκτός του καθορισμού του επιθυμητού περιοριστικού ορίου του δειγματοληπτικού σφάλματος (με απλά λόγια της διαφοράς της πραγματικής παραμέτρου από το δειγματικό μέσο), πρέπει να γνωρίζουμε τη διακύμανση του δείγματος. Καθώς η διακύμανση δεν είναι γνωστή, οι συνήθεις τρόποι πρακτικής εκτίμησης της διακύμανσης είναι η χρήση αποτελεσμάτων άλλων πειραματικών ερευνών ή η λήψη δείγματος σε δύο στάδια. Στην έρευνά μας χρησιμοποιήσαμε τη δεύτερη μέθοδο. Η τιμή της δειγματικής διακύμανσης που βρήκαμε στο πρώτο στάδιο της δειγματοληψίας (πιλοτικό στάδιο) καθόρισε το τελικό μέγεθος του δείγματος. Κατόπιν επιλέξαμε τον αριθμό των επιπρόσθετων μονάδων που χρειάστηκαν στο δεύτερο στάδιο για να ολοκληρώσουμε το συνολικό μέγεθος δείγματος που καθορίστηκε στο πρώτο στάδιο (βλέπε Χάλκος, 2006, Κεφάλαιο 5).

Για τη δειγματοληψία χρησιμοποιήθηκε η βάση δεδομένων της ICAP. Με τη βοήθεια πινάκων τυχαίων αριθμών επελέγησαν οι ε-

πιχειρήσεις του δείγματος αφού αριθμήθηκαν οι επιχειρήσεις της βάσης δεδομένων με αύξοντα αριθμό. Η βασική ερευνητική ερώτηση ήταν «Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την παραγωγικότητα της εξ αποστάσεως εργασίας». Το χρησιμοποιούμενο ερωτηματολόγιο αποτελείτο από δημογραφικές ερωτήσεις (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, επίπεδο μόρφωσης) και από μια σειρά ερωτήσεων πολλαπλής επιλογής στην κλίμακα Likert σχετικά με τις θέσεις των ερωτηθέντων για συγκεκριμένα ζητήματα που αφορούσαν την τηλεργασία και τις προοπτικές της (κυρίως την επίδραση της τηλεργασίας στην παραγωγικότητα, την προδιάθεση για τηλεργασία, τους ανασταλτικούς παράγοντες εφαρμογής τηλεργασίας). Συνολικά συλλέχθηκαν 424 ερωτηματολόγια (από 106 επιχειρήσεις και οργανισμούς) τα οποία συμπληρώθηκαν με προσωπικές συνεντεύξεις.

4. Εμπειρικά αποτελέσματα

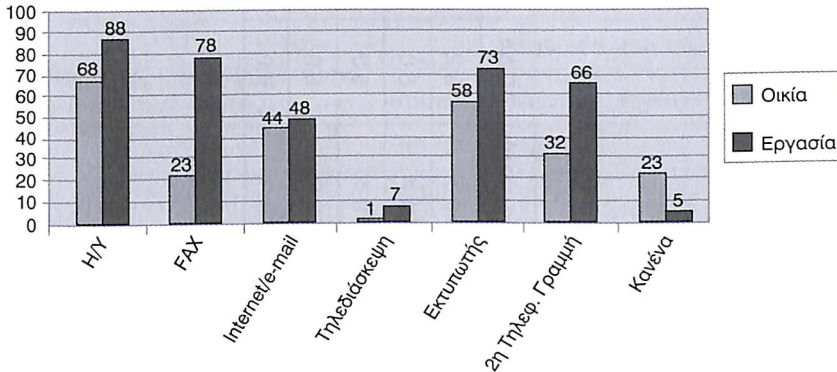
Το ποσοστό χρήσης Η/Υ σε διάφορες ηλικιακές ομάδες φαίνεται ικανοποιητικό. Ως αναμενόταν, παρατηρείται υψηλός βαθμός χρήσης Η/Υ στην εργασία στις μικρότερες ηλικίες (περίπου 95%) σε σχέση με τις μεγαλύτερες ηλικίες (περίπου 66%). Μπορούμε να πούμε ότι το ποσοστό χρήσης Η/Υ για τις μεγαλύτερες ηλικίες θεωρείται ενθαρρυντικό για τη επέκταση και εφαρμογή της τηλεργασίας και από αυτές τις ηλικίες.

Από το διάγραμμα 1 βλέπουμε ότι η χρήση Η/Υ (88%) και εκτυπωτή (73%) είναι υψηλή στις μεγάλες επιχειρήσεις και οργανισμούς του υπό ανάλυση δείγματος. Παρατηρείται επίσης υψηλό ποσοστό πρόσβασης στο Internet και στο ηλεκτρονικό ταχυδρομείο – e-mail (48%). Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτοί που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο στην εργασία τους το θεωρούν χρήσιμο και απαραίτητο και για το σπίτι. Σίγουρα η διαφορά στη χρήση του υπόλοιπου ηλεκτρονικού εξοπλισμού στο χώρο εργασίας και στην οικία είναι αναμενόμενη. Φαίνεται όμως ότι υπάρχει ένα αξιολόγο ποσοστό εργαζομένων που διαθέτει ικανοποιητική υποδομή στην οικία του. Αυτό διευκολύνει την επέκταση και εφαρμογή της τηλεργασίας με σχετική ευκολία και χωρίς υψηλό κόστος απόκτησης του απαραίτητου εξοπλισμού, αν αυτό κριθεί απαραίτητο.

Αλλά ας εξετάσουμε σταδιακά τα σημαντικότερα αποτελέσματα της έρευνας. Στον πίνακα 3 παρουσιάζονται οι ανασταλτικοί παρά-

Διάγραμμα 1

Χρήση εξοπλισμού στην οικία και στον χώρο εργασίας (%)

γοντες εφαρμογής της τηλεργασίας. Το βασικό χαρακτηριστικό είναι πως τα ποσοστά μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών, εμφανίζουν την ίδια πορεία (αυξανόμενα σε σχέση με τα επίπεδα δυσκολίας), μάλιστα για τα δύο τελευταία επίπεδα δυσκολίας τα ποσοστά μεγιστοποιούνται. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως όλοι οι παράγοντες που θα μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο στην εφαρμογή της τηλεργασίας, αξιολογούνται από τους εργαζόμενους ως αρκετά σημαντικοί. Οι κυριότεροι αυτοί ανασταλτικοί παράγοντες ανάπτυξης σχετίζονται με την έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής, την αδυναμία διατήρησης επαγγελματικών σχέσεων μεταξύ των εργαζομένων λόγω απόστασης, τη δυσχέρεια διοικητικού ελέγχου και συτονισμού και την έλλειψη κατάλληλου θεσμικού πλαισίου.

Ο πίνακας 4 παρουσιάζει τις επιπτώσεις στην παραγωγικότητα ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης των ερωτηθέντων. Από τον πίνακα αυτό βλέπουμε ότι 32,5% των ερωτηθέντων με βασική μόρφωση αναμένουν αύξηση αλλά στην πλειοψηφία τους (52%) δεν προβλέπουν μεταβολή στην παραγωγικότητα. Σε αντίθεση, οι ερωτηθέντες με μέση και ανώτατη εκπαίδευση αναμένουν αύξηση παραγωγικότητας σε ποσοστά 55,2% και 52,3% αντίστοιχα. Οι ερωτηθέντες με ανώτερη εκπαίδευση σε ποσοστό 41,4% αναμένουν αύξηση της παραγωγής, και σε ποσοστό 32,5% σταθερότητα. Ταυτόχρονα η τάξη αυτή φαίνεται να έχει τους πιο απαισιόδοξους αναφορικά με τη μεταβολή στην παραγωγικότητα από την εφαρμογή της τηλεργασίας, καθώς 23,6% των ερωτηθέντων προβλέπουν μείωση.

Πίνακας 3
Ανασταλτατικοί παράγοντες εφαρμογής τηλεργασίας (%)

Ανασταλτικοί παράγοντες	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ	ΔΓ/ΔΑ	Σύνολο
Έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής	11,8	14,7	13,7	24,1	30,5	5,2	100%
Φύση εργασίας	11,6	18,2	19,6	22,9	21,7	6,0	100%
Αδυναμία συνεργασίας με συναδέλφους	16,8	13,9	20,6	24,6	19,1	5,0	100%
Δυσχέρεια διοικητικού ελέγχου/συντονισμού	12,3	13,7	20,3	27,9	20,8	5,0	100%
Μη ύπαρξη κατάλληλου θεσμικού πλαισίου	11,8	13,0	17,5	23,6	26,0	8,0	100%

Πίνακας 4

Επιπτώσεις στην παραγωγικότητα ανά επίπεδο εκπαίδευσης των εργαζομένων (%)

Μεταβολή παραγωγικότητας	Βαθμίδα εκπαίδευσης			
	Βασική	Μέση	Ανώτερη	Ανώτατη
Αύξηση	32,5	55,2	41,4	52,3
Σταθερή	52,0	29,8	32,5	32,4
Μείωση	15,5	12,7	23,6	12,9
ΔΓ/ΔΑ	0,0	2,3	2,5	2,4
Σύνολο	100%	100%	100%	100%

Πίνακας 5

Αναμενόμενα αποτελέσματα στην παραγωγικότητα ανά κλάδο δραστηριότητας

Μεταβολή παραγωγικότητας	Τομείς δραστηριότητας				
	Ιδιωτικές επιχειρ.	Τράπεζες	Δημόσιος Τομέας	ΟΤΑ	Ασφαλιστ. εταιρίες
Αύξηση	45,5%	61,8%	53,2%	46,8%	43,8%
Σταθερή	33,2%	24,4%	34,0%	43,6%	31,3%
Μείωση	18,8%	13,0%	10,7%	7,4%	16,7%
ΔΓ/ΔΑ	2,5%	0,8%	2,1%	2,2%	8,2%
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	100%

Στον πίνακα 5 εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τα αναμενόμενα αποτελέσματα στην παραγωγικότητα ανά κλάδο δραστηριότητας. Οι εργαζόμενοι σε χρηματοοικονομικούς οργανισμούς και τράπεζες, είναι οι πιο αισιόδοξοι σχετικά με την επίδραση της τηλεργασίας στην παραγωγικότητα (61,8%). Οι εργαζόμενοι σε ασφαλιστικές εταιρείες και ιδιωτικές επιχειρήσεις εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά απαισιοδοξίας (16,7% και 18,8% αντίστοιχα). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση ιδιωτικού και δημόσιου το-

Πίνακας 6

Αναμενόμενα αποτελέσματα στην παραγωγικότητα των εργαζομένων

Μεταβολή παραγωγικότητας	Θέση στην επιχείρηση ή οργανισμό		
	Υπάλληλος	Προϊστάμενοι τμημάτων	Διευθυντικά στελέχη
Αύξηση	47,14%	52,70%	52,31%
Σταθερή	33,87%	29,05%	30,00%
Μείωση	15,56%	17,57%	15,38%
ΔΓ/ΔΑ	3,43%	0,68%	2,31%
Σύνολο	100%	100%	100%

μέα, όπου οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφανίζονται πιο θετικοί ως προς τις επιδράσεις της τηλεργασίας στην παραγωγικότητα.

Ο πίνακας 6 παρουσιάζει τα αναμενόμενα αποτελέσματα στην παραγωγικότητα των εργαζομένων αναφορικά με τη θέση των ερωτηθέντων στις επιχειρήσεις. Τα διευθυντικά στελέχη είναι πιο αισιόδοξα σχετικά με την επίδραση της τηλεργασίας στην παραγωγικότητα, ενώ προϊστάμενοι (προϊστάμενες) τμημάτων εμφανίζουν υψηλότερο ποσοστό επιφυλακτικότητας ή και απαισιοδοξίας (17,57%).

Τέλος στον πίνακα 7 παρουσιάζεται ο επιθυμητός και ο ρεαλιστικός βαθμός εφαρμογής τηλεργασίας. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, το 26,2% των ερωτηθέντων απάντησε ότι δεν θέλουν την εφαρμογή της τηλεργασίας, ενώ όσοι απάντησαν θετικά έδειξαν μια προτίμηση επιθυμητού βαθμού εφαρμογής της τηλεργασίας 2-3 ημέρες ανά εβδομάδα (28,6%). Από την άλλη πλευρά,

Πίνακας 7

Επιθυμητός και ρεαλιστικός βαθμός εφαρμογής τηλεργασίας (%)

Βαθμός εφαρμογής	Μέχρι 1 Ημ/Μήνα	1 Ημ/Εβδ.	2-3 Ημ/Εβδ.	4-5 Ημ/Εβδ.	6-7 Ημ/Εβδ.	Καμία	ΔΓ/ΔΑ	Σύνολο
Επιθυμητός	13,1	12,1	28,6	15,7	3,5	26,2	0,8	100%
Ρεαλιστικός	14,6	10,2	25,0	17,1	2,8	29,1	1,2	100%

αναφορικά με τον ρεαλιστικό βαθμό εφαρμογής της τηλεργασίας περίπου το 29% των ερωτηθέντων απάντησε ότι δεν πιστεύουν στην εφαρμογή της τηλεργασίας, ενώ όσοι απάντησαν με αισιοδοξία έδειξαν μια προτίμηση ρεαλιστικού βαθμού εφαρμογής της τηλεργασίας και πάλι 2-3 ημέρες εβδομαδιαίως (25%).

5. Υποδειγματοποίηση εφαρμογής τηλεργασίας

Μετά την παρουσίαση των βασικών μεταβλητών και των αντίστοιχων απαντήσεων των ερωτηθέντων, ας προχωρήσουμε στην υποδειγματοποίηση της εφαρμογής τηλεργασίας βάσει των μεταβλητών αυτών. Συγκεκριμένα ως εξαρτημένη μεταβλητή θα χρησιμοποιηθεί η επιθυμία εφαρμογής τηλεργασίας. Η απάντηση στη συγκεκριμένη ερώτηση κυμαινόταν στο διάστημα από «καμία ημέρα» μέχρι «1 ημέρα ανά μήνα». Όσοι απάντησαν τις δύο ακραίες περιπτώσεις («καμία ημέρα» ή «1 ημέρα ανά μήνα») θεωρήθηκαν ότι δεν επιθυμούν την εφαρμογή τηλεργασίας, ενώ όσοι απάντησαν από 1 ημέρα και πάνω ανά εβδομάδα θεωρήθηκαν ότι επιθυμούν την εφαρμογή τηλεργασίας. Αυτοί που δεν απάντησαν είτε λόγω άγνοιας είτε λόγω απροθυμίας παραλείφθηκαν από το προς ανάλυση δείγμα.

Ως ανεξάρτητες μεταβλητές θεωρήθηκαν τόσο οι κοινωνικο-οικονομικές (ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, εισόδημα, φύλο) όσο και διάφορες άλλες ποιοτικές μεταβλητές. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται τα «προσωπικά οφέλη» από την τηλεργασία (άνετο ντύσιμο, αποφυγή περιπτών διακοπών κατά την ώρα εργασίας, εύκολη επικοινωνία κ.λπ.) και η «υπευθυνότητα στην εργασία» υποδηλώνοντας την ανάγκη των εργαζομένων για ανεξαρτησία στις καθημερινές τους δραστηριότητες καθώς και την επιθυμία τους για την κρίση της εργασίας τους βάσει αποτελεσμάτων. Διάφορες ψευδομεταβλητές κατασκευάστηκαν αναφορικά με τη θέση τους στην εργασία (Υπάλληλος, Προϊστάμενος, Διευθυντής), τις προβλέψεις των ερωτηθέντων για την επίδραση της εφαρμογής της τηλεργασίας πάνω στην παραγωγικότητα καθώς και τις επιπτώσεις στην παραγωγικότητα ανά επίπεδο εκπαίδευσης των εργαζομένων.

Οι μεταβλητές αυτές χρησιμοποιήθηκαν σε μια λογιστική (logistic) παλινδρόμηση (όπως αυτή εξηγείται αναλυτικά στο Παράρτημα). Η μέθοδος προτιμήθηκε από την πολλαπλή παλινδρόμηση, καθώς η εξαρτημένη μεταβλητή είναι διχοτομική και ασυνεχής. Επιπρόσθετα η λογιστική παλινδρόμηση είναι πιο κατάλληλη

Πίνακας 8
Αποτελέσματα από λογιστική (logistic) παλινδρόμηση

Παράμετροι	Συντελεστές	Στατιστική Wald	Τιμή P	e ^{βι}
Σταθερός όρος	-4,36	12.13	0.000	0.0128
Ηλικία	0,242	4.001	0.033	1.2738
Οικογενειακή κατάσταση	0,244	3.446	0.057	1.2763
Προσωπικά οφέλη	0,433	8.772	0.002	1.5419
Εργασιακή υπευθυνότητα	-0,374	5.640	0.017	0.6880

μονοτονική συνάρτηση για το δείγμα των συλλεχθέντων δεδομένων συγκρινόμενη με το κριτήριο ελαχίστων τετραγώνων μιας πολλαπλής παλινδρόμησης. Επίσης η λογιστική παλινδρόμηση προτιμήθηκε από μια διακριτή ανάλυση (discriminant analysis) καθώς η τελευταία βασίζεται στις υποθέσεις της πολυδιαστατικής κανονικότητας (multivariate normality) και των ίσων μητρών διακύμανσης-συνδιακύμανσης κατά μήκος των ομάδων. Αυτές οι υποθέσεις δεν απαιτούνται στη λογιστική παλινδρόμηση.

Καθώς το βασικό μας ενδιαφέρον εστιάζεται στις κύριες επιδράσεις, έχουμε παραλείψει τις αλληλεπιδράσεις των μεταβλητών. Το τελικό υπόδειγμα επελέγη βάσει της ατομικής στατιστικής σημαντικότητας των μεταβλητών και έχει τη μορφή:

$$\text{logit} [\Pr(Y = 1)] = \beta_0 + \beta_1 \text{ Ηλικία} + \beta_2$$

$$\text{Οικογενειακή κατάσταση} + \beta_3 \text{ Προσωπικά οφέλη} + \beta_4$$

$$\text{Εργασιακή υπευθυνότητα} + \varepsilon_t$$

όπου Y ορίζει την εξαρτημένη μεταβλητή ως 1 για εφαρμογή τηλεργασίας και 0 για μη εφαρμογή. Τα αποτελέσματα του εκτιμημένου υποδείγματος παρουσιάζονται στον πίνακα 8.

Η ατομική στατιστική σημαντικότητα των β παρουσιάζεται στην στήλη Wald (Chi-square). Οι αντίστοιχες τιμές P (P-values) των ατομικών στατιστικών τεστ παρουσιάζονται στην αντίστοιχη στήλη και αντιστοιχούν στην πιθανότητα $\Pr > \text{Chi-square}$. Ο σταθερός όρος και η μεταβλητή *Προσωπικά οφέλη* είναι στατιστικά σημαντικές σε όλα τα συνήθη επίπεδα στατιστικής σημαντικότητας ($\alpha = 0.05, 0.01$ και 0.1). Οι μεταβλητές *Ηλικία* και *Εργασιακή υ-*

πευθυνότητα είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδα $\alpha = 0,05$ και $\alpha = 0,1$, ενώ η μεταβλητή *Οικογενειακή κατάσταση* είναι στατιστικά σημαντική μόνο για $\alpha = 0,1$.

Βασιζόμενοι στο εκτιμημένο υπόδειγμα και στην παρεχόμενη πληροφόρηση μπορούμε να υπολογίσουμε τους λόγους πιθανοτήτων για εφαρμογή τηλεργασίας για άτομα αναφορικά με τα προσωπικά οφέλη και χωρίς αναφορά στην ηλικία, στην οικογενειακή κατάσταση και την εργασιακή υπευθυνότητα. Ο προσαρμοσμένος λόγος πιθανοτήτων ισούται με 1,55 το οποίο σημαίνει ότι η πιθανότητα για εφαρμογή τηλεργασίας είναι περίπου 1,55 φορές υψηλότερη για ένα άτομο το οποίο ενδιαφέρεται για τα προσωπικά του οφέλη σε σχέση με κάποιο άτομο που δεν ενδιαφέρεται. Η στατιστική Wald είναι στατιστικά σημαντική δείχνοντας ότι υπάρχει στατιστική υποστήριξη στα δεδομένα αυτά ότι τα μεγαλύτερα προσωπικά οφέλη αυξάνουν την πιθανότητα εφαρμογής τηλεργασίας.

Μπορούμε να υπολογίσουμε τη διαφορά $e^{\hat{\beta}_i} - 1$ η οποία εκτιμά την ποσοστιαία αλλαγή (αύξηση ή μείωση) στις πιθανότητες $\pi = \frac{\Pr(Y=1)}{\Pr(Y=0)}$ για κάθε μοναδιαία αλλαγή στη X_i διατηρουμένων σταθερών των υπολοίπων X . Ο συντελεστής της οικογενειακής κατάστασης είναι $\hat{\beta}_2 = 0,244$, το οποίο συνεπάγεται ότι $e^{\hat{\beta}_2} = 1,2763$ και $e^{\hat{\beta}_2} - 1 = 0,2763$. Αυτό σημαίνει ότι σε σχέση με την οικογενειακή κατάσταση η πιθανότητα εφαρμογής τηλεργασίας αυξάνει κατά 27,63% *ceteris paribus*. Ομοίως ο συντελεστής για την ηλικία είναι $\hat{\beta}_1 = 0,242$, το οποίο συνεπάγεται ότι $e^{\hat{\beta}_1} = 1,2738$ και $e^{\hat{\beta}_1} - 1 = 0,2738$. Αυτό σημαίνει ότι η ηλικία αυξάνει την πιθανότητα εφαρμογής τηλεργασίας κατά 27,38% *ceteris paribus*. Κοιτώντας τα άλλα αποτελέσματα και με όμοιο τρόπο, βλέπουμε ότι για τα προσωπικά οφέλη και την εργασιακή υπευθυνότητα οι πιθανότητες εφαρμογής τηλεργασίας αυξάνονται κατά 55,19% και μειώνονται κατά 31,2% αντίστοιχα, διατηρουμένων σταθερών των υπολοίπων. Σημειωτέον ότι το αρνητικό πρόσημο της μεταβλητής «εργασιακή υπευθυνότητα» αναμενόταν και δεν είναι κάτι που εκπλήσσει. Οι εργαζόμενοι σε υψηλότερες βαθμίδες της ιεραρχικής κλίμακας φαίνεται να προτιμούν την παρουσία τους στο χώρο εργασίας για αμεσότερη επίβλεψη των παραγωγικών διαδικασιών.

Η συνολική στατιστική σημαντικότητα του υποδείγματος δίνεται ως $\chi^2 = 26,117$ με επίπεδο σημαντικότητας $P = 0,000$ και 4 βαθμούς ελευθερίας. Βασιζόμενοι στην τιμή αυτή απορρίπτουμε την H_0 (όπου $H_0: \beta_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = 0$) και συμπεραίνουμε ότι

τουλάχιστον ένας συντελεστής β είναι διάφορος του μηδενός ($\chi^2_{0.05,4} = 9,488$).

Για να αξιολογήσουμε την προσαρμοστικότητα του υποδείγματος συγκρίνουμε το λογάριθμο της πιθανοφάνειας (likelihood statistic) $(-2 \log \hat{L})$ για το εκτιμημένο υπόδειγμα με τις ανεξάρτητες μεταβλητές με την τιμή που αντιστοιχεί στο μειωμένο υπόδειγμα (με μόνο τον σταθερό όρο). Η στατιστική του λόγου πιθανοφανειών για τη σύγκριση των δύο υποδειγμάτων δίνεται από τη διαφορά

$$LR = -2 \log \hat{L} - (-2 \log \hat{L}_F) = 26,12$$

όπου οι δείκτες R και F αντιστοιχούν στο μειωμένο (Reduced, R) και πλήρες (Full, F) υπόδειγμα αντίστοιχα. Η τιμή συγκρίνεται με την κριτική τιμή των πινάκων $\chi^2_{0.05,4} = 9,488$ η οποία συνεπάγεται απόρριψη της H_0 . Τέλος η τιμή του τεστ Hosmer και Lemeshow ισούται με 8,886 (με σημαντικότητα ίση με 0,395). Η μη-σημαντική τιμή χ^2 δείχνει μια καλή προβλεπτικότητα του υποδείγματος στην αντιστοιχία των πραγματικών και των εκτιμημένων τιμών της εξαρτημένης μεταβλητής.

6. Συμπεράσματα - διαπιστώσεις

Όπως προκύπτει από την παρούσα εργασία, η επιθυμία των εργαζομένων να τηλεργαστούν εμφανίζεται να είναι ενθαρρυντική. Οι προοπτικές ανάπτυξης της τηλεργασίας είναι μεγάλες, αν λάβουμε υπόψη το υψηλό ποσοστό κατοχής και χρήσης Ηλεκτρονικών Υπολογιστών από τους εργαζόμενους τόσο στο Δημόσιο όσο και στον Ιδιωτικό τομέα.

Η στάση των ερωτηθέντων αναφορικά με τις προοπτικές εφαρμογής της τηλεργασίας διαφοροποιήθηκε σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης των ερωτηθέντων. Οι ερωτηθέντες με βασική μόρφωση στην πλειοψηφία τους δεν προβλέπουν μεταβολή στην παραγωγικότητα σε αντίθεση με αυτούς με μέση και ανώτατη εκπαίδευση που στην πλειοψηφία τους αναμένουν αύξηση παραγωγικότητας μετά την εφαρμογή της τηλεργασίας. Η τάξη με ανώτερη μόρφωση φαίνεται να έχει τους πιο απαισιόδοξους αναφορικά με τη μεταβολή στην παραγωγικότητα, αφού 1 στους 4 ερωτηθέντες προβλέπει μείωση παραγωγικότητας μετά την εφαρμογή της τηλεργασίας.

Από την άλλη πλευρά, οι εργαζόμενοι σε χρηματοοικονομικούς οργανισμούς και τράπεζες, είναι οι πιο αισιόδοξοι σχετικά με την επίδραση της τηλεργασίας στην παραγωγικότητα, ενώ οι εργαζό-

μενοι σε ασφαλιστικές εταιρίες και ιδιωτικές επιχειρήσεις εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά απαισιοδοξίας. Ταυτόχρονα οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφανίζονται πιο θετικοί ως προς τις επιδράσεις της τηλεργασίας στην παραγωγικότητα.

Αναφορικά με τον επιθυμητό βαθμό εφαρμογής της τηλεργασίας περίπου 1 στους 4 ερωτηθέντες απάντησε αρνητικά στην εφαρμογή της τηλεργασίας, ενώ όσοι απάντησαν θετικά έδειξαν προτίμηση επιθυμητού βαθμού εφαρμογής 2-3 ημέρες εβδομαδιαίως. Ταυτόχρονα και αναφορικά με τον ρεαλιστικό βαθμό εφαρμογής της τηλεργασίας περίπου 1 στους 3 ερωτηθέντες υπήρξε τελείως αρνητικός.

Στην έρευνά μας, τα διευθυντικά στελέχη φαίνονται πιο θετικά (αισιοδοξα) αναφορικά με την επίδραση της τηλεργασίας στην αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ οι προϊστάμενοι (προϊστάμενες) τμημάτων εμφανίζουν υψηλό ποσοστό επιφυλακτικότητας (απαισιοδοξίας). Συγκεκριμένα δείξαμε ότι τα μεγαλύτερα προσωπικά οφέλη, η ύπαρξη οικογένειας και η ηλικία αυξάνουν την πιθανότητα εφαρμογής τηλεργασίας κατά 55,19, 27,63 και 27,38 αντίστοιχα, ενώ αντίθετα η εργασιακή υπευθυνότητα μειώνει την πιθανότητα εφαρμογής τηλεργασίας κατά 31,2%, διατηρουμένων σταθερών των υπολοίπων.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι στην έρευνα όλοι οι παράγοντες που θα μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο στην εφαρμογή της τηλεργασίας (έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής, αδυναμία διατήρησης επαγγελματικών σχέσεων λόγω απόστασης, δυσχέρεια διοικητικού ελέγχου και συντονισμού και έλλειψη θεσμικού πλαισίου) αξιολογούνται από τους εργαζόμενους ως αρκετά σημαντικοί.

Η εφαρμογή ευέλικτων μορφών εργασίας προϋποθέτει προσαρμογή των μεθόδων διοίκησης και ελέγχου έτσι ώστε τα αποτελέσματα από την εφαρμογή να είναι τα επιθυμητά. Σήμερα σε πρακτικό επίπεδο υπάρχουν ακόμα κάποια προβλήματα θεσμικού χαρακτήρα που δυσχεραίνουν την εφαρμογή της τηλεργασίας και σχετίζονται με την ασφαλιστική κάλυψη των τηλεεργαζομένων, απώλεια προνομίων άδειας λόγω ασθένειας, διακοπών κ.λπ.

Συγκεκριμένα η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την απουσία καταγραφής της τηλεργασίας τουλάχιστον από επίσημες πηγές απογραφών του πληθυσμού. Η απουσία νομοθετικού πλαισίου για τηλεργασία καθώς και η ασάφεια ορισμού της κάνει το πρόβλημα εντονότερο. Καθώς υπάρχει απουσία ειδικού νομοθετικού πλαισίου αναφορικά με την τηλεργασία, αυτό οδηγεί στο να αντιμετωπίζεται η τηλεργασία σαν ειδική μορφή οικιακής εργασίας. Κάποι-

ες υπάρχουσες ρυθμίσεις καλύπτουν την τηλεργασία χωρίς να την αφορούν άμεσα. Η Κουφοπούλου (2005) παραθέτει κάποιες διατάξεις του άρθρου 1 του Ν. 1876/1990, του άρθρου 22 του Ν. 1902/1990 και του άρθρου 1 του Ν. 2639/1998. Οι διατάξεις αυτές αφορούν αντίστοιχα τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις (εφαρμόσιμες και στους τηλεργαζόμενους), την πρόβλεψη κοινωνικής ασφάλισης του ΙΚΑ και τις ειδικές κατηγορίες απασχόλησης (ανάμεσά τους και η τηλεργασία).

Η πολιτεία πρέπει να παρέμβει και να εξασφαλίσει στους τηλεργαζόμενους ίδια δικαιώματα με αυτά των παραδοσιακά εργαζόμενων καθώς και άλλα μέτρα προώθησης της τηλεργασίας, όπως την ανάπτυξη τηλεπικοινωνιακής υποδομής, την εφαρμογή θεσμικών και φορολογικών μέτρων με στόχο την εξισορρόπηση της αγοράς προς όφελος της τηλεργασίας και την επιχορήγηση επιχειρήσεων που εφαρμόζουν τηλεργασία. Το μείζον πρόβλημα βρίσκεται στο γεγονός ότι, αν οι διατάξεις του εργατικού δικαίου εφαρμόζονται στους τηλεργαζόμενους τότε υπάρχει δυσκολία κάλυψης της έννοιας της εξαρτημένης εργασίας ή της παροχής ανεξάρτητων υπηρεσιών. Η αιτιολόγηση είναι απλή, καθώς η παροχή εργασίας εκτός των ορίων της επιχείρησης καθιστά αδύνατη την παρακολούθηση και εποπτεία από τον εργοδότη. Το άρθρο 1 του Ν. 2639/1998 έδωσε κάποια λύση στο πρόβλημα ορίζοντας ότι η συμφωνία μεταξύ τηλεργαζόμενου και εργοδότη για παροχή τηλεργασίας αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει σχέση εξαρτημένης εργασίας, αν και εφόσον αυτή κατατεθεί στην Επιθεώρηση Εργασίας εντός 15 ημερών (Κουφοπούλου, 2005). Και πάλι σε καθεστώς εξαρτημένης εργασίας υπάρχουν αμφισβητήσεις για την εφαρμογή των διατάξεων αναφορικά με το χρόνο εργασίας, όπως διαλείμματα και υπερωρίες, τις συνθήκες ασφάλειας και υγιεινής κ.λπ.

Η πολιτεία πρέπει να παρέμβει και να εξασφαλίσει στους τηλεργαζόμενους ίδια δικαιώματα με αυτά των παραδοσιακά εργαζόμενων καθώς και άλλα μέτρα προώθησης της τηλεργασίας όπως την ανάπτυξη τηλεπικοινωνιακής υποδομής, την εφαρμογή θεσμικών και φορολογικών μέτρων με στόχο την εξισορρόπηση της αγοράς προς όφελος της τηλεργασίας και την επιχορήγηση επιχειρήσεων που εφαρμόζουν τηλεργασία.

Παράρτημα

Υπόδειγμα Logit

Ας ορίσουμε τώρα τις ιδιότητες αναφορικά με την κατανομή της εξαρτημένης μεταβλητής³, η οποία είναι μια διχοτομική μεταβλητή Y που παίρνει την τιμή 1 με πιθανότητα Θ και την τιμή 0 με πιθανότητα $1 - \Theta$. Μια τέτοια τυχαία μεταβλητή έχει μια απλή διακριτή κατανομή πιθανοτήτων (discrete probability distribution) ορισμένη ως

$$\Pr(Y_i, \Theta_i) = \Theta_i^{Y_i} (1 - \Theta_i)^{1 - Y_i} \quad (1)$$

Δοθέντων των αμοιβαίως αποκλειόμενων $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$, η συνάρτηση πιθανοφάνειας της (1) είναι το προϊόν των οριακών κατανομών των Y_i 's. Συγκεκριμένα

$$L(Y, \Theta) = \prod_{i=1}^n \Pr(Y_i; \Theta_i) = \prod_{i=1}^n \left(\Theta_i^{Y_i} (1 - \Theta_i)^{1 - Y_i} \right) \quad (2)$$

όπου $\Theta = (\Theta_1, \Theta_2, \dots, \Theta_n)$.

Στο δείγμα μας οι πρώτες n_1 από τις n παρατηρήσεις αντιστοιχούν στην εφαρμογή τηλεργασίας ($Y_1 = Y_2 = \dots = Y_{n_1} = 1$), ενώ το υπόλοιπο των συλλεχθέντων παρατηρήσεων είναι κατά της εφαρμογής ($Y_{n_1+1} = Y_{n_1+2} = \dots = Y_n = 0$). Αυτό σημαίνει ότι η (2) γίνεται

$$L(Y, \Theta) = \left(\prod_{i=1}^{n_1} \Theta_i \right) \left[\prod_{i=n_1+1}^n (1 - \Theta_i) \right] \quad (3)$$

Αν $X_i = (X_{i1}, X_{i2}, \dots, X_{ik})$ το σύνολο των k ερμηνευτικών μεταβλητών $X_1, X_2, \dots, X_k$ για κάθε i άτομο τότε το υπόδειγμα λογιστικής παλινδρόμησης υποθέτει ότι υπάρχει μια ειδική σχέση μεταξύ των Θ_i και X_{ij} 's εκφρασμένη ως

$$\Theta_i = \frac{1}{1 + e^{\left[-\left(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_{ij} \right) \right]}} \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

Αντικαθιστώντας Θ_i στην (3) παίρνουμε τη συνάρτηση πιθανοφάνειας ως⁴

$$L(Y, \beta) = \frac{\prod_{i=1}^n e^{\left(\beta_0 + \sum_{j=1}^k X_{ij}\right)}}{\prod_{i=1}^n \left[1 + e^{\left(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_{ij}\right)}\right]} \quad (5)$$

Οι συντελεστές παλινδρόμησης β's του προτεινόμενου υποδείγματος ποσοτικοποιούν τη σχέση μεταξύ των ερμηνευτικών μεταβλητών και της εξαρτημένης, συμπεριλαμβάνοντας την επονομαζόμενη παράμετρο του λόγου πιθανοτήτων (Odds Ratio, OR). Ως πιθανότητα (odds) ορίζουμε το λόγο της πιθανότητας εφαρμογής τηλεργασίας προς την πιθανότητα η εφαρμογή να μην λάβει χώρα. Δηλαδή

$$\text{Odds } (E|X_1, X_2, \dots, X_n) = \frac{\text{Pr}(E)}{1 - \text{Pr}(E)} \quad (6)$$

Αντί να μεγιστοποιήσουμε το τετράγωνο των αποκλίσεων, όπως σε μια πολλαπλή παλινδρόμηση, η λογιστική παλινδρόμηση μεγιστοποιεί την πιθανοφάνεια ένα γεγονός (εδώ εφαρμογή τηλεργασίας) να λάβει χώρα.

$$\ln \frac{\text{Pr}}{1 - \text{Pr}} = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k \quad (7)$$

ή

$$P = \frac{1}{1 + e^{-\left(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_{ij}\right)}} \quad (8)$$

όπου P είναι η πιθανότητα εφαρμογής τηλεργασίας δοθέντων των ανεξάρτητων μεταβλητών $X_1, X_2, \dots, X_k$. Η (7) μοντελοποιεί τον λογάριθμο των odds σαν μια γραμμική συνάρτηση των ερμηνευτικών μεταβλητών και είναι ισοδύναμη με μια εξίσωση πολλαπλής παλινδρόμησης με τον λογάριθμο των odds σαν εξαρτημένη μεταβλητή.

Η μορφή του υποδείγματος logit είναι ένας μετασχηματισμός της πιθανότητας $\text{Pr}(Y=1)$ η οποία ορίζεται ως ο φυσικός λογάριθμος των odds του γεγονότος $E(Y=1)$. Δηλαδή

$$\text{logit} [\text{Pr}(Y=1)] = \log_e [\text{odds } (Y=1)] = \log_e \left[\frac{\text{Pr}(Y=1)}{1 - \text{Pr}(Y=1)} \right] \quad (9)$$

Σημειώσεις

1. Η εργασία των τηλεεργαζόμενων στην οικία διαφέρει από αυτό που παραδοσιακά εννοούμε όταν αναφερόμαστε στην εργασία στην οικία. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας (International Labour Office, ILO) χρησιμοποιεί τον όρο «Παραδοσιακοί εργαζόμενοι στην οικία – Traditional Homeworkers» όταν αναφέρεται σε ανθρώπους που εργάζονται στην οικία τους (σε αντικείμενα όπως ράψιμο, γέμισμα φακέλων κ.λπ.) σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες, χωρίς σύμβαση εργασίας και διαχωρίζοντάς τους από τους «Τηλεεργαζόμενους – Teleworkers».

2. Η έρευνα διεξήχθη στο πλαίσιο του μαθήματος Στατιστική II το 2002. Στην πλειοψηφία τους οι ερωτώμενοι δεν ήταν τηλεεργαζόμενοι και ούτε είχαν τηλεεργαστεί στο παρελθόν. Για μεγαλύτερη αξιοπιστία δεν συμπληρώθηκαν ερωτηματολόγια από όσους δήλωσαν ότι δεν γνώριζαν τι ήταν η τηλεεργασία.

3. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τις ιδιότητες και τις εφαρμογές της logistic παλινδρόμησης δείτε Kleinbaum (1994), Hosmer και Lemeshow (1989), Collett (1991), Kleinbaum et al. (1999), Hair et al. (1998), Sharma (1996).

4. Αν και υποθέτουμε μια χωρίς περιορισμούς συνάρτηση μεγίστης πιθανοφάνειας που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μεροληπτικούς εκτιμητές β καθώς το μέγεθος δείγματος είναι μεγάλο αυτό το δυνητικό πρόβλημα δεν είναι τόσο σοβαρό.

Βιβλιογραφία

- Brocklehurst M., «The Reality and Rhetoric of New Technology Home working: Some Lessons for Personnel Managers», *Personnel Review*, vol. 18, no 2, 1989, σελ. 2-3.
- Collett D., *Modeling binary data*, Chapman and Hall, London, 1991.
- Doswell A., «Home alone? - Teleworking», *Management Services*, October 1992, σελ. 18-21.
- European Commission, *Colaboration @ work: The 2003 report on new working environments and practices*, Information Society Technologies, 2004, http://europa.eu.int/information_society/topics/ework.
- European Foundation for the Improvement of Living and working Conditions, *European Guide to Teleworking: A Framework for Action*, Dublin, 1996.
- EITO, *Telework: Status Development and Issues*, European Information Technology Observatory 98 section, 1998.
- EITO, *European Information Technology Observatory*, 2005, www.eito.com/start.html.

- Fitzer M.M., «Managing from Afar: Performance and rewards in a telecommuting environment», *Compensation and Benefits Review* 29 (1), January - February 1997, σελ. 65-73.
- Haddon L. and Lewis A., «The Experience of Teleworking: An Annotated Review», *The International Journal of Human Resource Management* 5, 1994, σελ. 1.
- Hair J.F., Anderson R.E., Tatham R.L. and Black W.C., *Multivariate data analysis*, fifth edition, Prentice Hall, 1998.
- Henderson K., Koenig E. and Mokhtarian P., «Using Travel Diary Data to Estimate the Emissions of Transportation Strategies: The Puget Sound Telecommuting Demonstration Project», *Journal of Air and Waste Management Association* 46, 1996, σελ. 46-57.
- Henderson K. and Mokhtarian P., «Impacts of Centre Based Telecommuting on Travel and Emissions. Analysis of the Puget Sound Telecommuting Demonstration Project», *Transportation Research D*, vol. 1, no 1, 1996, σελ. 29-45.
- Henley Centre for Forecasting, *The development of Teleworking: An Economic and Social Cost - Benefit Analysis*, Conference «Tomorrow's Workplace: Harnessing the Challenge of Teleworking», 14th September, London, 1988.
- Holti R. and Stern E., *Social Aspects of New Information Technology in the UK: A Review of Initiatives in Local Communication; Distance Working and Education and Training*, Tavistock Institute of Human Relations, London, 1986.
- Hopkinson P., James P. and Selwyn J., *The Environmental Impact of Teleworking*, Sixth European Assembly on Telework and New Ways of Working - Telework '99, Aarhus, Denmark, 22-24 September 1999.
- Hosmer D.W. and Lemeshow S., *Applied logistic regression*, John Wiley and Sons, New York, 1989.
- Huws U., *The New Home workers: New technology and the changing location of White Collar Work*, Low Pay Unit, London, 1984.
- Huws U., «Telework: Projections», *Futures* 23, 1991, σελ. 19-31.
- JALA, *The State of California Telecommuting Pilot Project. Final Report*, Jala Associates Inc., Los Angeles, 1990.
- Johnson M., *Teleworking in brief*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK, 1997.
- Kawakami S., *Electronic Homework: Problems and Prospects from a Human Resource Perspective*, Unpublished Mimeo, Institute of Labour and Industrial Relations, University of Illinois, 1983.
- Kelly M., «Exploring the Potential of Decentralized Work Settings», *Personnel Administrator*, vol. 29, no 2, 1984, σελ. 48-52.
- Kinsman F., *The Telecommuters*, Chichester, Wiley, 1987.
- Kleinbaum D.G., *Logistic regression: A self learning text*, New York, Springer - Verlag 1994.

- Kleinbaum D.G., Kupper L.L., Muller K.E. and Nizam A., *Applied regression analysis and other multivariate techniques*, third edition, Duxbury, 1999.
- Mokhtarian P. and Varma V., «The Trade Off Between Trips and Distance Traveled in analyzing the Emissions of Centre Based Telecommuting», *Transportation Research D*, vol. 3, no 6, 1998, σελ. 418-428.
- Monod E., «Telecommuting: A New world, But its Still the Same Old Story» *Journal of Social Issues*, vol. 40, no 3, 1983, σελ. 97-112.
- Neufeld D.J. and Fang Y., *Individual, social and situational determinants of telecommuters productivity*, Information and Management, article in press, 2005.
- Niles J.M., *Making telecommuting happen*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1994.
- Olsen M. and Primps S., «Working at Home with Computers: Work and non Work Issues», *Journal of Social Issues*, vol. 40, no 3, 1984, σελ. 97-112.
- Olsen M., *Office Workstations in the home*, Board of Telecommunications and Computer Applications of the National Research Council, National Academy Press, Washington D.C., 1985.
- O'Regan S. and Huws U., U.K. *Labor Force Survey*, 1998, <http://dialspace.dial.pipex.com/town/parade/hg54/twies98.htm>.
- Overmars H., *Teleworking/Telecommuting: Will it Succeed?, Inaugural Meeting European Telework Forum*, Den Helder, The Netherlands, 1992.
- Pinsonneault A., *The impact of telecommuting on organizing individuals: A review of the literature*, Universite McGill, Martin Boisvert, S.I.X., Inc., ISSN 0832-7203, 1999.
- Sharma S., *Applied multivariate techniques*, John Wiley and Sons, New York, 1996.
- Shamir B. and Solomon I., «Work-at-Home and the Quality of the Working Life: Some Theoretical Considerations», *Academy of Management Review*, vol. 10 no 3, 1985, σελ. 1-10.
- Solomon N.A. and Templer A.J., «Development of non-traditional work sites: The challenge of telecommuting», *Journal of Management Development* 12 (5), 1993, σελ. 21-32.
- Statistics Canada, *Workplace and Employment Survey Compendium*, Ministry of Industry, 2004, <http://www.statcan.ca/english/freepub/71-585-XIE/71-585-XIE99001.pdf>.
- TRENDS, *Δυνατότητες Ανάπτυξης Τηλεργασίας στην Αττική*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Αττικής, Προκαταρκτική μελέτη εφικτότητας, 1994.
- U.S. Bureau of Labor Statistics, *Work at Home in 2001*, Division of Labor Force Statistics, 2004, <http://www.bls.gov/news.release/homey.nr0.htm>.
- Κουφοπούλου Π., «Η τηλεργασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 38 (5), 2005, σελ. 25-50.

- Ντούτσης Ν., «Το φαινόμενο της τηλεργασίας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 11, 1998, σελ. 73.
- Ρομπόλης Σ. και Δημουλάς Κ., «Τηλεργασία: Απειλή ή Πανάκεια;», *Ενημέρωση* 37, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, 1998.
- Σαλαμούρης Δ., «Μεθοδολογική προσέγγιση για την ανάπτυξη και διαχείριση εφαρμογών τηλεργασίας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 21 (1), 2001, σελ. 68-78.
- Χάλκος Γ., *Στατιστική: Θεωρία, Εφαρμογές και Χρήση Στατιστικών Προγραμμάτων σε Η/Υ*, 2η έκδοση, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2006.

Αποκέντρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης ή περιφερειακή πολιτική απασχόλησης; Αναπτύσσοντας ένα περιφερειακό σχέδιο δράσης για την απασχόληση στην Κεντρική Μακεδονία

Μιλτιάδης Σταμπουλής*,
Γρηγόριος Ζαρωτιάδης**

Περίληψη

Οι συγγραφείς του άρθρου συμμετέχοντας σε ομάδα εμπειρογνομόνων για την κατάρτιση Περιφερειακού Σχεδίου Δράσης για την Απασχόληση (ΠΕΣΔΑ) στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, ήρθαν αντιμέτωποι με το βασικό δίλημμα της άσκησης πολιτικών με τοπικό προσανατολισμό: αποκέντρωση εθνικών στρατηγικών απασχόλησης ή ανάπτυξη περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης, σχεδιασμένης από τα κάτω και σύμφωνα με τις ιδιαίτερες απαιτήσεις των τοπικών κοινωνιών; Το άρθρο περιλαμβάνει αρχικά μια βιβλιογραφική επισκόπηση, προκειμένου να συγκριθούν θετικές και αρνητικές πτυχές των δύο εναλλακτικών πολιτικών. Ακολουθεί η μεθοδολογία σχεδιασμού ΠΕΣΔΑ, η προτεινόμενη δομή και λειτουργία του, καθώς και οι τεχνικές αξιολόγησης του σχεδιασμού και της υλοποίησής του. Τέλος παρατίθενται συμπεράσματα σχετικά με την αναγκαιότητα εφαρμογής ουσιαστικής περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα.

* Ο δρ. Μιλτιάδης Σταμπουλής είναι ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Ο δρ. Γρηγόριος Ζαρωτιάδης είναι λέκτορας στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

1. Εισαγωγή

Ο πολυδιάστατος ποιοτικός χαρακτήρας των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων συνιστά την κυριότερη δυσκολία τους, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση όσον αφορά στον τρόπο προσέγγισης. Ιδιαίτερα δε στο ζήτημα των πολιτικών απασχόλησης όλο και περισσότερο κερδίζει έδαφος η ανάγκη εμπειριστικής διερεύνησης των τοπικών-περιφερειακών αγορών εργασίας, η οποία αναδεικνύει μια σειρά παραμέτρων όπως:

- το εύρος των δυνατοτήτων της κινητικότητας της προσφοράς και ζήτησης εργασίας σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο,
- η φύση του τοπικού συστήματος επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης σε ό,τι αφορά την ποιότητα των εκροών ανθρωπίνων πόρων προς την αγορά εργασίας,
- ο διαρθρωτικός ρόλος των πολιτικών απασχόλησης των τοπικών επιχειρήσεων σε ό,τι αφορά τη λειτουργία της αγοράς εργασίας,
- η συμβολή των κοινωνικών εταίρων και άλλων εμπλεκόμενων τοπικών φορέων στη διαμόρφωση των ιδιαιτεροτήτων και διαφοροποιήσεων στις επιμέρους αγορές εργασίας,
- ο ρόλος των διοικητικών γεωγραφικών διαιρέσεων ως τρόπου οριοθέτησης των τοπικών αγορών εργασίας¹.

Μόνο έτσι είναι δυνατόν να προσδιοριστούν συγκεκριμένοι και κατά προτίμηση ποσοτικοί στόχοι, όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικοί και προσαρμοσμένοι στις ιδιαίτερες ανάγκες της κάθε τοπικής αγοράς εργασίας.

Όμως, μιλώντας για τοπική αγορά εργασίας υποθέτουμε ότι υπάρχει μια ζώνη γεωγραφικά προσδιορισμένη, στην οποία η προσφορά και η ζήτηση εργασίας διαμορφώνονται σύμφωνα με τους μηχανισμούς της αγοράς. Από θεωρητική άποψη, η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει ότι η έννοια της τοπικής αγοράς καλύπτει την παραπάνω υπόθεση. Αλλά, οι οικονομολόγοι της εργασίας όλο και περισσότερο θεωρούν την τοπική αγορά εργασίας ως ένα τοπικό σύστημα απασχόλησης, αποκλίνοντας από την νεοκλασική προσέγγιση². Έτσι, η τοπικά προσδιορισμένη ανάλυση της αγοράς εργασίας αναδεικνύει την απόρριψη των βασικότερων υποθέσεων του παραδοσιακού μοντέλου, όπως η διαφάνεια και η ανεξάρτητη μεταξύ τους λειτουργία της προσφοράς και της ζήτησης. Στην πρώτη περίπτωση αναγνωρίζεται η ύπαρξη της ατελούς και ασύμμετρης πληροφόρησης στις τοπικές ζώνες, όπου οι οικονομι-

κοί και κοινωνικοί πρωταγωνιστές έχουν άνιση πρόσβαση στις πληροφορίες. Στη δεύτερη περίπτωση, οι προσεγγίσεις στο τοπικό επίπεδο δείχνουν ότι η τοπική διαθεσιμότητα σε εργατικό δυναμικό επηρεάζει ταυτόχρονα τις επιλογές στην οργάνωση της εργασίας και αυτές με τη σειρά τους τη χωροθέτηση δραστηριοτήτων και άρα των θέσεων απασχόλησης. Η προσφορά και η ζήτηση εργασίας, φαίνονται λοιπόν έντονα αλληλοεξαρτώμενες στο τοπικό επίπεδο ανάλυσης, όπου ο βαθμός και οι μορφές αυτής της αλληλεξάρτησης διαφοροποιούνται σύμφωνα με το εύρος και τα χαρακτηριστικά του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού. Έτσι, η επιλογή της έννοιας του συστήματος για τη λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας, η οποία θα μπορούσε να υιοθετηθεί και στη δική μας περίπτωση, προϋποθέτει την αλληλεξάρτηση με το τοπικό σύστημα εκπαίδευσης και κατάρτισης και τον καθοριστικό ρόλο των στρατηγικών απασχόλησης των επιχειρήσεων.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα σύνολο επιμέρους τοπικών αγορών εργασίας συνθέτουν μία περιφερειακή αγορά εργασίας, εκτιμούμε ότι αυτή αποτελεί κατάλληλο μέγεθος σχεδιασμού και προγραμματισμού πολιτικών απασχόλησης, περισσότερο εξειδικευμένων των αντίστοιχων σε εθνικό επίπεδο. Η προσέγγιση αυτή συνάδει με τις ευρύτερες αντιλήψεις για την εφαρμογή και αξιολόγηση πολιτικών απασχόλησης στον ευρωπαϊκό χώρο, όπου η περιφέρεια χρησιμοποιείται ως το καταλληλότερο γεωγραφικό επίπεδο αποτίμησης στόχων και καταλληλότητας των διαφόρων πολιτικών απασχόλησης, αναδεικνύοντας διαφορετικές ταχύτητες και επιδόσεις μεταξύ τους. Στο σημείο αυτό, αξιοσημείωτος είναι ο γενικότερος προβληματισμός σχετικά με την ισορροπία του μείγματος των πολιτικών στα διάφορα επίπεδα παρέμβασης: Στο εθνικό επίπεδο, υιοθετούνται οι γενικοί στόχοι και οι κατευθυντήριες γραμμές των πολιτικών απασχόλησης, με βάση και τις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας, στο περιφερειακό επίπεδο εξειδικεύεται ο σχεδιασμός των πολιτικών αυτών, ενώ σε νομαρχιακό-τοπικό επίπεδο προκύπτει η διαχείριση και η εφαρμογή με τη μορφή κυρίως ολοκληρωμένων παρεμβάσεων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο για την ολοκληρωμένη προσέγγιση του σχεδιασμού πολιτικών απασχόλησης σε περιφερειακό επίπεδο πρέπει η σχετική μεθοδολογία να λάβει υπόψη της τον προβληματισμό με όρους κατάτμησης των αγορών εργασίας, τη συζήτηση γύρω από την αποκέντρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης ή την κατάρτιση αυτόνομων περιφερειακών πολιτικών απασχόλησης, καθώς και τα θέματα αξιολόγησης των πολιτικών απασχόλησης.

1.1. Κατάτμηση της αγοράς εργασίας

Το φαινόμενο της κατάτμησης της αγοράς εργασίας δεν είναι νέο και αποτελεί εδώ και καιρό³ ένα από τα πιο σημαντικά θέματα θεωρητικής αλλά και εμπειρικής διερεύνησης. Στο πλαίσιο της ευρύτατης σχετικής βιβλιογραφίας που έχει αναπτυχθεί, για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου έχουν ιδιαίτερη σημασία νεότερες αναφορές⁴ που αναδεικνύουν την πολυδιάστατη φύση του φαινομένου, όπως αυτή προσδιορίζεται στις σύγχρονες κοινωνίες από τις παρακάτω παραμέτρους:

- διαφοροποίηση μεταξύ μεγάλων και μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε σχέση με τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και διοίκησης των ανθρωπίνων πόρων τους,
- αναπτυγμένοι κλάδοι και κλάδοι σε κρίση σε σχέση με τη διαχείριση του ανθρωπίνου δυναμικού,
- εμφάνιση έντονου δυϊσμού στο εσωτερικό των κλάδων με ανάδυση σημαντικών διαφοροποιήσεων στο βαθμό ενσωμάτωσης του ανθρώπινου δυναμικού,
- ταυτόχρονη παρουσία μιας πρωτογενούς προστατευμένης αγοράς εργασίας και μιας δευτερογενούς εκτεθειμένης στις διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης,
- εξωτέρικευση εργασιών από τις επιχειρήσεις και ανάπτυξη των ειδικών μορφών απασχόλησης που διαφοροποιούνται από την κλασική σχέση εργασίας αορίστου χρόνου.

Η διαμόρφωση περιφερειακής στρατηγικής για την απασχόληση οφείλει να λάβει υπόψη τις παραπάνω παραμέτρους μέσα από τη γεωγραφική διάσταση των σχετικών ζητημάτων, η οποία εντείνει πολλές φορές τα προβλήματα απασχόλησης, εάν αυτά τεθούν και κάτω από το πρίσμα των περιφερειακών ανισοτήτων. Έτσι κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί κανείς στις συναλλαγές της αγοράς εργασίας σε σχέση με το χώρο:

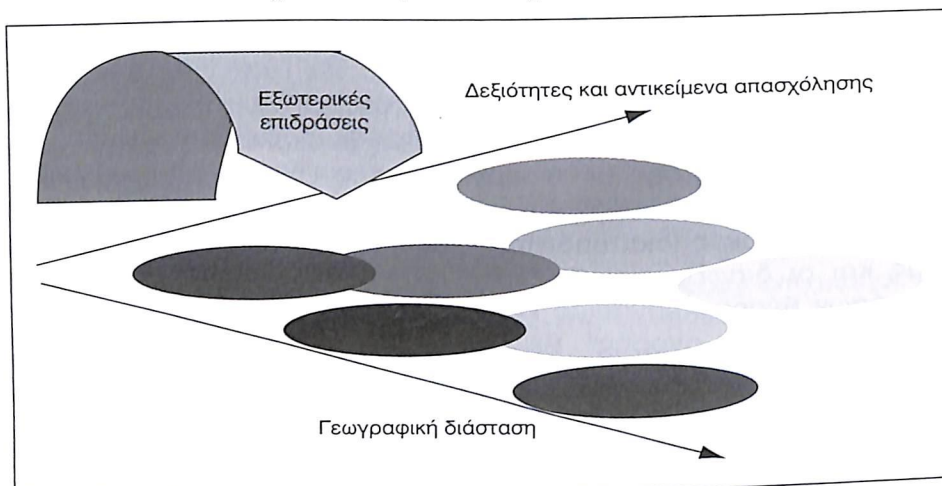
- Αν και η κινητικότητα των κεφαλαίων και παραγωγικών επενδύσεων έχει ενταθεί λόγω του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, η κινητικότητα των ανθρωπίνων πόρων δεν είναι του αντίστοιχου επιπέδου λόγω της μακρόχρονης ιστορικότητας της σχέσης του γεωγραφικού χώρου και της εργασίας.
- Ταυτόχρονα η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από σχετικά βαθιά κατάτμηση ως προς το περιεχόμενο της απασχόλησης, η οποία εντείνεται διαρκώς λόγω της αυξανόμενης ανάγκης για εξειδίκευση που ενισχύει τη γεωγραφική διαφοροποίηση των μεταβλητών της αγοράς εργασίας.

- Επίσης, οι πρακτικές των κοινωνικών και οικονομικών πρωταγωνιστών σε μία τοπική αγορά εργασίας στη σημερινή εποχή καθίστανται όλο και περισσότερο σημαντικές, όσον αφορά στις επιδόσεις και τη διάρθρωση της κάθε μιας⁵.

Έτσι, οι πολλαπλές ιδιαιτερότητες του συντελεστή παραγωγής ανθρώπινη εργασία συνιστούν μια ακόμη δυσκολία στη χρήση της κλασικής προσέγγισης με τα εργαλεία της ζήτησης και της προσφοράς σε εθνική τουλάχιστον διάσταση. Και αυτό γιατί οι τοπικές-περιφερειακές ιδιαιτερότητες στη ρύθμιση των σχέσεων εργασίας και οι διαφοροποιήσεις στο αντικείμενο απασχόλησης των διαφόρων θέσεων εργασίας καταδεικνύουν την ανυπαρξία μιας ενιαίας συνολικής αγοράς⁶. Βέβαια, η αδυναμία της (νεο)κλασικής προσέγγισης να απαντήσει ικανοποιητικά στα ζητήματα της «αγοράς εργασίας» δεν περιορίζεται στο φαινόμενο της κατάρτισης. Ακόμη και για τις κατατμημένες επιμέρους συζεύξεις προσφοράς και ζήτησης εργασίας, προσδιορισμένες σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα και για συγκεκριμένα αντικείμενα απασχόλησης, οι δυνάμεις της κλασικά νοούμενης αγοράς δεν βρίσκουν απόλυτη εφαρμογή⁷. Η ζήτηση εργασίας μπορεί κάλλιστα να ακολουθεί πολλές ανορθόδοξες τάσεις⁸, ενώ και η προσφορά εργασίας διαφέρει πολύ από την παραδοσιακή εικόνα με τη θετική τάση⁹.

Είναι, λοιπόν, περισσότερο δόκιμο να μιλήσει κανείς με όρους τοπικών ημιαυτόνομων και αλληλοσυνδεόμενων συστημάτων απασχόλησης, των οποίων ο συνδετικός κρίκος αποτελείται από γενικές ρυθμίσεις και πολιτικές σε εθνικό επίπεδο: συλλογικές συμβάσεις εργασίας, εθνικές πολιτικές απασχόλησης και εκπαίδευσης-κατάρτισης, εθνικές στρατηγικές κοινωνικής πολιτικής, πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης που επηρεάζουν τα συγκριτικά ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα κάθε περιοχής και κάθε τοπικής οικονομικής δραστηριότητας κ.λπ. Έτσι, τα τοπικά συστήματα απασχόλησης μπορούν να συσχετίζονται με τα λεγόμενα τοπικά παραγωγικά συστήματα όπου αναπτύσσεται ανάμεσα στις επιχειρήσεις ενός γεωγραφικού χώρου ένα σύνολο σχέσεων, οικονομικών και κοινωνικών, και όπου δημιουργούνται ιστορικοκοινωνικά οι σχετικές ρυθμίσεις και οι θεσμοί αναπαραγωγής και ανανέωσης αυτών των δύο παράλληλα λειτουργούντων συστημάτων. Οι κοινωνικοί και οικονομικοί πρωταγωνιστές στο εσωτερικό των δύο συστημάτων αποδέχονται ένα σύνολο αρχών και θεσμών λειτουργίας τους, μέσω των οποίων καθίστανται αμοιβαία αναγνωρίσι-

Διάγραμμα 1
Τοπικά ημιαυτόνομα συστήματα απασχόλησης

μοι¹⁰. Η εικόνα συντίθεται στο σύνολό της με τον επηρεασμό των τοπικών συστημάτων παραγωγής και απασχόλησης από τις υπερ-ρεθνικές εξελίξεις στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και στην τεχνολογία, οι οποίες συνδιαμορφώνουν, όλο και περισσότερο τις συνθήκες απασχόλησης, όπως τις γνωρίζουμε στο πλαίσιο κάθε ξεχωριστής περιοχής και κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας τοπικά προσδιορισμένης.

Ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελούν οι μητροπολιτικές περιοχές και τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, όπου παρατηρούνται έντονες διαφοροποιήσεις των λογικών διαχείρισης ανθρωπίνου δυναμικού των επιχειρήσεων, σύμφωνα με το μέγεθός τους, τον τρόπο οργάνωσής τους, τις αγορές τους, τα δίκτυά τους κ.λπ. Έτσι, αυτές οι λογικές προσδιορίζουν διαφοροποιημένα συστήματα απασχόλησης, στο εσωτερικό μιας μητροπολιτικής περιοχής όπου πρέπει να διαμορφωθούν συνθετικές περιφερειακές πολιτικές απασχόλησης που θα λάβουν υπόψη τους τη διαφορετικότητα των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, ενσωματώνοντάς την σε μια συνολική λογική οικονομικής και χωρικής ανάπτυξης. Έτσι, σημαντικό ρόλο, στο παράδειγμα αυτό, μπορούν να παίξουν ο βαθμός αρμοδιότητων για τις πολιτικές απασχόλησης σε περιφερειακό επίπεδο και η δυνατότητα επεξεργασίας δεικτών προσαρμοσμένων στην ανάλυση των χωρικών διαφοροποιήσεων στην απασχόληση¹¹.

Ο παραπάνω προβληματισμός και η πολυπλοκότητα που αναδύει το πλέγμα των αλληλεξαρτούμενων τοπικών συστημάτων απασχόλησης πρέπει να ληφθεί υπόψη για τον επιτυχή σχεδιασμό και την εφαρμογή μιας περιφερειακής στρατηγικής για την απασχόληση. Ζητούμενο στις ακόλουθες σελίδες είναι η ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης μεθοδολογίας που θέλει να προσαρμόσει τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζεται και υλοποιείται η πολιτική απασχόλησης στις νεότερες θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές ενδείξεις ως προς τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης και τους κανόνες που διέπουν την εξέλιξή της.

1.2. Αποκέντρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης ή περιφερειακή πολιτική απασχόλησης;

Η προηγούμενη ανάλυση καταδεικνύει έναν νέο τρόπο θεώρησης των προβλημάτων της ανεργίας και της απασχόλησης, καθώς προκύπτει σαφώς η ανάγκη εφαρμογής ενεργών πολιτικών απασχόλησης, οι οποίες όμως θα σχεδιάζονται και θα υλοποιούνται σε πλήρη συνάφεια τόσο με τα τοπικά χαρακτηριστικά και δεδομένα μιας περιοχής όσο και με τις εξωτερικές κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες που την επηρεάζουν. Επίσης, την τελευταία δεκαετία, καθιερώθηκε ως απαραίτητη πρακτική η εξατομικευμένη αντιμετώπιση ανέργων και εργαζομένων, ακριβώς λόγω του διαφοροποιημένου προφίλ δεξιοτήτων και ικανοτήτων που κάθε μονάδα του εργατικού δυναμικού εμφανίζει. Στην προσπάθεια για περιορισμό των παθητικών πολιτικών απασχόλησης και καθιέρωση των ενεργητικών πολιτικών, έγιναν εγχειρήματα όχι μόνο για το θεσμικό εκσυγχρονισμό του ΟΑΕΔ, μέσω της λειτουργίας των Κέντρων Προώθησης στην Απασχόληση, αλλά και την εφαρμογή ολοκληρωμένων παρεμβάσεων υπέρ των ανέργων, με κύριο χαρακτηριστικό τους την εξατομικευμένη προσέγγισή τους. Η έννοια της τοπικότητας αποτελεί βασική αρχή ανάπτυξης των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων, καθώς αναγνωρίζεται ο σημαντικός ρόλος της τοπικής διάστασης του παραγωγικού συστήματος, της αγοράς εργασίας και της μορφής διοίκησης/διαχείρισης. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι, τα προγράμματα τοπικής εμβέλειας και οι πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας έχουν ως αποδέκτες κατά κύριο λόγο τους ανέργους αλλά και τον κοινωνικό, πολιτικό, θεσμικό και πολιτιστικό περίγυρο των τοπικών κοινωνιών¹². Στο πλαίσιο αυτό, οι τοπικές πολιτικές απασχόλησης ολοκληρωμένου χαρακτήρα μπορούν να ανταποκριθούν παράλληλα και στις ιδιαι-

τερότητες του τοπικού κοινωνικού ιστού, λαμβάνοντας υπόψη την πιθανή ύπαρξη ευπαθών κοινωνικών ομάδων με ειδικά χαρακτηριστικά και ανάγκες, που χρήζουν εξειδικευμένης μεταχείρισης για την (επαν)ένταξη και παραμονή τους στην οικονομική ζωή.

Έτσι ζητούμενο είναι ο σχεδιασμός *ολοκληρωμένων παρεμβάσεων* σε περιφερειακό-τοπικό επίπεδο, όπου ο χαρακτηρισμός «ολοκληρωμένες» αφορά:

- τόσο στη συνολική αντιμετώπιση των ιδιαιτεροτήτων και αναγκών διαφορετικών κατηγοριών ανθρωπίνου δυναμικού, με κριτήριο το βαθμό δυσκολίας πρόσβασης, παραμονής αλλά και προσαρμογής του στην αγορά εργασίας, με την αντίστοιχη συνδυασμένη χρήση ποικίλων εργαλείων υποστήριξης
- όσο και στον ολοκληρωμένο σχεδιασμό αναπτυξιακών παρεμβάσεων στην κάθε περιοχή, στο πλαίσιο των ορθολογικά οριοθετημένων συστημάτων απασχόλησης, με το συνδυασμό ενεργών πολιτικών απασχόλησης και ανταγωνιστικών πολιτικών ενίσχυσης συγκριτικών πλεονεκτημάτων της περιοχής, ως γενικότερες παρεμβάσεις που επιδρούν στη λειτουργία του συγκεκριμένου τοπικού συστήματος απασχόλησης¹³.

Στο πλαίσιο αυτό, μέσω των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων που ενσωματώνουν τεχνικές εξατομικευμένης προσέγγισης των ενδιαφερομένων, είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα των επιμέρους τοπικών συστημάτων απασχόλησης που συνθέτουν μια περιφερειακή αγορά εργασίας. Με μία ολοκληρωμένη παρέμβαση επιχειρείται η εφαρμογή πολλαπλών εργαλείων ενεργού πολιτικής απασχόλησης σε συνδυασμό με τις κεντρικά ή τοπικά υιοθετούμενες αναπτυξιακές πολιτικές για τις περιοχές εκείνες που αναμένεται να τονώσουν τη ζήτηση εργατικού δυναμικού από τις επιχειρήσεις. Έτσι, η διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού και οι ιδιαιτερότητες των τοπικών συστημάτων απασχόλησης θέτουν την πολιτεία αντιμέτωπη με το ζήτημα της προσαρμογής των πολιτικών απασχόλησης και ανάπτυξης στο τοπικό πλαίσιο. Συνεπώς, τα πρώτα εγχειρήματα μιας τέτοιας προσαρμογής αφορούσαν στην τοπική εφαρμογή εθνικών πολιτικών, με τη μέθοδο των «αποκεντροποιημένων» διαδικασιών, πρακτικών και εργαλείων.

Ο προβληματισμός αναφορικά με την αποκέντρωση των εθνικών πολιτικών ή το σχεδιασμό αυτόνομων περιφερειακών πολιτικών αποτέλεσε αντικείμενο εκτενούς μελέτης¹⁴ των ερευνητικών κέντρων CERVL και CEREQ και του Ινστιτούτου Δημόσιας Οικο-

νομίας IDEP, σχετικά με την αποτίμηση της γεωγραφικής διάστασης της εφαρμογής πολιτικών απασχόλησης στη Γαλλία, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα. Έτσι, αξιολογήθηκε η εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών απασχόλησης σε σχέση με τον προαναφερόμενο προβληματισμό: Αποκέντρωση των σχεδιασμένων εθνικά πολιτικών απασχόλησης ή περιφερειακές πολιτικές απασχόλησης σχεδιασμένες «από τα κάτω» και καθοδηγούμενες από τους τοπικούς κοινωνικούς εταίρους και πρωταγωνιστές. Βασικό συμπέρασμα της μελέτης, που αφορούσε στη διαδικασία μετάβασης από τη μία πρακτική προς την άλλη στη Γαλλία είναι ότι, η αντικειμενική ανάγκη μιας στρατηγικής για την απασχόληση, όσο το δυνατό καλύτερα προσαρμοσμένης στις τοπικές ιδιαιτερότητες κινητοποίησε σε περιφερειακό, νομαρχιακό και τοπικό επίπεδο, πολλούς κοινωνικούς πρωταγωνιστές, οι οποίοι λειτουργούν στο πλαίσιο διαφορετικών θεσμικών λογικών και με διαφοροποιημένες επαγγελματικές νοοτροπίες απέναντι στα ζητήματα.

Ωστόσο, οι συνθήκες των τελευταίων δύο δεκαετιών δεν ήταν αρκετές για να εγκαθιδρύσουν μια πραγματική συνέργια μεταξύ των κοινωνικών πρωταγωνιστών¹⁵. Ιστορικά, οι πολιτικές απασχόλησης στη Γαλλία ήταν καθοδηγούμενες από μια λογική παρεμβάσεων σε κατηγορίες κοινού (επιμέρους ομάδες στόχους), η οποία ανταποκρινόταν στην ανάγκη του κράτους να καταπολεμήσει στο κοινωνικό επίπεδο την αύξηση της διαρθρωτικής ανεργίας των τελευταίων δεκαετιών. Έτσι, λαμβάνοντας λιγότερο υπόψη το ζήτημα της γεωγραφικής διάστασης στη φάση του σχεδιασμού, αναπτύχθηκαν οι εφαρμογές κεντρικά σχεδιασμένων εθνικών πολιτικών σε τοπικό επίπεδο.

Πράγματι, η αναγνώριση των προηγούμενων αναφορών περί ετερογένειας του ανθρώπινου δυναμικού και διαφοροποίησης των τοπικών αγορών εργασίας, τοποθέτησαν τον κρατικό μηχανισμό μπροστά στην αυξανόμενη αναγκαιότητα της εξατομικευμένης προσέγγισης και της προσαρμογής στις τοπικές ιδιαιτερότητες. Η προσπάθεια αυτή περιοριζόταν αρχικά στην τοπική εφαρμογή της εθνικής πολιτικής απασχόλησης: αποκέντρωση των δράσεων των υπηρεσιών, συντονισμένη διαχείριση των μέτρων από το εθνικό προς το τοπικό επίπεδο, ανάπτυξη τοπικών εταιρικών σχέσεων κ.λπ. Όμως, η διάδοση αυτών των μορφών αποκέντρωσης των πολιτικών απασχόλησης οδήγησε σταδιακά στις τελευταίες προγραμματικές περιόδους σε μία πραγματικά περιφερειακή-τοπική διαχείριση των θεμάτων απασχόλησης.

Ωστόσο, η οπτική της γεωγραφικής διάστασης δεν ήταν ποτέ

εξ ολοκλήρου απούσα, παρότι κυριαρχούσε στις πολιτικές απασχόλησης η λογική παρέμβασης σε κατηγορίες κοινού (ομάδες στόχου). Αυτές μπορεί να επικεντρώθηκαν τη δεκαετία του 1990 στους δύο καθιερωμένους άξονες παρέμβασης:

- εφαρμογή ειδικών πολιτικών απασχόλησης επικεντρωμένων σε διαφορετικές κατηγορίες κοινού (ομάδες στόχου)
- παράλληλη ανάπτυξη γενικών πολιτικών αποκλιμάκωσης της ανεργίας, μέσω της επιδότησης θέσεων απασχόλησης και μείωσης του σχετικού κόστους εργασίας, με αποδέκτη την επιχειρηματική κοινότητα.

Σταδιακά προστέθηκε και ένας τρίτος άξονας παρέμβασης: η λεγόμενη πολιτική *προώθησης της απασχόλησης*, η οποία σχετίζει την απασχόληση με την τοπική ανάπτυξη συνδέοντας λειτουργικά τη μακροοικονομική παρέμβαση του κράτους στην αγορά εργασίας σε εθνικό επίπεδο με μία μικρο-μεσοοικονομική προσέγγιση τοπικών πρωτοβουλιών απασχόλησης, μέσω ανάπτυξης υπηρεσιών γειτνίασης για τη στήριξη της απασχόλησης και υποστήριξης τοπικών εταιρικών σχημάτων δράσης. Έτσι, χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης στρατηγικής είναι η ανάδειξη μίας λογικής σχεδίου (project), διαχειριζόμενου σε τοπικό επίπεδο, αποβλέποντας στη δημιουργία θέσεων εργασίας, που να ανταποκρίνονται σε ανάγκες τοπικά προσδιορισμένες. Ο τελευταίος άξονας παρέμβασης σχετικά με τις πολιτικές προώθησης της απασχόλησης ευνοήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, από την υιοθέτηση και τη θεσμική κατοχύρωση πολιτικών αποκέντρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης. Κατά αυτόν τον τρόπο αναπτύχθηκε ο σχεδιασμός μιας αυτονομημένης περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης: η μεθοδολογία της στρατηγικής και των επιμέρους πολιτικών απασχόλησης αναπτύσσεται με ευθύνη της περιφερειακής διοίκησης, ενώ αποκεντρώνεται πλήρως η δράση των υπηρεσιών απασχόλησης στο πλαίσιο ολοκληρωμένων παρεμβάσεων σε τοπικό επίπεδο και στη βάση διάκρισης των επιπέδων παρέμβασης. Η αποτελεσματικότητα των αυτόνομων περιφερειακών πολιτικών απασχόλησης στη Γαλλία, μετά από μία υπερπενταετή ευρεία και θεσμικά κατοχυρωμένη εφαρμογή, αποτιμήθηκε στα αντίστοιχα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση της χώρας. Ενδεικτικά αναφέρεται στο σχέδιο του 1999, η πτώση της ανεργίας και η μείωση των εγγεγραμμένων ανέργων κατά 150.000, με συνολική αύξηση της απασχόλησης κατά 400.000 θέσεις εργασίας, το διάστημα 1998-1999. Η βελτίωση αυτή συσχετίζεται με τη θεσμική και νομική κα-

τοχύρωση των αποκεντρωμένων πολιτικών απασχόλησης και την εξάπλωση των υπηρεσιών «γειννίας» στη στήριξη της απασχόλησης¹⁶.

Με βάση την παραπάνω εμπειρία από το γαλλικό παράδειγμα, απαραίτητα μέσα για την υλοποίηση μιας ουσιαστικής περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης είναι τα περιφερειακά εργαλεία διαγνωστικής (π.χ. Περιφερειακά Παρατηρητήρια Απασχόλησης), τα περιφερειακά σχέδια δράσης για την απασχόληση (ΠΕΣΔΑ) και οι αντίστοιχες ολοκληρωμένες παρεμβάσεις που περιλαμβάνονται σε ένα ΠΕΣΔΑ.

Βέβαια από τη συγκεκριμένη εξέλιξη δεν λείπουν και σχετικά μειονεκτήματα. Οι αξιολογήσεις που αναφέρονται σε σχετικές μελέτες¹⁷ αναδεικνύουν τις παρακάτω δυσκολίες:

- το ζήτημα εσωτερικής συνοχής των τοπικών εταιρικών συμπράξεων των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων,
- η έλλειψη συγχρονισμού ανάμεσα στις διαδικασίες αποκεντρωμένης λειτουργίας αρμόδιων υπηρεσιών,
- η ανεπαρκής λειτουργία της σχέσης της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης με την απασχόληση,
- η ποιότητα της συνεργασίας μεταξύ των κοινωνικών πρωταγωνιστών,
- ο βαθμός ευαισθητοποίησης των εμπλεκομένων,
- οι πιθανές επιδεινώσεις των μεγεθών των επιμέρους τοπικών αγορών εργασίας και οι τάσεις για επανασυγκεντροποίηση των πολιτικών απασχόλησης,
- τα ζητήματα των ασύγχρονων διαδικασιών αποκεντρωμένης δράσης διαφορετικών αρμόδιων υπηρεσιών,
- ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην κεντρική και την αυτοδιοικητική λογική του σχεδιασμού των πολιτικών απασχόλησης.

Όμως, μια περιφερειακή πολιτική απασχόλησης συχνά συναντά δυσκολίες και στο επίπεδο της οριοθέτησης των επιμέρους τοπικών αγορών εργασίας, τις οποίες εξυπηρετεί. Σε μία χώρα όπως η Ελλάδα, με μακρά παράδοση συγκεντρωτισμού, οι κύριες διοικητικές διαιρέσεις (Δήμοι, Νομαρχίες, Περιφέρειες) ανταποκρίνονται και στις σχετικές στατιστικές μεθοδολογίες γύρω από τα μεγέθη της αγοράς εργασίας. Το γεγονός αυτό εμποδίζει την οριοθέτηση των τοπικών αγορών εργασίας με άλλα συνθετότερα κριτήρια, κυρίως σε επίπεδο μικρότερο του Νομού. Στο πλαίσιο αυτό και εφόσον εξασφαλίζουν στατιστική συνέχεια θα μπορούσαμε να οριοθετήσουμε επιμέρους τοπικές αγορές εργασίας με κριτή-

ριο την οικονομική και κοινωνική συνοχή μιας περιοχής. Στη διάρκεια του χρόνου, οι όποιες γεωγραφικές οριοθετήσεις της αγοράς εργασίας επιδέχονται τροποποιήσεις σε σχέση με τη δημιουργία ή το κλείσιμο επιχειρήσεων, τη γενικότερη προσελκυστικότητα μιας περιοχής, τη βελτίωση ή επιδείνωση των μέσων μεταφοράς κ.λπ.¹⁸. Συνεπώς, η επιλογή μιας διοικητικής διαίρεσης (συνήθως αυτής του Νομού) για την οριοθέτηση τοπικών αγορών εργασίας αποδυναμώνει, σχετικά, την αποτελεσματικότητα των αποκεντρωμένων πολιτικών απασχόλησης.

Συμπερασματικά, η επιθυμητή μετάβαση από μια αποκέντρωση των εθνικών πολιτικών προς έναν περιφερειακό «από τα κάτω» σχεδιασμό και μια τοπική διαχείριση της απασχόλησης εξαρτάται από τη διάθεση των απαραίτητων πόρων, την οργανωτική συγκρότηση υπηρεσιών και φορέων σε περιφερειακό-τοπικό επίπεδο, αλλά και από την ευαισθητοποίηση των κοινωνικών πρωταγωνιστών της κάθε τοπικής κοινωνίας. Διαφαίνεται λοιπόν ότι, η εξυπηρέτηση του ευρύτερου στόχου της κοινωνικής συνοχής πραγματοποιείται καλύτερα στο επίπεδο της περιφέρειας κυρίως όσον αφορά στο σχεδιασμό πολιτικών καθώς και στο επίπεδο των τοπικών συστημάτων απασχόλησης σε ό,τι αφορά υλοποίηση παρεμβάσεων.

1.3. Αξιολόγηση πολιτικών απασχόλησης σε περιφερειακό-τοπικό επίπεδο

Το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων που σχεδιάζονται στο πλαίσιο πολιτικών απασχόλησης αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό από την κοινή γνώμη, ιδιαίτερα των τοπικών κοινωνιών που εμφανίζουν έντονες οικονομικές και κοινωνικές δυσλειτουργίες. Αν και τα διαθέσιμα κονδύλια για την εφαρμογή των πολιτικών απασχόλησης έχουν αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, δεν έχει δημιουργηθεί ένας σαφής μηχανισμός αξιολόγησης σε εθνικό επίπεδο, γεγονός που αποτυπώθηκε και στη συζήτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητα και τη δυνατότητα επίτευξης μετρήσιμων στόχων από τα μέχρι σήμερα εκπονηθέντα ΕΣΔΑ στην Ελλάδα¹⁹.

Γενικά αναγνωρίζεται ότι, βασικό κριτήριο αξιολόγησης των πολιτικών απασχόλησης, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο πρέπει να είναι ο στόχος της μείωσης της ανεργίας, μέσω της ενίσχυσης βιώσιμων δραστηριοτήτων και δημιουργίας θέσεων απασχόλησης σε συνδυασμό με εξειδικευμένες πολιτικές για προσδιορισμένες ομά-

δες-στόχους. Ωστόσο, η μακροοικονομική θεώρηση της αξιολόγησης των πολιτικών απασχόλησης επιβάλλει τη μέτρηση της επιπτώσεώς τους στη γενική ισορροπία της αγοράς εργασίας (προσφορά και ζήτηση, όγκος απασχόλησης, ποσοστό ανεργίας), καθώς και στην ενδογενή συμβολή στο σύνολο της οικονομίας μιας περιοχής ή και της χώρας. Τέλος, η αξιολόγηση των πολιτικών απασχόλησης πρέπει να αναφέρεται στις επιπτώσεις στη διάρθρωση της αγοράς εργασίας (π.χ. κατανομή των θέσεων απασχόλησης και ανεργίας ανάμεσα σε νέους και εργαζομένους μεγαλύτερης ηλικίας), καθώς επίσης και σε ποιοτικότερες εκφάνσεις της (π.χ. συνολική αύξηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών του εργατικού δυναμικού μέσω της κατάρτισης). Τα αποτελέσματα των πολιτικών απασχόλησης μπορούν να παρακολουθούνται με δύο μεθοδολογικές προσεγγίσεις:

- μία συγκυριακή αξιολόγηση (βραχυχρόνια) που αφορά στα αποτελέσματα των πολιτικών στην αγορά εργασίας σε ετήσια βάση
- και μία μακροοικονομική αξιολόγηση (μεσοπρόθεσμη) που λαμβάνει υπόψη τα άμεσα αποτελέσματα των πολιτικών στην οικονομία στο σύνολό της²⁰.

Με βάση τις παραπάνω θεωρήσεις, θα μπορούσε εναλλακτικά να δομηθεί ένα σύστημα των πολιτικών απασχόλησης που να δομείται στο περιφερειακό επίπεδο και να συντίθεται στο εθνικό. Η προσέγγιση αυτή αναμένεται να κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος λόγω της τάσης αποκέντρωσης των πολιτικών απασχόλησης και της υλοποίησης ολοκληρωμένων παρεμβάσεων καταπολέμησης της ανεργίας σε τοπικό επίπεδο. Χαρακτηριστικά αναφέρεται, η πιλοτική μέθοδος αξιολόγησης σε τοπικό επίπεδο της επίπτωσης των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (προγράμματα NEE, ΝΘΕ, Stage), η οποία θα μπορούσε να επεκταθεί στο σύνολο των νομών της χώρας, ώστε να δίνεται η δυνατότητα συγκριτικής αξιολόγησης στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας²¹.

Κατά αυτόν τον τρόπο, για τις ανάγκες μιας συνεκτικής μεθοδολογίας των ΠΕΣΔΑ, είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη ένα διαρθρωμένο σύνολο δεικτών στοχοθέτησης και αξιολόγησης. Αυτοί οι δείκτες είναι σχετικοί με τα ζητήματα και τις αδυναμίες των τοπικών συστημάτων απασχόλησης και είναι άμεσα ελέγξιμοι, δηλαδή προσδιορίζονται ποσοτικά μέσα από το συνδυασμό στοιχείων που υφίστανται και είναι προσβάσιμα και διαχειρίσιμα, μέσω των αρμόδιων τοπικών φορέων και υπηρεσιών. Στο παράρτημα που επι-

συνάπτεται στο παρόν άρθρο, παρατίθεται ο σκελετός ενός προτεινόμενου συστήματος δεικτών για την παρακολούθηση ποσοτικών στόχων και για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των ΠΕΣΔΑ.

2. Μεθοδολογία σχεδιασμού και υλοποίησης ενός ΠΕΣΔΑ

Αξιοποιώντας την πρόσφατη εμπειρία από το σχεδιασμό ενός ΠΕΣΔΑ για την Περιφέρεια Κεντρική Μακεδονίας²² οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου παραθέτουν συνοπτικά τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, καθώς και την προτεινόμενη δομή και λειτουργία του ΠΕΣΔΑ. Το ΠΕΣΔΑ αποτελεί στην ουσία εξειδίκευση σε περιφερειακό επίπεδο των κατευθυντήριων γραμμών του ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με τους στόχους που πρέπει να επιτύχει η χώρα με βάση την αναθεωρημένη Στρατηγική της Λισσαβόνας, υπό το γενικότερο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης, για:

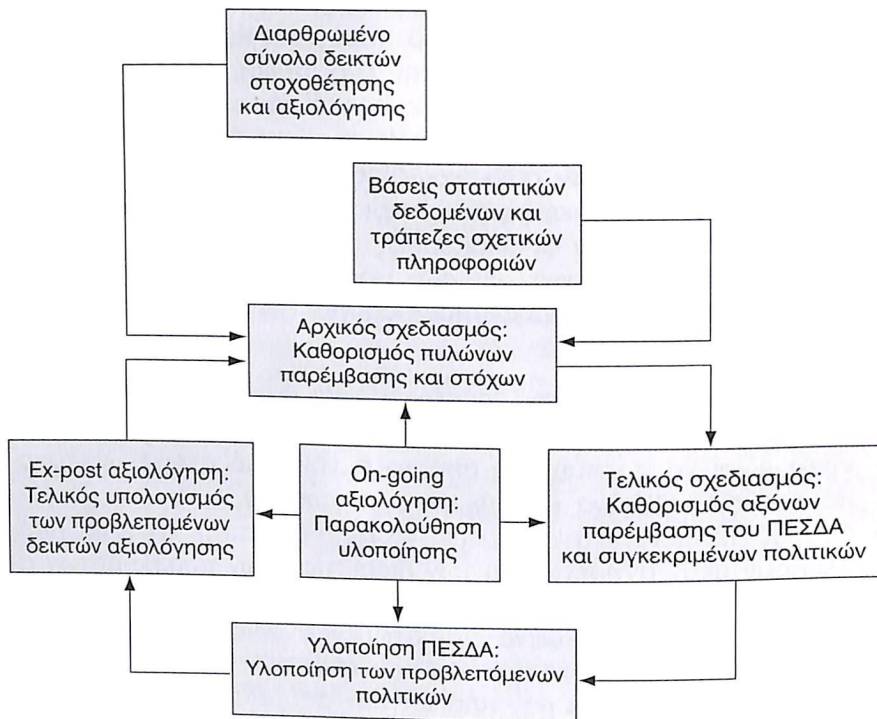
- Πλήρη απασχόληση,
- Ποιότητα στην εργασία και υψηλή παραγωγικότητα,
- Κοινωνική συνοχή και ενσωμάτωση.

Αρχικό σημείο εκκίνησης της όλης ανάλυσης αποτέλεσε η συγκέντρωση όλων των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων των τοπικών οικονομιών και των τοπικών συστημάτων απασχόλησης που αναπτύσσονται στη γεωγραφική περιοχή της Περιφέρειας της Κεντρικής Μακεδονίας και σε σύγκριση με τα αντίστοιχα μεγέθη που εμφανίζει η εθνική οικονομία²³. Στη βάση αυτών των στοιχείων εκπονήθηκε μελέτη υφιστάμενης κατάστασης και ανάδειξης των μεσοπρόθεσμων προοπτικών για την Περιφέρεια, όπου βέβαια καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια ώστε η διάρθρωση της εν λόγω μελέτης να διαπνέεται συνολικά από τη γεωγραφική διάσταση, αλλά και από την ανάλυση της λειτουργίας κατατμημένων συστημάτων απασχόλησης. Με άλλα λόγια, όλες οι επιμέρους αναφορές σε φαινόμενα και προβλήματα που σχετίζονται με την απασχόληση στην εν λόγω Περιφέρεια γίνονταν κάθε φορά για συγκεκριμένες ομάδες επαγγελματιών και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, καθώς και για συγκεκριμένους Νομούς και Δήμους. Αυτή η εξειδικευμένη αναφορά σε συγκεκριμένες κατηγορίες κλά-

δων, ειδικοτήτων και οριοθετημένων γεωγραφικών περιοχών χαρακτηρίζει και το επόμενο στάδιο του σχεδιασμού, το οποίο αφορά στον προσδιορισμό των προς επίτευξη στόχων για την επόμενη προγραμματική περίοδο. Αφού καθορίστηκαν οι γενικότεροι πυλώνες δράσης²⁴, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή, την εθνική, αλλά κυρίως και με την περιφερειακή κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, οι τιθέμενοι στόχοι, οι οποίοι ομαδοποιήθηκαν ανά πυλώνα δράσης, αφορούσαν συγκεκριμένες κατηγορίες του ανθρωπίνου δυναμικού και συγκεκριμένες περιοχές. Σε αυτό το σημείο αξίζουν να αναφερθούν οι ακόλουθες αρχές ως προς τον τρόπο προσδιορισμού και διαχείρισης των προς επίτευξη στόχων, και οι οποίες θεωρούνται κρίσιμης σημασίας για την αποτελεσματικότητά του σχεδιασμού:

- Οι υιοθετούμενοι στόχοι πρέπει να είναι *άμεσα ελέγξιμοι*. Συνεπώς, πέρα από τον ποσοτικό προσδιορισμό τους, εξίσου σημαντικό είναι να προκύπτουν από το συνδυασμό στοιχείων, τα οποία είναι *διαθέσιμα* και εύκολα *αξιοποιήσιμα*.
- Οι υιοθετούμενοι στόχοι πρέπει να είναι *ουσιαστικοί* και να αποβλέπουν στην αντιμετώπιση των διαπιστωμένων προβλημάτων απασχόλησης. Με άλλα λόγια, πρέπει να προσανατολίζονται σε επίλυση των προηγούμενα διαπιστωμένων προβλημάτων της περιοχής και των δυσλειτουργιών του συγκεκριμένου συστήματος απασχόλησης, και να μην προκύπτουν από μια έντεχνη προσπάθεια διευκόλυνσης της μέλλουσας αξιολόγησης ή προεξόφλησης της επιτυχίας της πολιτικής που θα εφαρμοσθεί.
- Οι υιοθετούμενοι στόχοι πρέπει να είναι *ρεαλιστικοί*. Δηλαδή, θα πρέπει να προκύπτουν, αφού έχουν ληφθεί υπόψη τα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα και οι προοπτικές, τόσο της συγκεκριμένης περιφερειακής-τοπικής περιοχής και του συγκεκριμένου συστήματος απασχόλησης στο οποίο αφορούν. Επίσης, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες των ευρύτερων γεωγραφικών ενοτήτων, στο βαθμό που αυτές πιστεύεται ότι επηρεάζουν την περιφέρεια αναφοράς.
- Τέλος, οι υιοθετούμενοι στόχοι πρέπει να είναι *εξειδικευμένοι*. Υπενθυμίζοντας τις αρχικές θεωρητικές μας αναφορές στην πολυδιάστατη κατάτμηση της καλούμενης αγοράς εργασίας και στην προτιμητέα χρήση του όρου τοπικό σύστημα απασχόλησης, η θέσπιση συγκεκριμένων ποσοτικών στόχων έχει ουσία μόνο όταν γίνεται για συγκεκριμένες περιοχές και πληθυσμιακές ομάδες.

Διάγραμμα 2
Σύστημα Σχεδιασμού και Υλοποίησης ΠΕΣΔΑ

Στο επόμενο στάδιο η ομάδα σύνταξης του ΠΕΣΔΑ προχώρησε στον καθορισμό των προτεινόμενων συγκεκριμένων αξόνων παρέμβασης για την επόμενη προγραμματική περίοδο, όπως αυτοί κατανεμήθηκαν σε κάθε έναν από τους τέσσερις πυλώνες δράσης, που διαμορφώθηκαν κατά το προηγούμενο στάδιο σχεδιασμού του ΠΕΣΔΑ.

Για τον προσδιορισμό αυτών των αξόνων αξιοποιήθηκαν τα συμπεράσματα από την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των υποστημάτων απασχόλησης της Περιφέρειας και οι επιμέρους στόχοι που διατυπώθηκαν, η σχετική διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με το περιεχόμενο των ενεργών πολιτικών απασχόλησης, καθώς και οι εμπειρίες από ανάλογες πρακτικές στην ευρωπαϊκή και ελληνική πολιτική σκηνή, αλλά και στην ίδια την Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας σε προηγούμενες περιόδους. Και εδώ είναι απόλυτα ευδιάκριτη η διαφοροποιημένη προσέγγιση, προσαρμοσμένη στις ιδι-

αίτερες απαιτήσεις διαφορετικών κλάδων και ειδικοτήτων και διαφορετικών τοπικών συστημάτων απασχόλησης: για κάθε έναν άξονα, πέρα από το πεδίο παρέμβασης, διαμορφώνονται ενδεικτικές ενέργειες, ωφελούμενες πληθυσμιακές ομάδες (ομάδες στόχοι) αλλά και οι συγκεκριμένοι ποσοτικοί στόχοι (από πού τέθηκαν στο προηγούμενο στάδιο) που εξυπηρετούνται με αυτές τις ενέργειες.

Τέλος συντάχθηκε ένα διαρθρωμένο σύνολο δεικτών στοχοθέτησης και αξιολόγησης των παρεμβάσεων που προβλέπονται στο ΠΕΣΔΑ, προκειμένου να εκτιμηθεί η αποτελεσματικότητά τους.

Οι συγκεκριμένες αναφορές, μαζί με τις θεσμικές προτάσεις της επόμενης ενότητας αποτελούν μια ολοκληρωμένη πρόταση για τη λειτουργία ενός μηχανισμού που θα είναι σε θέση να σχεδιάσει αποτελεσματικά και να υλοποιήσει επιτυχώς ένα Περιφερειακό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση σε περιφερειακό-τοπικό επίπεδο. Το διάγραμμα 2 περιγράφει ουσιαστικά αυτήν την πρόταση δίνοντας μια σχηματική απεικόνιση της δομής και της κυκλικής ανατροφοδοτούμενης λειτουργίας ενός συστήματος σχεδιασμού και υλοποίησης ΠΕΣΔΑ.

3. Η δομή του ΠΕΣΔΑ στην περιφέρεια Κ. Μακεδονίας: ένα πιλοτικό παράδειγμα

Στο τρίτο μέρος του άρθρου θέλουμε να προβάλουμε προτάσεις και εργαλεία για μια πιο συγκεκριμένη περιγραφή του τρόπου εφαρμογής της προαναφερόμενης γενικής μεθοδολογίας. Για το σκοπό αυτό θα βασιστούμε στη συζήτηση για τη δομή και λειτουργία του υπό εξέλιξη ΠΕΣΔΑ στην Περιφέρεια Κ. Μακεδονίας. Οι λόγοι που προέκυψε η ανάγκη μιας περιφερειακά ολοκληρωμένης πολιτικής απασχόλησης στην εν λόγω περιφέρεια, δίνοντάς μας τη δυνατότητα να αναφερθούμε σε αυτήν ως ένα πιλοτικό παράδειγμα, σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά της περιοχής, τα κυριότερα των οποίων είναι²⁵:

- Το ποσοστό απασχόλησης κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα από το μέσο όρο της χώρας (57% έναντι του 59,6%), ενώ μειωμένος εμφανίζεται και ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης τη δεκαετία 1994-2004.
- Η μερική απασχόληση παρόλο που συγκεντρώνει το 15,6% των μερικώς απασχολούμενων της χώρας, δεν εμφανίζεται τόσο

διαδεδομένη όσο σε άλλες περιφέρειες, αφού συμμετέχει μόνο κατά 4,4% στο σύνολο των απασχολούμενων της Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας, τη στιγμή που στις περιφέρειες Δυτικής Μακεδονίας και Κρήτης η μερική απασχόληση κυμαίνεται σε 7,1% και 7,0% αντίστοιχα.

- Η μισθωτή εργασία εμφανίζει το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό στη χώρα (62%), μετά την Περιφέρεια Αττικής, ενώ αντίθετα μειωμένα είναι η συμμετοχή των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό (23,5%).
- Η γυναικεία απασχόληση σημείωσε σημαντική αύξηση σε όλες τις μορφές της απασχόλησης, με εξαίρεση την παραδοσιακή μορφή των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων, όπου καταγράφηκε μείωση, γεγονός που σημαίνει την ενίσχυση των εγχρήματων και κυρίως των έμμισθων μορφών εξαρτημένης εργασίας.
- Παρόλα αυτά η γυναικεία εργασία πλήρους και αορίστου χρόνου εξακολουθεί να κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα από το αντίστοιχο μέγεθος στο σύνολο της χώρας (32,9% στην Περιφέρεια κεντρικής Μακεδονίας έναντι του εθνικού μέσου όρου 43,9%).
- Η ανεργία διατηρείται σε υψηλότερα επίπεδα από το μέσο όρο της χώρας, καταλαμβάνοντας την 5η θέση στην περιφερειακή κατάταξη και πλήττοντας κυρίως τις γυναίκες.
- Η μακροχρόνια ανεργία αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό της περιφερειακής αγοράς εργασίας, αφού οι μακροχρόνια άνεργοι αποτελούν το 56,8% του συνόλου των ανέργων.

Στο πλαίσιο της μελέτης που εκπονήθηκε για τη σύνταξη του ΠΕΣΔΑ υπάρχει μια αναλυτική διερεύνηση των παραπάνω ποιοτικών και ποσοτικών χαρακτηριστικών της «αγοράς εργασίας» στην περιοχή, σε σύγκριση και με το σύνολο της χώρας. Η ανάλυση εμβαθύνει σε επίπεδο Νομού και αναδεικνύει τις τοπικές ιδιαιτερότητες βοηθώντας στη θέσπιση εύστοχων και ρεαλιστικών στόχων²⁶. Βασικό κριτήριο για την επιλογή παράθεσης του ΠΕΣΔΑ της Κ. Μακεδονίας ως υπόδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι η περιοχή παρουσιάζει πολυμορφία χαρακτηριστικών στην αγορά εργασίας που προσιδιάζουν στον εθνικό μέσο όρο, γεγονός που δικαιολογείται πλήρως, αν αναλογιστεί κανείς τη συμμετοχή του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης στη διαμόρφωση των περιφερειακών δεικτών.

Συνεχίζοντας την ανάλυσή μας, είναι σημαντικό να παρουσιαστεί η δομή του ΠΕΣΔΑ σε συνδυασμό με τους στόχους που εξυπηρετεί, καθώς και οι συσχετίσεις μεταξύ των διαφόρων φορέων

που εμπλέκονται στην υλοποίησή του, λαμβάνοντας υπόψη ότι το ΠΕΣΔΑ αποτελεί ένα νέο μίγμα της πολιτικής απασχόλησης. Το νέο αυτό μίγμα πολιτικής απαιτεί την ενίσχυση του ρόλου που διαδραματίζεται από τις τοπικές και περιφερειακές αρχές, καθώς και των συνεργατικών σχέσεων με τους κοινωνικούς εταίρους, όπως επαγγελματικές ενώσεις, συνδικαλιστικές οργανώσεις, εκπαιδευτικά ιδρύματα, και διάφορους δημόσιους φορείς που ασχολούνται με την απασχόληση, ΜΚΟ, οργανισμοί της κοινωνίας των πολιτών.

Η διαμόρφωση του ΠΕΣΔΑ προτείνεται να αποτελεί αρμοδιότητα του Περιφερειακού Συμβουλίου κάθε περιφέρειας, στο οποίο θα αποτελέσει αντικείμενο εισήγησης και διεξοδικής συζήτησης. Ο διοικητικός φορέας, ο οποίος θα συντάξει το βασικό κείμενο και θα έχει την ευθύνη για την κατά καιρούς επικαιροποίησή του είναι η ΔΙΣΑ (Διεύθυνση Σχεδιασμού και Ανάπτυξης) της Γ.Γ. Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας και ειδικότερα το προτεινόμενο προς ίδρυση Τμήμα Πολιτικών Απασχόλησης. Τέλος, η διαβούλευση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και των φορέων και υπηρεσιών του δημοσίου και η επεξεργασία των επιμέρους προτάσεων και ενεργειών θα υλοποιηθεί στο πλαίσιο του περιφερειακού κοινωνικού διαλόγου, ο οποίος θα οργανωθεί θεσμικά και θα αναπτυχθεί από την προτεινόμενη υπό ίδρυση Περιφερειακή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή²⁷.

Επίσης, οι προϋποθέσεις διαμόρφωσης της στρατηγικής και της διαχείρισης της υλοποίησης του ΠΕΣΔΑ απαιτούν ολιστική και ολοκληρωμένη προσέγγιση σε όλα τα στάδια: σχεδιασμός, διαχείριση, παρακολούθηση, επισκόπηση, αξιολόγηση και εξισορρόπηση μέσω διορθωτικών παρεμβάσεων στο σχέδιο δράσης. Ο αρχικός έλεγχος (baseline audit) που διεξήχθη κατά τη διάρκεια του σχεδίου υπογράμμισε την έλλειψη τέτοιων δομών στην Κεντρική Μακεδονία και, συνεπώς, τον κίνδυνο στον οποίο βρέθηκε η συλλογική προσπάθεια προς ένα αποτελεσματικό σύνολο πολιτικών απασχόλησης. Υπό την έννοια αυτή, οι προϋποθέσεις επιτυχούς σχεδιασμού και εφαρμογής ενός ΠΕΣΔΑ περιλαμβάνουν ένα σύνολο προτάσεων για τη δημιουργία θεσμικά κατοχυρωμένων δομών.

Αρχικά, κυρίαρχη θέση στον πυρήνα των συνεργαζομένων δομών ενός ΠΕΣΔΑ θα πρέπει να καταλαμβάνει ένας μηχανισμός παρακολούθησης της περιφερειακής αγοράς εργασίας, συμπληρωματικός προς το ΠΑΕΠ και την ΕΣΥΕ, που είναι το Περιφερειακό Παρατηρητήριο Απασχόλησης (ΠΠΑ). Οι περιφέρειες μέχρι σήμερα αξιοποιούν ως βασικές πηγές στατιστικών στοιχείων και μελετών σε θέματα απασχόλησης που προέρχονται από το ΠΑΕΠ και την ΕΣΥΕ. Ωστόσο, σοβαρές ελλείψεις παρουσιάζονται στις ενδοπερι-

φερειακές προσεγγίσεις και στις αναλύσεις ποιοτικών χαρακτηριστικών των περιφερειακών αγορών εργασίας. Τα Παρατηρητήρια, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή εμπειρία, κατέχουν ιδιαίτερη θέση ως προς τη διευκόλυνση στη λήψη των αποφάσεων, γεγονός που τα διακρίνει από άλλες ερευνητικές δομές, διότι οφείλουν να εξυπηρετούν τις συγκεκριμένες ανάγκες των κέντρων λήψεων αποφάσεων. Οι δομές αυτές καταδεικνύουν τις ανάγκες της περιφερειακής-τοπικής αγοράς εργασίας μέσω διαγνωστικών σε τοπικό επίπεδο, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των πτυχών ενός προβλήματος, ώστε να αναδείξουν τα σημεία ισορροπίας στη λύση του²⁸.

Η αποτελεσματική ανάπτυξη του ΠΕΣΔΑ βασίζεται στη χρήση ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, μετρήσιμων στόχων και συγκριτικών σημείων αναφοράς (benchmarks), έτσι ώστε η ορθή παρακολούθηση και διαχείρισή του να είναι δυνατές. Το ΠΠΑ θα αναπληρώσει ένα σημαντικό κενό αναφορικά με τη συλλογή έγκαιρων και έγκυρων δεδομένων για θεμελιώδεις μετρήσεις και δείκτες σχετιζόμενους με την ανάπτυξη της Περιφερειακής Στρατηγικής Απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένων των εισροών χρηματοδότησης και του αντίκτυπού τους.

Επίσης, προτείνεται η λειτουργία ενός περιφερειακού Φόρουμ Κοινωνικού Διαλόγου για την Απασχόληση, ως προϋπόθεση για τη συνεχή βελτίωση και χρονική αναθεώρηση του ΠΕΣΔΑ. Το Φόρουμ Κοινωνικού Διαλόγου αποτελείται βασικά από μια πολυφωνία κοινωνικών εταίρων και αρμόδιων φορέων που αξιολογεί περιοδικά το περιεχόμενο και την αποτελεσματικότητα των σχεδίων υπέρ της απασχόλησης. Στο Φόρουμ αντιπροσωπεύονται όλοι οι περιφερειακοί ενδιαφερόμενοι φορείς, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών, των περιφερειακών και τοπικών αρχών, των εργοδοτών και των συνδικαλιστικών φορέων. Η διαβούλευση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και των φορέων και υπηρεσιών του δημοσίου στο πλαίσιο του Φόρουμ Κοινωνικού Διαλόγου θα οργανώνεται θεσμικά και θα αναπτύσσεται από την Περιφερειακή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΠΟΚΕ), η οποία έχει επίσης προταθεί να ιδρυθεί στο πλαίσιο της ανάπτυξης του Κοινωνικού Διαλόγου σε περιφερειακό επίπεδο.

Τέλος, προτείνεται μία νέα οργανωτική μονάδα στη δομή της περιφερειακής αρχής: η Μονάδα Συντονισμού Πολιτικών Απασχόλησης εντός της Διεύθυνσης Σχεδιασμού και Ανάπτυξης που θα επιφορτιστεί με την κατάρτιση του ΠΕΣΔΑ και τις διαδικασίες επικύρωσής του από την Περιφερειακή ΟΚΕ και το Περιφερειακό Συμβούλιο.

Ως προς το περιεχόμενο του ΠΕΣΔΑ αυτό δομείται σε πυλώνες δράσης στο εσωτερικό των οποίων αναπτύσσονται άξονες παρέμβασης και ενδεικτικές ενέργειες. Στην πιλοτική εφαρμογή της Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας, η δομή αυτή διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας 1
Δομή ΠΕΣΔΑ Κ. Μακεδονίας

Πυλώνας δράσης	Άξονες παρέμβασης
Α. Βελτίωση της συμμετοχής στην απασχόληση και καταπολέμηση της ανεργίας – «νέα κοιτάσματα» απασχόλησης.	1. Υποστήριξη της δημιουργίας και κάλυψης νέων και βιώσιμων θέσεων απασχόλησης. 2. Ενίσχυση επιχειρηματικότητας. 3. Διενέργεια στοχευμένων διαρθρωτικών επενδυτικών παρεμβάσεων. 4. Πολιτικές ενίσχυσης της κλαδικής ανταγωνιστικότητας. 5. Πολιτικές ενίσχυσης της μακροοικονομικής ανταγωνιστικότητας. 6. Διάδοση των τεχνολογιών και ενίσχυση της καινοτομίας.
Β. Ενίσχυση της ποιότητας και της παραγωγικότητας της εργασίας.	1. Ενημέρωση και κινητοποίηση των εργοδοτών. 2. Βελτίωση των συνθηκών εργασίας.
Γ. Ανάπτυξη ανθρωπίνου δυναμικού: Προσαρμοστικότητα – δεξιότητες – κατάρτιση.	1. Δράσεις ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας της επαγγελματικής κατάρτισης. 2. Αρχική επαγγελματική κατάρτιση. 3. Συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση. 4. Επιχειρηματικός διαφωτισμός.
Δ. Κοινωνική συνοχή και ενσωμάτωση.	1. Κοινωνική ενσωμάτωση δημογραφικά προσδιορισμένων πληθυσμιακών ομάδων στο κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι. 2. Κοινωνική ενσωμάτωση εθνολογικά και κοινωνικά προσδιορισμένων πληθυσμιακών ομάδων στο κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι. 3. Μείωση του ποσοστού της μακροχρόνιας ανεργίας (άνω των 12 μηνών).

4. Συμπεράσματα

Στο παρόν άρθρο, έγινε επισκόπηση της θεωρητικής συζήτησης που αφορά στο βασικό δίλημμα μεταξύ της αποκέντρωσης εθνικών πολιτικών απασχόλησης ή της ανάπτυξης περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης με προσέγγιση από τη βάση προς την κορυφή (bottom up). Καθώς αναδείχθηκαν τα πλεονεκτήματα της δεύτερης εναλλακτικής επιλογής, παρουσιάστηκε η περιπτωσιακή μελέτη ενός ειδικού Περιφερειακού Σχεδίου Δράσης για την Απασχόληση στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας αναπτύχθηκε η μεθοδολογία σχεδιασμού και υλοποίησης ενός ΠΕΣΔΑ, καθώς και οι καίριες προσαρμογές στην ισχύουσα δομή της περιφερειακής διοίκησης και στις απαραίτητες συνεργασιακές σχέσεις με τους τοπικούς εταίρους. Μαζί με τους δείκτες στοχοθέτησης και το σύστημα παρακολούθησης-αξιολόγησης (βλ. παράρτημα), τα παραπάνω αποτελούν μια ολοκληρωμένη πρόταση για το σχεδιασμό, την υλοποίηση και την αξιολόγηση ενός καλά προσανατολισμένου και συνεπώς στοχοθετημένου ΠΕΣΔΑ, το οποίο μπορεί να αποφέρει μετρήσιμα αποτελέσματα.

Το ευρύτερο πλαίσιο επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος πρέπει να λάβει υπόψη μία σειρά από ζητήματα και προϋποθέσεις που θα συμβάλλουν περαιτέρω στην αποτελεσματικότητα μιας bottom up περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης.

Κατά πρώτο λόγο, μικρές χώρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση όπως η Ελλάδα αντιμετωπίζουν προβλήματα αποτελεσματικής οριοθέτησης του περιφερειακού διοικητικού τους χάρτη, γεγονός που όντως έχει αντίκτυπο στην ικανότητα παραγωγής, προσαρμογής και διαχείρισης πολιτικών σε περιφερειακό επίπεδο και δεν ευνοεί τις αποκεντρωμένες πολιτικές. Το ζητούμενο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η θεσμική υιοθέτηση μιας περιφερειακής αποκέντρωσης σε συνδυασμό με την επιλογή του βέλτιστου γεωγραφικού μεγέθους της ελληνικής περιφέρειας.

Η επιτυχία ενός ΠΕΣΔΑ εξαρτάται επίσης, από μια σειρά θεσμικών προσαρμογών που θεωρούνται απαραίτητες, όπως αποτυπώθηκαν στο παρόν άρθρο (Τμήμα Συντονισμού Πολιτικών Απασχόλησης στη Δ/νση Σχεδιασμού και Ανάπτυξης των Περιφερειών, Περιφερειακή ΟΚΕ, υπό την εποπτεία της οποίας θα λειτουργεί Φόρουμ Κοινωνικού Διαλόγου, ανάπτυξη Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Απασχόλησης). Η μη εξασφάλιση έστω και μίας από τις προαναφερθείσες θεσμικές προσαρμογές ουσιαστικά αποτελεί α-

νασταλτικό παράγοντα και εμπόδιο στην εφαρμογή του ΠΕΣΔΑ, καθώς απειλείται η συνεκτικότητα και η αλληλοσυμπλήρωση των λειτουργιών που καλείται να επιτελέσει κάθε θεσμός.

Επιπλέον, συμπληρωματικά προς τη λειτουργία του κεντρικού μηχανισμού παρακολούθησης της ελληνικής αγοράς εργασίας (ΠΑΕΠ) πρέπει να λειτουργήσουν τα επιμέρους Περιφερειακά Παρατηρητήρια Απασχόλησης, ως συμπληρωματικοί μηχανισμοί στα κέντρα λήψης αποφάσεων για τις περιφερειακές πολιτικές απασχόλησης. Η συμβολή του Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Απασχόλησης έγκειται επίσης και στην παρακολούθηση του συνόλου των παρεμβάσεων στο γεωγραφικό χώρο μιας περιφέρειας, ανεξάρτητα από την πηγή χρηματοδότησης, γεγονός που επιτρέπει τον αποτελεσματικότερο σχεδιασμό της περιφερειακής πολιτικής απασχόλησης.

Με την υιοθέτηση των παραπάνω θεσμοθετημένων δομών επιτυγχάνεται υψηλός βαθμός κοινωνικής συναίνεσης στον προγραμματισμό για την περιφερειακή πολιτική απασχόλησης, ενώ παράλληλα αναβαθμίζονται οι υπηρεσίες σχεδιασμού, ώστε να αποτελέσουν αντίβαρο ορθολογικών επιλογών σε σχέση με τις μέχρι τώρα κυρίαρχες υπηρεσίες χρηματοδότησης πολιτικών απασχόλησης.

Η διαφαινόμενη ενεργοποίηση του νομοθετικού πλαισίου του Εθνικού Συστήματος Σύνδεσης Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης με την Απασχόληση (ΕΣΣΕΕΚΑ), κατά τη γνώμη μας, πρέπει να λάβει υπόψη το βασικό δίλημμα που πραγματεύτηκε το παρόν άρθρο, ώστε να αντιμετωπιστούν προβλήματα ασύγχρονων διαδικασιών αποκέντρωσης στη σχέση εκπαίδευσης - κατάρτισης - απασχόλησης.

Όσον αφορά τα όρια άσκησης των περιφερειακών πολιτικών απασχόλησης εκτιμάται ότι αυτά μπορούν να διευρυνθούν και στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων. Και αυτό γιατί σύμφωνα και με τις τελευταίες συζητήσεις για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ ασφάλειας της εργασίας και ευελιξίας, η επιχείρηση μεταβάλλεται σταδιακά από μία κλειστού τύπου μονάδα σε ένα κοινό επιχειρησιακό σύνδεσμο μεταξύ των ανθρωπίνων πόρων που ευρύτερα απορροφά²⁹, ο οποίος δέχεται σαφείς αλληλεπιδράσεις από το γύρω περιβάλλον, ακόμη και όταν πρόκειται για την ποιότητα της εργασίας των απασχολούμενων. Στο πλαίσιο αυτό, η διαχείριση της ευελιξίας και της ασφάλειας-ποιότητας της εργασίας σε γεωγραφικά οριοθετημένο επίπεδο μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ακόμη και των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, προάγοντας τη λογική των νέων συλλογικών συμφερόντων εργασίας, που απομακρύνονται σταδιακά από τις εθνικές ρυθμίσεις (π.χ. κλαδικές

ΣΣΕ), έτσι όπως διαμορφώνονται μέσα σε ένα τοπικό παραγωγικό σύστημα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Τέλος, στο πλαίσιο συγκρότησης του ΠΕΣΔΑ, οι ολοκληρωμένες παρεμβάσεις σε τοπικό επίπεδο πρέπει να στηρίζονται στη δημιουργία τοπικών εταιρικών σχέσεων διαμορφωμένων από τα κάτω προς την κορυφή, με μη δεσμευτική οριοθετημένη διάρθρωση, καθοδηγούμενη από την κεντρική διοίκηση, ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι τοπικές ιδιαιτερότητες και να ενθαρρύνονται οι τοπικές πρωτοβουλίες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Προτεινόμενο σύστημα δεικτών για θέσπιση ποσοτικών στόχων και για αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των ΠΕΣΔΑ

Περιγραφικοί δείκτες σε επίπεδο Νομού

1ος Τομέας παρακολούθησης:

Χαρακτηριστικά ανθρωπίνου δυναμικού

- Κατανομή πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία ως προς: το φύλο, τις ηλικιακές ομάδες, το εκπαιδευτικό επίπεδο.
- Κατανομή εργατικού δυναμικού ως προς: το φύλο, τις ηλικιακές ομάδες, το εκπαιδευτικό επίπεδο, τις ομάδες ατομικών επαγγελματιών, κλάδο προηγούμενης απασχόλησης.

2ος Τομέας παρακολούθησης: Χαρακτηριστικά απασχόλησης

- Κατανομή υφιστάμενων θέσεων εργασίας σε κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας ως προς: το φύλο, τις ηλικιακές ομάδες, το εκπαιδευτικό επίπεδο, τις ομάδες ατομικών επαγγελματιών.
- Κατανομή κοινοποιημένων κενών θέσεων εργασίας σε κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας ως προς: το εκπαιδευτικό επίπεδο, τις ομάδες ατομικών επαγγελματιών.
- Κατανομή κοινοποιημένων απολύσεων σε κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας ως προς: το εκπαιδευτικό επίπεδο, τις ομάδες ατομικών επαγγελματιών.

3ος Τομέας παρακολούθησης: Ανεργία και υποαπασχόληση

- Κατανομή ανέργων (δηλωμένων στον ΟΑΕΔ) ως προς: το φύλο,

τις ηλικιακές ομάδες, το εκπαιδευτικό επίπεδο, τις ομάδες ατομικών επαγγελματιών, κλάδο προηγούμενης απασχόλησης, μέση διάρκεια ανεργίας.

- Διάρκεια ανεργία σε ημέρες όλων των ανέργων ως προς το σύνολο των ανέργων.
- Δείκτες μερικής απασχόλησης:
- % μερικώς απασχολούμενων ως προς το σύνολο των απασχολούμενων,
- % ακούσιας μερικής απασχόλησης ως προς το σύνολο των απασχολούμενων,
- μέσος όρος των ωρών απασχόλησης εβδομαδιαίως ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

4ος Τομέας παρακολούθησης: Αμοιβή εργασίας

- Μέσοι ονομαστικοί μισθοί ανά: Φύλο, ηλικιακή ομάδα, εκπαιδευτικό επίπεδο, ομάδα ατομικών επαγγελματιών, κλάδο απασχόλησης.
- Μέσο μηνιαίο έμμεσο κόστος θέσης εργασίας ανά κλάδο: εργοδοτικές ασφαλιστικές εισφορές, εισφορές υπέρ τρίτων (π.χ. ΛΑΕΚ).

5ος Τομέας παρακολούθησης: Ποιοτικά χαρακτηριστικά προγραμματιζόμενων και πραγματοποιημένων δράσεων και ενεργειών (τα ακόλουθα καταγράφονται για κάθε προγραμματική περίοδο)

- Κατανομή πόρων ανά φορέα και πηγή χρηματοδότησης,
- βαθμός τήρησης του χρονικού προγραμματισμού ανά ενέργεια του κάθε άξονα παρέμβασης,
- πραγματικός χρόνος υλοποίησης/προγραμματισμένος χρόνος υλοποίησης,
- βαθμός τήρησης του οικονομικού προϋπολογισμού ανά ενέργεια του κάθε άξονα παρέμβασης,
- πραγματικό κόστος/προϋπολογιζόμενο κόστος,
- ποιοτικά δεδομένα και πληροφορίες, όπως συμπεράσματα μελετών και δημοσιογραφικών δημοσιευμάτων που σχετίζονται άμεσα με τις εξελίξεις στην τοπική αγορά εργασίας και τις εφαρμοζόμενες πολιτικές.

Επαγωγικοί δείκτες σε επίπεδο Νομού

1η κατηγορία επαγωγικών δεικτών: Ανεργία και υποαπασχόληση

- Ποσοστό ανεργίας.
- Καταγεγραμμένοι άνεργοι ως προς εργατικό δυναμικό (συνολικά, ανά φύλο, ηλικιακή ομάδα και ομάδα ατομικών επαγγελματιών).

- Ποσοστό εποχιακής ανεργίας.
- Ποσοστό κυκλικής ανεργίας.
- Ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας (συνολικά, ανά φύλο, ηλικιακή ομάδα και ομάδα ατομικών επαγγελμαμάτων).
- Ποσοστό εκούσιας ανεργίας (συνολικά, ανά φύλο, ηλικιακή ομάδα και ομάδα ατομικών επαγγελμαμάτων).
- Ποσοστό υποαπασχόλησης.
- Ποσοστό ακούσιας υποαπασχόλησης.

2η κατηγορία επαγωγικών δεικτών: Προοπτική του ημιαυτόνομου συστήματος απασχόλησης (ΗΣΑ)

- Δείκτης καθαρών νέων θέσεων (συνολικά, ανά κλάδο, φύλο, ηλικιακή ομάδα και ομάδα ατομικών επαγγελμαμάτων).
- Ζωτικότητα του ΗΣΑ: Σύνολο καταγεγραμμένων προσλήψεων ως προς σύνολο καταγεγραμμένων απολύσεων (συνολικά, ανά κλάδο, φύλο, ηλικιακή ομάδα και ομάδα ατομικών επαγγελμαμάτων).
- Δυναμικότητα του ΗΣΑ: Λόγος του «ρυθμού δημιουργίας νέων θέσεων» εργασίας ως προς τον «ρυθμό απολύσεων» (συνολικά και ανά κλάδο).
- Δείκτης πίεσης στην αγορά εργασίας: Σύνολο ανέργων ως προς το σύνολο των κενών θέσεων εργασίας
- Δημιουργία απασχόλησης σε τομείς υψηλής τεχνολογίας (ΤΥΤ): Νέες θέσεις σε ΤΥΤ ως προς το σύνολο των νέων θέσεων εργασίας

3η Κατηγορία επαγωγικών δεικτών: Κοινωνικές επιπτώσεις

- Εξέλιξη μέσου πραγματικού μισθού (συνολικά, ανά κλάδο, φύλο, ηλικιακή ομάδα και ομάδα ατομικών επαγγελμαμάτων).
- Δείκτης πόλωσης της εργασίας: Ποσοστό νοικοκυριών με τουλάχιστον έναν άνεργο ενήλικα.
- Δείκτης εξάρτησης πληθυσμού.

Σημειώσεις

1. Vernieres M., *Formation Emploi. Enjeu économique et social*, Editions Cujas, Paris, 1993.

2. Gambier D. and Vernieres M., *Le marche du travail*, Economica, Paris, 1982.

3. Kerr C., «The Balkanization of Labor Markets», στο: E. Wight Bakke (επιμ.), *Labor Mobility and Economic Opportunity*, 1954 και Doeringer P. and Piore M., *Internal labor Markets and Manpower Analysis*, 1971.

4. Gazier B., *Economie du travail et de l'emploi*, Precis Dalloz, Paris, 1992.

5. Gambier D. and Vernieres M., *Le marche du travail*, Economica, Paris, 1982.

6. Mauro P., Prasad E. and Spilbergo A., *Perspectives on Regional Unemployment in Europe*, IMF Occasional Paper 177, Washington, 1999· Duranton G. and V. Monastiriotes, «Mind the Gaps: The Evolution of Regional Earnings Inequalities in the UK 1982-1997», *Journal of Regional Science* 42, 2002, σελ. 219-256· Borjas G., «Ethnicity, "Neighbourhoods and Human Capital Externalities"», *American Economic Review* 85, 1995, σελ. 365-389· OECD, *Redefining Territories - The Functional Regions*, OECD Paris, 2002.

7. Ζαρωτιάδης Γρ. και Σταμπουλής Μ., *De la Fuente and Dome-nech* (2001), 2002· Calvo-Armengol and Zenou, 2002· Fernandez, Castilla and Moore, 2000· Montgomery, 1991· OECD, 2001· Bowles, Gintis and Osborne, 2001.

8. Η ζητούμενη ποσότητα εργασίας αποτελεί συνεπαγόμενο μέγεθος, δεδομένου ότι το όφελος για αυτούς που την ζητούν ουσιαστικά υφίσταται μόνο όταν διατεθεί το παραγόμενο προϊόν. Ταυτόχρονα μια σειρά από θεωρητικές υποθέσεις που προσεγγίζουν πιο αποτελεσματικά την πραγματικότητα της παραγωγικής διαδικασίας και άρουν την αρχή της φθίνουσας οριακής παραγωγικότητας της εργασίας διαμορφώνουν συναρτήσεις ζήτησης εργασίας με πολύ διαφορετική εικόνα. Από την άλλη, υπάρχει πληθώρα σχετικών αναφορών σε ζητήματα που προκύπτουν από την αδυναμία των εργοδοτών να γνωρίζουν εξ αρχής τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των προσλαμβανομένων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία συνθηκών ακαμψίας (MacLeod and Malkomson 1993).

9. Αρκεί να αναλογισθεί κανείς ότι η μεταβολή των πραγματικών απολαβών δεν προκαλεί απαραίτητα πάντα ανάλογες μεταβολές στην προσφορά εργασίας· είναι τουλάχιστον εξίσου λογικό να υποθέσει κανείς για παράδειγμα ότι η μείωση του πραγματικού μισθού μπορεί να επιφέρει αύξηση της προσφερόμενης εργασίας ώστε να συμπληρωθεί το απαραίτητο εισόδημα.

10. Colletis G., Courlet C. and Pecquer B., *Les systemes industriels localises en Europe*, IREPD, Grenoble, 1991.

11. Rousier N., *Ville et emploi*, The International Institute for the Urban Environment, 1997.

12. Δημουλάς Κ., «Τα προγράμματα των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων και τα Χαρακτηριστικά των ανέργων», *Ενημέρωση* 94, Απρίλιος 2003.

13. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πιερίας, *Πραγματογνωμοσύνη για την εφαρμογή προγράμματος Ολοκληρωμένης Παρέμβασης Ανέργων στο Νομό Πιερίας*, Κατερίνη, 2006.

14. Η εν λόγω μελέτη ανατέθηκε από τη Διεύθυνση Έρευνας, Μελετών

και Στατιστικής (DARES) του Γαλλικού Υπουργείου Απασχόλησης και πραγματοποιήθηκε το 2001 από το ερευνητικό κέντρο CERVIL, σε συνεργασία με το CEREQ και το Ινστιτούτο Δημόσιας Οικονομίας (IDEP). Στηρίζεται σε 141 συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν σε εθνικό επίπεδο (διοίκησης) και στις Περιφέρειες Aquitaine, Rhone - Alpes, Provence - Alpes - Cote d'Azur. Στο εσωτερικό αυτών των τριών Περιφερειών, έρευνες πεδίου πραγματοποιήθηκαν σε διαφορετικούς τύπους ζωνών: βιομηχανικές, αγροτικές, αστικές.

15. Οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου προέβηκαν σε μια ανάλογη αξιολόγηση του σχεδιασμού και της υλοποίησης δράσεων πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα στο άρθρο «Πολιτικές Απασχόλησης και Κατάρτισης στο πλαίσιο Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για Ανέργους - Εμπειρίες από την εφαρμογή στο Νομό Ιωαννίνων» (Μ. Σταμπουλή και Γρ. Ζαρωτιάδη, 2004).

16. *Plan National d'Action pour l'emploi pour 1999 et bilan du plan 1998*, La Documentation française, Paris, 1999.

17. Patrice C., «L'apport de la geographie a la relation Formation - Emploi», *Revue Formation - Emploi* 84, La Documentation française, Octobre - Decembre 2003.

18. Baumet F., «Approches du marche du travail et grandes agglomerations: l'exemple de l'Île-de-France», *Formation - Emploi*, Paris, Decembre 1992.

19. Σταμπουλής Μ. και Ζαρωτιάδης Γρ., *Πολιτικές απασχόλησης και κατάρτισης στο πλαίσιο Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για ανέργους. Εμπειρίες από την Εφαρμογή στο Νομό Ιωαννίνων*, Εργασία 2005, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού/Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2005, σελ. 291-305.

20. DARES, *La politique de l'emploi*, Editions La Decouverte, Paris, 1997.

21. Παρατηρητήριο Απασχόλησης - Ερευνητική Πληροφορική Α.Ε., *Ανάπτυξη πιλοτικού συστήματος αξιολόγησης μέτρων πολιτικών απασχόλησης σε τοπικό επίπεδο*, Αθήνα, 2005.

22. Το ΠΕΣΔΑ εκπονήθηκε στο πλαίσιο του project «Τοπικές Στρατηγικές για την Απασχόληση και Καινοτομία στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας», το οποίο ολοκληρώθηκε το Μάρτιο του 2006.

23. Αξίζει δε να σημειωθεί η δυσκολία που αντιμετώπισαν οι συντάκτες της μελέτης, καθώς έπρεπε να λάβουν πολλές φορές υπόψη στοιχεία και πληροφορίες για το ίδιο ζήτημα, τα οποία όμως προέρχονταν από διαφορετικές πηγές και συχνά παρουσίαζαν ανακολουθίες. Το γεγονός αυτό οδηγεί αβίαστα στην αναγνώριση της ανάγκης λειτουργίας Περιφερειακών Παρατηρητηρίων Απασχόλησης.

24. Στη συγκεκριμένη περίπτωση του ΠΕΣΔΑ της Κεντρικής Μακεδονίας αυτοί ήταν οι εξής: 1) Βελτίωση της Συμμετοχής στην Απασχόληση και Καταπολέμηση της Ανεργίας - «Νέα Κοιτάσματα» Απασχόλησης, 2) Ενίσχυση της Ποιότητας και της Παραγωγικότητας της Εργασίας, 3) Ανάπτυξη

Ανθρωπίνου Δυναμικού: Προσαρμοστικότητα - Δεξιότητες - Κατάρτιση, 4) Κοινωνική Συνοχή και Ενσωμάτωση.

25. Πηγή: ΠΑΕΠ ΑΕ, Επετηρίδα Αγοράς Εργασίας. Περιφέρειες και Νομοί 2005.

26. Δυστυχώς ο περιορισμός του παρόντος άρθρου δεν επιτρέπει μια έστω συνοπτική παρουσίαση των συμπερασμάτων, παρά μόνο την παραπομπή στο περιεχόμενο της ίδιας της μελέτης.

27. Σημειώνεται ότι μέχρι σήμερα, παρατηρείται θεσμικό κενό κοινωνικού διαλόγου στο περιφερειακό επίπεδο σε αντίθεση με το αντίστοιχο εθνικό (ΟΚΕ) και τοπικό (Νομαρχιακή ΟΚΕ), παρά το γεγονός της συγκέντρωσης σημαντικών πόρων και αρμοδιοτήτων σε επίπεδο περιφέρειας.

28. Bertrand H., Hillau B. and Richard A., «L'expertise en region: entre legitime de la connaissance et utilite pour l'action», *Formation Emploi*, 84, Paris, 2003, σελ. 11-25.

29. Κουκιάδης Ι., «Τα δικαιώματα εργασίας στις νέες παραγωγικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 43, Αθήνα, 2006.

Βιβλιογραφία

- Baumet F., *Approches du marche du travail et grandes agglomerations: l'exemple de l'Ile-de-France*, Formation - Emploi, Paris, Decembre 1992.
- Bertrand H., Hillau B. and Richard A., «L'expertise en region: entre legitime de la connaissance et utilite pour l'action», *Formation Emploi* 84, Paris, 2003, σελ. 11-25.
- Borjas G., «Ethnicity, "Neighbourhoods and Human Capital Externalities"», *American Economic Review* 85, 1995, σελ. 365-389.
- Bowles S., Gintis H. and Osborne M., «The Determinants of Earnings: A Behavioural Approach», *Journal of Economic Literature* 39, 2001, σελ. 1137-1176.
- Calvo-Armengol A. and Zenou Y., Job-Matching, «Social Network and Word-of Mouth Communication», *CEPR working paper* 2797, 2002, www.cepr.org.
- Colletis G., Courlet C. and Pecquer B., *Les systemes industriels localises en Europe*, IREPD, Grenoble, 1991.
- DARES, *La politique de l'emploi*, Editions La Decouverte, Paris, 1997.
- De la Fuente A. and Domenech R., «Schooling Data, Technological Diffusion and the Neoclassical Model», *American Economic Review*, Papers and Proceedings, 2001, σελ. 323-327.
- Doeringer B.P. and Piore J.M., *Internal labor Markets and Manpower Analysis*, 1971.
- Duranton G. and Monastiriotis V., «Mind the Gaps: The Evolution of Re-

- gional Earnings Inequalities in the UK 1982-1997», *Journal of Regional Science* 42, 2002, σελ. 219-256.
- Fernandez R.M., Castilla E.J. and Moore P., «Social Capital at Work: Networks and Employment at a Phone Center», *American Journal of Sociology* 105, 2000, σελ. 1288-1354.
- Gambier D. and Vernieres M., *Le marche du travail*, Economica, Paris, 1982.
- Gazier B., *Economie du travail et de l'emploi*, Precis Dalloz, Paris, 1992.
- Kerr C., «The Balkanization of Labor Markets», στο: E. Wight Bakke (επιμ.), *Labor Mobility and Economic Opportunity*, 1954.
- MacLeod W.B. and Malkomson J.M., «Wage Premiums and Profit Maximization in Efficiency Wage Models», *European Economic Review* 37, 1993.
- Marchand M. and Pestieau P., «Should Employment Policy making be entrusted to Regions?», *Regional Science and Urban Economics* 17, 1987, σελ. 357-365.
- Mauro P., Prasad E. and Spilinger A., «Perspectives on Regional Unemployment in Europe», *IMF Occasional Paper* 177, Washington, 1999.
- Montgomery D., «Social Networks and Labour Markets Outcomes: Towards an Economic Analysis», *American Economic Review* 81, 1991, σελ. 1408-1418.
- OECD, «The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital», *OECD Educations and Skills* 5, 2001.
- OECD, *Redefining Territories - The Functional Regions*, OECD, Paris, 2002.
- Overman H.G. and Puga D., «Regional Unemployment Clusters across Europe's regions and countries», *Economic Policy*, April 2002, σελ. 117-147.
- Patrice C., «L'apport de la geographie a la relation Formation - Emploi, Revue Formation - Emploi», *La Documentation francaise* 84, Octobre - Decembre 2003.
- Plan National d'Action pour l'emploi pour 1999 et bilan du plan 1998*, La Documentation francaise, Paris, 1999.
- Puga D., «European Regional Policies in Light of Recent Location Theories», *Journal of Economic Geography* 2, 2002, σελ. 373-406.
- Rousier N., *Ville et emploi*, The International Institute for the Urban Environment, 1997.
- Vernieres M., *Formation Emploi. Enjeu economique et social*, Editions Cujas, Paris, 1993.
- Δημουλάς Κ., «Τα προγράμματα των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων και τα Χαρακτηριστικά των ανέργων», *Ενημέρωση* 94, Απρίλιος 2003.
- Κουκιάδης Ι., «Τα δικαιώματα εργασίας στις νέες παραγωγικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 43, Αθήνα, 2006.
- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πιερίας, *Πραγματογνωμοσύνη για την εφαρμο-*

γή προγράμματος Ολοκληρωμένης Παρέμβασης Ανέργων στο Νομό Πιερίας, Κατερίνη, 2006.

Παρατηρητήριο Απασχόλησης - Ερευνητική Πληροφορική Α.Ε., Ανάπτυξη πιλοτικού συστήματος αξιολόγησης μέτρων πολιτικών απασχόλησης σε τοπικό επίπεδο, Αθήνα, 2005.

Παρατηρητήριο Απασχόλησης - Ερευνητική Πληροφορική Α.Ε., Επετηρίδα Αγοράς Εργασίας. Περιφέρειες και Νομοί 2005, Αθήνα, 2005.

Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, Περιφερειακό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση στην Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 2005.

Σταμπουλής Μ. και Ζαρωτιάδης Γρ., Αγορά Εργασίας: Θεσμοί και Πολιτικές: Τοπικές στρατηγικές απασχόλησης και ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού - Εμπειρίες από τη συγκρότηση τοπικών συμφώνων απασχόλησης στη Βόρειο Ελλάδα, Επετηρίδα Εργασίας 2002, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού/Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2002, σελ 53-65.

Σταμπουλής Μ. και Ζαρωτιάδης Γρ., Πολιτικές απασχόλησης και κατάρτισης στο πλαίσιο Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για ανέργους. Εμπειρίες από την Εφαρμογή στο Νομό Ιωαννίνων, Εργασία 2005, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού/Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2005, σελ. 291-305.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Επιμέλεια: Θάνος Βερέμης Βίκτωρ Παπαζήσης
Εβδομήντα πέντε εισηγήσεις από τον καθημερινό
τύπο σχετικά με τα ζητήματα της εκπαιδευτικής
μεταρρύθμισης στα πανεπιστήμια

διαλογος για
την τριτοβαθμια εκπαίδευση

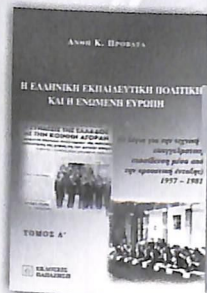
Επιμέλεια: Θάνος Βερέμης Βίκτωρ Παπαζήσης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΝΩΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ (1957-1981)

Προβατά Κ. Ανθή

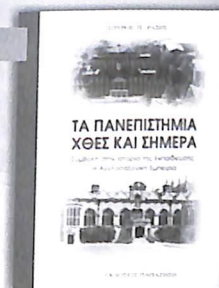
Ανάλυση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών
παραγόντων που επηρέασαν τις εκπαιδευτικές πολιτικές
κατά την ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση

ΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

Ράσης Σπύρος

Μελέτη του εκπαιδευτικού δεσμού (φιλοσοφία, στόχοι, τρόπος λειτουργίας
των πανεπιστημίων) από τον 12ο αιώνα, όπου και εμφανίστηκαν τα πρώτα
μεσαιωνικά πανεπιστήμια, μέχρι τα μισά του 20ού αιώνα

ΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ
ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

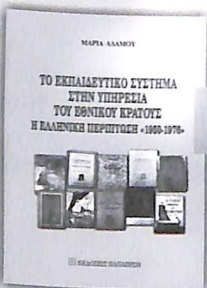
Εκδόσεις Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης
Εκδόσεις Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Αδάμου Μαρία

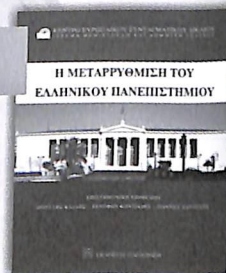
Η συμβολή του εκπαιδευτικού συστήματος ως κοινωνικού
δεσμού υποκειμένου σε εσκεμμένο κεντρικό έλεγχο
στην παροχή εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης

Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Κλάδης Δ., Κοντιάδης Ξ., Πανούσης Γ.

Είκοσι εννέα μελέτες υψηλού επιπέδου που αφορούν την πορεία
και την αναβάθμιση του ελληνικού πανεπιστημίου

Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Εκδόσεις Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης
Εκδόσεις Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

Ρήγος Άλκης

Αναζήτηση του ιδιαίτερα αυξημένου ιδεολογικού και
πολιτικού λόγου και ρόλου του πανεπιστημιακού δεσμού,
αλλά και των κινημάτων των φορέων που τον συγκροτούν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

Από το Μεταίχμιο στη Νικητοκρατία

Εκδόσεις Πανεπιστημίου

Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210 3838020, 210 3822496, Fax: 210 3809150
site: www.papazisi.gr • email: papazisi@otenet.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Διεθνείς σχέσεις και *modus operandi*: Ηθική και διεθνές δίκαιο ή εθνικό συμφέρον; Η περίπτωση της Ελλάδας

Θανάσης Μπράβος*

Περίληψη

Ασχέτως εάν κάποιος δέχεται τη θεωρία του ιδεαλισμού ή του ρεαλισμού στις διεθνείς σχέσεις, παραμένει το γεγονός ότι το εθνικό συμφέρον πρέπει να καθορίζει την εξωτερική πολιτική ενός κράτους, χωρίς παράβλεψη βεβαίως των βασικών αρχών του διεθνούς δικαίου και της ηθικής.

Υπό την έννοια αυτή, και στην περίπτωση της Ελλάδας θα έπρεπε να υιοθετηθεί τελικά μια εξωτερική πολιτική που να είναι πρώτιστα σαφής, διαμορφούμενη και βασισμένη σε μακροπρόθεσμο προγραμματισμό, και υπό το πρίσμα πάντα της εξυπηρέτησης του εθνικού συμφέροντος και όχι «εργαλείο» προσωπικής πολιτικής στα χέρια του εκάστοτε πρωθυπουργού. Οι διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής πρέπει να μάθουν από το παράδειγμα της Τουρκίας και του Ισραήλ.

Εισαγωγή

Η ερώτηση στον τίτλο θα φάνταζε ίσως περιττή, εφόσον η απάντηση θεωρείται μάλλον απλή και δεδομένη. Τις τελευταίες δεκαετίες, όμως, καλά κρατεί η αντιπαράθεση αναφορικά με τις θεωρίες περί λειτουργίας της διεθνούς πολιτικής και των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων του διεθνούς συστήματος¹. Οι θεωρίες του Ρεαλισμού και του Ιδεαλισμού² προσεγγίζουν και αναλύουν τα φαινόμενα που εμπίπτουν στο χώρο των Διεθνών Σχέσεων α-

* Ο Θανάσης Μπράβος είναι δρ σύγχρονης ιστορίας.

ναφερόμενες στην αρχή της ισχύος ως τον μοναδικό ρυθμιστή των πραγμάτων σε έναν άναρχο κόσμο, από τη μια μεριά, και στην αισιόδοξη άποψη, από την άλλη, για την εγκαθίδρυση και διατήρηση μια δίκαιης πολιτικής τάξης, εφόσον, αν και τα κράτη έχουν πάντα ως σκοπό τους τη μεγέθυνση των εθνικών κερδών, μπορούν να συνεργαστούν για την επίτευξη του κοινού καλού³.

Το ζήτημα, ωστόσο, δεν είναι εάν συμφωνούμε με τη μία ή την άλλη πρόταση, τη μία ή την άλλη θεωρία, αλλά τι γίνεται στην πράξη, στο πεδίο δηλαδή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας μας, μιας και τα αυτονόητα μικρή σχέση φαίνεται να έχουν με την ελληνική εξωτερική πολιτική τις τελευταίες δεκαετίες. Υπό την έννοια αυτή, το παρόν άρθρο δεν θα εξαντληθεί στη συζήτηση περί του διλήμματος ηθικής ή μη στις διεθνείς σχέσεις, αν και θα προβεί σε μια σύντομη διερεύνηση των όρων ηθική και συμφέρον, αλλά το αν πρέπει η εξωτερική πολιτική μιας χώρας, όπως η Ελλάδα, να βαυκαλίζεται στο ότι μπορεί να πραγματοποιήσει τους σκοπούς της στηριζόμενη στο διεθνές δίκαιο ή στην προβολή και υπαγόρευση στους άλλους των δικαίων της μέσα από μια διαδικασία που ενδεχομένως με απόλυτα ηθικά κριτήρια θα μπορούσε να θεωρηθεί «ανήθικη».

Ηθική και συμφέρον

Ο τίτλος του άρθρου, πρώτα-πρώτα, οδηγεί αναπόφευκτα στη σύντομη διερεύνηση των όρων *ηθική* και *συμφέρον*. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι οι διεθνείς δρώντες, δηλαδή, κράτη και ομάδες κρατών, διεθνείς οργανισμοί, μη-κυβερνητικές οργανώσεις και άτομα, προσπαθούν καθημερινά να αποδείξουν ότι δρουν σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και τους καθολικά αποδεκτούς ηθικούς κανόνες⁴ – αν και η συμπεριφορά αυτή μάλλον πρέπει να ταυτιστεί με την περιώνυμη «διπλωματία του προοιμίου»⁵ ή την εύχαρη προσχώρηση σε κείμενα και συμφωνίες των οποίων η ασάφεια εξασφαλίζει την μη περαιτέρω δέσμευση των υπογραψάντων⁶. Η πληθώρα, μάλιστα, παραδειγμάτων ηθικής πρακτικής που συναντώνται καθημερινά στη διεθνή σκηνή θα οδηγούσαν, ενδεχομένως, στο αισιόδοξο συμπέρασμα ότι η ηθική σήμερα κερδίζει έδαφος⁷. Πόσο μάλλον που η παρουσία της στην πολιτική δεν δίνει τις κατευθύνσεις, παρά ορίζει μόνον το πλαίσιο για να ασκηθεί η τελευταία, αποτελώντας έτσι τη βάση για την εκτίμηση της εξωτερικής πολιτικής, κα-

θώς επίσης των κανόνων και των δομών της διεθνούς κοινότητας⁸.

Στη μεταψυχροπολεμική εποχή, ιδίως, με την κατάρρευση ουσιαστικά των συνόρων και την ολοένα εντονότερη προώθηση των δυτικών αξιών, θα φάνταζε πλήρες περιεχομένου το προαναφερθέν αισιόδοξο συμπέρασμα και λογικό να ισχύει, μιας και η ηθική συνίσταται ουσιαστικά στην έρευνα της ανθρωπιάς στη φύση μας και στην αναζήτηση της αξιοπρέπειας, ενώ καθορίζει το πλαίσιο της συνύπαρξης με τους άλλους που τους δεχόμαστε και μας δέχονται, που τους δίνουμε και μας δίνουν, προσδιορίζοντας έτσι εμάς τους ίδιους⁹. Υπάρχουν, μάλιστα, φωνές που ισχυρίζονται ότι η ηθική είναι περισσότερο σημαντική και ίσως πιο ουσιαστική από το εθνικό συμφέρον, εφόσον το τελευταίο δεν μπορεί να οριστεί επιδέξια, εάν δεν βασίζεται σε στοιχεία δικαιοσύνης και νομιμότητας¹⁰. Ή ότι το πεδίο των διεθνών σχέσεων περιλαμβάνει την ελευθερία δράσης επί τη βάσει ηθικής επιλογής, με αποτέλεσμα οι διεθνείς σχέσεις να γίνονται ένα περιβάλλον στο οποίο οι έννοιες της ευθύτητας και της συμπόνιας, της αξιοπρέπειας και της δικαιοσύνης όσο και της ευσπλαχνίας θα μπορούσαν να εφαρμοστούν για να αναμορφωθεί η παγκόσμια κοινότητα¹¹. Ωστόσο, οι σύγχρονοι ερευνητές διαπιστώνουν τη μείωση της αξίας της ανθρώπινης ζωής στην παγκόσμια πολιτική αρένα, καθώς και της ηθικής στην τελευταία, παραδεχόμενοι ότι, επειδή είναι πολύ δύσκολο να υπάρχει ηθική και στο σκοπό και στα μέσα και στα αποτελέσματα, θα πρέπει μάλλον να θεωρούμε δεδομένες τις «εκπτώσεις» σε αυτήν¹².

Από την άλλη μεριά, οι περισσότεροι ορισμοί της πολιτικής βασίζονται στην έννοια της ισχύος. Οι περισσότερες διεθνείς αλληλεπιδράσεις είναι πολιτικές ή έχουν σχέση με την πολιτική. Δεν είναι παράξενο, λοιπόν, που η ισχύς είναι το κυρίαρχο στοιχείο στις διεθνείς σχέσεις από τον Θουκυδίδη μέχρι σήμερα¹³. Αυτός είναι ο λόγος, άλλωστε, που ο Morgenthau αποφαίνεται σαφώς ότι «αυτό που βοηθά τον Ρεαλισμό να βρει το δρόμο του μέσα στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής είναι η αντίληψη του συμφέροντος οριζόμενου στη βάση της ισχύος»¹⁴. Η τελευταία, δε, αποδεικνύεται το αποτελεσματικότερο όπλο του κράτους στη διεθνή αρένα, όπου διεξάγεται πάντα ένας ανηλεής αγώνας για την απόκτηση και διατήρησή της μέσα από τον πλούτο, τη στρατιωτική δύναμη, το μέγεθος και τον πληθυσμό¹⁵. Το κράτος, επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία του Ρεαλισμού, είναι απαραίτητο για την εξασφάλιση των αξιών της ζωής. Μολοντί το ίδιο δεν αποτελεί πηγή αξιών, παραμένει ωστόσο η απολύτως αναγκαία προϋπόθεση για την εξασφάλισή τους. Η απάντηση, λοιπόν, στην άποψη που θέλει την ηθική απαραίτητο στοιχείο

της (εξωτερικής) πολιτικής είναι ότι, εάν δεν προστατευτεί η ασφάλεια του κράτους μέσω της ισχύος, δεν είναι δυνατό να εξασφαλιστούν οι συνθήκες που καθιστούν την ηθική ζωή, μέσα στην κοινωνία, δυνατή¹⁶. Αυτό που πρωτεύει είναι η διασφάλιση του εθνικού συμφέροντος, που συνίσταται στην εθνική ασφάλεια, την πολιτική ανεξαρτησία και την ευημερία του πληθυσμού. Γι' αυτό το λόγο η κυβέρνηση, που αποτελεί το μέσον και όχι την κύρια αξία, θέτει ως υπέρτατη υποχρέωσή της το εθνικό συμφέρον πέρα από τις ηθικές αξίες και τα κίνητρα των ατόμων που συναποτελούν την κοινωνία την οποία υπηρετεί· ως εκ τούτου, η προστασία των στοιχείων που συνιστούν το εθνικό συμφέρον τοποθετείται πάνω από οποιοδήποτε ηθικό έλεγχο και φραγμό¹⁷. Η άποψη, βέβαια, ότι η πολιτική είναι δραστηριότητα που δεν έχει σχέση με τις έννοιες του καλού και του κακού¹⁸, επικρίθηκε έντονα¹⁹. Ο αντίλογος, βέβαια, αντέταξε ότι ο Ρεαλισμός δεν απορρίπτει την ηθική. Διατείνεται, απλώς, ότι η ηθική στην πολιτική είναι διαφορετική από εκείνη των ατόμων· την ονομάζει *σύνεση*²⁰. Ο Morgenthau, πάντως, ο γνωστότερος αντιπρόσωπος του Ρεαλισμού τον 20ό αιώνα, έφτασε να μιλήσει για την ανάγκη παρουσίας της ηθικής στην πολιτική, διατυπώνοντας την άποψη «η ηθική δεν είναι απλώς ένα ακόμη παρακλάδι της ανθρωπίνης δραστηριότητας ... [αλλά] βρίσκεται στην κορυφή της, ορίζοντας την επιλογή των σκοπών και των μέσων και διαγράφοντας το πλαίσιο της νομιμότητας για κάθε πράξη. Αυτή η τελευταία λειτουργία είναι ιδιαιτέρως σημαντική στο χώρο της πολιτικής»²¹.

Η διαφορά στην πράξη. Ο παράγοντας «ασφάλεια» και η δυσκολία καθορισμού του εθνικού συμφέροντος

Θα ήταν λάθος, ασφαλώς, να μη θέλουμε να επικρατεί ο πολιτικός ιδεαλισμός, ή τουλάχιστον να ισχύει αυτό που πρότεινε ο Kenneth Thompson, να δρας δηλαδή σύμφωνα με το συμφέρον σου, ακολουθώντας ταυτόχρονα τις καλύτερες ηθικές εναλλακτικές λύσεις· αυτό, άλλωστε, σημαίνει σοφία²².

Φαίνεται, εντούτοις, ότι τα πράγματα ακολουθούν διαφορετική πορεία, ήδη από την αρχαιότητα. Ο Θουκυδίδης, άλλωστε, θεμελιωτής του κλασικού ρεαλισμού, αναφερόμενος στα αίτια της σικελικής εκστρατείας²³, δεν δίστασε να πει τα πράγματα με το όνομά τους: αυτό που υπαγόρευσε στους Αθηναίους να πολεμήσουν ήταν το

συμφέρον, ο φόβος και η τιμή (δόξα)²⁴. Τα δύο πρώτα συνδέονται με το νόμο της ασφάλειας. Αλλά πέραν των Αθηναίων που ενήργησαν ιμπεριαλιστικά με γνώμονα το συμφέρον τους και μόνον²⁵, προβάλλουν σαφείς δύο θέσεις: α. οι διακρατικές σχέσεις υπακούουν μόνο σε αυτό τον κανόνα²⁶ και β. εάν οι εκφραστές της εξουσίας σε κάθε κράτος δεν τον λάβουν υπόψη, τότε δεν εισακούονται οι απόψεις τους και δεν ικανοποιούνται οι επιθυμίες τους²⁷.

Υπό την έννοια αυτή, σχετικά με την πρώτη θέση, ακόμη και στην περίπτωση της τρωικής εκστρατείας το συμφέρον μάλλον παρά ο εξαναγκασμός (εφόσον ο δυνατός πάντα άρχει επί του αδυνάτου) ή το δίκαιο και η ηθική υποχρέωση έπαιξαν ρόλο²⁸, ενώ αυτό αποδεικνύεται με σαφήνεια από τον Θουκυδίδη όταν αναφέρει ότι στον πελοποννησιακό πόλεμο, πόλεις από τις ίδιες φυλές βρέθηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα· ο πόλεμος δηλαδή έσπασε τους (πολύ ισχυρούς) φυλετικούς δεσμούς ή οι φυλετικοί δεσμοί δεν άντεξαν μπροστά στο συμφέρον²⁹. Κατά τον ίδιο τρόπο, η εργατική τάξη των κρατών της Κ.Δ. Ευρώπης έθεσε τελικά το εθνικό συμφέρον πάνω από την προτροπή της 2ης Σοσιαλιστικής Διεθνούς (Στουτγάρδη, 1907) αγνοώντας και υπερκεράζοντας την προτροπή της τελευταίας να μην παρασυρθούν οι λαοί στον πόλεμο των ιμπεριαλιστών ή να φροντίσουν έστω να τον σταματήσουν με ταυτόχρονη προσπάθεια ανατροπής του καπιταλιστικού αστικού κράτους³⁰.

Όσον αφορά δε τη δεύτερη θέση, η ακολουθούσα θουκυδίδεια καταγραφή είναι τα μέγιστα διαφωτιστική: όταν επιχειρηματολογούν οι Κερκυραίοι ενώπιον των Αθηναίων για να επιτύχουν τη βοήθειά τους εναντίον των Κορινθίων, τους πείθουν μόνον εφόσον τους αποδείξουν ότι η βοήθεια αυτή ανταποκρίνεται πρώτιστα στο συμφέρον τους· αντιθέτως, οι Κορίνθιοι δεν πετυχαίνουν να βρουν «ευήκοα ώτα» στα επιχειρήματά τους –παρότι ορθά– έναντι τόσο των Αθηναίων όσο και των Σπαρτιατών για το λόγο ότι δεν κατάφεραν να τα ταυτίσουν με τα συμφέροντα των συνομιλητών τους³¹.

Ο νόμος της ασφάλειας, λοιπόν, είναι που υπαγορεύει τη συμπεριφορά των κρατών, η οποία άλλωστε είναι ανάλογη του συμφέροντος και του φόβου: είναι τόσο σκληρή όσο μεγαλύτερο είναι το διακύβευμα³². Υπό την έννοια αυτή, ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος, η στάση της Σοβιετικής Ένωσης έναντι των αποσχιστικών τάσεων όχι μόνο στο πλαίσιο των συνόρων της αλλά και στον ευρύτερο χώρο του συνασπισμού της³³, και η βίαιη συμπεριφορά της Σερβίας στην επιθυμία απομάκρυνσης από την ενιαία Γιουγκοσλαβία της Σλοβενίας, στην αρχή, και της Κροατίας και Βοσνίας-Ερζεγοβίνης κατόπιν, αποτελούν χαρακτηριστικά πα-

ραδείγματα.

Περί συμφέροντος, συνεπώς, ο λόγος με ό,τι αυτό συνεπάγεται στις διεθνείς –και όχι μόνον– σχέσεις. Τα πράγματα, ωστόσο, παύουν να είναι απλά όταν δεν υπάρχει σαφής αντίληψη περί του τι είναι ακριβώς εθνικό³⁴ συμφέρον. Όλοι, βέβαια, λένε πως ενεργούν πάντα με βάση αυτό³⁵. Οι αποφάσεις, όμως, που παίρνουν οι εκάστοτε πολιτικές ηγεσίες δεν είναι τίποτε άλλο από αυτό που εκείνες θεωρούν ότι υπηρετεί καλύτερα το συμφέρον της χώρας τους³⁶. Εξάλλου, η επιδίωξη του εθνικού συμφέροντος δε φαίνεται να είναι πάντα μια επιστημονική ή ιδεολογική διεργασία που καταλήγει σε μια ιδανική εξυπηρέτηση των αναγκών του έθνους· φαίνεται να είναι μάλλον το προϊόν συγκρουόμενων φιλοδοξιών, θελήσεων, αναγκών, κινήτρων, δεσμεύσεων, εξαρτήσεων και απαιτήσεων³⁷. Τα λόγια, άλλωστε, του Raymond Aron φαντάζουν διαφωτιστικά στο εν λόγω ζήτημα:

Ο πλουραλισμός των συγκεκριμένων αντικειμενικών στόχων και των τελικών αντικειμενικών σκοπών, δεν επιτρέπει τον ορθολογικό ορισμό του «εθνικού συμφέροντος», ακόμα και αν αυτό το τελευταίο δεν περιέχει μέσα του την ασάφεια που προσδίδει στο συλλογικό συμφέρον η οικονομική επιστήμη. Οι συλλογικότητες αποτελούνται από άτομα και ομάδες, που καθεμιά από αυτές έχει τους δικούς της αντικειμενικούς σκοπούς, επιδιώκει να μεγιστοποιήσει τους πλουτοπαραγωγικούς της πόρους, το μερίδιό της από το εθνικό εισόδημα ή τη θέση της μέσα στην κοινωνική ιεραρχία. Τα συμφέροντα των ατόμων ή των ομάδων αυτών, όπως εκδηλώνονται στη συμπεριφορά τους στην πράξη, δεν βρίσκονται σε μια αυθόρμητη συμφωνία μεταξύ τους, και ακόμη κι αν προστεθούν όλα μαζί δεν συνιστούν ένα γενικό συμφέρον³⁸.

Όταν αποδεικνύεται τόσο δύσκολο να συγκεραστούν τα επιμέρους συμφέροντα στο πλαίσιο του ενιαίου κράτους, ώστε να διαμορφωθεί ένα σώμα κοινών στόχων που θα αποτελούν τα επιμέρους στοιχεία, αλλά και το σύνολο του λεγόμενου εθνικού συμφέροντος, εφόσον το τελευταίο για την επιβολή του –τόσο στο εσωτερικό του κράτους όσο και στις σχέσεις του με τους άλλους κρατικούς σχηματισμούς– βασίζεται στον παράγοντα ισχύς, φαντάζει σαφές πόσο δυσχερής θα απέβαινε η αντιπαράθεση είτε η σύγκριση οποιουδήποτε άλλου μεγέθους με αυτό. Δεδομένων των παραπάνω, λοιπόν, η αναφορά από τον Θουκυδίδη της επίκλησης του δικαίου από τους Μηλίους (που αποτέλεσε τη βάση της επιχειρηματολογίας τους για να αποφύγουν τον εξανδραποδισμό και τελικά τον αφανισμό) και η επίδειξη απίστευτου κυνισμού³⁹ από

τους Αθηναίους (οι οποίοι απάντησαν ωμά ότι η τιμή και η δικαιοσύνη μπορεί να υπάρξει μόνο μεταξύ ίσων, καθιστώντας τις τελευταίες καθαρά εξάρτητα των σχέσεων ισχύος)⁴⁰, καθιστά ολοφάνερη την αρχή ότι κανείς δεν μπορεί να κερδίσει οτιδήποτε με την επίκληση του διεθνούς δικαίου⁴¹, αν δεν έχει τη δύναμη να επιβάλει την άποψή του ή τουλάχιστον, ταυτίζοντάς την με τον ισχυρό (ή κάποιον από αυτούς), να βρει υποστήριξη για την (μερική έστω) πραγματοποίηση των στόχων του.

Η πλημμελής διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Τουρκία

Κατά τον ίδιο τρόπο, η Ελλάδα –ταλανιζόμενη από μια, πλήρη λεονταρισμών, Τουρκία, που επιδιώκει να καταστεί περιφερειακή υπερδύναμη (και ως ένα βαθμό μάλλον το έχει καταφέρει)⁴²– θα όφειλε να πράξει αναλόγως. Πρώτα-πρώτα, θα έπρεπε να αποφασίσει τι επιδιώκει και πώς θα το πετύχει εκμεταλλευόμενη στο έπακρο τους πόρους της, γιατί στη διεθνή πολιτική πρωτεύει ο καθορισμός του συμφέροντος και ύστερα η υπεράσπισή του⁴³. Υπό την έννοια αυτή, στόχος δεν θα έπρεπε να είναι μόνον η (με ορθό και αξιοκρατικό τρόπο) κινητοποίηση όλων των ελληνικών πόρων και ο σχηματισμός ευέλικτου και αξιόμαχου στρατεύματος (με τη χρησιμοποίηση στο μέγιστο οιοδήποτε και οτιδήποτε έχει σχέση με το έμπυχο δυναμικό και το άψυχο υλικό) ή έστω η προσπάθεια αναζήτησης της μεγαλύτερης δυνατής πολιτικής υποστήριξης στα διεθνή fora⁴⁴ (που καταλήγει μάλλον σε νεφελώδη αποτελέσματα), αλλά η άσκηση επιρροής στην πολιτική των ΗΠΑ, μιας και ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει τη δυνατότητα να επενεργεί στις αποφάσεις του δεύτερου σημαντικότερου πόλου ισχύος.

Για να κατορθώσει, ωστόσο, κάτι τέτοιο, θα έπρεπε πρώτα-πρώτα να έχει συνέχεια και βάθος στην εξωτερική της πολιτική⁴⁵, η οποία θα όφειλε να πάψει να είναι συναισθηματική⁴⁶ ή να βασίζεται –εν πολλοίς– σε αναφορές και υπενθύμιση του διεθνούς δικαίου, των διεθνών συνθηκών και του πρόσφατου ηρωικού παρελθόντος της καθώς και της προσφοράς της στην δυτική υπόθεση⁴⁷, αμελώντας να επιχειρήσει να αυξήσει το ειδικό πολιτικό-γεωστρατηγικό βάρος της⁴⁸, όχι μόνο τονίζοντας τα πλεονεκτήματά της, αλλά προβάλλοντας ταυτόχρονα τα μειονεκτήματά⁴⁹ της Τουρκίας και τα τρωτά σημεία της (ομολογουμένως) πλεονεκτικό-

τερης γεωπολιτικής θέσης της τελευταίας⁵⁰.

Τα παραπάνω, ομολογουμένως, θεωρούνται επιβεβλημένα, εφόσον, όπως αποδείχτηκε τουλάχιστον στην τελευταία τριακονταετία, τα εθνικά μας δίκαια αφήνουν παγερά αδιάφορους όλους, όταν τα συμφέροντά τους δεν εμπλέκονται άμεσα με τα δικά μας προβλήματα. Καταδείχτηκε, επιπλέον, ότι η υιοθέτηση πολιτικής εθνικών ιδιαιτεροτήτων που δεν αναζητεί προσεκτικά και συστηματικά διεθνή ερείσματα και δεν ανάγει τα «ιδιαιτέρα» προβλήματα σε «συλλογικά» όχι μόνον είναι αναποτελεσματική, αλλά και επικίνδυνη⁵¹. Η πεποίθηση, άλλωστε, των ελληνικών (και κυπριακών) κυβερνήσεων ότι η διπλωματία μόνη της –βασιζόμενη στο διεθνές δίκαιο και τον μεσολαβητικό ρόλο των ΗΠΑ, NATO ΚΑΙ ΟΗΕ– θα μετρίαζε την τουρκική επιθετικότητα και τα κέρδη της μετά το 1974, διέβρωσε την αξιοπιστία της ελληνικής αποτροπής⁵².

Από την άλλη μεριά, η Τουρκία δε φαίνεται να αντιμετωπίζει δίλημμα ως προς ποιο από τα δύο θα επιλέξει: το εθνικό συμφέρον, ασφαλώς, ακόμη και αν αυτό βρίσκεται σε (σκανδαλώδη) αντίθεση με το διεθνές δίκαιο. Το Κυπριακό, άλλωστε, (μετά και τις πρόσφατες εξελίξεις λόγω του σχεδίου Ανάν, αλλά και τη στάση της Άγκυρας έναντι της Κυπριακής Δημοκρατίας ενόψει των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Ευρωπαϊκή Ένωση) αποτελεί το χαρακτηριστικότερο δείγμα γραφής της τουρκικής πολιτικής, με το οποίο αποδεικνύεται περίτρανα ότι δεν αρκεί να έχεις δίκιο, είναι απαραίτητο όμως να έχεις ισχυρούς υποστηρικτές. Θα ήταν λάθος, όμως, να μην επισημανθεί ότι τα κέρδη που απεκόμισε η τουρκική εξωτερική πολιτική ήταν αποτέλεσμα υπομονής και επιμονής, σταθερότητας και συνεργασίας και ασφαλώς καταβολής σημαντικών κεφαλαίων. Μετά το 1974 και την επιβολή του εμπάργκο πώλησης όπλων από το Κογκρέσο προς την Άγκυρα⁵³, έγινε αντιληπτό από τους Τούρκους ότι το ελληνικό και αρμενικό lobby αποτελούσαν απειλή για τα τουρκικά συμφέροντα και ότι ήταν ανάγκη να αποκτηθούν ερείσματα στα κέντρα αποφάσεων των ΗΠΑ. Ακολουθήθηκε, λοιπόν, μια συνεπής πολιτική, τα κέρδη της οποίας ξεπέρασαν το αρχικό στοίχημα (αντιστάθμιση δηλαδή της επιρροής του ελληνικού και αρμενικού lobby): το αρχικό βήμα ήταν η δημιουργία τουρκικού lobby –ουσιαστικά, κατασκεύασμα του τουρκικού κράτους– το οποίο δεν παρουσιάζει διαφωνίες στους κόλπους του, είναι σταθερό στους στόχους του και ως εκ τούτου εξαιρετικά αποτελεσματικό.

Περαιτέρω, έγινε κατορθωτό, μέσα σε 30 χρόνια, να εδραιωθεί για την Τουρκία στα αμερικανικά κέντρα αποφάσεων και τα ΜΜΕ η εικόνα της «κοσμικής και δημοκρατικής κοινωνίας», της «αξιόπιστης

και απαραίτητης συμμάχου» και «της μεγάλης αναδυόμενης αγοράς» παρά την πολιτική και οικονομική αστάθεια, την προκλητική καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη συχνή απόκλιση από τους στόχους της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής⁵⁴. Το πλαίσιο αυτής της έντονης δραστηριότητας συμπεριελάμβανε τη στρατολόγηση επιφανών Αμερικανών (πρώην διπλωματών, στρατιωτικών και μελών των μυστικών υπηρεσιών), τη χρηματοδότηση προγραμμάτων τουρκικών σπουδών και δημιουργία εδρών στα μεγαλύτερα πανεπιστήμια⁵⁵, την αναζήτηση βοήθειας σε μεγάλες εταιρείες δημοσίων σχέσεων σε συνδυασμό με στενή σχέση με τα ΜΜΕ, την εμπλοκή στη διαδικασία ανεύρεσης συμβούλων και προσφυγή στα *think tanks*, καθώς και την κινητοποίηση των αμερικανικών εταιρειών που δραστηριοποιούνται στην Τουρκία υπέρ των συμφερόντων της⁵⁶.

Ξεπερνώντας δε και τους θρησκευτικούς περιορισμούς, προχώρησε, το Φεβρουάριο 1996, σε υπογραφή συμφωνίας στρατιωτικής συνεργασίας με το Ισραήλ⁵⁷, η οποία προέβλεπε ανταλλαγή στρατιωτικών πληροφοριών, προσωπικού και τεχνολογίας, και βελτίωσε τη θέση της Άγκυρας στα αμερικανικά κέντρα αποφάσεων⁵⁸, όπου εκτός των άλλων φαίνεται ότι θα είχε να υπολογίζει και στη βοήθεια του εβραϊκού *lobby*⁵⁹.

Το ολοένα ογκούμενο πρόβλημα

Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα μας με την εξ ανατολών γείτονα⁶⁰ –και όχι μόνον– φαίνεται να βαίνει διαρκώς επιδεινούμενο. Φαίνεται δε να γίνεται ακόμη μεγαλύτερο από τον τρόπο με τον οποίο ασκήθηκε η ελληνική εξωτερική πολιτική –ιδιαιτέρως στη δεκαετία του '90– εδραζόμενη μάλλον σε μία ειδυλλιακή εικόνα του διεθνούς συστήματος και εμφανίζουσα έντονα ρασιοναλιστικά στοιχεία⁶¹. Πέρα από τους λόγους⁶² που ώθησαν τους διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής να θεωρούν προσφορότερη τη στήριξη των εθνικών συμφερόντων στο Διεθνές Δίκαιο παρά στη διαμόρφωση ενός πλαισίου ισχύος, γεγονός παραμένει ότι η υιοθέτηση και εφαρμογή μιας τέτοιας εξωτερικής πολιτικής μαρτυρεί ελάχιστη σχέση με τη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων και της στρατηγικής. Η αποδοχή δε της άποψης ότι η «μικρή» Ελλάδα δεν έχει άλλη επιλογή από το να συγκατατίθεται στη θέληση και τις επιλογές των ισχυρών, παραγνωρίζει την αλήθεια ότι ακόμη και οι μικρές δυνάμεις έχουν περιθώρια επιλογών

και στρατηγικών κινήσεων στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος⁶³ στην προσπάθειά τους να επιτύχουν σχετικά και όχι απόλυτα πλεονεκτήματα έναντι των αντιπάλων τους⁶⁴.

Με το δεδομένο, μάλιστα, ότι η ισότητα μεταξύ κρατών όσο και ατόμων αποδεικνύεται ουτοπία, μιας και το διεθνές δίκαιο, τελικά, λίγο βοηθάει στην υπόθεση της κυριαρχικής ισότητας⁶⁵, χρειάζεται ψύχραιμη αντιμετώπιση και προσπάθεια όχι τόσο παρακολούθησης των τουρκικών κινήσεων όσο ακύρωσής τους με αντίστοιχες δικές μας λιγότερο δαπανηρές, έχοντας πάντα κατά νου τη σχετική ισχύ της Τουρκίας σε σχέση με τις ανάγκες της⁶⁶.

Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα ήταν επιβεβλημένο, γιατί, εάν η κατάσταση αφεθεί ανεξέλεγκτη, τι θα γίνει, όταν η Τουρκία –αυξανόμενη πληθυσμιακά ακόμη περισσότερο– γιγαντωθεί⁶⁷ με ανάλογες συνέπειες στην οικονομία και στους εξοπλισμούς⁶⁸, καθώς και στον τρόπο που θα αντιμετωπίζεται από ΗΠΑ και Ευρωπαϊκή Ένωση η υπερμεγέθης αγορά της; Ασφαλώς, ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπίσει κανείς μια τέτοια αναθεωρητική δύναμη, που δεν υπολογίζει το διεθνές δίκαιο και επιβουλεύεται κοντολογίς το μισό Αιγαίο, την Κύπρο και τη Θράκη, δεν θα ήταν η κατά μέτωπον σύγκρουση ούτε, βέβαια, η συνεχής υποχώρηση.

Απαραίτητη η επιρροή του αμερικανικού παράγοντα

Αυτό που απαιτείται, πρώτιστα –εφόσον καταβληθεί επιτέλους σοβαρή προσπάθεια για οικονομική ισχυροποίηση της χώρας⁶⁹– είναι να επηρεαστεί, πέρα και παράλληλα με την προβολή των θέσεών μας με βάση το Διεθνές Δίκαιο, ο διεθνής παράγοντας, ουσιαστικά δηλαδή οι ΗΠΑ. Τούτο κρίνεται τα μάλιστα απαραίτητο όχι μόνο γιατί οι τελευταίες ηγεμονεύουν στο παγκόσμιο σύστημα τα τελευταία χρόνια, λόγω της στρατιωτικής ισχύος και του οικονομικού δυναμισμού τους, αλλά και γιατί διακρίνονται από υπέρμετρη φιλοδοξία και ηγεμονικό πνεύμα, πράγμα που τις κάνει ιδιαίτερα επικίνδυνες⁷⁰, ενώ καθιστά επιβεβλημένη τη διασφάλιση της τόσο της κατανόησης όσο και της βοήθειάς τους.

Η δυνατότητα, ωστόσο, άσκησης επιρροής δεν έρχεται από τη μια μέρα στην άλλη και ούτε αναφέρεται μόνο στην εκάστοτε αμερικανική κυβέρνηση, που το μέγιστο όριο ζωής της είναι μόλις οκτώ χρόνια. Είναι αποτέλεσμα οικοδόμησης σχέσεων τόσο με το

Κογκρέσο⁷¹ όσο και τους λοιπούς παράγοντες που διαμορφώνουν την αμερικανική εξωτερική πολιτική, όπως τα πανεπιστήμια⁷², τις ομάδες πίεσης (*interest groups*), τα ΜΜΕ με τους σχολιαστές και τους ειδικούς τους⁷³, καθώς και το δίκτυο ινστιτούτων⁷⁴ –που ασχολούνται με τη μελέτη της διεθνούς πολιτικής και των διεθνών σχέσεων– γνωστών και ως *think tanks*⁷⁵ (δεξαμενές σκέψης).

Υπό την έννοια αυτή, αποτελεί σίγουρα μεγάλη πρόκληση για κάθε τρίτο κράτος να διεισδύσει στα κέντρα αποφάσεων της μοναδικής υπερδύναμης. Απαραίτητη, εντούτοις, προϋπόθεση είναι να έχει αντιληφθεί ότι κάτι τέτοιο ισχύει και ότι η προώθηση του συμφέροντός του επιτυγχάνεται ευκολότερα μέσω της άσκησης επιρροής στους ποικίλους (προαναφερθέντες) παράγοντες διαμόρφωσης της αμερικανικής πολιτικής⁷⁶, η οποία βέβαια απαιτεί υπομονή και επιμονή, σταθερότητα και συνεργασία και ασφαλώς την καταβολή σημαντικών κεφαλαίων⁷⁷. Στην περίπτωση της χώρας μας, που την τελευταία τριακονταετία είναι φανερό πως υποχωρεί σε όλα τα μεγάλα ζητήματα, αυτός ο τρόπος δράσης φαίνεται ότι είναι άγνωστος ή τουλάχιστον όχι επαρκώς εφαρμοζόμενος ώστε να αποδώσει καρπούς. Απαιτείται, λοιπόν, οι ελληνικές κυβερνήσεις να μεταβάλουν τρόπο σκέψης και προσέγγισης της αμερικανικής υπερδύναμης, ώστε η χώρα να προλαμβάνει τις αρνητικές εξελίξεις και όχι να σπεύδει να τις αντιμετωπίζει δίκην πυροσβέστη⁷⁸. Επειδή έχει φανεί, δε, ότι μιλώντας τη γλώσσα του *Δικαίου* δεν επιτεύχθηκαν καθόλου όσα αναμένονταν, θα έπρεπε μάλλον να επιχειρηθεί η γλώσσα της *περιφερειακής σταθερότητας* και εκείνη της *ισχύος*⁷⁹. Ένας τέτοιος στόχος, άλλωστε, δεν θα συνιστούσε επιθετική πολιτική ούτε καν επίδειξη πυγμής, παρά μόνον προσπάθεια απαλλαγής από το σύνδρομο της εξάρτησης από τις κυριαρχούσες δυνάμεις που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μας, ήδη από τα χρόνια της ανεξαρτησίας, και το οποίο μάλλον καλά κρατεί ακόμη⁸⁰. Εξάλλου, ο ισχυρισμός του πρεσβευτή της Μ. Βρετανίας στην Ελλάδα, Λάιονς, κατά τον 19ο αιώνα, ότι «... Η Ελλάς αληθώς ανεξάρτητος, είναι τι παράλογον. Η Ελλάς είναι ή ρωσική ή αγγλική και επειδή δεν δύναται να είναι ρωσική πρέπει να είναι αγγλική...»⁸¹, εξακολουθεί να καταδεικνύει ότι ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική δεν μπορεί να ασκείται οσφυοκάμπτοντας ή με λιβανωτούς και επικλήσεις του διεθνούς δικαίου, αλλά μόνον με πειθώ και ανταλλάγματα. Σε τελική ανάλυση, η περιστασιακή προσφυγή στο Διεθνές Δίκαιο μπορεί να αποδεικνύεται χρήσιμο εργαλείο, παύει να ισχύει ωστόσο κάτι τέτοιο από τη στιγμή που η εξωτερική πολιτική ταυτίζεται αποκλειστικά με αυτό.

Συμπεράσματα

Η πρόταση διττή· γνωστή, αλλά καθόλου κοινότοπη· απλή, αλλά καθόλου εύκολη: (α) να εξισορροπηθεί το έλλειμμα εξωτερικής πολιτικής που μας διακρίνει με την καθιέρωση οργάνων και διαδικασιών για μακροχρόνιο σχεδιασμό⁸², στρατηγική ανάλυση, συστηματική παραγωγή και αξιολόγηση εναλλακτικών λύσεων πολιτικής⁸³. Μακρόπνοη, λοιπόν, εξωτερική πολιτική –σταθμισμένη κα τεκμηριωμένη– με πλήρη συνείδηση των εξαιρετικά δύσκολων και αντιφατικών συνθηκών που καλείται να αντιμετωπίσει η χώρα, δίχως ωστόσο αυτό να προκύψει ως αντιγραφή κάποιων άλλων συστημάτων εξωτερικής πολιτικής που σχηματίστηκαν κάτω από ξένες για μας ιστορικές-πολιτικές συνθήκες⁸⁴ (β) να ακολουθηθεί «επιθετική» εξωτερική πολιτική ως προς τις ΗΠΑ και, εκμεταλλευόμενοι το ιδιότυπο πολιτικό σύστημα των τελευταίων –κυρίως τη δυνατότητα επιρροής που προσφέρουν τα think tanks– να καταβληθεί συνεχής και συνεπής προσπάθεια παγίωσης μιας συγκεκριμένης και θετικής εικόνας της χώρας στα αμερικανικά κέντρα αποφάσεων, διαδικασία φυσικά που απαιτεί διαρκή επένδυση χρόνου και χρήματος. Επιπλέον, όχι μόνο δεν πρέπει να παραγνωρίζεται, αλλά θα όφειλε να αποτελέσει αντικείμενο έντονου προβληματισμού αυτό που φαίνεται να ισχύει σήμερα για τις ΗΠΑ: στο παρόν πλαίσιο των διεθνών σχέσεων, το διεθνές δίκαιο δεν μπορεί να ικανοποιήσει την υποσχηση περί ισότητας των κρατών, ενώ δεν ικανοποιεί ταυτόχρονα τις επιθυμίες της υπερδύναμης⁸⁵. Οπότε πρέπει να της αποδειχθεί ότι έχει ανάγκη τη χώρα, έτσι ώστε, τουλάχιστον, να πάψει να ασκεί μονομερώς πιέσεις σε βάρος της. Επιπλέον, το συμφέρον της επιβάλλει να επιδιώξει με κάθε τρόπο να αλλάξει, ή τουλάχιστον να αλλοιώσει, την άποψη που φαίνεται πως κυριαρχεί σήμερα στους διαδρόμους της εξουσίας στην Ουάσιγκτον για τους γείτονές μας, αναγνωρίζοντάς τους περιθώρια στη μελέτη και άσκηση της εξωτερικής τους πολιτικής: «Σαν πρώην αυτοκρατορική δύναμη, οι Τούρκοι είναι συνηθισμένοι να σκέφτονται με βάση την (υψηλή) στρατηγική και οι σύγχρονοι (Τούρκοι) στρατηγιστές εξετάζουν κατά τη χάραξη της εξωτερικής τους πολιτικής όλες τις υποθέσεις, πιθανές και απίθανες». Πολύ περισσότερο δε αυτό πρέπει να επιδιωχθεί, εφόσον επικρατεί η αντίληψη που θέλει την Τουρκία «κατ' εξοχήν κράτος-κλειδί», η οποία, ακολουθώντας πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, θεωρείται δικαιολογημένη να μην εκλαμβάνεται δεδομένη από τις ΗΠΑ, οι οποίες πρέπει να κερδίζουν στις περισσότερες περιπτώσεις τη συναίνεσή της με παροχή ανταλλαγμάτων⁸⁶.

Σε τελική ανάλυση, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι άλλο είναι να

προτάσσεται το Διεθνές Δίκαιο ως ένα χρήσιμο εργαλείο και άλλο να ταυτίζεται η εξωτερική πολιτική με αυτό, γιατί, όπως είπε ο διπλωματικός συντάκτης της *Washington Post*, Murray Marder: η εσωτερική πολιτική σε τραυματίζει, αλλά η εξωτερική πολιτική μπορεί να σε σκοτώσει⁸⁷.

Σημειώσεις

1. Kal Raustiala and Anne-Marie Slaughter, «International Law, International Relations and Compliance», στο: Walter Carlsnaes, Thomas Risse, Beth A. Simmons (eds), *Handbook of international relations*, SAGE Publications, London, 2002, σελ. 538.
2. Ανάλυση των δύο θεωριών στον Κουσκουβέλη Ηλία, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2004, σελ. 58-76.
3. Mark R. Amstutz, *International Ethics: Concepts, Theories, and Cases in Global Politics*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, New York, Oxford, 1999, σελ. 61-62.
4. Μελακοπίδης Κώστας, *Υπάρχει ηθική στη διεθνή πολιτική;: Εισαγωγή στη θεωρία και στην πράξη*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 19.
5. Roberto Toscano, «The ethics of modern diplomacy», στο: Coicaud Jean-Marc, Warner Daniel (eds), *Ethics and International Affairs: Extent and Limits*, United Nations University Press, 2001, σελ. 59· πρβλ. Kenneth W. Thompson, «The Limits of Principle in International Politics: Necessity and the New Balance of Power», *The Journal of Politics*, vol. 20, no 3, August 1958, σελ. 446.
6. George F. Kennan, «Morality and Foreign Policy», *Foreign Affairs*, vol. 64, iss. 002, Winter 1985-1986, σελ. 207.
7. Μελακοπίδης Κώστας, *όπ. παρ.*, σελ. 18· Η D. Jones υποστηρίζει ότι η ηθική θεώρηση είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία του σύγχρονου διεθνούς δικαίου. Dorothy V. Jones, «The declaratory tradition in modern international law», στο: Terry Nardin, David R. Mapel (eds), *Traditions of International Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, σελ. 58.
8. Mark R. Amstutz, *όπ. παρ.*, σελ. 12.
9. Coicaud Jean-Marc, «Warner Daniel, Introduction: "Reflections on the extent and limits of contemporary international ethics"», στο: Coicaud Jean-Marc, Warner Daniel, *όπ. παρ.*, σελ. 1-2· Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 464.
10. Richard Ned Lebow, *The Tragic Vision of Politics: Ethics, Interests, and Orders*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 16.
11. David Halloran Lumsdaine, *Moral Vision in International Politics: The Foreign Aid Regime, 1949-1989*, Princeton University Press, Princeton, 1993, σελ. 287.
12. Mark R. Amstutz, *όπ. παρ.*, σελ. 13, 62.

13. David Baldwin, «Power and International Relations», στο: Walter Carlsnaes, Thomas Risse, Beth A. Simmons, *όπ. παρ.*, σελ. 177.

14. Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, Alfred A. Knopf, New York, 1993, σελ. 5.

15. Michael Byers, *Custom, Power, and the Power of Rules: International Relations and Customary International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, σελ. 21.

16. Richard Ned Lebow, *όπ. παρ.*, σελ. 16· Jack Donnelly, «Twentieth-century Realism», στο: Terry Nardin, David R. Mapel, *όπ. παρ.*, σελ. 92· Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 462.

17. George F. Kennan, *όπ. παρ.*, σελ. 206.

18. *Όπ. παρ.*

19. Mark R. Amstutz, *όπ. παρ.*, σελ. 6-7.

20. *Όπ. παρ.*, σελ. 53· Jack Donnelly, *όπ. παρ.*, σελ. 95-96, 99.

21. Hans J. Morgenthau, *Politics in the Twentieth Century*, vol. 1, The Decline of Democratic Politics, Chicago University Press, Chicago, σελ. 326.

22. Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 467.

23. Η πραγματική αιτία της εκστρατείας ήταν η επιθυμία τους να την κατακτήσουν ολόκληρη (την Σικελία), ήθελαν όμως, ταυτόχρονα, να 'χουν και κάποιο πρόσχημα, όπως ότι πηγαίνουν να βοηθήσουν τους ομοφύλους τους και τους συμμάχους τους εκεί. *Θουκυδίδη Ιστορία*, ΣΤ', 6,1. Είναι φανερό, πάντως, ότι δεν παραλείπει να τονίσει πως, για πρακτικούς τουλάχιστον λόγους –ή σκοπιμότητας, κατά μία άλλη εκδοχή– η εξωτερική πολιτική έπρεπε να συμβαδίζει με τις ηθικές σταθερές της εποχής του, κάτι που ισχύει στον κλασικό ρεαλισμό, όπως τουλάχιστον εκφράστηκε, εκτός του *Θουκυδίδη*, από τον Carl von Clausewitz και τον Hans J. Morgenthau. Richard Ned Lebow, *όπ. παρ.*, σελ. 16.

24. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Α', 76,2.

25. Romilly De, Jacqueline, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1994, σελ. 27-28.

26. «Για μια πολιτεία που ασκεί ηγεμονία, τίποτε δεν είναι παράλογο αν είναι συμφέρον», *Θουκυδίδη Ιστορία*, Ζ' 85· Bagby Laurie M. Johnson, «The Use and Abuse of Thucydides in International Relations», *International Organization* 48 (1), σελ. 134· Ανάλυση περί το εθνικό συμφέρον στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής, όπως διατυπώθηκε στη θεωρία του κλασικού ρεαλισμού, στον Κουσκουβέλη Ηλία, *όπ. παρ.*, σελ. 58-63.

27. Πλατιάς Αθανάσιος, *Το νέο διεθνές σύστημα. Ρεαλιστική προσέγγιση διεθνών σχέσεων*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σελ. 30.

28. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Α' 9,1· Romilly De Jacqueline, *όπ. παρ.*, σελ. 37-38, 41.

29. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Ζ' 57,5-10.

30. Κονδύλη Παναγιώτη, *Θεωρία του Πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 21998, 404-405· σελ. Thomson David, *Europe since Napoleon*, Longman, London, 21962, σελ. 364, 388-390, 394-395.

31. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Α' 36, 40-43, 68-71· Πλατιάς Αθανάσιος, *Διεθνείς σχέσεις*, σελ. 36-39· πρβλ. Θεοδωρόπουλος Βύρων, *Θουκυδίδης επίκαιρος*,

εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σελ. 70-71.

32. Η «φυσική» ένταξη της Μυτιλήνης, που διέθετε στόλο και οχυρώσεις, στην αθηναϊκή αυτοκρατορία, και το γεγονός ότι θα αποτελούσε μάλλον χειρίστο παράδειγμα στους κόλπους της τελευταίας όσον αφορά την νομιμοφροσύνη των υπολοίπων συμμάχων, αλλά και για την είσπραξη των απαραίτητων –για τη συνέχιση ηγεμονικής πολιτικής από τη μεριά της Αθήνας– φόρων, επέβαλε την αμεσότητα της αντίδρασης και τον έντονο προβληματισμό των Αθηναίων για το είδος της τιμωρίας που θα έπρεπε να επιβληθεί στους Μυτιληναίους για την αποστασία τους. Romilly De Jacqueline, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2000, σελ. 218-219 (υποσημείωση 3).

33. Η Σοβιετική Ένωση δεν άλλαξε καθόλου την πολιτική της από εκείνη της τσαρικής Ρωσίας όσον αφορά τη δημιουργία μιας όσο το δυνατό μεγαλύτερης ζώνης ασφαλείας γύρω από την τεράστια περιφέρειά της· ένα *cordon sanitaire*. Kissinger Henry, *Διπλωματία*, εκδ. Νέα Αθήνα, Σύνορα, 1995, σελ. 441, 444.

34. Ο Hugh Seton Watson θεωρεί ότι ο όρος εθνικός θα έπρεπε μάλλον να αντικατασταθεί από τις έννοιες κρατικός ή κυβερνητικός, μιας και δεν είναι το σύνολο του έθνους που επιδιώκει το συμφέρον του μέσα από την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, αλλά η κυβέρνηση με τις (αναμφισβήτητες) δεσμεύσεις και εξαρτήσεις της τόσο σε συλλογικό επίπεδο όσο και σε προσωπικό των ατόμων που την συναποτελούν. Κουλουμπής Θεόδωρος, *Διεθνείς σχέσεις. Εξουσία και Δικαιοσύνη*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σελ. 122.

35. Αν και οι πρόεδροι των ΗΠΑ ισχυρίζονται πως οι αποφάσεις τους, που έχουν σχέση με το εθνικό συμφέρον, παίρνονται χωρίς να ληφθεί υπόψη κανένα είδος πίεσης, δε διαφεύγει της προσοχής της κοινής γνώμης ότι –ακόμη και σε κρίσεις– η αντίδρασή της συμβάλλει στη διαμόρφωση των επιλογών τους, όπως άλλωστε συμβαίνει στη θεώρησή τους εφ' όλων των σημαντικών ζητημάτων εξωτερικής και οικονομικής πολιτικής. Επιπλέον, μελέτες στην ίδια χώρα έδειξαν ότι οι πρόεδροι δε διστάζουν να δίνουν υποκειμενική διάσταση σε εσωτερικά πολιτικά ζητήματα και να τοποθετούν το εκλογικό τους συμφέρον πάνω από το εθνικό. Powlick J. Philip, Katz Z. Andrew, «Defining the American Public Opinion/Foreign Policy Nexus», *Mershon International Studies* 42, 1998, σελ. 45-46, 47.

36. Κουλουμπής Θεόδωρος, *όπ. παρ.*, σελ. 119, 121.

37. Για το πώς ό,τι ορίζεται ως ζωτικό εθνικό συμφέρον είναι συνάρτηση όποιων βρίσκονται στην εξουσία βλ. τα παραδείγματα της Πορτογαλίας και των ΗΠΑ στα μέσα της δεκαετίας του '70 στον Κουλουμπή Θεόδωρο, *όπ. παρ.*, σελ. 219-220.

38. Raymond Aron, *Peace and War: A Theory of International Relations*, Doubleday, New York, 1966, σελ. 91-92, όπως αναφέρεται στον Κουλουμπή Θεόδωρο, *όπ. παρ.*, σελ. 145.

39. Παλαιότερα, ωστόσο, η Αθήνα του Περικλή, αν και ήρχε ιμπεριαλιστικά, δε φαινόταν να ξεχνά τον σεβασμό στις αξίες της δικαιοσύνης και

της ανδρείας. Romilly De Jacqueline, *Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, σελ. 399.

40. *Θουκυδίδη Ιστορία*, Ε' 85-111· Bagby Laurie M. Johnson, *όπ. παρ.*, σελ. 146-147.

41. Το Κυπριακό, σίγουρα, θα μπορούσε να αποτελέσει το καλύτερο παράδειγμα. Από το 1974 έχουν υπάρξει τόσα ψηφίσματα του ΟΗΕ που καταδίκάζαν τη μονομερή στρατιωτική δράση εναντίον της κυπριακής δημοκρατίας (δηλαδή καταδίκη της Τουρκίας) και ζητούσαν την ταχεία αποχώρηση όλων των ξένων ενόπλων δυνάμεων από το νησί, καθώς και των εποίκων που ποτέ δεν είχαν τη νόμιμη κυπριακή υπηκοότητα. Εντούτοις, δεν πρόκειται να γίνει τίποτε, εφόσον η Τουρκία δεν προβεί στις αναγκαίες κινήσεις για την τελική διευθέτηση. Ιωάννου Ξ. Μίκη, *Το Κυπριακό μέσα από νομικά έγγραφα και τα ψηφίσματα του ΟΗΕ 1960-1990*, Λευκωσία, 1991, σελ. 57-103· Calvocoressi Peter, *Διεθνής πολιτική 1945-2000*, εκδ. Κ. Τουρίκης, Αθήνα, 2004, σελ. 540-541· Τζήμητρας Χάρης, «Διεθνές δίκαιο και σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική», στο: Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική*, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 67.

42. Ήφαιστος Παναγιώτης, Πλατιάς Αθανάσιος, *Ελληνική αποτρεπτική πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1992, σελ. 163-166.

43. Finnemore Martha, *National Interests in International Society*, Cornell University Press, New York, 1996, ix.

44. Λυμπέρης Χρήστος, *Ελληνική αμυντική στρατηγική*, εκδ. Αιχμή, Αθήνα, 1993, σελ. 61-65.

45. Αυτό, βέβαια, θα μπορούσε να επιτευχθεί, εάν εξασφαλιζόταν συναίνεση μεταξύ των πολιτικών κομμάτων όχι όμως μόνον σε επίπεδο δημόσιας διακήρυξης, αλλά σε εξορκισμό του φάσματος του πολιτικού κόστους από όλους ως παράγοντα διαμόρφωσης της στάσης τους. Μόνον εάν η εξωτερική πολιτική έπαυε να αποτελεί εργαλείο κομματικής αντιπαράθεσης θα ήταν δυνατό να υπάρξει «μακροπρόθεσμη», «ενεργητική» ή «επιθετική» εξωτερική πολιτική. Θεοδωρόπουλος Βύρων, Λαγάκος Ευστάθιος, Παπούλιας Γεώργιος, Τζούννης Ιωάννης, *Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολιτική*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1995, σελ. 90-91· Η. Κουσκουβέλης, «Περί εξωτερικής πολιτικής», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τεύχ. 16, Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2003, σελ. 108· *πρβλ.* Βερέμης Θάνος, Κουλουμπής Θεόδωρος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: Προοπτικές και προβληματισμοί*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1994, σελ. 9· Κασσίμης Θεόδωρος, Καλλιώρας Ηλίας, «Σχόλια επί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο: Κανελλόπουλος Αχιλλέας, Φραγκονικολόπουλος Χρήστος (επιμ.), *Το παρόν και το μέλλον της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1995, σελ. 122-123, 158-159, 162· Για τις αδυναμίες του συστήματος της εξωτερικής μας πολιτικής *βλ.* Στοφορόπουλος Χ. Θέμος, Μακρυδημήτρης Π.Σ. Αντώνης, *Το σύστημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η θεσμική διάσταση*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997, σελ. 31-37· *πρβλ.* Πλατιάς Α., «Ο σχεδιασμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο: Κώνστας Δ., Τσάκωνας Π. (επιμ.), *Ελληνική εξωτερική πολιτική: Εσωτερικές και διεθνείς παράμετροι*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 156-158.

46. Θα επιβαλλόταν ίσως, να προσεχθεί ιδιαίτερως η άποψη του Henry

Kissinger γι' αυτούς που χαράσσουν πολιτική: πρέπει να έχουν φαντασία και να είναι ευέλικτοι, να έχουν οξυμμένη αίσθηση του κατάλληλου χρόνου, αλλά και «ένστικτο φονιά», να είναι πανούργοι και προπάντων υπομονετικοί. Kissinger Henry, *Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy*, Harper and Row, New York, 1961, σελ. 47, όπως αναφέρεται στον Κουλουμπή Θεόδωρο, *όπ. παρ.*, σελ. 213. Από την άλλη πλευρά, το έλλειμμα θεσμικών δομών (κυρίως μέσα στο υπουργείο Εξωτερικών), η περιθωριοποίηση της διπλωματικής υπηρεσίας από την πολιτική ηγεσία του υπουργείου (τουλάχιστον στην τελευταία 30ετία) και η άσκηση –εν πολλοίς– προσωπικής πολιτικής εκ μέρους του Α. Παπανδρέου, συνοδευόμενη από λεκτικές διατυπώσεις που ενοχλούσαν ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, έδωσε λίγο-πολύ προσωπική χροιά στην εξωτερική πολιτική της χώρας και λίγο βοήθησε στην προώθηση των συμφερόντων της. Ιωακειμίδης Κ. Παναγιώτης, «Το μοντέλο σχεδιασμού εξωτερικής πολιτικής στην Ελλάδα: πρόσωπα έναντι θεσμών, στο Ι. Τσάκωνας, *όπ. παρ.*, σελ. 99-115. Κώνστας Δημήτρης, *Για την εξωτερική πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1989, σελ. 154.

47. Κρανιδιώτης Γιάννος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Σκέψεις και προβληματισμοί στο κατώφλι του 20ού αιώνα*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999, σελ. 38. Βερέμης Θάνος, Κουλουμπής Θεόδωρος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική. Διλήμματα μιας νέας εποχής*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 21997, σελ. 13-14.

48. Βερέμης Θάνος, Κουλουμπής Θεόδωρος, *όπ. παρ.*, σελ. 14. Κονδύλης Παναγιώτης, *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σελ. 155-179.

49. Lesser O. Ian, *Turkey, Greece and the U.S. in a Changing Strategic Environment: Testimony before the House International Relations Committee, Subcommittee on Europe*, RAND, Santa Monica, Ιούνιος 2001, σελ. 2-3. Θα επιβαλλόταν, άλλωστε, να τονίζεται emphaticά η τάση της Τουρκίας να ακολουθεί καιροσκοπική πολιτική μη τηρώντας συμφωνίες και υπογραφές, όπως τουλάχιστον απέδειξε για τα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο Frank G. Weber, (*Ο Επιτίθεις Ουδέτερος*, εκδ. Θετίλη, Αθήνα, 21983), προκειμένου να προβληθεί έτσι η αξία της εντιμότητας και της φερεγγυότητας που χαρακτηρίζει τη χώρα μας στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων που αναλαμβάνει. Είναι προφανές ότι στόχος θα ήταν η προβολή της σπουδαιότητας της στάσης αυτής τόσο για τη συνοχή της συμμαχίας όσο και για την περιφερειακή σταθερότητα. Για τα προβλήματα που δημιουργεί ένας διπλωμάτης ή ακόμη και ένα κράτος, όταν υπαναχωρεί από τις δεσμεύσεις του και την άποψη περί τιμής που διέτυπωσε ο W. Churchill, βλ. Kenneth W. Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 466.

50. Ήφαιστος Παναγιώτης, Πλατιάς Αθανάσιος, *όπ. παρ.*, σελ. 26-28. Zakheim S. Dov, «America's Leadership Role in the Twenty-First Century: Staying in Front in the Middle East», στο: Weinrod W. Bruce, Dobriansky J. Paula (eds), *U.S. International Leadership in the 21st Century*, The Potomac Foundation, Virginia, 2000, σελ. 43. Lesser O. Ian, «Policy Toward Greece and Turkey» (Discussion Paper), στο: *Taking Charge: A Bi-Partisan Report to the President-Elect on Foreign Policy and National Security*, RAND, Santa

Monica, 2001, σελ. 70.

51. Κώνστας, Δημήτρης, *όπ. παρ.*, σελ. 36.

52. Arvanitopoulos Constanine, «Greek Defense Policy and the Doctrine of Extended Deterrence», στο: Theophanous and Coufoudakis (eds), *Security and Cooperation in the Eastern Mediterranean*, Intercollege Press, Nicosia, 1997, σελ. 157.

53. Μετά την αλγεινότατη αίσθηση που προκάλεσε η επιστολή Τζόνσον το 1964 και την κατανόηση του γεγονότος ότι δεν ήταν δυνατό να θεωρούν δεδομένη την αμερικανική υποστήριξη, το εμπάργκο του 1975-1978, επενεργώντας σωρευτικά, ώθησε τους Τούρκους ιθύνοντες να αποφασίσουν –χωρίς να διακόψουν τις σχέσεις της χώρας τους με τον δυτικό κόσμο– να προβάλουν τις δυνατότητές της ως μιας περιφερειακής δύναμης με κύρος. Billion Diller, «Η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας: Νέα προοπτική και νέα δεδομένα», στο Βερέμης Θάνος, Ντόκος Θάνος Π., *Η σύγχρονη Τουρκία: πολιτικό σύστημα, οικονομία και εξωτερική πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, Αθήνα, 2002, σελ. 285.

54. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πρόσφατης σύγκρουσης συμφερόντων η άρνηση της Τουρκίας να επιτρέψει στις αμερικανικές δυνάμεις να δημιουργήσουν βόρειο μέτωπο κατά την εισβολή στο Ιράκ του Σαντάμ Χουσεΐν, όπως και τα ιδιαίτερος αρνητικά αντανakλαστικά της Άγκυρας λόγω της ευνοϊκής στάσης της Ουάσιγκτον έναντι των Κούρδων και του διαφαινόμενου προβλήματος με τα πετρέλαια του Κιρκούκ-Μοσούλης. *Turkey's Strategic Future: A US Perspective* (by Henri J. Barkey, Lehigh University), prepared for the Centre for European Policy Studies (CEPS)/International Institute for Strategic Studies (IISS) European Security Forum, Brussels, 12 May 2003· *To Βήμα*, 27-3-2005, όπου φιλοξενείται άρθρο του Eric Leser με τίτλο «ΗΠΑ Ξέμειναν ... από στρατιώτες»· Aktan Gündüz, «Turkish-US Relations», *Turkish Daily News*, 9/10-2-2005· Mehmet Ali Birand, *Turkish Daily News*, 25-2-2005· *The New Anatolian*, 11-3-2005· *Milliyet*, 15-3-2005.

55. Πλήρης ανάλυση της τουρκικής προσπάθειας να εδραιώσει τη θέση της στα αμερικανικά πανεπιστήμια, σε συνδυασμό με τα μέσα και τις μεθόδους που χρησιμοποίησε, γίνεται στον Sp. Vryonis, *The Turkish State and History. Clio Meets the Grey Wolf*, IMXA, Thessaloniki, 1991, σελ. 89-131.

56. Hrair R. Dekmejian, Angelos Themelis, *Ethnic Lobbies in U.S. Foreign Policy. A Comparative Analysis of the Jewish, Greek, Armenian and Turkish Lobbies*, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Αθήνα, 1997) σελ. 38, 40-46, 52.

57. Για την ισραηλοτουρκική σύμπραξη βλ. Βιβή Κεφαλά, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική στη Μέση Ανατολή: 1990-2002», στο: Τσάκωνας Ι. Παναγιώτης, *όπ. παρ.*, τόμ. 2, σελ.. 678· Robins, Philip, *Στρατός και διπλωματία: η τουρκική εξωτερική πολιτική από την έναρξη του ψυχρού πολέμου*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα, 2004, σελ. 127-129, 286, 289, 293-294, 311-312· Αθανασοπούλου Εκάβη, «Σχέσεις Τουρκίας-Ισραήλ στη δεκαετία του '90: παράμετροι και επιδιωκόμενα οφέλη», στο: Βερέμης Θάνος, Ντόκος Θάνος Π., *όπ. παρ.*, σελ. 505-522, όπου τονίζεται ότι η εν λόγω συμφωνία έγινε με τη συναίνεση του Πενταγώνου και όχι του State Department το ο-

ποίο την αποδέχτηκε κατόπιν, Inbar Efraim, «Ο στρατηγικός συνδετικός κρίκος στην πολιτική συνεργασία Ισραήλ-Τουρκίας», στο: Βερέμης Θάνος, Ντόκος Θάνος Π., *όπ. παρ.*, σελ. 525-540, 543-544· Μούρτος, Γιώργος Α., *Τουρκία-Ισραήλ και η έκλειψη της Ελλάδας από τον φυσικό της χώρο*, εκδ. Επικοινωνίες, Αθήνα, 1999, σελ. 51-56· S.F. Larrabee, Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, RAND, Santa Monica, 2003, σελ. 90, 140-142, όπου εκτός των άλλων γίνεται λόγος για σχέδια περί εξαγωγής σημαντικών ποσοτήτων νερού του ποταμού Manavgat στο Ισραήλ, σελ. 140.

58. Ευρυβιάδης Μάριος, «Η πρόσφατη συμφωνία Τουρκίας-Ισραήλ: Πολιτικο-στρατιωτική και σημασία και επιπτώσεις», *Τετράδια, Άνοιξη - Χειμώνας 1996*, σελ. 31-42.

59. Ambrosio Thomas, «Entagling Alliances: The Turkish-Israeli Lobbying Partnership and Its Unintended Consequences», στο: Ambrosio Thomas (ed.), *Ethnic Identity Groups and U.S. Foreign Policy*, Praeger, Connecticut, London, 2002, σελ. 146-147, 149.

60. Για τον παραγμένο βαλκανικό περίγυρο, όπου η σταθερότητα καρκινοβοτατεί, ο εκδημοκρατισμός καθυστερεί, τα οικονομικά προβλήματα γιγαντώνονται και τα αλυτρωτικά κηρύγματα γίνονται ολοένα εντονότερα, με αποδέκτη και την Ελλάδα, βλ. Η. Κουσκουβέλης, «Southeast Europe: The quest for democracy and the need for more Europe», στο: C. Arvanitopoulos, K. Botsiou (eds), *Democracy, Security and Economic Development in Southeast Europe*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002, σελ. 33-40, καθώς και στου ίδιου, «Εδώ είναι Βαλκάνια...», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τεύχ. 10, Χειμώνας 2001-2002, σελ. 188-201.

61. Στη διεθνή θεωρία η διάκριση σχετικά με τη σκέψη των πολιτικών για τις διεθνείς σχέσεις και την τοποθέτησή τους περί εξωτερικής πολιτικής γίνεται ανάμεσα στους Ρεαλιστές, τους Ρασιοναλιστές και τους Επαναστατικούς. Οι δεύτεροι, δίνουν έμφαση στις διεθνείς και θεσμοθετημένες διπλωματικές και εμπορικές συναλλαγές. Αντίθετα από τους Ρεαλιστές, πρεσβεύουν ότι η ειρήνη είναι ο κανόνας, ενώ ο πόλεμος η εξαίρεση, ένα αναγκαίο κακό το οποίο πρέπει κατά το δυνατόν να ελαχιστοποιηθεί. Για την παραπάνω διάκριση στη διεθνή θεωρία βλ. Martin Wight, *Διεθνής θεωρία. Τα τρία ρεύματα σκέψης*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 1998 και ιδιαίτερα για τους Ρασιοναλιστές στον ίδιο, *όπ. παρ.*, σελ. 9, 46, 35, 280-282, καθώς και Ι. Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή*, σελ. 103.

62. Ως ένα βαθμό η ρασιοναλιστική τάση που επέδειξε η ελληνική εξωτερική πολιτική οφειλόταν στην, κατά κύριο λόγο, νομική παιδεία που επί δεκαετίες αποκτούσαν οι διπλωμάτες και οι ενασχολούμενοι με τις διεθνείς σχέσεις πολιτικοί ή εμπειρογνώμονες, ώστε να προτάσσεται πάντα το Διεθνές Δίκαιο πάνω στο οποίο σχεδιαζόταν η εξωτερική πολιτική της χώρας. Ι. Κουσκουβέλης, *Περί εξωτερικής πολιτικής*, σελ. 115.

63. Για τις μικρές δυνάμεις βλ. E. Inbar, G. Sheffer (eds), *The national security of small states in a changing world*, Frank Cass, London, 1997.

64. Για το σχετικό πλεονέκτημα βλ. Αθανάσιος Πλατιάς, *Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1999.

65. Nico Krisch, «More equal than the rest? Hierarchy, equality and US

predominance in international law», στο: Michael Byers, Georg Nolte (eds), *United States hegemony and the foundations of international law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 135.

66. Λαζαρίδης Χρύσανθος, *Αναζητώντας στρατηγική στην εξωτερική μας πολιτική*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 1997, σελ. 53-60.

67. Αν και οι εκτιμήσεις ποικίλλουν, συμπίπτουν ωστόσο στην αποτύπωση της ταχύτατης αύξησης του τουρκικού πληθυσμού: 90 εκατ. το 2025 έναντι 10 της Ελλάδας (Λυμπέρης Χρήστος, *όπ. παρ.*, σελ. 54) ή 94 εκατ. το 2020 (Κώνστας Δημήτρης, *όπ. παρ.*, σελ. 118).

68. Ήδη η κατάσταση στον τομέα αυτόν δεν είναι καθόλου ενθαρρυντική με τα στοιχεία εξοπλιστικών δαπανών της Τουρκίας να είναι πολλαπλάσια των αντίστοιχων ελληνικών, με την τελευταία να έχει επιτύχει να αυξήσει τον βαθμό της εξοπλιστικής της αυτάρκειας με την ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας της μέσω εκτεταμένων προγραμμάτων συμπαραγωγής, ενώ η πολιτική που ακολουθήθηκε από ελληνικής πλευράς έφερε τα αντίστοιχα μεγέθη σχεδόν στο ναδίρ. Κονδύλης Παναγιώτης, *Θεωρία του Πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2^η 1998, σελ. 399-400. Ήφαιστος Παναγιώτης, Πλατιάς Αθανάσιος, *όπ. παρ.*, σελ. 168-170. Εκτιμάται ότι η Τουρκία έχει τη γνώση και την υποδομή για να παραγάγει εμπλουτισμένο ουράνιο U-235 που είναι το προαπαιτούμενο για την κατασκευή πυρηνικών. Ακόμη, στο πλαίσιο των γιγάντιων προσπάθειών της για αύξηση του στρατηγικού της οπλοστασίου, το Δεκέμβριο 2001 προχώρησε στην πρώτη επιτυχημένη δοκιμή βαλλιστικού πυραύλου, επιδιώκοντας να ολοκληρώσει με επιτυχία το πρόγραμμα απόκτησης βαλλιστικών πυραύλων. Η. Κουσκουβέλης, *Περί εξωτερικής πολιτικής*, σελ. 112.

69. Αξιόλογο προβληματισμό παρουσιάζει ο Ανδρέας Αδριανόπουλος, «Η σχέση οικονομίας και ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: παράγοντες αλληλεπίδρασης», στο: Κανελλόπουλος Αχιλλέας, Φραγκονικολόπουλος Χρήστος, *όπ. παρ.*, σελ. 231-236.

70. William Pfaff, «The Question of Hegemony», *Foreign Affairs*, vol. 8, no 1, σελ. 221-222, 232.

71. Είναι αλήθεια, ίσως, μοναδικό το φαινόμενο που απαντάται στο αμερικανικό σύστημα: οι ευθύνες για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής να μοιράζονται τόσο στην εκτελεστική όσο και στη νομοθετική εξουσία. Έτσι, έξι από τις 18 εξουσίες που αποδίδονται από το Σύνταγμα στο Κογκρέσο αναφέρονται στην εξωτερική πολιτική. Melvin Small, *Democracy and Diplomacy. The Impact of Domestic Politics on U.S. Foreign Policy, 1789-1994*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1996, σελ. xiv.

72. Για τη φθίνουσα πορεία που παρουσιάζουν οι ελληνικές σπουδές στα αμερικανικά πανεπιστήμια βλ. Α. Κιτρορέφ, «Οι ελληνικές σπουδές στις ΗΠΑ. Η Ελλάδα στο αμερικανικό πανεπιστημιακό περιθώριο», *Το Βήμα*, 10-7-1994. Στο ίδιο φύλλο του Βήματος περιλαμβάνεται το άρθρο του Δ. Γόντικα, «Οι ελληνικές σπουδές στις ΗΠΑ Καταγραφή και προοπτικές».

73. Powlick J. Philip, Katz Z. Andrew, *όπ. παρ.*, σελ. 34.

74. Ο James G. McGann (ανώτερο στέλεχος στο *Foreign Policy Re-*

search Institute) αναφέρει ότι, σύμφωνα με μελέτη του προαναφερθέντος ινστιτούτου, υπάρχουν πάνω από 4.500 think tanks σε όλο τον κόσμο, με τα 1.500 περίπου να βρίσκονται στις ΗΠΑ. McGann, G. James, «Think Tanks and the Transnationalization of Foreign Policy», στο: «Role of Think Tanks in U.S. Foreign Policy του U.S. Foreign Policy Agenda», *An Electronic Journal of the U.S. Department of State* 7 (3), Νοέμβριος 2002, σελ. 18· Ωστόσο, ο Richard N. Haass (διευθυντής πολιτικής και σχεδιασμού του State Department) διαφοροποιείται σημειώνοντας ότι τα think tanks σε αμερικανικό έδαφος είναι πάνω από 1.200 (στην ίδια έκδοση) Haass N. Richard, *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy-Makers Perspective*, σελ. 6, ενώ ο Donald E. Abelson (Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης του πανεπιστημίου του δυτικού Οντάριο) ανεβάζει τον αριθμό των αμερικανικών think tanks πάνω από 2.000· (στην ίδια έκδοση) Abelson E. Donald, *Think Tanks and U.S. Foreign Policy: An Historical Perspective*, σελ. 10.

75. Τα think tanks, μάλλον, δεν είναι φαινόμενο σύγχρονο ούτε μόνον αμερικανικό (Για την εμφάνιση και λειτουργία τους στη Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία Καναδά, Αυστραλία, Μαλαισία, Ιαπωνία και Ρωσία βλ. Stone Diane, Denham Andrew and Garnett Mark (eds), *Think Tanks across Nations. A comparative approach*, Manchester University Press, Manchester, New York, 1998. Όσον αφορά πάντως τις ΗΠΑ, υπάρχουν μαρτυρίες ότι η αμερικανική κυβέρνηση προσέφυγε στις υπηρεσίες τους ήδη από το 1832 ή έξι μήνες μετά το τέλος του εμφυλίου (Οκτώβριος 1865) (Abelson E. Donald, *American Think-Tanks and their Role in US Foreign Policy*, MacMillan Press, London, New York, 1996, σελ. 23). Διάφοροι διανοούμενοι του 19ου αι., αναφερόμενοι στη Βρετανία, κάνουν λόγο για τα ινστιτούτα αυτά, που παρεμβάλλονταν ως προς τις πληροφορίες μεταξύ της κοινής γνώμης και των πολιτικών και κυβερνητικών σχηματισμών. Denham Andrew, Garnett Mark, «The Nature and Impact of Think Tanks in Contemporary Britain», *Contemporary British History* 10 (1), 1996, σελ. 43-61· πρβλ. Higgott Richard, Stone Diane, «The limits of influence: foreign policy think tanks in Britain and the USA», *Review of International Studies* 20, 1994, σελ. 17-19· Επιπλέον, πολύς λόγος γίνεται για το ρόλο που έπαιξαν τα δεξιές απόκλισης think tanks και οι διανοούμενοι στη διαμόρφωση του προγράμματος της συντηρητικής κυβέρνησης στη Μ. Βρετανία υπό τη Μ. Thatcher (1979-1990). Desai Radhika, «Second-hand Dealers in Ideas: Think Tanks and Thatcherite Hegemony», *New Left Review* 203, 1994, σελ. 27-64· Στο άλλο άκρο του αγγλοσαξονικού κόσμου, στην Αυστραλία, η πορεία τους ήταν μάλλον διαφορετική. Τη δεκαετία του '70 ήταν προσανατολισμένα στην εκπαίδευση και στην έρευνα, ενώ τελευταία έχουν προσανατολίσει τους στόχους τους στην πολιτική. Stone Diane, «Old Guard versus New Partisans: Thin Tanks in Transition», *Australian Journal of Political Science* 26 (2), 1991, σελ. 197-215.

76. Λόγου χάριν, η AIPAC (American-Israeli Political Action Committee) –η αιχμή του δόρατος των ιδιαίτερων σχέσεων μεταξύ Ουάσιγκτον και Ιερουσαλήμ, όπως έλεγε ο πρώην Ισραηλινός πρωθυπουργός Yitzak Rabin–

βρίσκεται κάθε μέρα σε επαφή με τα κέντρα αποφάσεων: παρακολουθεί κάθε ακρόαση ή συνεδρίαση του Κογκρέσου που έχει σχέση με τις αμερικανο-ισραηλινές σχέσεις, ενώ δουλεύει με ανθρώπους-κλειδιά στον Λευκό Οίκο, τα υπουργεία και τις μυστικές υπηρεσίες, διαμορφώνοντας έτσι πολιτική και νομοθεσία. Dekmejian R. Hrair, Themelis Angelos, *όπ. παρ.*, σελ. 13· πρβλ. Nancy Jo Nelson, «The Zionist Organizational Structure», *Journal of Palestine Studies*, vol. 10, no 1, 1980, σελ. 80-83.

77. Είναι χαρακτηριστικό ότι η AIPAC στις αρχές της δεκαετίας του '90 είχε προσωπικό 158 ανθρώπων με ετήσιο προϋπολογισμό 15 εκατομμυρίων δολαρίων. Dekmejian R. Hrair, Themelis Angelos, *όπ. παρ.*, σελ. 12.

78. Είτε πρόκειται για την εισβολή στην Κύπρο, είτε για την περικοπή στην αμερικανική οικονομική βοήθεια προς την Τουρκία, είτε για την αναγνώριση της FYROM. Dekmejian R. Hrair, Themelis Angelos, *όπ. παρ.*, σελ. 26-28.

79. Λαζαρίδης Χρύσανθος, *όπ. παρ.*, σελ. 121.

80. Ο πρεσβευτής των ΗΠΑ, Robert Keeley, ήταν αυτός που, στην ακροαματική διαδικασία της Γερουσίας για την έγκριση της αποστολής του στην Ελλάδα, δήλωσε, τον Ιούλιο του 1985, ότι οι σχέσεις Ελλάδας-ΗΠΑ ήταν αναμφίβολα σχέσεις πάτρωνα-πελάτη, Κώνστας Δημήτρης Κ., Τσαρδανίδης, Χαράλαμπος Γ., *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1987*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1988, σελ. 150.

81. Χασάπης Πέτρος, «Ελληνική εξωτερική πολιτική και πολιτικό σύστημα: Ιδεολογικές, ιστορικές και θεσμικές προσεγγίσεις», στο Κανελλόπουλος Αχιλλέας, Φραγκονικολόπουλος Χρήστος, *όπ. παρ.*, σελ. 89.

82. Γίνεται, βέβαια, παραδεκτό ότι ο προγραμματισμός και ο μακροχρόνιος σχεδιασμός πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής, λόγω των πολλών και αστάθμητων εξωτερικών παραγόντων που επιδρούν σε αυτήν. Αυτό, όμως, που πρέπει σίγουρα να συμβαίνει είναι να τίθενται στόχοι, σταθεροί και μακροπρόθεσμοι, γιατί, εάν επιδιώκεται τότε ο ένας και τότε ο άλλος τότε η εξωτερική πολιτική καταντά αλλοπρόσαλλη. Όσον αφορά δε τις μεθόδους, τα μέσα και τον χρόνο, πρέπει να υπάρχουν περισσότερες της μιας εναλλακτικές λύσεις. Σε κάθε περίπτωση, όσο κι αν είναι δύσκολος ο προγραμματισμός, πρέπει τουλάχιστον να υπάρχει προβληματισμός. Θεοδωρόπουλος, Βύρων, *Εξωτερική πολιτική διπλωματία διπλωμάτες*, εκδ. Ο τύπος, Αθήνα, 1990, σελ. 145-146, 149.

83. Η. Κουσκουβέλης, *Περί εξωτερικής πολιτικής*, σελ. 111.

84. Κοτζιάς Νίκος, «Παγκοσμιοποίηση και εξωτερική πολιτική», στο: Ι. Τσάκωνας, *όπ. παρ.*, σελ. 356-360.

85. Nico Krisch, *όπ. παρ.*, σελ. 149-150.

86. S.F. Larrabee, Ian O. Lesser, *όπ. παρ.*, σελ. 2, 89, 189, 199.

87. Όπως αναφέρεται στον Μητρόπουλο Δημήτρη, «Εξωτερική πολιτική και ελληνικά ΜΜΕ: υποταγή, χειραφέτηση και απάθεια, στο: Ι. Τσάκωνας, *όπ. παρ.*, σελ. 276.

Ανα-οριοθέτηση σχέσεων κράτους και ιδιωτικής οικονομίας και ο ρόλος του νεο-διευθυντισμού· η περίπτωση των διοικητών νοσοκομείων*

Κώστας Γ. Δικαίος**

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού και την παρείσφρηση ιδιωτικο-οικονομικής λογικής και ιδεολογίας στην άσκηση της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής χρησιμοποιώντας ως περιπτωσιολογική μελέτη τη διεύρυνση του διευθυντικού δικαιώματος στη διοίκηση «management» των δημόσιων νοσοκομείων. Αφού παρουσιάσει την έννοια του «management» και τη δομή των νοσοκομείων το άρθρο στρέφεται στην ανάλυση της νομοθεσίας και εξετάζει το πώς διευρύνεται το διευθυντικό δικαίωμα σε αυτά. Στη συνέχεια αναλύονται απόψεις στελεχών του χώρου οι οποίες δίνουν έμφαση και πρωτοκαθεδρία σε ιδιωτικο-οικονομικές λογικές. Το άρθρο ολοκληρώνεται ασκώντας κριτική στις ανωτέρω προσεγγίσεις μέσα από μία λογική μελέτης της σχέσης ανάμεσα στον πολίτη (citoyen) και τον ιδιώτη (bourgeois).

* Το άρθρο σε πρώτη μορφή παρουσιάστηκε στο 2ο Διεθνές Συνέδριο της Επιστημονικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής –σε συνεργασία με το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Κρήτης– με θέμα «Κοινωνική Μεταβολή και Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα του Νέου Αιώνα», τον Μάρτιο 2005 στο Ρέθυμνο. Ευχαριστίες στους συνέδρους για παρεμβάσεις τους. Επίσης ευχαριστίες στους ανώνυμους κριτές του Βήματος των Κοινωνικών Επιστημών. Τα λάθη παραμένουν του συγγραφέα.

** Ο Κώστας Γ. Δικαίος είναι λέκτορας Πολιτικής Υγείας στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Εισαγωγή

Η συζήτηση για τους διοικητές νοσοκομείων, και το «management» νοσοκομείων γενικότερα, έχει παρουσιάσει σημαντική εξέλιξη και έχει πάρει διαστάσεις τόσο στην επιστημονική κοινότητα, όσο και στην ευρύτερη δημοσιότητα, ειδικά μετά την πρόσφατη (κατόπιν του 2001 και έως το 2004) νομοθεσία. Κατά την άποψή μας τα κύρια ερωτήματα που πρέπει να προσεγγιστούν σε μία προβληματική κοινωνικής πολιτικής αφορούν την σχέση δημόσιου και ιδιωτικού¹ τόσο σε επίπεδο νομοθεσίας και (έστω υφέρπουσας) ιδεολογίας, όσο και σε επίπεδο προάσπισης των συμφερόντων των πολιτών ως εξυπηρετούμενων του συστήματος υγείας και των νοσοκομείων ειδικότερα.

Μολαταύτα δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι το ενδιαφέρον για το ζήτημα «management» νοσοκομείων έχει τον τελευταίο καιρό ενισχυθεί και εκτός της επιστημονικής κοινότητας, στην λεγόμενη ευρύτερη δημοσιότητα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι οι διοικητές νοσοκομείων πρέπει να προσφέρουν λύσεις σε προβλήματα τα οποία συχνά βρίσκονται σε επίκεντρο της προσοχής των ΜΜΕ. Αναφερόμαστε σε προβλήματα τα οποία σχετίζονται με τα ελλείμματα, και την αποδοτικότητα των νοσοκομείων, αλλά και την ικανοποίηση των ασθενών-πολιτών που προστρέχουν σε αυτά. Η διοίκηση-διεύθυνση «management» των νοσοκομείων καθίσταται σιγά-σιγά ένα κεντρικό ζήτημα της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής. Το ζήτημα αυτό μπορεί να προσεγγιστεί από πολλές πλευρές όπως επί παραδείγματι η συμβολή του «management» στην ενδυνάμωση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τα δημόσια νοσοκομεία, ή η εφαρμογή της επιστήμης της διοίκησης σε αυτά. Παρά τις ενδιαφέρουσες και σημαντικές πτυχές των ως άνω ερωτημάτων, αντικείμενο και στόχος του παρόντος άρθρου είναι η μελέτη της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού όπως αυτή διαμορφώνεται πλέον στα νοσοκομεία του ΕΣΥ τόσο σε επίπεδο νομοθετικά καθορισμένων λειτουργιών των διευθυντικών στελεχών των νοσοκομείων, όσο και στο επίπεδο του πώς τα ίδια τα διευθυντικά αυτά στελέχη κατανοούν τον ρόλο τους.

Ξεκινώντας με μία σύντομη ιστορική προσέγγιση του ζητήματος παρατηρούμε πως παρά το γεγονός ότι η θέση του Γενικού Διευθυντή στα δημόσια νοσοκομεία είχε προβλεφθεί ήδη στον Νόμο του ΕΣΥ το 1983, οι θέσεις αυτές δεν είχαν πληρωθεί ποτέ, με την διοίκηση του Νοσοκομείου είτε να είναι σκιώδης ασκούμενη από τον Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου του Νοσοκομεί-

ου (τιμητική συνήθως θέση για πρόσωπα που ήταν ή έστω κατηγορούντο ως πολιτικο-κομματικοί εγκάθετοι) (Αναγνώστου και Οικονομοπούλου, 2003) και τις κύριες αποφάσεις να λαμβάνονται κεντρικά στο Υπουργείο Υγείας.

Με τις αλλαγές των τελευταίων ετών όμως και ειδικότερα την Νομοθεσία μετά το 2001 (π.χ. 2889/2001, για τα ΠΕΣΥ και τους διοικητές νοσοκομείων, 2920/2001 για τους επιθεωρητές υπηρεσιών υγείας, 2955/2001 για τον έλεγχο των προμηθειών των μονάδων υγείας) δεν είναι μόνον η σημασία της διοίκησης που καθίσταται κεντρικότερη τόσο σε επίπεδο ΠΕΣΥ, όσο και σε επίπεδο νοσοκομείων, αλλά και η βαρύτητα παραμέτρων όπως η παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα του συστήματος από την μία πλευρά, οι οποίες καθίστανται επίσης βαρύτερες. Από την άλλη πλευρά έχουμε μία ενδυνάμωση της σημασίας και των δικαιωμάτων των ασθενών (Ν. 2519/1997 με ιδιαίτερη αναφορά στα πρώτα κίολας άρθρα).

Μέσα από αυτήν την παρατήρηση, σε επίπεδο μελέτης των σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού, κύρια σημασία έχει η αλλαγή στις προκείμενες και τις παραμέτρους της άσκησης της διεύθυνσης και του συντονισμού των δράσεων και των λειτουργιών του νοσοκομείου καθώς αυτές πλέον αφορούν όχι μόνο την ποιότητα φροντίδας που προσφέρεται στους ασθενείς (κάτι που μπορούμε να εντάξουμε στην σφαίρα του δημόσιου συμφέροντος), αλλά και την μικρο- και μακρο- οικονομική αποδοτικότητα του νοσοκομείου. Κάτι τέτοιο να μην δεν «ιδιωτικοποιεί» τα δημόσια νοσοκομεία, αλλά τα εντάσσει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε μία λογική ιδιωτικο-οικονομικών κριτηρίων. Αυτό ενέχει τον κίνδυνο να τεθούν εν διακυβεύματι συμφέροντα ασθενών (σε μία ακραία προσπάθεια μείωσης του κόστους και επίτευξης μικρο-οικονομικών στόχων), αλλά επίσης και συμφέροντα της συνολικής κοινωνίας (μέσω μείωσης του ασκουμένου ελέγχου από τους κοινωνικούς φορείς και πολίτες). Μία τέτοια εξέλιξη δεν σημαίνει ιδιωτικοποίηση των νοσοκομείων καθώς αυτά παραμένουν κρατικά, αλλά μείωση του δημόσιου χαρακτήρα τους (όπως αυτός εκφράζεται μέσα από την πρόσβαση και τον έλεγχο)².

Η εν λόγω μετατόπιση του κέντρου βάρους προς μία προσέγγιση περισσότερο φιλική προς τον νεο-διευθυντισμό³, διαφαίνεται όχι μόνον από τη νομοθεσία, αλλά και από την έκταση της συζήτησης στην ευρεία δημοσιότητα για τη διοίκηση των νοσοκομείων. Η μετατόπιση αυτή βέβαια αρχίζει ήδη από το 1994 με την Έκθεση της Επιτροπής Εμπειρογνομώνων (υπό τον Abel-Smith) και συ-

νεχίζεται από τα τέλη της δεκαετίας του '90 κυρίως από την πληθώρα σχετικών συνεδρίων, συμποσίων και ημερίδων με σχετική θεματολογία, όπως και την αρθρογραφία σε περιοδικά ειδικού τύπου⁴. Γενικότερα, η τάση αυτή αποτελεί ένδειξη για αλλαγή στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής στη σύγχρονη Ελλάδα.

Το άρθρο λοιπόν εξετάζει την ανα-οριοθέτηση των σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής, χρησιμοποιώντας ως πεδίο αναφοράς και περιπτωσιολογική μελέτη την αποδοχή από πλευράς του δημοσίου τομέα επιχειρημάτων και πρακτικών για αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα αντίστοιχη αυτής του ιδιωτικού τομέα, εστιάζοντας στο σύστημα υγείας. Εκκινεί με τη νεότερη νομοθεσία για τη διοίκηση των δημοσίων νοσοκομείων. Αποπειρώμαστε να επιτύχουμε τον παραπάνω στόχο μέσα από την ανάλυση τόσο της σχετικής νομοθεσίας (με παράλληλες αναφορές στις θέσεις και απόψεις των κομμάτων εξουσίας), όσο και κυρίως μέσα από την κριτική παρουσίαση της σχετικής και πρόσφατης βιβλιογραφίας (π.χ. Καριώτης, 1992· Abel-Smith κ.ά., 1994· Δικαίος κ.ά., 1999· Ιατρίδης, 2000· Κασσιμάτη, 2003) και αρθρογραφίας [π.χ. Νιάκας-Στάθης (επιμ.), 2002· Νιάκας (επιμ.), 2003· Νιάκας (επιμ.), 2004] για τη διοίκηση των νοσοκομείων, ή την αξιολόγηση και το σχεδιασμό γενικότερα. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η πρόσφατη αυτή αρθρογραφία έγκειται στο ότι ενδεικνύει τις τρέχουσες απόψεις διευθυντικών στελεχών και σπουδαστών της διοίκησης νοσοκομείων σχετικά με τα κύρια ερωτήματα τα οποία την αφορούν. Θεωρούμε ότι η εξέταση των απόψεων αυτών είναι συμβατότερη με το ερώτημα της αλλαγής στη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού όσον αφορά τις λειτουργίες των νοσοκομείων (και του ΕΣΥ γενικότερα), από μία προσέγγιση ποσοτικών στοιχείων και αυτόνομων και απρόσωπων κριτηρίων η οποία θα ταίριαζε περισσότερο με άλλα σημαντικά ερωτήματα, όπως η επιτυχής εφαρμογή της διοικητικής επιστήμης στα νοσοκομεία, θέμα το οποίο όμως, όπως έχει αναφερθεί και νωρίτερα, δεν εντάσσεται στους στόχους του παρόντος άρθρου.

Για να καταστεί κάτι τέτοιο εφικτό θα πρέπει να παρουσιαστούν (στο αμέσως επόμενο μέρος) έστω και εν συντομία οι βασικές συνιστώσες της διεύθυνσης-διοίκησης και διαχείρισης (λειτουργία που συχνά καλύπτεται με τον ξενόγλωσσο όρο «management»), αλλά και των λειτουργιών ενός σύγχρονου νοσοκομείου.

Το άρθρο, πέραν αυτής της εισαγωγής, χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Την μόλις προαναφερθείσα συζήτηση για το «management» και τις λειτουργίες των νοσοκομείων, την εξέταση της νομοθε-

σίας, την ανάλυση της πρόσφατης βιβλιογραφίας της σχετικής με το management και τη διοίκηση-διαχείριση των νοσοκομείων, και τέλος την παρουσίαση των συμπερασμάτων με αναφορά στην προβληματική για τη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού, ενώ θα γίνουν αναφορές και στις θέσεις των κομμάτων εξουσίας σε σχέση με τα παραπάνω (βλ. και Δικαίος, 2002· Δικαίος, 2006).

1. Management και νοσοκομεία: Μία πρώτη προσέγγιση των όρων

1.1. Management

Μία από τις πρώτες δυσκολίες που παρουσιάζονται με τον όρο management⁵ είναι η μετάφρασή του στα ελληνικά και οι συνακόλουθοι κίνδυνοι χρήσης ξενόφερτων όρων στην ελληνική γλώσσα και επιστήμη. Ο όρος συχνά μεταφράζεται ως διοίκηση (λέξη που ανταποκρίνεται όμως και στο administration, ή ακόμη και στο command, όταν αναφερόμαστε σε οργανισμούς με οιονεί στρατιωτική ιεραρχία), ως «οργάνωση και διοίκηση», αλλά και ως «διεύθυνση» (Κουτούζης, 1999) με τον ξενόγλωσσο όρο να παραμένει ευρύτερος ως προς τις λειτουργίες που περιγράφει και επίσης να εξαρτάται από τη μορφή του ίδιου του οργανισμού ως ιδιωτικού κερδοσκοπικού, ιδιωτικού μη-κερδοσκοπικού, ή δημόσιου (Σταθόπουλος, 1986· Καριώτης, 1992), αλλά και να περιλαμβάνει πλειάδα διαφορετικών δράσεων και ενεργειών (μεταξύ των οποίων και την οργάνωση και διοίκηση!) που θα αναλυθούν στη συνέχεια (Καριώτης, 1992· Κουτούζης, 1999). Ασαφές παραμένει επίσης, αν και κατά πόσον το management, όπως κι αν το μεταφράσουμε, αποτελεί ένα συγκεκριμένο, ευκρινώς περιχαρακωμένο αντικείμενο, με αδιαμφισβήτητο περιεχόμενο, ή όπως το θέτει ο Καριώτης (1992) αν αποτελεί επιστήμη ή τέχνη, θεωρία ή πράξη, γνώση ή εμπειρία, κατάρτιση ή ικανότητα και ταλέντο (Αναγνώστου και Οικονομοπούλου, 2003, με ειδική αναφορά στα νοσοκομεία) και στην ουσία «μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι απλά και μόνο μια προσανατολισμένη εφαρμογή συγκεκριμένων απόψεων της ανθρώπινης ζωής [...] που δεν αποτελεί συγκεκριμένη επιστήμη· δεν υπάρχει καν ένας αποδεκτός ορισμός» (στο ίδιο, σελ. 29). Αυτό μας οδηγεί στην επιλογή τού να χρησιμοποιήσουμε και εμείς αμετάφραστο τον όρο εκεί που θεωρούμε ότι είναι πλέον

πρόσφορο, καθώς επίσης και να επιλέξουμε τον όρο «(νεο-)διευθυντισμός» για την περιγραφή και αξιολόγηση της (πολλάκις υποόρητης) ιδεολογίας που δίνει πρωτοκαθεδρία στο management και κυρίως στον ρόλο του διευθυντή-διοικητή («manager») μέσα σε ένα πλαίσιο επίτευξης μικρο- και μακρο- οικονομικών στόχων αποδοτικότητας, και συνάμα θέτει σε δεύτερη μοίρα ζητήματα κανονιστικού και με βάση τις αξίες σχεδιασμού και αξιολόγησης κοινωνικών φορέων και υπηρεσιών (Δικαίος, 1999· Ιατρίδης, 2000)⁶.

Για να γίνει όμως καλύτερα κατανοητός ο όρος management θα μπορούσαμε να τον προσεγγίσουμε και μέσω του περιεχομένου του όσον αφορά δράσεις και ενέργειες που εξασκούνται κατά την εφαρμογή του.

Ως κοινή συνισταμένη των προσεγγίσεων στο περιεχόμενο του management (Καριώτης, 1992· Κουτούζης, 1999· Σιγάλας, 1999· Ιατρίδης, 2000· Κασιμάτη, 2003)⁷ βρίσκουμε ότι αυτό αφορά το συντονισμό και εναρμόνιση-ενοποίηση όλων των παραγωγικών πόρων (τόσο των ανθρωπίνων, όσο και των υλικών και τεχνικών)⁸ για να επιτευχθούν ορισμένα εκ των προτέρων επιλεγέντα αποτελέσματα. Ή άλλως το management αποτελεί μεθοδική προσπάθεια προγραμματισμού, οργάνωσης, διεύθυνσης και ελέγχου δραστηριοτήτων για την επιτυχία δεδομένων σκοπών. Αυτό που καθίσταται πλέον βασικό είναι η αποσαφήνιση των σκοπών και στόχων του οργανισμού ή του συστήματος (Νοσοκομείου ή ΠΕΣΥ εν γένει στην προκειμένη περίπτωση), δράση η οποία αποτελεί στοιχείο του management. Η σκοποθεσία ή στοχοθεσία⁹ αυτή γίνεται με βάση κανονιστικές αξίες στην περίπτωση του κανονιστικού σχεδιασμού, και με βάση την ανάλυση κόστους-ωφέλους στην περίπτωση του ορθολογικού (Ιατρίδης, 2000)¹⁰. Όπως παρατηρεί ο Κουτούζης (1999, σελ. 30) αναλύοντας τις λειτουργίες της διοίκησης «(α) σχεδιασμός είναι η λειτουργία εκείνη η οποία θέτει τις βασικές κατευθύνσεις και στόχους στον οργανισμό και διαμορφώνει ένα αρχικό πλάνο προσέγγισής τους (β) οργάνωση είναι η διαδικασία καθορισμού των δραστηριοτήτων εκείνων που είναι απαραίτητες για την επίτευξη των στόχων, της ομαδοποίησής τους, της ανάθεσής τους σε συγκεκριμένες ομάδες ή ανθρώπους και της διαμόρφωσης βαθμίδων εξουσίας και ευθύνης (γ) διεύθυνση/καθοδήγηση είναι το στάδιο της εποπτείας και καθοδήγησης των υφισταμένων για την ολοκλήρωση των στόχων (δ) έλεγχος είναι η φάση αξιολόγησης και διόρθωσης των δραστηριοτήτων των υφισταμένων προκειμένου να εξασφαλιστεί η τήρηση των σχεδίων». Αυτό που απουσιάζει από την προσέγγιση αυτή του Κου-

τούζη είναι μία αναφορά στην προβληματική των δαπανών και του κόστους-οφέλους, ή ακόμη περισσότερο στην πλήρη ποσοτικοποίηση των στοιχείων, που αποτελεί βασική παράμετρο για την μετάβαση από κανονιστικά σε ορθολογικά πρότυπα και πρωτοκόλλα λειτουργίας ενός οργανισμού και ενός νοσοκομείου ειδικότερα.

1.2. Νοσοκομείο

Σύμφωνα με την ιστοθέση του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (www.mohaw.gr) τον Φεβρουάριο του 2007 η Ελλάδα διαθέτει περί τα 133 κρατικά νοσοκομεία¹¹. Σύμφωνα με παλαιότερες μετρήσεις υπήρχαν περίπου 38.000 κλίνες (Θεοδώρου κ.ά., 1997· Σουλιώτης, 2000), κάτι που σημαίνει περί τις 280 κλίνες ανά θεραπευτήριο, ενώ το ιατρικό προσωπικό των μεγάλων δημοσίων νοσοκομείων που βρίσκονται στο κέντρο υγειονομικών περιφερειών πλησιάζει τα 400 άτομα, και το νοσηλευτικό τα 600 (Δικαίος, 1999). Ειδικότερα, «[τ]ο Νοσοκομείο "Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ" [το οποίο] είναι το μεγαλύτερο Νοσοκομείο της χώρας [...].

Το σύνολο των κλινών που διαθέτει το Νοσοκομείο σήμερα, ανέρχεται στις 906.

Το ανθρώπινο δυναμικό κατά υπηρεσία είναι: 1 Ιατρική Υπηρεσία: 771, 2 Νοσηλευτική Υπηρεσία: 1067, 3. Διοικητική Υπηρεσία: 585, 4. Τεχνική Υπηρεσία: 120 (www.evangelismos-hosp.gr/index1.cfm)».

Στα μικρότερα που συνήθως βρίσκονται σε πρωτεύουσες νομών οι αριθμοί είναι σαφώς χαμηλότεροι, με το σύνολο του προσωπικού να προσεγγίζει τους 500 και οι κλίνες τις 200. Εν πάση περιπτώσει οι μονάδες αυτές συνήθως αποτελούν σημαντικούς εργοδότες στην περιοχή τους, έχουν ίσως τον ακριβότερο εξοπλισμό, τον μεγαλύτερο αριθμό χρηστών, και συχνά επίσης τον υψηλότερο κύκλο εργασιών.

Γενικά ένα νοσοκομείο αποτελεί μία μεγάλη οικονομική μονάδα (για το μέγεθος των οικονομικών μονάδων βλέπε Σταθόπουλος, 1986) τόσο όσον αφορά το επενδεδυμένο κεφάλαιο (τόσο από πλευράς γηπέδων, κτιρίων αλλά και τεχνολογικού και άλλου εξοπλισμού), τον αριθμό των απασχολουμένων ειδικά σε συνδυασμό με το επίπεδο κατάρτισης και προσόντων, τον κύκλο εργασιών αλλά και τέλος των αριθμών των χρηστών (τόσο εξωτερικών ασθενών όσο και νοσηλευομένων) και των δυνάμει χρηστών. Ή αλλιώς «τα νοσοκομεία αποτελούν πολύπλοκους και πολυεπίπεδους μηχανισμούς, με σημαντικούς προϋπολογισμούς, ενώ συσσωρεύουν

όλο και περισσότερο αυξανόμενες κοινωνικές απαιτήσεις» (Αναγνώστου και Οικονομοπούλου, 2003).

Κύριος σκοπός ενός νοσοκομείου είναι η προστασία και αποκατάσταση της υγείας¹² των πολιτών. Σε ένα νοσοκομείο εκτελούνται μία πλειάδα λειτουργιών, όπως αυτές της προληπτικής ιατρικής και της προαγωγής υγείας, διαγνωστικές, νοσηλευτικές-θεραπευτικές (εσωτερικής ή εξωτερικής νοσηλείας)¹³, ξενοδοχειακές (διαμονή νοσηλευομένων, διατροφή), διδακτικές (αν το νοσοκομείο είναι Πανεπιστημιακό για φοιτητές ιατρικής και ειδικευόμενους γιατρούς, αν όχι μόνο για λήψη ειδικότητας) διοικητικές (κίνηση ασθενών, λογιστήριο, προσωπικό κ.λπ.), τεχνικής υποστήριξης (συντήρηση, επισκευές κ.λπ.).

Η κάθε μία από τις λειτουργίες αυτές (ειδικά οι ιατρικές και ορισμένες τεχνικές) απαιτεί γνώσεις τόσο αιτίων του προβλήματος όσο και αντιμετώπισής του, με άλλα λόγια ανθρώπινους πόρους υψηλού επιπέδου κατάρτισης, αλλά και πολύ καλό εξοπλισμό σε συνδυασμό με ακριβά αναλώσιμα και φάρμακα. Οι ξενοδοχειακές υπηρεσίες είναι πιθανόν μιν να μην απαιτούν υψηλή εξειδίκευση όλου του προσωπικού, αλλά τα περισσότερα δημόσια νοσοκομεία έχουν περισσότερες κλίνες από ένα ξενοδοχείο. Δεν πρέπει επίσης να παραβλέπουμε τη συνεχή παραμονή των ασθενών στα δωμάτια που προξενεί προβλήματα καθαρισμού, συντήρησης κ.λπ. και τις ανάγκες για ειδικές δίαιτες. Τέλος ένα νοσοκομείο λειτουργεί ή έστω είναι σε ετοιμότητα (τουλάχιστον εν μέρει) όλο το εικοσιτετράωρο.

Εν κατακλείδι, ένα νοσοκομείο είναι μία μεγάλη οικονομική μονάδα που συνδυάζει ένταση εργασίας και ένταση κεφαλαίου. Για τους λόγους αυτούς η ανάγκη management ενός νοσοκομείου καθίσταται επιτακτική. Τα ερωτήματα που αναδύονται πλέον αφορούν το ποιός ασκεί το management, σε ποιούς είναι υπόλογος για ποιά θέματα και ποιοί είναι οι σκοποί του οργανισμού τους οποίους ο manager οφείλει να εκπληρώσει.

Με άλλα λόγια το ενδιαφέρον πλέον επικεντρώνεται στο αν οι σκοποί σχετίζονται με την υγεία ή την αποδοτικότητα ή, για να το θέσουμε αλλιώς, με την προστασία του πολίτη ή την ικανοποίηση του πελάτη. Κάτι τέτοιο αποτελεί σημαντική ένδειξη αλλαγών στο πώς προσεγγίζουμε και αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική πολιτική ως κοινωνία και ως πολιτεία. Το υπόλοιπο άρθρο αποπειράται να εξετάσει το ερώτημα εξετάζοντας την (μετά την θεσμοθέτηση του ΕΣΥ) νομοθεσία, καθώς και τις απόψεις των λειτουργών του χώρου (διοικητών νοσοκομείων).

2. Νομοθεσία

Είναι θεωρούμε αναγκαία μία μη-ακροθιγής εξέταση του νομοθετικού πλαισίου (αλλά και ενίοτε κειμένων που επιρρέασαν πολιτικές-νομοθετικές αποφάσεις), έτσι ώστε να αποκομίσουμε μία σφαιρική και πλήρη εικόνα των εξελίξεων και κυρίως της αργής πλην όμως συνεχούς και σταθερής εξέλιξης του ρόλου των managers των δημόσιων-κρατικών νοσοκομείων και της διεύρυνσης και ενίσχυσης του ρόλου αυτού από κυβερνήσεις αμφοτέρων των κομμάτων. Η ενότητα αυτή χωρίζεται σε τρεις μικρότερες. Η πρώτη εξετάζει τα αρχικά βήματα από την ίδρυση του ΕΣΥ το 1983, ως την «αποκατάστασή» του και την Έκθεση της Επιτροπής Εμπειρογγνωμόνων υπό τον Abel-Smith το 1994. Η δεύτερη αναλύει τον Ν. 2519/97 ο οποίος υπήρξε εκτεταμένος και αφιέρωνε και ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην διοίκηση των νοσοκομείων κάνοντας σημαντικές αλλαγές στην δομή του Διοικητικού Συμβουλίου. Η τρίτη υποενότητα στρέφεται στους τρεις Νόμους της «παραγωγικής» χρονιάς 2001.

2.1. Από την ίδρυση του ΕΣΥ στην έκθεση της επιτροπής εμπειρογγνωμόνων

Όπως έχει αναφερθεί και νωρίτερα η θέση Γενικού Διευθυντή στα Νοσοκομεία του ΕΣΥ προβλεπόταν ήδη από τον Ν. 1397/1983 ο οποίος είχε ως στόχους (μεταξύ άλλων) την αποκέντρωση και τον κοινωνικό έλεγχο του συστήματος (Θεοδώρου κ.ά, 1997· Υφαντόπουλος, 2003· Οικονόμου, 2004)¹⁴. Η πρόβλεψη αυτή έμεινε κενό και νεκρό γράμμα καθώς η διοίκηση πέρασε στην αρμοδιότητα του Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου του εκάστοτε νοσοκομείου. Στην πραγματικότητα οι σημαντικές αποφάσεις ελαμβάνοντο κεντρικά από το Υπουργείο ακολουθώντας τόσο την παράδοση του ελληνικού κράτους και της ελληνικής γραφειοκρατίας και διοίκησης, όσο και την πολιτική επιλογή των τότε κυβερνήσεων παρά την όποια ρητορική εμμονή στην αποκέντρωση. Τα πράγματα δεν άλλαξαν ιδιαίτερα με τον Ν. 2071/1992 επί κυβερνήσεως Νέας Δημοκρατίας¹⁵, όπου στο άρθρο 55 τα διοικητικά συμβούλια παραμένουν (τέσσερα μέλη του οποίου τα διορίζει ο Υπουργός, ένα μέλος το πρότείνει η τοπική αυτοδιοίκηση, ένα μέλος εκλεγόταν από το ιατρικό προσωπικό και ένα ακόμη από το υπόλοιπο προσωπικό), αν και επίσης προβλεπόταν (παρ. 7) «με

προεδρικό διάταγμα, που εκδίδεται με πρόταση των Υπουργών Προεδρίας της Κυβέρνησης, Οικονομικών και Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων [η δυνατότητα σύστασης] ανά μία θέση γενικού διευθυντή, με τριετή θητεία. Με το ίδιο διάταγμα ορίζεται και ο τρόπος επιλογής αυτών», ενώ στην επόμενη παράγραφο ορίζεται ο «γενικός διευθυντής προΐσταται όλων των υπηρεσιών του νοσηλευτικού ιδρύματος, συντονίζει και ελέγχει το έργο αυτών, συμμετέχει στις συνεδριάσεις του διοικητικού συμβουλίου... [ενώ] τα ιδιαίτερα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού...». Το management του νοσοκομείου σε τελική ανάλυση παρέμεινε ανάμεσα στο Διοικητικό Συμβούλιο και τον πρόεδρό του από την μία πλευρά, και τις κεντρικές υπηρεσίες του Υπουργείου από την άλλη. Αυτό δημιουργούσε δυσλειτουργίες (Abel-Smith κ.ά., 1994). Στη συνέχεια του Νόμου ορίζεται ότι κάθε νοσοκομείο αποτελείται από τέσσερις υπηρεσίες την ιατρική, την νοσηλευτική, την διοικητική, και την τεχνική, ενώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε στα εναρκτήρια κιάλας άρθρα του την αναφορά στα δικαιώματα των πολιτών. Εξειδίκευση στη συζήτηση των δικαιωμάτων γίνεται στο άρθρο 47 όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον ασθενή και στο «δικαίωμα προσεγγίσεως στις υπηρεσίες του νοσοκομείου, τις πλέον κατάλληλες για τη φύση της ασθένειάς του [...] της παροχής φροντίδας σε αυτόν με τον οφειλόμενο σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεία του [που αφορά όλες τις εργασίες] την κατάλληλη διαμονή [...] και την αποτελεσματική διοικητική και τεχνική εξυπηρέτηση», ενώ τα υπόλοιπα δικαιώματα αφορούν την ενημέρωση του ασθενούς για την κατάστασή του και την ανάγκη ύπαρξης συναίνεσης από πλευράς του για διαγνωστικές και θεραπευτικές πράξεις, το σεβασμό των θρησκευτικών του πεποιθήσεων και τη δυνατότητά του να καταθέσει διαμαρτυρίες.

Ο Ν. 2194/1994 με τον οποίο οι κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ απεκατέστησαν το Εθνικό Σύστημα Υγείας δεν κάνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά στο ζήτημα του management των νοσοκομείων.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε ένα κείμενο το οποίο ναι μεν δεν αποτελεί νομοθεσία σε καμία περίπτωση, αλλά από την άλλη θεωρείται μία από τις σημαντικότερες (και αποτελεί μία από τις πλέον συζητημένες) συνεισφορές στο σχεδιασμό της άσκησης υγειονομικής πολιτικής στη χώρα μας. Η «Έκθεση της Επιτροπής Εμπειρογνομώνων» υπό τον Β. Abel-Smith βασίστηκε σε έρευνες που έγιναν έναν περίπου μήνα μετά τη δημοσίευση του 2194/94. Στόχοι της έρευνας, που θεωρούντο

και επιθυμίες της Ελλάδας, ήσαν «η επαρκής και ισοδύναμη πρόσβαση όλων των πολιτών σε στοιχειωδώς ικανοποιητική υγειονομική περίθαλψη· η μακροοικονομική αποδοτικότητα: το κόστος της υγειονομικής περίθαλψης δεν θα πρέπει να υπερβαίνει ένα αποδεκτό ποσοστό των εθνικών πόρων· και η μικροοικονομική αποδοτικότητα: η σύνθεση των υπηρεσιών που επιλέγονται θα πρέπει να εξασφαλίζει τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα και την ικανοποίηση του καταναλωτή (sic!) με το ελάχιστο δυνατό κόστος» (Abel-Smith κ.ά., 1994, σελ. 14). Ενώ στα συμπεράσματά της μπορούμε να ξεχωρίσουμε προτάσεις για «ενίσχυση και συντονισμό της δημόσιας υγείας [...] σταδιακή κατάργηση του δημοσιοϋπαλληλικού καθεστώτος για το προσωπικό των νοσοκομείων, εκχώρηση μεγαλύτερης αυτονομίας στα νοσοκομεία, τα οποία όμως θα πρέπει να παραμείνουν στην κυριότητα του δημοσίου [...] παροχή κινήτρων για την αποδοτικότερη αξιοποίηση των πόρων [...] επαγγελματικοποίηση των διοικητικών υπηρεσιών της υγείας» (στο ίδιο, σελ. 143-144). Το πρώτο που πρέπει να επισημανθεί είναι η εμφάνιση του όρου αποδοτικότητα σε συνδυασμό μάλιστα με την έννοια μίας οροφής δαπανών, αλλά και η αναφορά στον «καταναλωτή» (ούτε καν «χρήστη»!) των υπηρεσιών υγείας. Μία πρώτη κριτική ασκήθηκε σύντομα μετά την δημοσίευση και αναφερόταν στους κινδύνους της πλήρους διοικητικής αυτονομίας των νοσοκομείων (Κυριόπουλος, 1995), τον συνδυασμό της περικοπής δαπανών με την έννοια του *strategic management* όπως παρουσιάζεται στην νεοφιλελεύθερη βιβλιογραφία (Τσαλίκης, 1995)¹⁶, και μία συνολικότερη προσέγγιση με ιδιαίτερη αναφορά στην δημοσιοϋπαλληλική ιδιότητα των λειτουργών υγείας (Νιάκας, 1995). Η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων αφιερώνει ένα από τα 11 κεφάλαια στην οργάνωση και διοίκηση των νοσοκομείων του ΕΣΥ. Το εν λόγω κεφάλαιο ξεκινάει με μία πρόταση για «μία μείζονα μεταβίβαση οικονομικών και διοικητικών αρμοδιοτήτων στα νοσοκομεία. Για το σκοπό αυτό απαιτούνται ουσιαστικές αλλαγές στο καθεστώς διοίκησης των νοσοκομείων, ούτως ώστε η μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων να διασφαλίζεται και με τη μεταβίβαση των ανάλογων ευθυνών» (Abel-Smith κ.ά., 1994, σελ. 80). Στη συνέχεια προτείνεται αξιολόγηση της απόδοσης του προσωπικού, η οποία αξιολόγηση θα συνοδεύεται από κίνητρα και κυρώσεις, και ζητάται η δυνατότητα της διεύθυνσης να διευθύνει σε συνδυασμό μάλιστα με την επιβολή κυρώσεων στους υφισταμένους. Σημαντικές μεταβολές προτείνονται όσον αφορά τη συγκρότηση των Διοικητικών Συμβουλίων των νοσοκομείων στην τότε δομή της οποίας α-

σκεείται κριτική, καθώς είναι ιατροκεντρική και «καλείται να εκπροσωπεί τις διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες του νοσοκομείου, ενώ ταυτόχρονα ευθύνεται για τη συνολική λειτουργία του νοσοκομείου» (στο ίδιο, σελ. 83)¹⁷.

2.2. Ο νόμος 2519/1997 μεταξύ δικαιωμάτων ασθενών και διοικητών νοσοκομείων

Σαφώς σημαντικότερος και με την υπό εξέταση προβληματική είναι ο Ν. 2519/1997, ο οποίος εκτείνεται σε 34 σελίδες του Φύλλου Εφημερίδος Κυβερνήσεως και περιλαμβάνει 64 άρθρα.

Ο εν λόγω νόμος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αποσκοπεί στην «Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμό του Εθνικού Συστήματος Υγείας» θέτοντας ως σημαντικότερες παραμέτρους τα δικαιώματα των πολιτών στις υπηρεσίες υγείας και την προστασία τους και την οργάνωση και το συντονισμό των υπηρεσιών υγείας τόσο σε κεντρικό όσο και σε τοπικό επίπεδο και φυσικά σε επίπεδο νοσοκομείων, για τα οποία ορίζονται οι θέσεις γενικών διευθυντών και οι αρμοδιότητες του Διοικητικού Συμβουλίου.

Τόσο η διάρθρωση του Νόμου με τα δικαιώματα των πολιτών στις υπηρεσίες υγείας (και των νοσοκομειακών ασθενών ειδικότερα) να καταλαμβάνουν το πρώτο κεφάλαιο, όσο και το ύψος του με την έννοια και χροιά των δικαιωμάτων να παραμένει υπόρρητη αλλά σαφής και στα υπόλοιπα άρθρα, ενδεικνύουν μία πρωτοκαθεδρία τους έναντι του management το οποίο έχει ως υποχρέωση να υπηρετήσει τον πρωταρχικό στόχο «δικαίωμα στην υγεία».

Εξετάζοντας τον Νόμο λίγο αναλυτικότερα παρατηρούμε ότι ο φορέας του δικαιώματος του άρθρου 47 του Ν. 2051/92 διευρύνεται έτσι ώστε να καλύπτει το σύνολο των πολιτών (με ειδική αναφορά και στους προστρέχοντες στα κέντρα υγείας) ενώ παράλληλα συνιστώνται μία αυτοτελής υπηρεσία προστασία δικαιωμάτων ασθενών και μία επιτροπή ελέγχου προστασίας των δικαιωμάτων των ασθενών, ενώ αντίστοιχες επιτροπές συγκροτούνται και σε κάθε νοσοκομείο με ευθύνη του Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου του νοσοκομείου στο Γραφείο Επικοινωνίας με τον Πολίτη. Προσοχή πρέπει να δοθεί όχι μόνον στην αλλαγή-διεύρυνση του φορέα των δικαιωμάτων, αλλά και στην ενδυνάμωση της βαρύτητάς τους όσον αφορά τη λειτουργία του νοσοκομείου και την υποχρέωση προς λογοδοσία¹⁸ των λειτουργών του. Το νοσοκομείο πλέον ελέγχεται και για την επιτυχή προστασία των δικαιωμάτων των ασθενών.

Δεδομένου ότι, όπως παρατηρήσαμε και νωρίτερα, ο έλεγχος αποτελεί σημαντικό και συστατικό στοιχείο του management είναι αναγκαίο να εξετάσουμε από τι συνίσταται και σε τι αποσκοπεί ο εν λόγω αυτός «έλεγχος». Εν προκειμένω γίνεται σαφές ότι ο έλεγχος αφορά την επίτευξη στόχων που αφορούν τους ασθενείς (σε πρώτη φάση) και το σύνολο των πολιτών (με βάση τον Ν. 2519/97). Το νοσοκομείο αλλά και το ΕΣΥ εν γένει ελέγχονται από τους χρήστες τους (έστω μέσω της περιοριστικής προϋπόθεσης της ύπαρξης «ενυπόγραφης καταγγελίας με στοιχεία από τα οποία προκύπτει η ταυτότητα του παραπονουμένου» (άρθρο 1). Εν πάση περιπτώσει μία τέτοια προσέγγιση διευρύνει τους στόχους και τους υπό έλεγχο για επίτευξη ή μη στόχους του νοσοκομείου και του ΕΣΥ θέτοντας ως κριτήριο έννοιες δικαιωμάτων και προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹⁹. Με άλλα λόγια παρατηρούμε την ένταξη πολιτικών εννοιών και παραμέτρων και εννοιών και παραμέτρων με χαρακτήρα δημοσίου συμφέροντος στο management των νοσοκομείων, έναντι μίας απλής προσέγγισης επίτευξης οικονομικών στόχων, κάτι που σαφώς θα υπεννόει διεύρυνση ιδιωτικής «νεο-διευθυντικής» ιδεολογίας.

Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να μάς διαφεύγει ότι ο νόμος αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην «Εποπτεία-Διοίκηση-Οργάνωση-Λειτουργία Νοσοκομείων» ορίζοντας επταμελή Διοικητικά Συμβούλια που αποτελούν το ανώτατο διοικητικό όργανο και διαχειρίζεται όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του ιδρύματος, τόσο για τα Περιφερειακά και Ειδικά, όσο και για τα Νομαρχιακά Νοσοκομεία με μικρές διαφορές όχι τόσο στο «προφίλ» των μελών όσο στη διαδικασία επιλογής τους, η οποία είναι περισσότερο «κεντρική» στην περίπτωση των τριτοβάθμιων ιδρυμάτων. Το σημαντικό είναι ότι στο Διοικητικό Συμβούλιο συμμετέχει πλέον ο Γενικός Διευθυντής του Νοσοκομείου. Μέσα στις αρμοδιότητες του Διοικητικού Συμβουλίου είναι να λαμβάνει τις αναγκαίες αποφάσεις για την «εύρυθμη λειτουργία του νοσοκομείου, ώστε να ανταποκρίνεται στην κοινωνική αποστολή του και για την ορθολογική και αποδοτική διαχείριση των οικονομικών πόρων και της περιουσίας του» (άρθρο 16 §1α), ενώ παράλληλα προτείνει στο Υπουργείο τις νέες θέσεις προσωπικού (δ). Όσον αφορά τη δική μας προβληματική κεντρικής σημασίας είναι το άρθρο 17 για τις Θέσεις Γενικών Διευθυντών. Οι θέσεις των Γενικών Διευθυντών είναι πλέον πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης (κάτι που ακολουθεί τις προτάσεις της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων), ενώ για την ανάληψη θέσης Γενικού Διευθυντή Νοσοκομείου απαιτού-

νται υψηλά κατά τεκμήριο προσόντα. Η παράγραφος 8 τοποθετεί τον Γενικό Διευθυντή ουσιαστικά επι-κεφαλής του όλου ιδρύματος, καθώς και των εξαρτωμένων από αυτό μονάδων, και του αναθέτει «την ευθύνη της οργάνωσης, συντονισμού και ελέγχου των υπηρεσιών του νοσοκομείου για να ανταποκρίνονται στην αποστολή του και για την ορθολογική διαχείριση των πόρων και της περιουσίας του [ενώ μεριμνά μεταξύ άλλων] για την εν γένει αποτελεσματική, ποιοτική και αποδοτική λειτουργία των υπηρεσιών του νοσοκομείου».

Η προσπάθεια του νομοθέτη (πρωθυπουργία Κ. Σημίτη, υπουργία Κ. Γείτονα, ενώ ο νόμος υπογράφεται από ακόμη επτά υπουργούς) να τηρηθεί μία ισορροπία ανάμεσα στον ορθολογισμό και την κανονιστικότητα (Ιατρίδης, 2000) είναι καταφανής. Επιπροσθέτως, παρατηρούμε ότι ο Γενικός Διευθυντής του νοσοκομείου ασκεί όλες εκείνες τις λειτουργίες που η βιβλιογραφία εντάσσει στο management, όπως ο όρος παρουσιάστηκε και αναλύθηκε νωρίτερα. Επίσης, η πρωτοκαθεδρία του Γενικού Διευθυντή σε συνδυασμό με τις αλλαγές στο Διοικητικό Συμβούλιο του Νοσοκομείου²⁰ οδηγεί προς προσεγγίσεις εγγύτερες στην ιδεολογία του «νεο-διευθυντισμού». Το δημόσιο συμφέρον υποστηρίζεται μέσα από τις έννοιες των δικαιωμάτων των ασθενών και της προστασίας τους, και της ανταπόκρισης του νοσοκομείου στην αποστολή του. Την ίδια στιγμή όμως διαφαίνεται ως προς τις λειτουργίες του νοσοκομείου και τον ρόλο του Γενικού Διευθυντή μία τάση αποδοχής ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων και ιδεολογίας με την προσθήκη και αυξανόμενη σημασία των όρων «μικρο- και μακρο- οικονομική αποδοτικότητα» και «ορθή χρήση» των (υπόρρητα) περιορισμένων «πόρων» του νοσοκομείου. Μία ακόμη παρατήρηση για τη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού στον 2519/97 αφορά την άσκηση ελέγχου και την υποχρέωση προς λογοδοσία. Ενώ η συγκρότηση αυτοτελούς υπηρεσίας προστασίας δικαιωμάτων, της επιτροπής ελέγχου προστασίας δικαιωμάτων τόσο σε κεντρικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο νοσοκομείου (άρθρο 1) αυξάνουν την υποχρέωση προς λογοδοσία των ιδρυμάτων καθ' εαυτών ως προς τον έλεγχο που δύνανται να ασκήσουν οι πολίτες, οι νέες συνθέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου καθώς και το γεγονός ότι ο Γενικός Διευθυντής αναφέρεται κυρίως στον Υπουργό μειώνουν την υποχρέωση προς λογοδοσία και τη δυνατότητα να ασκηθεί δημόσιος έλεγχος των πλέον στρατηγικών παικτών²¹.

Δύο είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν για τη συνέχεια. Το πώς εξελίχθηκε η σχέση δημόσιου-ιδιωτικού και η ιδεολογική δι-

είσδυση του «νεο-διευθυντισμού» αλλά και της ιδιωτικοποίησης σε επίπεδο νομοθεσίας στα χρόνια που ακολούθησαν· και πώς οι αλλαγές αυτές έγιναν αντιληπτές από τους εμπλεκόμενους στο σύστημα, όπως διαφαίνεται από τοποθετήσεις τους σε συνέδρια του χώρου.

2.3. Το «παραγωγικό 2001» και η διεύρυνση του «διευθυντισμού»

Οι τρεις μεταγενέστεροι Νόμοι ψηφίστηκαν κατά την «παραγωγική» χρονιά 2001. Πρόκειται για τους Ν. 2889/01, 2920/01 και 2955/01, με τους δύο πρώτους να είναι πολύ σχετικοί και σημαντικοί με το υπό εξέταση ζήτημα, και τον τρίτο λιγότερο.

Ο 2889 είναι γνωστός ως ο νόμος για τα ΠΕΣΥ και έχει ως αντικείμενο τη «Βελτίωση και εκσυγχρονισμό του Εθνικού Συστήματος Υγείας». Στην προκειμένη περίπτωση η διοίκηση του ΕΣΥ «περνάει» στις Υγειονομικές Περιφέρειες και τους «ΠΕΣΥ-άρχες» σε τέτοιο βαθμό που τα εν λόγω στελέχη χαρακτηρίστηκαν «μικροί υπουργοί υγείας». Το δεύτερο κεφάλαιο του Νόμου αφορά τα νοσοκομεία του ΕΣΥ τα οποία παύουν να διακρίνονται σε περιφερειακά και νομαρχιακά και διακρίνονται πλέον σε γενικά και ειδικά (κάτι που συνέβαινε και με τη νομοθεσία επί των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας). Μεγάλης σημασίας είναι οι αλλαγές που γίνονται στο management των νοσοκομείων καθώς ως όργανα διοίκησης ορίζονται το Συμβούλιο Διοίκησης και ο Διοικητής. Και ενώ η λεκτική μεταβολή από Διοικητικό Συμβούλιο σε Συμβούλιο Διοίκησης θα μπορούσε να θεωρηθεί ήσσονος σημασίας, η αλλαγή στη σύνθεσή του είναι εντυπωσιακή καθώς αυτό αποτελείται πλέον μόνον από στελέχη του νοσοκομείου και πιο συγκεκριμένα τον Διοικητή ως πρόεδρο και τους διευθυντές της διοικητικής, της ιατρικής και της νοσηλευτικής υπηρεσίας και τον πρόεδρο του επιστημονικού συμβουλίου του νοσοκομείου ως μέλη, ενώ τέλος «ο Πρόεδρος του ΣΔ μπορεί, κατά την κρίση του, να καλεί στις συνεδριάσεις εκπροσώπους των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργαζομένων, καθώς και κάθε υπηρεσιακό παράγοντα ή εκπρόσωπο οποιουδήποτε επιστημονικού ή τοπικού φορέα»²² (άρθρο 5 §3). Επιπροσθέτως, το ΣΔ εξουσιοδοτείται από τον Νόμο να προβαίνει σε επί μέρους έργα διαρρύθμισης, επέκτασης αναβάθμισης κ.λπ. των κτιρίων και σε προμήθειες ιατροτεχνολογικού και ξενοδοχειακού εξοπλισμού σε ποσοστό που δεν ξεπερνά το 0,7% του συνολικού προϋπολογισμού του ιδρύμα-

τος. Ο διοικητής του νοσοκομείου αποκτά ευρύτατες αρμοδιότητες «έχει τη γενική και ειδική ευθύνη διοίκησης και λειτουργίας του νοσοκομείου και προβαίνει σε κάθε αναγκαία ενέργεια για την εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του [και] λαμβάνει όλες τις αναγκαίες αποφάσεις για την εκπλήρωση των σκοπών και στόχων του νοσοκομείου μέσα στα πλαίσια της γενικής πολιτικής και του προγραμματισμού [ενώ παράλληλα] προϋσταται όλων των υπηρεσιών του νοσοκομείου [και] έχει την ευθύνη της οργάνωσης συντονισμού και ελέγχου των υπηρεσιών, ώστε να ανταποκρίνονται στην αποστολή τους [ενώ επίσης] εξασφαλίζει την ορθολογική διαχείριση των πόρων και της περιουσίας του νοσοκομείου» (άρθρο 5 §7).

Με δεδομένη τη συγκρότηση μίας «στενής» ηγετικής ομάδας στο επίπεδο του Συμβουλίου Διοίκησης και την ενδυνάμωση του ρόλου του Διοικητή, παρατηρούμε εν προκειμένω ότι όχι μόνον ενισχύεται μία προσέγγιση εγγύτερη στον «νεο-διευθυντισμό» αλλά επίσης και ότι αυτή η προσέγγιση είναι σχετικότερη με το management που ασκείται με ένα συγκεντρωτικό ή αυταρχικό ύφος εξουσίας του manager έναντι των υφισταμένων του και συνεργατών του (Καριώτης, 1992· Κουτούζης, 1999) όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται από αυτόν και έχουν τους υπολοίπους ως αποδέκτες, και παράλληλα βασίζεται και σχετίζεται περισσότερο με την άσκηση διοίκησης με βάση τη στοχοθεσία²³ (management by objectives), παρά την ανάθεση αρμοδιοτήτων με βάση τις ικανότητες (management by assignment)²⁴ (Καριώτης, 1992).

Τελευταίος νόμος που θα εξετάσουμε είναι ο 2920/2001 με τον οποίο συγκροτήθηκε το «Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας και Πρόνοιας» που στη γλώσσα των ΜΜΕ είναι γνωστό ως «ράμπο υγείας». Σε αυτούς δίνονται ευρύτατες αρμοδιότητες σε σύνδυασμό με πολλές ελεγκτικές δυνατότητες κατά την ενάσκηση και για την επιτυχή έκβαση του έργου τους, το οποίο περιλαμβάνει παρεμβάσεις «στις κεντρικές, περιφερειακές ή αποκεντρωμένες υπηρεσίες του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας» (άρθρο 2). Το ΣΕΥΥΠ έχει ως αποστολή την «ανάπτυξη και λειτουργίες κεντρικού και περιφερειακού μηχανισμού για την διενέργεια συστημικών επιθεωρήσεων, ελέγχων και ερευνών σε όλες τις υπηρεσίες και τους φορείς που υπάγονται στην αρμοδιότητα ή την εποπτεία του Υπουργού Υγείας και Πρόνοιας, [...] με σκοπό την βελτίωση της παραγωγικότητας και αποτελεσματικότητας αυτών, την ποιοτική αναβάθμιση των παρεχομένων υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας, την εξάλειψη της κακοδιοίκησης και την προστασία της

υγείας και της περιουσίας των πολιτών από την παροχή υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας με καταχρηστικό τρόπο²⁵» (άρθρο 1).

Καθίσταται σαφές ότι στην περίπτωση αυτή έχουμε την ανάπτυξη εξωτερικού ελέγχου (μεταξύ άλλων) των μονάδων υγειονομικής περίθαλψης. Ο έλεγχος και η αξιολόγηση είναι βασικές παράμετροι του ορθού management και σχετίζεται με την αποτίμηση του ως τώρα έργου και την βοήθεια σε μελλοντικούς (επανα-)σχεδιασμούς δράσεων (Κασιμάτη, 2003).

Συνολικά η πρόσφατη και νυν ισχύουσα νομοθεσία ακολουθώντας μία πορεία σταδιακής διεύρυνσης έχει ενδυναμώσει τον ρόλο και τις εξουσίες του manager και σχετίζεται με τον «νεο-διευθυντισμό», ενώ παράλληλα οι συχνές αναφορές και στην αποδοτικότητα του νοσοκομείου ενδεικνύουν μία αποδοχή ιδεολογικών τάσεων εγγύτερων προς το «ιδιωτικό» όσο αφορά στην σκοποθεσία από ότι στο παρελθόν, ενώ τα νοσοκομεία παραμένουν «κρατικά» και δεν έχουν ιδιωτικοποιηθεί.

Το ερώτημα που απομένει είναι πώς αυτή η νομοθεσία και η αντίστοιχη μετατόπιση εγγύτερα στο ιδιωτικό (σε επίπεδο λογικής και ιδεολογίας) έγιναν αντιληπτές από τους λειτουργούς του χώρου. Για να προσεγγίσουμε αυτό το ερώτημα θα εξετάσουμε στο επόμενο μέρος του άρθρου τις σημαντικότερες και σχετικότερες με την προβληματική μας εισηγήσεις σε πρόσφατα συνέδρια για την διοίκηση και την διαχείριση των υπηρεσιών υγείας.

3. Αντιλήψεις των λειτουργών του χώρου

Εκτός από αρκετές ημερίδες που οργανώνονται από μία πλειάδα φορέων (συνήθως οικονομικές εφημερίδες και περιοδικά) τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί και ορισμένα συνέδρια τα οποία είχαν ως οργανωτές το μεταπτυχιακό πρόγραμμα διοίκησης μονάδων και υπηρεσιών υγείας του Ανοικτού Πανεπιστημίου και το περιοδικό Επιθεώρηση Υγείας. Δεδομένου του κύρους του ΕΑΠ και της συνάφειας του αντικειμένου σπουδών θα επικεντρώσουμε σε επιλεγμένα κείμενα των συνεδρίων αυτών, και κυρίως σε κείμενα μετά το 2001 έτσι ώστε οι συγγραφείς να έχουν λάβει υπόψιν τους και την νεώτερη νομοθεσία²⁶.

Θα ξεκινήσουμε με την προσέγγιση μερικών βασικών όρων όπως αυτοί χρησιμοποιούνται και αναλύονται στα εν λόγω κείμενα. Σε γενικές γραμμές ο όρος management δεν απέχει από την προ-

σέγγισή μας στο πρώτο μέρος του άρθρου, ενώ παράλληλα οι μελετητές παραπέμπουν στα ίδια έργα τα οποία θεωρούνται και τα βασικά στην ελληνική βιβλιογραφία, όπως επί παραδείγματι συμβαίνει με την παραπομπή των Παλάσκα και Τριγάζη (2002) στον Καριώτη (1992) για την ανάλυση του management στις συνιστώσες του και τη σχέση εισροών και εκροών. Αυτό που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον στο άρθρο αυτό είναι η αναφορά των συγγραφέων στην Huber (1996) και στην νοσηλευτική διοίκηση ως τον δημιουργικό συνδυασμό ηγετικών ικανοτήτων και γνώσεων²⁷, που εφαρμόζεται στη νοσηλευτική για να επιτύχει καλύτερη οργάνωση και συντονισμό έτσι ώστε να επιτευχθούν η αποτελεσματική φροντίδα και οι στόχοι του νοσοκομείου (Παλάσκα και Τριγάζη, 2002, σελ. 70). Ο όρος αυτός θα μπορούσε να μάς βοηθήσει, επεκτείνοντάς τον, να κατανοήσουμε και την νοσοκομειακή διοίκηση²⁸, ειδικά μάλιστα καθώς περιλαμβάνει στοιχεία τα οποία συνδυάζονται με τη λογική «κόστους ωφέλους» (84).

Την ίδια στιγμή ο Νιάκας (2002) αναλύει την αποτελεσματικότητα σε σχέση και με την βιωσιμότητα των μονάδων αλλά και την αποκέντρωση στα ΠΕΣΥ. Με τη μέτρηση της αποδοτικότητας ασχολούνται και οι Χατζηκοκολάκη, Λιονής και Λιαρόπουλος (2003, σελ. 67) παρατηρώντας ότι «σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας η αξιολόγηση [η οποία βοηθάει στην λήψη ορθολογικών αποφάσεων και περιλαμβάνει και την αποδοτικότητα] εντάσσεται στη συνολική διαδικασία της Εθνικής Υγειονομικής Ανάπτυξης και Προγραμματισμού». Η αποδοτικότητα είναι μία διαδικασία συνδυασμού αποτελεσμάτων με πόρους με βάση οικονομετρικούς παράγοντες περιλαμβανομένης και της αξιολόγησης κόστους-ωφέλους, ή άλλους νεώτερους δείκτες οικονομικής αξιολόγησης που χρησιμοποιούνται και στη ανάλυση του βιομηχανικού τομέα. Οι εν θέματι δείκτες βασίζονται στον λόγο εισροών προς εκροές, έτσι ώστε να υπάρξει προσανατολισμός προς είτε την μείωση των εισροών (αριθμός κλινών και υπηρετούντων ιατρών και νοσηλευτών σε ένα νοσοκομείο) είτε την αύξηση των εκροών (ετήσιος αριθμός ασθενών και εξετάσεων) με δεδομένες τις εισροές σε επίπεδο οργανισμού²⁹. Στο περιβάλλον αυτό των νοσοκομείων πρέπει να παρατηρηθεί και η άγνοια ιατρών για το κόστος τομέων και υπηρεσιών όπως των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας. Το κόστος αυτό αποτελεί μία παράμετρο που ανεβάζει το συνολικό κόστος λειτουργίας ενός ιδρύματος και καθιστά την ανάγκη τόσο καλύτερου management όσο και ενημέρωσης των γιατρών για τα ζητήματα αυτά επιτακτική (Λευτάκης, 2004). Κατά μία ακόμη λει-

τουργό (Μπακαλάρου, 2004) το επιχειρηματικό υπόδειγμα επιχειρηματικής αριστείας που επιβεβαιώνεται βάσει στοιχείων και περιλαμβάνει ισχυρό ηγετικό προφίλ και ικανοποίηση του πελάτη «μπορεί να αποτελέσει το οργανωτικό πλαίσιο που θα οδηγήσει ένα νοσοκομείο στην επίτευξη των στόχων του» (87). Η ικανοποίηση του πελάτη (ο όρος πλέον δεν είναι ούτε καν καταναλωτής υπηρεσιών υγείας αλλά πελάτης!) εμφανίζεται ως σημαντική παράμετρος για την αποτίμηση ενός νοσοκομείου και άλλων υπηρεσιών υγείας και σε άλλες συνεισφορές στα συνέδρια αυτά όπως Μητρόπουλος, Νιάκας (2004) για τις λειτουργίες των ΤΕΠ, τα προβλήματα με τα μάτια γιατρών και «χρηστών» και «συνοδών». Το ίδιο συμβαίνει και με Χανιά κ.ά. (2003) για το νοσοκομείο γενικότερα, όπως και σχετικά με την ικανοποίηση των ασθενών στα απογευματινά εξωτερικά ιατρεία Κέπεντζης Γκογκόσης και Νιάκας (2004)³⁰. Οριακή διαφοροποίηση από αυτές τις θέσεις παρουσιάζουν οι Αναγνώστου και Οικονομοπούλου (2003) που αναφέρονται σε ικανοποιημένους ασθενείς που πρέπει να προστατευθούν γιατί αποτελούν το αδύνατο μέρος του συστήματος, ενώ ένα δημόσιο νοσοκομείο πρέπει να είναι (μεταξύ άλλων) «ανταγωνιστικό», «παραγωγικό» και «ελκυστικό», και να ανταποκρίνεται σε «μετρήσιμους όρους» για την «ποιότητα» και την «απόδοση»³¹.

Ολοκληρώνοντας, παρατηρούμε ότι οι περισσότεροι λειτουργοί του χώρου (ή έστω οι μελλοντικοί και εν δυνάμει) έχουν αποδεχθεί σε μεγάλο βαθμό τις έννοιες της μικρο-οικονομικής αποδοτικότητας και της ικανοποίησης του «πελάτη» ως σκοπό του ιδρύματος, ενώ αποφεύγουν να ταυτιστούν με προσεγγίσεις ισχυρού διευθυντικού δικαιώματος και πρωτοκαθεδρίας του manager, δείχνοντας προτίμηση προς περισσότερο συλλογικά μοντέλα.

4. Σύνοψη και συμπεράσματα

Δεχόμενοι το διαχωρισμό της ιστορίας του σύγχρονου ελληνικού συστήματος υγείας σε προ-ΕΣΥ και μετά-ΕΣΥ περίοδο (Θεοδώρου, Σαρρής, Σούλης, 1997) και εξετάζοντας ζητήματα που σχετίζονται με τη διοίκηση κυρίως των νοσοκομείων, αλλά και του συνολικού συστήματος γενικότερα μέσα από την προβληματική της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού, παρατηρούμε ότι η νομοθεσία και οι εξελίξεις κινούνται πάνω σε δύο άξονες: τα δικαιώματα των ασθενών και των πολιτών γενικότερα, και το ορθολογικό management

με σκοπό την μικρο- και την μακρο- οικονομική αποδοτικότητα. Ο πρώτος εντάσσεται σε μία προσπάθεια διεύρυνσης της δημόσιας σφαίρας, ενώ ο δεύτερος της ιδιωτικής, ειδικά όταν συνυφανθεί με την ικανοποίηση του καταναλωτή που επίσης θεσμοθετείται. Σημαντικό είναι να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι τα δύο κόμματα εξουσίας ακολουθούν κοινές σχετικά πορείες και αντιμετωπίζουν με παρόμοιο τρόπο το πρόβλημα και τη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού όσον αφορά τις λειτουργίες των νοσηλευτικών ιδρυμάτων και το management αυτών. Η Νέα Δημοκρατία εισήγαγε την έννοια των δικαιωμάτων των ασθενών, και το ΠΑΣΟΚ την διηύρυνε, περιλαμβάνοντας τους χρήστες του συστήματος και τους πολίτες γενικότερα· το ΠΑΣΟΚ είχε πρωτο-εισάγει ήδη το 1983 τη θέση του διευθυντή, η ΝΔ την διηύρυνε και τέλος το ΠΑΣΟΚ την ενίσχυσε και την εφήρμοσε μετά την πρόταση της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στην νομοθεσία του 1983 ορίζονται οι θέσεις γενικών διευθυντών στα νοσοκομεία, αλλά δεν πληρούνται, στην επόμενη φάση ο γενικός διευθυντής παρίσταται στο Διοικητικό Συμβούλιο, κατόπιν γίνεται μέλος, αλλά με διαφορετικό πρόεδρο, και τέλος στην νυν φάση προεδρεύει του Συμβουλίου Διοίκησης του οποίου μάλιστα έχει αλλάξει και η δομή. Έτσι, ξέχωρα από την είτε «φαινομενική» συναίνεση³², είτε από την «πραγματική» συναίνεση και σύγκλιση λόγω του κεντρομόλου δικομματισμού της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας (Δικαίος, 2006), παρατηρούμε τόσο μία προϊούσα ανάπτυξη μίας ιδεολογίας περισσότερο φιλικής προς τις έννοιες του ιδιωτικού, όσο και μια ισορροπία μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού. Σημαντική επίσης για την αποτίμηση της διεξόδου της λογικής του «ιδιωτικού» έναντι του δημόσιου είναι η μείωση της υποχρέωσης προς λογοδοσία των στελεχών των νοσοκομείων προς τους πολίτες και οι μεταβολές στη σύνθεση των Διοικητικών Συμβουλίων και των Συμβουλίων Διοίκησης.

Εκτός από την νομοθεσία όμως, προσεγγίσαμε το πώς οι λειτουργοί ή οι μελετητές της διοίκησης των νοσοκομείων αντιλαμβάνονται το ρόλο τους ή το αντικείμενο αντίστοιχα. Στην περίπτωση αυτή, η φύλια ιδεολογία προς τις αρχές του ιδιωτικού είναι σαφέστερη και εντονότερη. Κύριο ενδιαφέρον δίδεται στον «πελάτη» και την ικανοποίησή του³³, και στην περιστολή των δαπανών και αύξηση των αποτελεσμάτων με οικονομετρικούς όρους.

Αποπειρώμενοι μία σύνθεση μεταξύ νομοθετικών ρυθμίσεων και τάσεων των λειτουργών του συστήματος η ανάπτυξη μίας ιδεολογίας που σχετίζεται με τις αρχές του «ιδιωτικού» γίνεται ο-

λοφάνερη. Δεν είναι μόνο οι αρχές της αποδοτικότητας, οι οποίες θα μπορούσαν να αντισταθμιστούν από τα δικαιώματα των πολιτών και τη γενικότερη αναφορά στους (κοινωνικούς) στόχους ενός νοσοκομείου ή ενός συστήματος υγειονομικής περίθαλψης ευρύτερα. Τόσο η υπόρρητη αναφορά στην ικανοποίηση του «πελάτη» (στην Έκθεση Εμπειρογνομώνων «καταναλωτή», στην νομοθεσία «χρήστη», ή «ασθενούς» ή «προστρέχοντος» ή ακόμη και «πολίτη») όσο και οι αλλαγές στην υποχρέωση προς λογοδοσία ενδεικνύουν μία συρρίκνωση του πολιτικού και του «δημόσιου», και μία διεύρυνση του ιδιωτικο-οικονομικού τουλάχιστον σε επίπεδο λογικής και ιδεολογίας. Το γεγονός και η τάση αυτή να μην ιδιωτικοποιούν τα κρατικά νοσοκομεία, αλλά μειώνουν ή έστω διακυβεύουν τον «δημόσιο» (εδώ με την έννοια της παροχής υπηρεσιών ανεξάρτητα από κινδύνους υπέρβασης κόστους και μη-επίτευξης μικρο- και μακρο- οικονομικών στόχων, της προσβασιμότητας, και του δημοσίου ελέγχου και της αντίστοιχης υποχρέωσης προς λογοδοσία) χαρακτήρα τους. Συνολικά παρατηρούμε μία κατίσχυση του *bourgeois* έναντι του *citoyen* (Μαρξ, 1978), με άλλα λόγια του ιδιωτικού συμφέροντος έναντι του δημόσιου καθώς και των αντίστοιχων λογικών στο *management* και την ιδεολογία λειτουργίας του συστήματος υγείας και των στόχων του, τουλάχιστον μέσα από τις θέσεις που εκφράζονται στα σχετικά συνέδρια του χώρου, ενώ στον εν λόγω τομέα η νομοθεσία παραμένει περισσότερο κοντά στο δημόσιο συμφέρον.

Σημειώσεις

1. Ο όρος δημόσιος σχεδόν συμπίπτει με τον όρο κρατικός. Κύριο χαρακτηριστικό είναι η εύκολη πρόσβαση για τον συνολικό πληθυσμό, η κάλυψη των εξόδων μέσω δημόσιων πόρων (φορολογίας ή ασφαλιστικών ταμείων) και ο διοικητικός έλεγχος μέσω της κρατικής ιεραρχίας ή των τοπικών φορέων κάτι που σε τελική ανάλυση καταλήγει σε πολιτικό έλεγχο (βλ. και Δικαίος, 1999β).

2. Εν προκειμένω παρατηρούμε μία μικρή διαφοροποίηση ανάμεσα στο «κρατικό» και το «δημόσιο», όπου στη δεύτερη περίπτωση σημαντικό ρόλο παίζει η προσβασιμότητα και ο πολιτικός έλεγχος. Χρησιμοποιώντας ένα –ελπίζουμε– χαριτόλογο παράδειγμα θα λέγαμε ότι τα υπνωδωμάτια στο Προεδρικό Μέγαρο είναι κρατικά αλλά όχι και δημόσια, μια και ούτε ελεύθερη πρόσβαση υπάρχει, ούτε και ελέγχεται κανείς πολιτικά για την ευταξία ή ακαταστασία σε αυτά.

3. Όπως θα φανεί και λίγο παρακάτω στην εξέταση των ορισμών, ως νεο-διευθυντισμό θεωρούμε την τάση αυτή η οποία δίνει πρωταρχικό ρόλο στην άσκηση του διευθυντικού δικαιώματος και στην προσπάθεια επίτευξης μικρο- και μακρο- οικονομικών στόχων θέτοντας σε δεύτερη μοίρα ζητήματα κανονιστικότητας.

4. Αναφερόμαστε σε περιοδικά «ειδικού τύπου» τα οποία μπορεί να περιλαμβάνουν εξαιρετικά ενδιαφέροντα και ενδελεχή άρθρα. Τα περιοδικά αυτά ενίοτε δεν είναι «επιστημονικά» με την αυστηρή έννοια του όρου (επιτροπές κριτών κ.λπ.), αλλά αυτό δεν μειώνει το ενδιαφέρον των άρθρων που περιλαμβάνονται σε αυτά, τουλάχιστον σε σχέση με τους στόχους του παρόντος.

5. Άλλες δυσκολίες αφορούν το αν το management αποτελεί επιστημονικό αντικείμενο ή όχι, τι δράσεις περιλαμβάνει κ.λπ. Τα ζητήματα αυτά θα εξεταστούν στη συνέχεια.

6. Η εξέλιξη αυτή δεν «ιδιωτικοποιεί» τα νοσοκομεία, ούτε τα εντάσσει υποχρεωτικά στην ιδιωτική οικονομία. Το άρθρο ενδιαφέρεται να εξετάσει ιδεοληπτικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις περισσότερο φίλιες σε μία ιδιωτικο-οικονομική λογική ενώ τα νοσοκομεία παρέμεναν κρατικά με μείωση –ίσως– όμως ενός «δημόσιου» χαρακτήρα.

7. Στην περίπτωση αυτή παρουσιάζεται για μία εισέτι φορά η ιανική μορφή του management ως επιστήμης ή τέχνης-εμπειρίας και εφαρμογής, καθώς η εμπειρία του γράφοντος από την περίπου πενταετή ενασχόλησή του σε διευθυντικές θέσεις σε μελετητική εταιρεία του ιδιωτικού τομέα δεν απέχει ιδιαίτερα από τις εκτιμήσεις των ως άνω επιστημόνων. Η εμπειρία αυτή δεν μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί ως επιστημονική παραπομπή.

8. Με όρους κλασικής πολιτικής οικονομίας ανθρώπινης εργασίας, μέσων παραγωγής και πρώτων υλών (βλ. και Δικαίος, 1999β).

9. Δεν πρόκειται για ακριβώς την ίδια λειτουργία. Οι σκοποί ενός έργου ή ενός οργανισμού είναι συνήθως ευρύτεροι και γενικότεροι, ενώ οι στόχοι ειδικότεροι, στενότεροι και περισσότερο βραχυπρόθεσμοι.

10. Το άρθρο έχει ακριβώς ως στόχο την διερεύνηση της πιθανής μετατόπισης του κέντρου ενδιαφέροντος της στοχοθεσίας των Δημοσίων Νοσοκομείων από τον κανονιστικό στον ορθολογικό σχεδιασμό, ως στοιχείο παρείσφρησης του ιδιωτικού στο δημόσιο.

11. Ο αριθμός αυτός είναι λιγάκι πλασματικός. Δεν συμπεριλαμβάνει τα νοσοκομεία του ΙΚΑ (επίσης κρατικά) και τα στρατιωτικά τα οποία εντάσσονται στο ΥΠΕΘΑ. Επίσης μερικά από τα νοσοκομεία στην εν λόγω ιστοθέση παρουσιάζονται ως ΝΠΙΔ, ενώ κάποια άλλα ως Κέντρα Υγείας - Νοσοκομεία. Τέλος ένα αναφέρεται ως Ινστιτούτο Έρευνας Νοσημάτων Θώρακος.

12. Αναφερόμαστε στον ορισμό ως «πάρουσία πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας και όχι απλά η απουσία νόσου ή αναπηρίας» (ΠΟΥ, 2002, σελ. 42). Εδώ διαφαίνεται και μία ιδιαιτερότητα της υγείας και του αξιακού χαρακτήρα της καθώς και η σημασία για το αν ο χρήστης της υπηρεσίας υγείας νοείται ως «πολίτης» ή ως «πελάτης» βασική παράμετρο

γαι την σχέση «δημόσιου» και «ιδιωτικού» όπως θα αναλυθεί στην συνέχεια του άρθρου.

13. Οι πρώτες αυτές λειτουργίες μπορούν να θεωρηθούν και «ιατρικές».

14. Ο Ν. 1397/1983 υπήρξε μία από τις σημαντικότερες τομές στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής και την κάλυψη των υγειονομικών αναγκών του πληθυσμού. Σηματοδοτεί μία νέα σχέση κράτους-πολίτη όσο αφορά την παροχή υπηρεσιών υγείας, έτσι ώστε η πρόσφατη –μεταπολιτευτική– υγειονομική ιστορία της χώρας να χωρίζεται στην προ-ΕΣΥ και την μετά ΕΣΥ περίοδο. Πρέπει μολαταύτα να παρατηρηθεί ότι η νέα αυτή σχέση είχε αρχίσει να διαφαίνεται ήδη με το λεγόμενο «Σχέδιο Δοξιάδη» επί κυβερνήσεων Νέας Δημοκρατίας, αλλά δεν ετελεσφόρησε) (Θεοδώρου κ.ά., 1997· Υφαντόπουλος, 2003· Οικονόμου, 2004). Στην παρούσα προσέγγιση όμως μάς ενδιαφέρει περισσότερο το θέμα των σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού και πώς αυτό εκφράζεται μέσω του management των νοσοκομείων και του συστήματος υγείας γενικότερα, ειδικά στην πλέον πρόσφατη περίοδο.

15. Επί πρωθυπουργίας Κ. Μητσοτάκη και υπουργίας Γ. Σούρλα. Ο νόμος επέφερε σημαντικές αλλαγές όσο αφορά την άσκηση ιδιωτικής ιατρικής και την λειτουργία ιδιωτικών θεραπευτηρίων που είχε περιοριστεί σημαντικά με τον 1397/83. Επίσης επέφερε αλλαγές στην σχέση των Κέντρων Υγείας με τα Νοσοκομεία (Υφαντόπουλος, 2003· Οικονόμου, 2004). Η αναφορά στο «τα πράγματα δεν άλλαξαν ιδιαίτερα» σχετίζεται με το management των νοσοκομείων.

16. Από την άλλη πλευρά δεν μπορούμε να παραλείψουμε και την παρατήρηση ότι ο Τσαλίκης (1995) είναι από τους λίγους σχολιαστές του Abel-Smith που τον εντάσσουν στους νεο-φιλελεύθερους. Δική μας άποψη (που θα αναπτυχθεί περισσότερο στη συνέχεια) είναι ότι οι πρώτες αναφορές σε αποδοτικότητα και οροφή δαπανών ή ακόμη και άρση της δημοσιοϋπαλληλικής μονιμότητας δεν αποτελούν υποχρεωτικά απόψεις ερειδόμενες στο νεο-φιλελεύθερο επιχείρημα, καθώς οι περισσότεροι νεο-φιλελεύθεροι απορρίπτουν διαρρήδην την ύπαρξη δημόσιων και δημόσια χρηματοδοτούμενων υπηρεσιών υγείας. Μολαταύτα αναφορές στην ικανοποίηση του «καταναλωτή», την ορθή και χρηστή διοίκηση, και την μικρο και μακρο αποδοτικότητα, χωρίς να τίθεται ένα αξιακό πλαίσιο βασιζόμενο στο δημόσιο συμφέρον δύνανται να εγείρουν συζητήσεις και αναζητήσεις νεο-φιλελεύθερης υφής και λογικής και ιδεολογίας υπέρπουσας ιδιωτικοποίησης, όχι μόνον σε πολιτικούς κύκλους αλλά και σε κύκλους μελετητών και εργαζομένων στο management των νοσοκομείων, όπως έχει δείξει η πρόσφατη βιβλιογραφία [π.χ. Νιάκας-Στάθης (επιμ.), 2002· Νιάκας (επιμ.), 2003· Νιάκας (επιμ.), 2004].

17. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε στη Βρετανική περίπτωση και τις αλλαγές που έγιναν στο management του National Health Service και των νοσοκομείων του κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από το Conservative Party υπό την κα (σήμερα Lady) Margaret Thatcher και τις αλλαγές από το σύστημα «Cogwheel» (σύμφωνα με τις τεχνικές εκθέσεις του Sir George Godber) που προέβλεπε σημαντική εμπλοκή των ερ-

γαζομένων στα νοσοκομεία, και τοπικών εκπροσώπων στο σύστημα που προετάθη στις εκθέσεις του Sir Roy Griffith (διευθύνοντας συμβούλου μεγάλης αλυσίδας σούπερ-μάρκετ) που πρότεινε ισχυρό management και μείωση του ρόλου των λειτουργιών υγείας.

18. Με τον όρο «υποχρέωση προς λογοδοσία» αποπειρώμεθα να αποδώσουμε στα ελληνικά τον αγγλικό όρο «accountability» με βάση το αρχαιοελληνικό «λόγον διδόναι». Αν και η έννοια μάς έρχεται από την κλασική αρχαιότητα, για μία ακόμη φορά βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την απουσία κατάλληλης λέξης στα νέα ελληνικά. Η αγγλική γλώσσα παρουσιάζει τη ευελιξία να προσθέτει τον όρο -bility ή τον όρο -ship, όταν επιθυμεί να περιγράψει την ιδιότητα ή υποχρέωση του φέροντος, κάτι το οποίο στα ελληνικά πρέπει να γίνεται περιφραστικά, καθώς δεν είναι πάντα ευχερής η πρόσθεση του όρου -ότητα. Έτσι οι όροι υπολογότητα ή/και ελεγχιμότητα –αν και πλέον εννοιολογικά κατάλληλοι– είναι γραμματικά αδόκιμοι υποπίπτοντας σε κινδύνους νεολογισμών. Η αποκλειστική χρήση του όρου «λογοδοσία» ενέχει το πρόβλημα της αναφοράς μόνο στην πράξη και όχι στην υποχρέωση προς αυτήν. Τέλος ο συχνά χρησιμοποιούμενος όρος «υπευθυνότητα» δείχνει περισσότερο την ικανότητα του φέροντος (π.χ. «επέδειξε μεγάλη υπευθυνότητα») ή τον τομέα ευθύνης του («ήταν δική του υπευθυνότητα») και όχι την υποχρέωσή του να ελεγχθεί για τις πράξεις του μέσω δημοκρατικών διαδικασιών και σε πλαίσια δημοσιότητας, όπως επιθυμεί να εξετάσει η ερευνητική λογική αυτού του άρθρου για τους διοικητές νοσοκομείων και τη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού.

19. Ένα εξαιρετικά σημαντικό ερώτημα που προκύπτει από μία τέτοια προσέγγιση, το οποίο δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας, αφορά το αν και κατά πόσον σε επίπεδο πολιτικής θεωρίας οι προσεγγίσεις των δικαιωμάτων (π.χ. Locke, Marshall, Parker κ.λπ.), όπως αυτές κωδικοποιήθηκαν σε συνταγματικές διατάξεις και τον καταστατικό χάρτη και τη διακήρυξη του ΟΗΕ, ή οι προσεγγίσεις για την αξιοπρέπεια (J.S. Mill) και την αναπαλλοτρίωτη φύση της καθώς και τους ολέθρους που την προσβάλλουν, ανήκουν στην ιδιωτική ή την κοινωνική-δημόσια σφαίρα. Το ερώτημα για την πολιτική θεωρία αφορά τη θεμελίωση των δικαιωμάτων και την ιδιοσυστασία του φορέα τους (ανθρώπινο όν ή κοινωνικός εταίρος) ως ιδιωτικό-ατομικιστικό (individualistic) ή κοινωνικό ον. Τουτ' αυτό ισχύει για τον άνθρωπο κάτοχο της αξιοπρέπειας στον Mill, ως ατομικό ή κοινωνικό υποκείμενο. Ένα παρεπόμενο ερώτημα αφορά τη σχέση των θεωριών δικαιωμάτων με την θεωρία του ωφελισμού και φιλελευθερισμού, καθώς ο Mill δεν αναφέρεται σε δικαιώματα. Προς το παρόν θα μείνουμε σε μία απλή προσέγγιση θεωρώντας ότι τα ζητήματα δικαιωμάτων και αξιοπρέπειας μπορούν να εξετάζονται από κοινού ως έννοιες δημοσίου συμφέροντος και ιδεολογίας δημοσίου-κοινωνικού συμφέροντος, έναντι της ιδεολογίας του «νεο-διευθυντισμού» που επικεντρώνει στην επίτευξη μικρο- και μακρο-οικονομικών στόχων, καθώς πλέον τα δικαιώματα καλύπτουν όλους.

20. Η νέα αυτή ρύθμιση όπως παρατηρήσαμε προσομοιάζει τις αλλαγές στο βρετανικό NHS από το σύστημα Cogwheel των δεκαετιών '70-'80 με

την πρωτοκαθεδρία των γιατρών, νοσηλευτών και τοπικών εκπροσώπων (βλ. και Dikeos, 1992), στο σύστημα Griffith με κεντρικό τον ρόλο του manager (σε συνδυασμό μάλιστα με τις υπόλοιπες αλλαγές στο σύστημα) που παρατηρούνται πλέον και στην ελληνική περίπτωση.

21. Δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι ο Ν. 2519/97 που προετάθη και εψηφίσθη από κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ δεν αφίσταται ιδιαίτερα των προτάσεων της επιτροπής εμπειρογνομόνων αλλά και της λογικής του 2071/92 της Νέας Δημοκρατίας όσον αφορά τους ασθενείς και τα δικαιώματά τους, με τον προγενέστερο Νόμο να είναι μάλιστα αυστηρότερος και περιοριστικότερος για τον Γενικό Διευθυντή που ελέγχεται από το Διοικητικό Συμβούλιο (άρθρο 55). Για μία ακόμη φορά παρατηρούμε την ύπαρξη μίας γενικότερης συναίνεσης των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας όσον αφορά τις λειτουργίες και προοπτικές ενός δημόσιου-εθνικού συστήματος υγείας στη χώρα (βλ. και Δικαίος, 2006). Οι πρόσφατες αλλαγές γενικών διευθυντών στα νοσοκομεία ίσως σχετίζονται περισσότερο με «συνήθειες» μετεκλογικές μεταβολές περιφερειακού πολιτικού προσωπικού παρά με άρση της προειρηθείσης συναιδέσεως.

22. Οι μεταβολές στη σύνθεση των ΣΔ ενδεικνύουν μία ελληνική αποδοχή των ευρυμάτων της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων και μία αντίστοιχη με την βρετανική μετατόπιση από την λογική και δομή Cogwheel στην λογική και δομή Griffith, η οποία όμως προτάθηκε από κυβερνήσεις των Συντηρητικών και αντιμετωπίστηκε αρνητικά από την αντιπολίτευση των Εργατικών.

23. Θυμίζουμε ότι οι στόχοι περιλαμβάνουν τόσο την υγεία των πολιτών (αυτό τον αξιακά προσανατολισμένο δημόσιο στόχο), όσο και την μικρο και μακρο οικονομική αποδοτικότητα.

24. Σε μεγάλο βαθμό η διοίκηση με βάση την ανάθεση και τις δεξιότητες και ικανότητες (management by assignment) δεν είναι εύκολο να ασκηθεί στο δημόσιο τομέα και τα δημόσια νοσοκομεία ειδικότερα καθότι το καθηκοντολόγιο του εργαζομένου εξαρτάται από τον οργανισμό του ιδρύματος, την προκήρυξη της θέσεως, τον υπαλληλικό κώδικα κκ.

25. Προφανώς η αντιμετώπιση του «φακελακίου».

26. Στόχος (και) του παρόντος μέρους του άρθρου δεν είναι να εξετάσει την επάρκεια των στελεχών (ή των επιθυμούντων να γίνουν στελέχη) ως προς τη διοίκηση των νοσοκομείων και την εφαρμογή της επιστήμης της διοίκησης στα νοσοκομεία, ή να καταγράψει τις αντιδράσεις των εργαζομένων στα νοσοκομεία (υφισταμένων των managers), ή ακόμη και των χρηστών των νοσοκομείων, καθώς μία τέτοια εξέταση θα μπορούσε να υπονοεί μία προσέγγιση αν όχι φίλια προς τον «ιδιωτικό» τουλάχιστον αποδεχόμενη τις βασικές του προκείμενες. Αντίθετα, στόχος της ενότητας αλλά και του άρθρου εν συνόλω είναι να εξετάσει τις απόψεις των διοικητικών στελεχών για το πώς αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους έτσι ώστε να μελετηθεί η σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο σχέση δημόσιου-ιδιωτικού, την οποία θεωρούμε κεντρική για εξελίξεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική.

27. Για μία εισέτι φορά βλέπουμε ότι το management αποτελεί εξ ίσου επιστήμη και τέχνη, γνώση και ικανότητες, ενδελέχεια και εμπειρία.

28. Πρέπει όμως να παρατηρηθεί ότι οι συγγραφείς δείχνουν να προτιμούν ένα περισσότερο αποκεντρωμένο και συλλογικό management από αυτό που προωθείται από τη νομοθεσία.

29. Καθίσταται πασιφανές ότι εδώ έχουμε πρωτοκαθεδρία της μικρο-οικονομικής αποδοτικότητας.

30. Στα εν λόγω κείμενα ελάχιστες είναι οι αναφορές στο πρόβλημα της ασύμμετρης ενημέρωσης μεταξύ γιατρών και ασθενών!

31. Ενώ η αναφορά στον «ασθενή» και μάλιστα ως αδύνατο μέρος του συστήματος υπονοεί υποστήριξη ενός δημόσιου ρόλου, οι αναφορές στην «αποδοτικότητα», «παραγωγικότητα» και «ανταγωνιστικότητα», στρέφονται προς μία λογική περισσότερο φιλική προς το ιδιωτικό.

32. Στην οποία τα κόμματα «φαίνεται» να συμφωνούν ιδεολογικά, ενώ όταν πάμε σε επίπεδο ανάλυσης και θεμελίωσης των επιχειρημάτων και θέσεων τους διακρίνουμε ότι εκκινούν από διαφορετικές παραδοχές (το ΠΑΣΟΚ από φαβιανό σοσιαλισμό, προνοιακό ριζοσπαστισμό και σοσιαλδημοκρατική ρύθμιση, ενώ η ΝΔ από τον κλασικό φιλελευθερισμό και τον «δικό» της «ριζοσπαστικό» φιλελευθερισμό) (Δικαίος, 2002).

33. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο όρος «καταναλωτής» των υπηρεσιών υγείας παρουσιάζεται μόνο στην Έκθεση της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων, ενώ η νομοθεσία αναφέρει τον «ασθενή» τον «προστρέχοντα» και τον «πολίτη» γενικότερα. Στα συνέδρια του χώρου παρουσιάζεται ο «πελάτης» ενός νοσοκομείου και η ικανοποίησή του!

Βιβλιογραφία

- Abel-Smith κ.ά., *Έκθεση της Ειδικής Επιτροπής Εμπειρογνομόνων για τις Ελληνικές Υπηρεσίες Υγείας*, εκδ. Φαρμέτρικα, Αθήνα, 1994.
- Αναγνώστου Γ. και Οικονομοπούλου Χρ., «Η Εισαγωγή του Θεσμού του Διοικητή στα Ελληνικά Δημόσια Νοσοκομεία. Μία Πρώτη Κριτική Αποτίμηση του Θεσμού», *Διοικητική Ενημέρωση*, τεύχ. 27, Νοέμβριος 2003 σελ. 69-77.
- Δικαίος Κ. κ.ά., *Βασικές Αρχές Διοίκησης Διαχείρισης (Management) Υπηρεσιών Υγείας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Δικαίος Κ., «Διοίκηση και Πολιτική για την Υγεία», στο: Δικαίος κ.ά., *Βασικές Αρχές Διοίκησης Διαχείρισης (Management) Υπηρεσιών Υγείας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Δικαίος Κ., «Πολιτική Υγείας», στο: Δικαίος, Χλέτσος, *Υπηρεσίες Υγείας Νοσοκομείο και Προκλήσεις*, τόμ. Β': Πολιτική Υγείας, Κοινωνική Πολιτική, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999β.
- Δικαίος Κ., «Οι Απόψεις και Θέσεις των Κομμάτων Εξουσίας για την

- Υγεία: πολιτικά και ιδεολογικά προτάγματα ή προσπάθεια απάντησης στην κρίση;» *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, πρακτικά 8ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2002.
- Δικαίος Κ., «Πολιτικά Κόμματα και Πολιτική Υγείας: η υγειονομική περίθαλψη ως πολιτικό διακύβευμα», στο: Σουλιώτης, *Πολιτική και Οικονομία της Υγείας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2006.
- Θεοδώρου Μ. κ.ά., *Συστήματα Υγείας και Ελληνική Πραγματικότητα*, έκδοση των συγγραφέων, Αθήνα, 1997.
- Ιατρίδης Δ., *Σχεδιασμός Κοινωνικής Πολιτικής*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000.
- Καριώτης Π., *Management Υπηρεσιών Υγείας και Βιοϊατρική Τεχνολογία*, εκδ. Euroclinica, Αθήνα, 1992.
- Κασιμάτη Κ., *Κοινωνικός Σχεδιασμός και Αξιολόγηση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Κέπεντζης Σ., Γκογκόσης Κ. και Νιάκας Δ., «Διερεύνηση της Ικανοποίησης Ασθενών και των Παραγόντων που την Επηρεάζουν», στο: Νιάκας Δ. (επιμ.), *Υπηρεσίες Υγείας Μάνατζμεντ και Τεχνολογία*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2004.
- Κουτούζης Μ., «Διοίκηση Ενός Οργανισμού», «Οργάνωση», «Η Διοίκηση του Ανθρώπινου Δυναμικού», «Η Διαδικασία Λήψης Αποφάσεων», «Η Επικοινωνία σε Έναν Οργανισμό», «Ηγεσία-Καθοδήγηση», «Η Υποκίνηση», «Η Διαδικασία Διαχείρισης (Management) Υπηρεσιών Υγείας, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Κυριόπουλος Γ., «Κράτος ή Αγορά; Η Κρίσιμη Επιλογή στον Υγειονομικό Τομέα», στο: Κυριόπουλος Γ. (επιμ.), *Η Πολιτική Υγείας στην Ελλάδα: Στο Σταυροδρόμι των Επιλογών*, εκδ. Θεμέλιο, 1995.
- Λευτάκης Α., «Οι Αντιλήψεις των Γιατρών Σχετικά με τα οικονομικά των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας», στο: Νιάκας Δ. (επιμ.), *Υπηρεσίες Υγείας Μάνατζμεντ και Τεχνολογία*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2004.
- Μαρξ Κ., *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1978.
- Μητρόπουλος Ι., Νιάκας Δ., «Η Λειτουργία των Τμημάτων Επειγόντων Περιστατικών στα Νοσοκομεία του ΕΣΥ», στο: Νιάκας Δ. (επιμ.), *Υπηρεσίες Υγείας Μάνατζμεντ και Τεχνολογία*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2004.
- Μπακαλάρου Ν., «Η Εφαρμογή του Επιχειρησιακού Υποδείγματος Αριστείας (EFQM Excellence Model) στο Νοσοκομειακό Χώρο», στο: Νιάκας Δ. (επιμ.), *Υπηρεσίες Υγείας Μάνατζμεντ και Τεχνολογία*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2004.
- Νιάκας Δ., «Σύγχρονα Ζητήματα Management της Υγειονομικής Μεταρρύθμισης», στο: Νιάκας Δ., Στάθης Γ. (επιμ.), *Υγειονομική Μεταρρύθμιση και Management*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2002.
- Νιάκας-Στάθης (επιμ.), *Υγειονομική Μεταρρύθμιση και Management*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2002.

- Νιάκας (επιμ.), *Θέματα Διοίκησης και Διαχείρισης Υπηρεσιών Υγείας*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2003.
- Νιάκας Δ., (επιμ.), *Υπηρεσίες Υγείας Μάνατζμεντ και Τεχνολογία*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2004.
- Οικονόμου Χ., *Πολιτικές Υγείας στην Ελλάδα και τις Ευρωπαϊκές Κοινωνίες*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 2004.
- Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, Γραφείο Περιοχής Ευρώπης, *Υγεία 21: Υγεία για όλους τον 21ο αιώνα*, εκδ. Τυποθήτω, Αθήνα, 2002.
- Παλάσκα Ε. και Τριγάζη Φ., «Η διαδικασία Λήψης Αποφάσεων στη Νοσηλευτική Διοίκηση», στο: Νιάκας-Στάθης (επιμ.), *Υγειονομική Μεταρρύθμιση και Management*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2002.
- Σιγάλας Ι., «Το Ανθρώπινο Δυναμικό των Οργανισμών και Υπηρεσιών Υγείας», «Αρχές Διοίκησης Οργανισμών Υγείας», «Η Διεύθυνση και η Διαχείριση των Λειτουργιών των Οργανισμών και Υπηρεσιών Υγείας», «Κοινωνιολογικές Πτυχές της Ταυτότητας και της Λειτουργίας του Νοσοκομείου», στο: Δικαίος Κ. κ.ά., *Βασικές Αρχές Διοίκησης Διαχείρισης (Management) Υπηρεσιών Υγείας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Σουλιώτης Κ., *Ο Ρόλος του Ιδιωτικού Τομέα στο Ελληνικό Σύστημα Υγείας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.
- Σταθόπουλος Α., *Εισαγωγή στην οικονομική και Διοικητική των Επιχειρήσεων*, εκδ. Σμπίλιας «Το Οικονομικό», Αθήνα, 1986.
- Τσαλίκης Γ., «Φιλελευθερισμός, Οράματα και Παραοράματα για την Υγεία», στο: Κυριόπουλος Γ. (επιμ.), *Η Πολιτική Υγείας στην Ελλάδα: Στο Σταυροδρόμι των Επιλογών*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Υφαντόπουλος Γ., *Τα Οικονομικά της Υγείας· Θεωρία και Πολιτική*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003.
- Χανιά Μ. κ.ά., «Αξιολόγηση Υπηρεσιών Νοσοκομείου με τη Χρήση Ερωτηματολογίου σε Ασθενείς και Συνοδούς», στο: Νιάκας (επιμ.), *Θέματα Διοίκησης και Διαχείρισης Υπηρεσιών Υγείας*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2003.
- Χατζηκοκολάκη Μ., Λιονής Χ. και Λιαρόπουλος Λ., «Μέτρηση της Αποδοτικότητας των Υπηρεσιών Υγείας με τη Μέθοδο της Καλύτερης Πρακτικής κατά την Παραγωγική Διαδικασία», στο: Νιάκας (επιμ.), *Θέματα Διοίκησης και Διαχείρισης Υπηρεσιών Υγείας*, εκδ. MediForce, Αθήνα, 2003.
- Νόμος 1397/1983.
- Νόμος 2071/1992.
- Νόμος 2194/1994.
- Νόμος 2519/1997.
- Νόμος 2889/2001.
- Νόμος 2920/2001.
- Νόμος 2955/2001.
- Dikeos K., «Capitalist Relations and State Policies: the development of the mode of health maintenance in contemporary Britain; a case study, *PhD Thesis*, Edinburgh University, 1992.

- Godber Sir George, *First Report of the Joint Working Party on the Organisation of the Medical Work in Hospitals*, HMSO, London, 1967.
- Godber Sir George, *Second Report of the Joint Working Party on the Organisation of the Medical Work in Hospitals*, HMSO, London, 1972.
- Godber Sir George, *Third Report of the Joint Working Party on the Organisation of the Medical Work in Hospitals*, HMSO, London, 1974 (γνωστά ως «the cogwheel reports»).
- House of Commons, *First Report from the Social Services Committee* (Griffiths NHS Management Inquiry Report), HMSO, London, 1984 (γνωστό και ως the «Sir Roy Griffith Report»).

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

*Οι μικροαστοί στο έργο του Ν. Πουλαντζά:
Κριτικές αναγνώσεις*

Editorial: 16: Οι μεταμφιέσεις του ανυπόστατου
25 χρόνια Θέσεις

Γ. Μηλιός και Γ. Οικονομάκης: Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση. (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)

Γ. Οικονομάκης και Φ. Μπούρας: Ο κοινωνικοοικονομικός και πολιτικός ρόλος των μικροϊδιοκτητών αγροτών στη Γαλλία των μέσων του 19ου αιώνα: Η ανάλυση του Μαρξ και πλευρές της θεωρητικής της αξιοποίησης από τον Νίκο Πουλαντζά

Π. Σωτήρης: Ξαναγυρνώντας στην Ελλάδα της Αντίστασης. (Μανώλης Γλέζος, *Εθνική αντίσταση 1940-45*)

Ν. Τριμικλιιώτης: Μια (μετα- ή υπερ-) κυπριακή ανάγνωση μιας αθεράπευτης εθνονεκροφιλίας. Σκέψεις για το βιβλίο του Άκη Γαβριηλίδη, *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού*

Α. Λιάμπας και Ι. Κάσκαρης: Κριτικός μεταμοντερνισμός, κριτική παιδαγωγική και τα ιδεολογικά σχήματα του νεοφιλελευθερισμού στην εκπαίδευση

Γ. Τσώλας: Κατάρτιση συνολικών δεικτών επίδοσης της αγοράς εργασίας σε περιφερειακό επίπεδο

B.-B. Sebastiani: Ο ορισμός του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού στο έργο του Πολύβιου

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2007

99

Η προσωπικότητα και το έργο του εκπαιδευτικού στον Ημερήσιο Αθηναϊκό Τύπο

Αγλαΐα Ντόκα*, Ανδρέας Μπρούζος**

Περίληψη

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση με θέμα τη μελέτη της «εικόνας» του Έλληνα εκπαιδευτικού στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) διαπιστώθηκε ότι σχετικά με το αντικείμενο αυτό υπάρχουν ελάχιστες εργασίες. Ωστόσο, η ανάγνωση της «εικόνας» του εκπαιδευτικού στον Τύπο επηρεάζει τόσο την αυτοαξιολόγησή του ως λειτουργού, όσο και τη βελτίωση της παιδαγωγικής του συμπεριφοράς. Βασικός λοιπόν στόχος της εργασίας αυτής είναι να μελετήσει την «εικόνα» της προσωπικότητας και του έργου του εκπαιδευτικού, όπως εμφανίζεται στην αρθρογραφία του Ημερήσιου Αθηναϊκού Τύπου. Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων έδειξε ότι στο μεγαλύτερο μέρος της αρθρογραφίας ο εκπαιδευτικός αντιμετωπίζεται αρνητικά, παρότι εξακολουθεί ακόμα να διαθέτει μια σεβαστή κοινωνική «εικόνα» για το έργο του.

1. Εισαγωγή

Κοινωνιολογικά το γόητρο ορίζεται ως εκτίμηση, θαυμασμός, αναγνώριση, σεβασμός, που αποδίδονται στον κάτοχο μιας θέσης (Τσαούσης, 1984, σελ. 50). Το γόητρο μπορεί να αναλυθεί σε δύο

* Η Αγλαΐα Ντόκα είναι εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

** Ο Ανδρέας Μπρούζος είναι καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

συστατικά, την κοινωνική θέση (status) και την κοινωνική υπόληψη (honour). Το πρώτο αναφέρεται στις βαθμίδες της ιεραρχικής κλίμακας του γόητρου και «τεκμηριώνεται» κυρίως από τον πλούτο, το επάγγελμα και τη μόρφωση. Το δεύτερο συστατικό αναφέρεται στην παραδοχή της αξίας ενός ατόμου από τους άλλους και σημαίνει, κατά κάποιο τρόπο, αναγνώριση «προτεραιότητας» (Γκότοβος, 1985, σελ. 145). Έτσι, η κοινωνική θέση (status) δεν μπορεί να εξασφαλίσει το γόητρο του ατόμου, όταν λείπει η αναγνώριση της κοινωνικής του αξίας, η υπόληψη. Επειδή μάλιστα η υπόληψη και η κοινωνική θέση σύμφωνα με τον ορισμό τους, θεωρούνται αυτόνομα, ενδέχεται να έχουμε μείωση της κοινωνικής θέσης είτε ατόμου είτε κατηγορίας ατόμων (όταν ο πλούτος, το επάγγελμα και η μόρφωση υποβαθμίζονται), αλλά παράλληλα διατήρηση ή προσπάθεια με την έννοια της προτεραιότητας για τη διάσωση της υπόληψης.

Στην περίπτωση του Έλληνα εκπαιδευτικού, το γόητρο κάποτε ήταν δεδομένο και κατά κανόνα αδιαμφισβήτητο. Αναγνωριζόταν εύκολα με ποικίλες εκφράσεις ή και προσφώνηση του τύπου «δάσκαλε», προς κάθε λειτουργό της γενικής εκπαίδευσης, από τον απλοϊκό πολίτη, αλλά και από άτομα της «υψηλής» κοινωνίας. Ο ίδιος διέθετε υψηλή αυτοεκτίμηση. Συντελεστές στην αναγνώριση της κοινωνικής αξίας κάθε εκπαιδευτικού (Γκότοβος, 1985) ήταν:

- α. *Η αναγνώριση από τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα.* Η κοινωνική θέση του εκπαιδευτικού έδινε τη δυνατότητα να εντάσσεται τουλάχιστο στα μεσαία στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας. Ο πλούτος και ιδιαίτερα η μόρφωση τεκμηρίωναν πειστικά μιαν ανώτερη κοινωνική βαθμίδα. Συγκριτικά με άλλες κοινωνικές θέσεις, π.χ. του εργάτη, του επαγγελματία, ο εκπαιδευτικός θεωρούνταν και κοινωνικά περισσότερο επιτυχημένος.
- β. *Οι επίσημοι φορείς της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα το Υπουργείο Παιδείας.* Αυτοί διαρκώς τόνιζαν και διακήρυτταν πείθοντας ότι το έργο του εκπαιδευτικού είναι «λειτουργήμα» και οι εκπαιδευτικοί «στυλοβάτες» του έθνους.
- γ. *Η αυθεντία στην τάξη.* Αυθεντία με τρεις διαστάσεις: γνωστική, ηθική και κυριαρχική-εξουσιαστική. Έννοιες που ο μαθητής τις ένιωθε και σταδιακά τις συνειδητοποιούσε, τόσο στο σχολείο, όσο στην οικογένεια και τον ευρύτερο κοινωνικό του περίγυρο (Γκότοβος, 1985, σελ. 145-146).

Από πολλούς ερευνητές επισημαίνεται ότι ο εκπαιδευτικός, εδώ και αρκετά χρόνια έχει εμφανώς χάσει τόσο μεγάλο μέρος

του παραδοσιακού του κύρους, ώστε διστάζει και ο ίδιος να αντιληφθεί και να προσδιορίσει το επάγγελμά του ως «λειτουργήμα» (Γκότοβος, 1985· Πάντος, 1994, σελ. 32 κ.ά.). Το έργο του εκπαιδευτικού αλλά και ο ίδιος όλο και περισσότερο αμφισβητούνται. Στην Ελλάδα το σχολείο απαξιώνεται συνεχώς, καθώς αδυνατεί πια να πείσει όχι μόνο για την άμεση αποτελεσματικότητά του, αλλά και για τους μακροπρόθεσμους υψηλούς στόχους του, ενώ ενισχύονται και οι αμφιβολίες για τις δυνατότητές του (Κορωνάιου, 1994, σελ. 30).

Στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία υποστηρίζεται ότι δεν είναι σπάνιο ν' ακούς από εκπαιδευτικούς εκφράσεις του τύπου «είμαστε φουκαράδες μισθωτοί» ή ότι το κύρος του εκπαιδευτικού διαρκώς υπονομεύεται (Γκότοβος, 1985· Πάντος, 1994· Κορωνάιου, 1994). Ο εκπαιδευτικός δεν μπορεί να έχει πια υλικό πλούτο. Οι μισθοί του είναι τόσο πενιχροί ώστε δεν αρκούν να τον εντάξουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα (Γκότοβος, 1985, σελ. 148-149). Ο εκπαιδευτικός σήμερα αδυνατεί να διατηρήσει την κοινωνική του αξία, την υπόληψή του. Για να επανακτηθεί το γόητρο επιβάλλεται να εξασφαλιστούν και να διασφαλιστούν και οι δύο προϋποθέσεις που το συνθέτουν. Ακόμα και αν το κράτος προσπαθεί να ενισχύει την υπόληψη του εκπαιδευτικού με επίσημες εξαγγελίες αναγνωρίζοντας θεωρητικά το έργο του ως ιδιαίτερα αξιόλογο και ως εθνική προσφορά, δεν επιτυγχάνεται η ενίσχυση του γόητρου, τη στιγμή που η κοινωνική του θέση παραμένει ασήμαντη. Η «πίστωση» αυτή των κρατικών φορέων συχνά γίνεται και ενοχλητική, γιατί παραμένει χωρίς αντίκρισμα (Γκότοβος, 1985, σελ. 150-151).

Ποιες όμως απομυθοποιητικές διαδικασίες συντελέστηκαν, ώστε ο εκπαιδευτικός να θεωρείται πλέον ένας συνήθως επαγγελματίας που απλά πληρώνεται για τις γνώσεις που προσφέρει; Ο Άγγλος κοινωνιολόγος Bottomore (1990, σελ. 314) αναφέρει για το γόητρο του εκπαιδευτικού: «Σε παλαιότερες κοινωνίες, όπου η μόρφωση έπαιρνε μεγάλη αξία ως θεμέλιο γόητρου και δύναμης, οι εκπαιδευτικοί είχαν μεγάλη αναγνώριση. Εξάλλου, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί προέρχονταν κυρίως, από οικογένειες υψηλής θέσης. Η γενική εκπαίδευση εφοδίαζε μια μειονότητα μόνον που επρόκειτο να διοικήσει ή και να κυβερνήσει την κοινωνία με αρκετά συγκεκριμένο κώδικα ηθικής και συμπεριφοράς (...) Με την επίτευξη της καθολικής εκπαίδευσης στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, το κοινωνικό γόητρο του «δασκάλου» έμελλε να μειωθεί, διότι δεν ξεχωρίζει πια ως ειδικά μορφωμένος. Επιπλέον σήμερα, σε

αντίθεση με το παρελθόν, οι εκπαιδευτικοί της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αναζητούνται ή στρατολογούνται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Εξάλλου, η υπερανάπτυξη των επιχειρήσεων έχει επιβάλλει δυστυχώς τον πλούτο και μόνον αυτόν ως στοιχείο γοήτρου και δύναμης».

Ο Bottomore (1990, σελ. 315) επισημαίνει και άλλο χαρακτηριστικό που συντείνει στη μείωση του κύρους του εκπαιδευτικού: «Οι αξίες που μεταδίδει ο εκπαιδευτικός δεν ασκούν πια την ίδια δράση, γιατί έρχονται σε αντίθεση με άλλες αξίες που προπαγανδίζουν τα ΜΜΕ ή προβάλλονται στο παιδί, από την οικογένεια και την ομάδα των συνομηλίκων. Ούτε οι κοινωνιολόγοι ούτε οι κοινωνικοί ψυχολόγοι έδωσαν ως τώρα μεγάλη προσοχή στις συγκρούσεις ανάμεσα στους διάφορους κώδικες συμπεριφοράς. Κι όμως σημειώνονται έκδηλες συγκρούσεις μεταξύ οικογένειας και σχολείου».

Τα ευρήματα της έρευνας στην Ελλάδα –κυρίως από την ένταξη του εκπαιδευτικού λειτουργήματος σε κλίμακες επαγγελματικών– οδηγούν στην εξής, μερικώς αντιφατική «εικόνα»: Ο εκπαιδευτικός διαθέτει ακόμα μία από τις πιο σεβαστές κοινωνικές «εικόνες». Ωστόσο στην «εικόνα» που έχει η κοινή γνώμη για τον εκπαιδευτικό επιδρούν σαν στερεότυπα, πλατιά διαδεδομένες και συναισθηματικά φορτισμένες γενικές και ατεκμηρίωτες κρίσεις που μοιραία υποβιβάζουν το κύρος του (Ξωχέλλης, 1984, σελ. 31-32). Αναγνωρίζεται βέβαια η σπουδαιότητα του εκπαιδευτικού έργου, αλλά δεν προβάλλεται ως αναγκαιότητα η συνεχής κατάρτισή του και η αύξηση των αμοιβών του. Συγκεκριμένα, ο Μιλλεούνης (1985), σε μια εποχή που οι εκπαιδευτικοί συμμετείχαν σε απεργιακούς αγώνες, διερεύνησε κατά πόσο και πώς η κοινή γνώμη αποτιμά το έργο τους. Τα ευρήματα έδειξαν ότι η πλειοψηφία της κοινής γνώμης πίστευε πως η εκπαίδευση στη χώρα μας την περίοδο αυτή περνούσε κρίση και ότι η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να βελτιωθεί ως ένα βαθμό με μια αισθητή αύξηση στους μισθούς των εκπαιδευτικών. Αν και το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων έκρινε με αυστηρότητα την πλειοψηφία των εκπαιδευτικών όσον αφορά την κατάρτιση και την απόδοσή τους κατά τη διδασκαλία, αναγνωρίστηκε ωστόσο, ότι επιτελούν σπουδαίο και επίπονο έργο, για το οποίο επιβάλλεται να αμείβονται καλύτερα.

Σε πιο πρόσφατη έρευνα, ο Μυλωνάς και οι συνεργάτες του (1998) διερεύνησαν την «εικόνα» του εκπαιδευτικού με βάση ερωτηματολόγιο 45 ερωτήσεων που δεν αναφέρονταν μόνο στον εκ-

παιδευτικό, αλλά και σε σειρά άλλων επαγγελματίων: υπάλληλο τραπεζίης, αστυνομικό, εφοριακό, γιατρό, δικηγόρο και φαρμακοποιό. Στην ολική αναπαραστατική κοινωνική «εικόνα» του εκπαιδευτικού έχουν αποτυπωθεί πολλά ιδιαίτερα θετικά χαρακτηριστικά. Παρά τη γενική εντύπωση πως ο εκπαιδευτικός χάνει το κοινωνικό κύρος και την κοινωνική του αποδοχή, αναφέρεται ότι εξακολουθεί να διαθέτει κοινωνική «εικόνα» από τις πιο σεβαστές, τις περισσότερο τιμώμενες και τις πιο ελκυστικές, ιδιαίτερα θετική και ανθεκτική σε σύγκριση με άλλα επαγγέλματα (Μιλλεούνης, 1985· Μυλωνάς, 1998).

Αντίθετα, από τη διεθνή βιβλιογραφία διαφαίνεται ότι έχει επέλθει κρίση στην επαγγελματική εμπιστοσύνη και αρμοδιότητα των εκπαιδευτικών (Apple and Teitlebaum, 1986· Chitty, 1988· Ball, 1990· Arcobald and Porter, 1994). Ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα ΜΜΕ έχουν παίξει καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας αρνητικής αντίληψης για την ιδιωτική και επαγγελματική ζωή των εκπαιδευτικών. Δέχονται ότι τα ΜΜΕ είναι όργανα κοινωνικού ελέγχου που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά (Ciscell, 1988· Swetnam, 1992). Ο Μεταξάς, στην εφημερίδα *Το Βήμα* (8-2-1987), αναφέρει ότι είναι ευρύτερα γνωστή η προσπάθειά τους να την επηρεάσουν προσφεύγοντας σε «εφευρετικούς συνδυασμούς» και ορίζοντας μία έννοια της κανονικότητας με το να προβάλλουν ως σημαντικά ειδησεογραφικό αυτό που ξεφεύγει από το κανονικό. Άλλωστε, όπως υπαινίχθηκε ο Kuralt (1976) καθετί το ασυνήθιστο, το απρόσμενο, το εντυπωσιακό ακόμα και οποιαδήποτε υποκειμενική κρίση έχουν περισσότερες πιθανότητες να οριστούν ως ειδήσεις. Οι εφημερίδες κυκλοφορώντας κυρίως στην ελεύθερη πλέον αγορά επιχειρήσεων, ενδιαφέρονται για την απόκτηση κέρδους και την προβολή-κυριαρχία τους στην αγορά. Έτσι, στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν και να κρατήσουν αναγνώστες, έχουν την τάση να αναφέρονται στα πιο θεαματικά γεγονότα της κοινωνίας. Θέματα που συνδυάζουν διαμάχη με σπουδαιότητα, αμεσότητα και διαχρονικότητα, συχνά κρίνονται ως μεγαλύτερης σε αξία (McDougall, 1982, σελ. 114-120).

Ο ρόλος του Τύπου στη σχέση εκπαιδευτικού-κοινού, αν και διαμεσολαβητικός και ο «ομιλών δια λογαριασμού άλλου» σε πρώτη προσέγγιση (Descamps, 1983, σελ. 24), θα μπορούσε να χαρακτηριστεί καθοριστικός στη δυναμική αλληλεπίδραση του συστήματος των τριών μεταβλητών (Εκπαιδευτικός - Τύπος - κοινό). Ανάμεσα στον Τύπο και τον εκπαιδευτικό υπάρχει μια σχέση αμφίδρομη: Ο Τύπος αναφέρεται σε θέματα εκπαίδευσης, ενώ ο εκ-

παιδευτικός χρησιμοποιεί τον Τύπο, είτε για την προβολή αιτημάτων είτε για δική του ενημέρωση. Το κοινό ενημερώνεται από τον Τύπο, λαμβάνει μια «εικόνα» για τους εκπαιδευτικούς, ενώ κάθε οργανισμός ειδήσεων λαμβάνει υπόψη το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Ο Murdoch σε μια μελέτη αναφέρει: «Το κοινό δεν έχει καμιά υποχρέωση να υποστηρίζει τις εφημερίδες. Οι εκδότες, αντίθετα, είναι υποχρεωμένοι να παρέχουν τον τύπο της εφημερίδας που θέλει να διαβάσει το κοινό» (Heren, 1985, σελ. 158). Ο Ginsberg (1986, σελ. 4) περιγράφει την κοινή γνώμη ως τη σχέση ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος. Ο Hartley (1992, σελ. 1) υποστηρίζει ότι «το κοινό μπορεί να αντιμετωπιστεί μονάχα ως θεωρητικό σχήμα. Ο Τύπος δημιουργεί τέτοια σχήματα. Ο λόγος και τα νοήματα που μεταφέρει είναι απλά αναπαραστάσεις μιας πραγματικότητας» (Hartley, 1992, σελ. 31). Με αυτό τον τρόπο το πραγματικό παίρνει τη μορφή κειμένων και λόγων που εκπορεύονται από τα ΜΜΕ. Ποικίλες κοινές γνώμες κατασκευάζονται, κυκλοφορούν, τροποποιούνται σ' έναν ανταγωνισμό ή σε μια συνύπαρξη. Η παρουσίαση των ειδήσεων είναι μια ενσάρκωση της κοινής γνώμης (Warburton and Saunders, 1996, σελ. 308-309).

Στις περισσότερες έρευνες, η «εικόνα» του εκπαιδευτικού ερμηνεύεται θεωρητικά σε σχέση με την «εικόνα» του σχολείου και της εκπαίδευσης, αφού είναι επηρεασμένη από την πολιτική και διοικητική οργάνωση μέσα στην οποία ο εκπαιδευτικός εργάζεται, προάγεται και αμείβεται. Η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας αποδεικνύει την πολυμορφικότητα του θέματος, την εξάρτησή του από τη χώρα μελέτης και τις πολλές διαφορετικές επιλογές προσέγγισης κατά την ανάλυσή του. Στη Γαλλία η «εικόνα» του εκπαιδευτικού γίνεται με το πέρασμα του χρόνου λιγότερο σαν αυτή του καθηγητή και του αναμεταδότη της κουλτούρας και περισσότερο σαν αυτή του κοινωνικού εργάτη. Στις ΗΠΑ η «εικόνα» του εκπαιδευτικού είναι αυτή του ατομικιστή που προετοιμάζει τα παιδιά για μια ζωή σε έναν ανταγωνιστικό κόσμο (Judge, 1995). Όσον αφορά τη μεθοδολογία των ερευνών διαπιστώνεται ότι το ερευνητικό υλικό (εφημερίδες, ταινίες κ.ά.) που χρησιμοποιείται περιορίζεται με διάφορους τρόπους προκειμένου να ολοκληρωθούν οι έρευνες μέσα σε λογικά χρονικά πλαίσια. Για παράδειγμα το ερευνητικό υλικό (εφημερίδες) ομαδοποιείται με διάφορα κριτήρια (επιλογή μιας ή δυο εφημερίδων, πολιτική ομαδοποίηση, ομαδοποίηση με βάση την κυκλοφορία, επιλογή κυριακάτικων εκδόσεων και συγκεκριμένων χρονικών περιόδων).

Είναι συνεπώς φανερό ότι δεν είναι εύκολο να προσπαθεί κά-

ποιος να προσδιορίσει το βαθμό με τον οποίο επιδρά ο Τύπος στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης για τον εκπαιδευτικό. Καθώς η επίδραση του Τύπου στη διαμόρφωση της «εικόνας» της προσωπικότητας του εκπαιδευτικού εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, η μελέτη της κρίνεται ευθύς εξ αρχής πολυσύνθετη και ιδιαίτερος επίπονη. Γι' αυτό, η αναζήτηση υπερβολών ή ακόμα και αναληθειών είναι επιβεβλημένη και η απόκλιση από τον τελικό στόχο της ενημέρωσης αναπόφευκτη. Είτε επιδοκιμάζει είτε αποδοκιμάζει κανείς αυτή την επιρροή του Τύπου είναι σημαντικό να παραδεχτεί το βαθμό της και να συλλογιστεί κατά πόσο και πώς υπηρετείται ή βλάπτεται το δημόσιο συμφέρον.

2. Στόχοι της έρευνας

Η στατιστική μελέτη της ημερήσιας αρθρογραφίας και άλλων ΜΜΕ για την ανάδειξη της «εικόνας» του εκπαιδευτικού, είναι ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας και οι αναφορές περιορισμένες. Ενώ υπάρχουν αρκετές εργασίες σχετικά με την αξιολόγηση του εκπαιδευτικού και του έργου του, ως προς το ρόλο του, δεν έχει διερευνηθεί πώς παρουσιάζεται η προσωπικότητα και το έργο του στα ΜΜΕ.

Η παρούσα έρευνα είναι μέρος διδακτορικής διατριβής. Μέσω της μελέτης της προσωπικότητας του εκπαιδευτικού στον Ημερήσιο Αθηναϊκό Τύπο, εξετάζει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο ο Τύπος εκτιμά τον εκπαιδευτικό και το έργο του σε δύο διαφορετικές δεκαετίες (1986-1998).

Με βάση τη βιβλιογραφική ανασκόπηση τέθηκε η παρακάτω υπόθεση: Η υποτιμητική κοινωνική διάθεση και στάση απέναντι στον εκπαιδευτικό σχετίζεται με τη μη αξιοκρατική αξιολόγησή του, την απρεπή συμπεριφορά του, τον αναποτελεσματικό τρόπο διδασκαλίας, την αναγκαιότητα αλλαγής του ρόλου του, την ελλιπή κατάρτιση και επιμόρφωσή του. Ωστόσο, το έργο του εξακολουθεί να είναι σεβαστό και αξιόλογο. Ο σεβασμός προκύπτει από την αξιολογική θέση που του προσδίδει η ίδια η κοινωνία με κριτήριο την αξία του λειτουργήματός του.

Τα επιμέρους διερευνητικά ερωτήματα μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Τι είδους πληροφορίες δίνουν οι εφημερίδες σχετικά με τον «Εκπαιδευτικό»;

2. Ποιες πληροφορίες σχετικά με τον «Εκπαιδευτικό» κυριαρχούν;
3. Πώς παρουσιάζεται η προσωπικότητα και το έργο του «Εκπαιδευτικού»;

3. Η μεθοδολογία της έρευνας

Αρχικά μελετήθηκαν όλες οι εφημερίδες εκείνων των περιόδων, ώστε να ολοκληρωθεί η συλλογή των σχετικών με το θέμα. Παρατηρήθηκε ότι τα δημοσιεύματα που αφορούσαν είτε άμεσα είτε έμμεσα τους εκπαιδευτικούς ήταν πολυάριθμα. Λόγω της αφθονίας, το υλικό της έρευνας έπρεπε να περιοριστεί χρονικά, ώστε να υπάρχει συγκεκριμένο αποτέλεσμα μέσα σε λογικά χρονικά πλαίσια. Έχοντας υπόψη αντίστοιχες μελέτες (Cunningham, 1992· Baker, 1994) ως κριτήρια επιλογής του Ημερήσιου Τύπου ορίστηκαν τα ακόλουθα:

Γεωγραφικό κριτήριο: Η «εικόνα» του εκπαιδευτικού παρουσιάζεται διαφορετικά από τον Αθηναϊκό Τύπο, που πανελλήνια έχει εθνική εμβέλεια και διαφορετικά από τον περιφερειακό που ως επί το πλείστον δεν ξεπερνά τα όρια της τοπικής κυκλοφορίας. Για τη διασφάλιση λοιπόν της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας των στοιχείων με δεδομένη την ανομοιομορφία του αναγνωστικού κοινού κρίθηκε σωστό να μη ληφθεί υπόψη ο επαρχιακός Τύπος. Επιλέχτηκε ο Αθηναϊκός Τύπος, λόγω της μεγαλύτερης εμβέλειας και ομοιογένειας που έχει στην παρουσίαση και διάταξη της ύλης και στο αναγνωστικό κοινό. Άλλωστε, ο περιορισμός σε εφημερίδες Αθηναϊκού τύπου αποτελεί τυπική επιλογή σε ανάλογες μελέτες στατιστικής ανάλυσης εφημερίδων (βλ. περισσότερα Παναγιωτοπούλου, 1996).

Ποσοστά κυκλοφορίας: Η επιλογή των εφημερίδων βασίστηκε και στον αριθμό κυκλοφορίας τους. Οι πωλήσεις των επιλεγμένων εφημερίδων καλύπτουν κατά μέσον όρο ποσοστά 89.44% και 84.50 % για τα έτη 1986 και 1998 αντίστοιχα επί του συνόλου των εφημερίδων. Συνεπώς η αρθρογραφία που καταγράφηκε είχε απήχηση στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Πολιτική τοποθέτηση δημοσιευμάτων: Ένα επιπλέον κριτήριο στην επιλογή των εφημερίδων ήταν η, κατά το δυνατόν, κάλυψη του συνόλου του πολιτικού φάσματος. Οι Ημερήσιες Αθηναϊκές πολιτικές εφημερίδες κατατάσσονται ανάλογα με την (επίσημη ή ανεπίσημη) πολιτική τους τοποθέτηση, σε τρεις ομάδες (Δρεττά-

κης, 1994, σελ. 45): Αριστερές (ο Ριζοσπάστης, η Αυγή), Κεντρώες (τα Νέα, η Ελευθεροτυπία, η Αυριανή και το Έθνος) που υποστήριζαν ή υποστηρίζουν το ΠΑΣΟΚ ή/και άλλα κεντρώα κόμματα, Δεξιές (η Καθημερινή, η Απογευματινή, η Ακρόπολη, η Βραδυνή και ο Ελεύθερος Τύπος) που υποστήριζαν ή υποστηρίζουν τη Ν.Δ. ή/και άλλα δεξιά και ακροδεξιά κόμματα.

Χρονικές περίοδοι: Ο αναγκαστικός περιορισμός του δείγματος προκειμένου να ολοκληρωθεί η έρευνα σε λογικά χρονικά όρια οδήγησε στην επιλογή συγκεκριμένων χρονικών περιόδων. Από την κριτική μελέτη των ιστορικών σταθμών της Νεοελληνικής εκπαίδευσης οι δύο χρονικές περίοδοι 1986 και 1998 κρίθηκαν ως οι πλέον κατάλληλες για τη μελέτη της «εικόνας» της προσωπικότητας και του έργου του εκπαιδευτικού, επειδή απηχούν σημαντικές εκπαιδευτικές αλλαγές ή μεταρρυθμίσεις. Στη δεκαετία του '80, η πιο ολοκληρωμένη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επιχειρήθηκε με το νομοσχέδιο του '81-'85, το οποίο ολοκληρώνει την αστικοδημοκρατική μεταρρύθμιση (άνοιγμα του σχολείου στη ζωή, σύνδεση της εκπαίδευσης με τις ανάγκες κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης της χώρας, εκσυγχρονισμός αναλυτικών προγραμμάτων και σχολικών βιβλίων κ.ά.) και τολμά θεσμικές αλλαγές (νόμος πλαίσιο για τα ΑΕΙ, λειτουργία πανεπιστημιακών παιδαγωγικών τμημάτων, σχολικός σύμβουλος, όργανα δημοκρατικού προγραμματισμού-λαϊκής συμμετοχής κ.ά.). Στη δεκαετία του '90, με την εκπνοή του αιώνα, επιχειρείται μια επιπλέον ανακαινιστική μεταρρυθμιστική προσπάθεια εναρμονισμένη με το διεθνή εκπαιδευτικό προβληματισμό. Επαναφέρονται στο προσκήνιο ζητήματα που εκκρεμούσαν για πάρα πολλά χρόνια, όπως η κατάργηση της επετηρίδας διορισμού στη Γενική εκπαίδευση, η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και των εκπαιδευτικών, καθώς και η σκέψη να καταργηθεί το σύστημα των γενικών εξετάσεων κ.ά. (βλ. περισσότερα Μπουζάκης, 2001).

Μέθοδος ανάλυσης: Η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή αποτελεσμάτων είναι η «Ανάλυση Περιεχομένου». Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης παρουσιάστηκαν αρκετές δυσκολίες, μερικές από τις οποίες πρέπει να επισημανθούν ιδιαίτερα. Οι λέξεις, πολύ συχνά, δεν είχαν μία και μόνη σημασία, η θέση της λέξης ανάμεσα σε άλλες και οι ειδικές σχέσεις που διατηρούσε με άλλες προσδιόριζαν το νόημά της. Στο επίπεδο του κειμένου η ανάλυση ήταν ακόμη πιο πολύπλοκη, γιατί στο πρόβλημα της σημασίας των λέξεων προστέθηκε εκείνη των φράσεων, των υπαινιγμών κ.ά. Απ' όλα τα άρθρα επιλέχθηκαν τα δημο-

σιεύματα που περιείχαν είτε τη λέξη «Εκπαιδευτικός» είτε συγγενείς-συνώνυμες λέξεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σπάνια μπορούσε κανείς να προσδιορίσει σε ποια βαθμίδα εκπαιδευτικού αναφέρονταν τα δημοσιεύματα με εξαίρεση τους καθηγητές των Ανωτάτων Σχολών. Γι' αυτό το λόγο επιλέχτηκαν να μελετηθούν τα δημοσιεύματα στα οποία γινόταν αναφορά στους εκπαιδευτικούς (δάσκαλος, καθηγητής, διδάσκαλος κ.ά.) της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Όταν ο Τύπος μιλάει για εκπαιδευτικούς χρησιμοποιεί συχνά τις κατηγορίες της καθημερινής πρακτικής εφαρμογής, χωρίς να κάνει διαχωρισμούς, γεγονός που σημαίνει ότι υπάρχει ένας ενιαίος τρόπος παρουσίασης των εκπαιδευτικών.

Κατανομή δημοσιευμάτων σε κύρια άρθρα, άρθρα γνώμης και ρεπορτάζ: Τα δημοσιεύματα διαχωρίστηκαν ανάλογα το τύπο τους (Αρμενάκης κ.ά., 1996) σε:

1. *κύρια άρθρα* (προβάλλουν την επίσημη άποψη της εφημερίδας),
2. *άρθρα γνώμης* (φιλοξενούν τις θέσεις είτε των δημοσιογράφων μιας εφημερίδας είτε των συνεργατών-ειδικών που αρθρογραφούν περιστασιακά),
3. *ρεπορτάζ* (παρουσιάζουν και σχολιάζουν την τρέχουσα επικαιρότητα όπως στάσεις, γνώμες, κ.ά. των διαφόρων μερών που εμπλέκονται στα γεγονότα).

Δείγμα της έρευνας: Ο συνολικός αριθμός των δημοσιευμάτων που μελετήθηκαν κατά την έρευνα ανέρχεται σε 3.330 άρθρα. Από αυτά το 71% (N=2.363) ανήκει στο έτος 1998 ενώ το 29% (N=967) στο 1986. Το πρώτο συμπέρασμα από την κατανομή του όγκου των δημοσιευμάτων στη διάρκεια των δύο περιόδων είναι η μεγάλη αύξηση της τάξεως του 144% στον αριθμό των δημοσιευμάτων από το 1986 στο 1998. Το εύρημα αυτό αντανακλά την τάση αύξησης ενασχόλησης των εφημερίδων με τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Από την αυξανόμενη ενασχόληση του Τύπου με ολοένα και περισσότερα θέματα, διαφαίνεται ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης συνεχώς αναβαθμίζεται. Αν μάλιστα συνυπολογίσει κανείς τη μείωση της κυκλοφορίας των εφημερίδων το 1998 σε σχέση με το 1986, η αύξηση είναι ακόμα μεγαλύτερη και αντικατοπτρίζει την αυξημένη ευαισθησία των ΜΜΕ ως προς τα εκπαιδευτικά θέματα και την αναγνώριση της σπουδαιότητάς τους.

Η μεγαλύτερη συχνότητα δημοσιευμάτων το έτος 1986 εμφανίζεται στην εφημερίδα το Έθνος (12% του συνόλου της χρονιάς).

Έπονται η *Αυριανή* (11.6%), η *Ελευθεροτυπία* (10.8%), τα *Νέα* (10.8%) και ο *Ριζοσπάστης* (10.7%). Ακολουθούν ο *Ελεύθερος Τύπος* (9.0%), η *Βραδυνή* (8.7%), η *Απογευματινή* (7.6%) και η *Ακρόπολις* (6.0%). Την τελευταία θέση καταλαμβάνει η εφημερίδα *Καθημερινή*, με εμφανώς λιγότερα σε συχνότητα δημοσιεύματα συγκριτικά με τις προηγούμενες εφημερίδες (4.3%).

Αντίθετα, τη χρονική περίοδο 1998 προηγείται η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό (14.0%). Ακολουθούν ο *Ριζοσπάστης* (12.1%), η *Βραδυνή* (10.4%) και με κάπως μικρότερα ποσοστά κατά σειρά η *Απογευματινή* 9.5%, τα *Νέα* 8.9%, η *Καθημερινή* 8.4%, το *Έθνος* 8.0%, η *Ακρόπολις* 7.3%, ο *Ελεύθερος Τύπος* 7.2%, η *Αυριανή* 7.0% και η *Αυγή* 6.6%. Από το σύνολο των δημοσιευμάτων δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί η εφημερίδα από την οποία προέρχονταν το 0.08% (25 δημοσιεύματα), ποσοστό ασήμαντο, λόγω του μεγάλου αριθμού των δημοσιευμάτων που περιλαμβάνονται στην έρευνα.

Από την αναλυτικότερη εξέταση των δημοσιευμάτων διαπιστώνεται ότι τα *ρεπορτάζ* κατέχουν τη μεγαλύτερη συχνότητα στη σύνθεση της ύλης των εφημερίδων και στις δύο χρονικές περιόδους (ποσοστά 86.1% και 85.6% αντίστοιχα), ενώ ακολουθούν τα *άρθρα γνώμης* (ποσοστά 13.4% και 12.5% αντίστοιχα). Τα *κύρια άρθρα* καταλαμβάνουν σχετικά μικρό ποσοστό (0.5% και 1.9% αντίστοιχα) αφού εκφράζουν την πολιτική γραμμή της εφημερίδας, η οποία σε γενικές γραμμές είναι γνωστή στους αναγνώστες της από την υπόλοιπη ύλη.

Κατανομή των δημοσιευμάτων ανά συντάκτη/κτρια: Ο λόγος του Τύπου μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βήμα μεταφοράς του κοινωνικού λόγου: λόγος του Υπουργού Παιδείας, του Γενικού Γραμματέα, του αντίστοιχου συνδικάτου. Κατά συνέπεια, ο λόγος του Τύπου εξαρτάται από την ιδιότητα του συντάκτη του. Έτσι, τα δημοσιεύματα ταξινομήθηκαν ανάλογα με το συντάκτη-συντάκτρια. Το σύνολο των άρθρων έχει γραφεί από ανθρώπους που δεν έχουν άμεση σχέση με την εκπαίδευση, αφού και στις δύο χρονικές περιόδους αρθρογραφούν ελάχιστοι εκπαιδευτικοί ή και πανεπιστημιακοί. Οι περισσότεροι αρθρογράφοι δικαιολογημένα, είναι δημοσιογράφοι, έργο των οποίων κατεξοχήν είναι η αρθρογραφία.

4. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων

Για να μελετηθεί καλύτερα το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων, συντάχθηκαν κατηγορίες με διάφορες θεματικές ενότητες, αλλά ο διαχωρισμός δεν προβάλλεται ως απόλυτος. Έτσι ένα δημοσίευμα ενδέχεται να αφορά δύο ή περισσότερες κατηγορίες. Επιχειρήθηκε πάντως να συνταχθούν πίνακες ανάλυσης κατά κατηγορίες που σχετίζονται με τον εκπαιδευτικό. Η κατάταξη των κατηγοριών έγινε με βάση την ποσοστιαία κατανομή τους, ενώ η λέξη «αναφορά» υπενθυμίζεται ότι συνδυάζεται με τη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων κλειδιά.

Η μεγαλύτερη θεματική ενότητα που προέκυψε από την ανάλυση και αναλύεται στην εργασία αυτή αναφέρεται στην «Προσωπικότητα και το Έργο του Εκπαιδευτικού», ενότητα που εμφανίζει τις περισσότερες αναφορές και στα δύο εξεταζόμενα έτη 1986-1998 (1η θέση, ποσοστά 43.79% και 47.87% αντίστοιχα) (βλ. πίνακα 1).

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι η θεματική ενότητα «Προσωπικότητα και Έργο Εκπαιδευτικού» είναι πολυδιάστατη, ενώ απ' αυτήν εξαρτάται κατά ένα μεγάλο βαθμό η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Με σκοπό να διερευνηθεί με κάθε δυνατή λεπτομέρεια η «εικόνα» για την «Προσωπικότητα και το Έργο του Εκπαιδευτικού» στον Τύπο δημιουργήθηκαν επιπλέον κατηγορίες, ανάλογα με τις αναφορές που εντοπίστηκαν, όπως: αξιολόγηση,

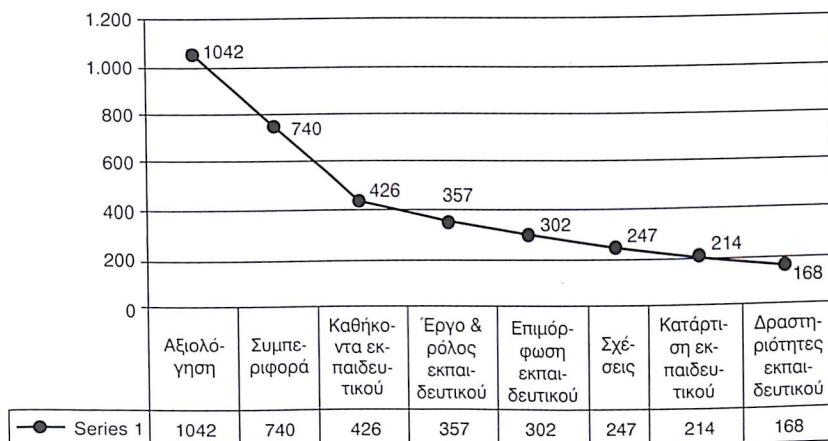
Πίνακας 1

Ομαδοποίηση κατηγοριών με αναφορές στον «Εκπαιδευτικό»

Α/Α	«Εκπαιδευτικός»	1986		1998		Σύνολο	
		N	%	N	%	N	%
1.	«Προσωπικότητα και Έργο»	578	43.79	1.717	47.87	2.295	46.77
2.	«Κινητοποιήσεις»	307	23.26	1.156	32.23	1.463	29.81
3.	«Συνδικαλιστικά - Διοικητικά - Οικονομικά θέματα»	435	32.95	714	19.90	1.149	23.42
Σύνολο		1.320	100	3.587	100	4.907	100

Διάγραμμα 1

«Προσωπικότητα και Έργο Εκπαιδευτικού» τα έτη 1986 και 1998

συμπεριφορά, καθήκοντα, έργο και ρόλος, επιμόρφωση, σχέσεις, κατάρτιση και δραστηριότητες του εκπαιδευτικού (βλ. διάγραμμα 1). Οι κατηγορίες αυτές έχουν ήδη συζητηθεί διεξοδικά σε σχετικές ξενόγλωσσες και ελληνικές εργασίες (Γκότοβος, 1985· Κωνσταντίνου, 1994, 2003· Κοσσυβάκη, 1993· Μυλωνάς, 1998 κ.ά.).

Παρατηρώντας τον πίνακα 2 διαπιστώνεται ότι οι κατηγορίες που αναφέρονται στην αξιολόγηση του εκπαιδευτικού και στη συμπεριφορά του προηγούνται έναντι των υπολοίπων κατηγοριών και εναλλάσσονται στην πρώτη θέση κατά τις δύο εξεταζόμενες χρονικές περιόδους. Το έτος 1986 προηγούνται οι αναφορές για τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού (1986: 1η θέση, ποσοστό 28.78%), ενώ το έτος 1998 προηγούνται οι αναφορές για την αξιολόγησή του (1998: 1η θέση, ποσοστό 33.32%).

Αξιοπρόσεχτη είναι η μείωση που εντοπίζεται στις αναφορές για τις σχέσεις του εκπαιδευτικού από το 1986 στο 1998. Το έτος 1986 καταλαμβάνουν την τρίτη θέση (ποσοστό 16.08%), ενώ το έτος 1998 την έκτη (ποσοστό 3.29%). Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει με τις αναφορές για τα καθήκοντα εκπαιδευτικού, όπου το έτος 1986 έχουν την έκτη θέση (ποσοστό 6.11%), ενώ το έτος 1998 την τρίτη (14.73%). Οι αναφορές για το έργο και το ρόλο του εκπαιδευτικού κατέχουν την ίδια σχεδόν θέση και στις δύο χρονικές περιόδους (4η και 5η θέση, ποσοστά 12.21% και 9.38% αντίστοιχα).

Πίνακας 2

Κατανομή αναφορών με θέμα:
«Προσωπικότητα και Έργο Εκπαιδευτικού»

Α/Α	«Προσωπικότητα και Έργο Εκπαιδευτικού»	1986		1998	
		N	%	N	%
1.	Αξιολόγηση εκπαιδευτικού	221	21.41	821	33.32
2.	Συμπεριφορά εκπαιδευτικού	297	28.78	443	17.98
3.	Καθήκοντα εκπαιδευτικού	63	6.11	363	14.73
4.	Έργο και εόλος εκπαιδευτικού	126	12.21	231	9.38
5.	Επιμόρφωση εκπαιδευτικού	64	6.20	238	9.66
6.	Σχέσεις εκπαιδευτικού	166	16.08	81	3.29
7.	Κατάρτιση εκπαιδευτικού	56	5.43	158	6.41
8.	Δραστηριότητες εκπαιδευτικού	39	3.78	129	5.23
Σύνολο		1.032	100	2.464	100

Επίσης και στα δύο έτη, παρατηρείται ίση σχεδόν κάλυψη ε-νημέρωσης τόσο για την επιμόρφωση του εκπαιδευτικού (1986: 5η θέση, ποσοστό 6.20%, 1998: 4η θέση, ποσοστό 9.66%) όσο και για την κατάρτισή του (1986: 7η θέση, ποσοστό 5.43%, 1998: 6η θέση, ποσοστό 6.41%). Η ύπαρξη αναφορών που μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία δραστηριότητες του εκπαιδευτικού καταλαμβάνουν στατιστικά μικρά ποσοστά και στις δύο χρονικές περιόδους (ποσοστά 3.78% και 5.23% αντίστοιχα).

Αξίζει να σημειωθεί ότι κάθε κατηγορία της θεματικής ενότητας «Προσωπικότητα και Έργο Εκπαιδευτικού» χωρίζεται σε επιμέρους υποκατηγορίες ανάλογα με την ειδοποίη τους διαφορά. Αναλυτικότερα:

- Αξιολόγηση εκπαιδευτικού

Το έτος 1986 εμφανίζονται αναφορές στη μη αξιοκρατική επιλογή διευθυντών και προϊσταμένων (1η θέση, ποσοστό 31.78%), στην αναγκαιότητα αξιοκρατικής επιλογής εκπαιδευτικών (2η θέση, ποσοστό 20.47%) και στην αναγκαιότητα αλλαγής τρόπου αξιολόγησης (3η θέση, ποσοστό 12.42%). Ακολουθούν παρόμοιες

υποκατηγορίες με μικρότερα ποσοστά που αναφέρονται στη μη αξιοκρατική επιλογή εκπαιδευτικών, στην αναγκαιότητα αξιολόγησης του έργου του εκπαιδευτικού και στη μη αξιοκρατική επιλογή σχολικών συμβούλων (ποσοστά 8.39%, 4.70% και 2.01% αντίστοιχα). Αλλά ενώ θα αναμενόταν οι παραπάνω κατηγορίες να συνοδεύονται από αντίστοιχες προτάσεις αξιολόγησης εκπαιδευτικών, το ποσοστό που καλύπτουν οι αναφορές για τις προτάσεις το έτος 1986 είναι μόλις 5.03%. Πολύ μικρότερα ποσοστά καταλαμβάνουν οι αναφορές για την επιλογή εκπαιδευτικών (ποσοστό 7.05%) και την αξιοκρατική επιλογή εκπαιδευτικών και σχολικών συμβούλων (ποσοστά 4.36% και 0.67% αντίστοιχα). Επιπρόσθετα, ελάχιστες είναι οι αναφορές για τον τότε θεσμό της επετηρίδας (ποσοστό 1.68%).

Αντίθετα, το έτος 1998 παρατηρείται κυριολεκτικά κορύφωση των αναφορών που σχετίζονται με το διαγωνισμό εκπαιδευτικών από το ΑΣΕΠ (1η θέση, ποσοστό 37.89%). Ακολουθούν αναφορές για το θεσμό της επετηρίδας (2η θέση, ποσοστό 20.55%), τον τρόπο διεξαγωγής του διαγωνισμού ΑΣΕΠ (3η θέση, ποσοστό 17.27%), αλλά και άλλες κατηγορίες που ενεργούν προσθετικά στο διαγωνισμό εκπαιδευτικών μέσω ΑΣΕΠ, όπως: η αναγκαιότητα κατάργησης επετηρίδας (ποσοστό 3.67%), τα προβλήματα με τους επιτηρητές του ΑΣΕΠ (ποσοστό 2.96%), η συμμετοχή εκπαιδευτικών και τα απογοητευτικά αποτελέσματα του διαγωνισμού (ποσοστά 1.87% και 1.16% αντίστοιχα). Μικρότερα ποσοστά καταλαμβάνουν υποκατηγορίες που αναφέρονται στην αναγκαιότητα συγκεκριμένων μέτρων και στις προτάσεις αξιολόγησης εκπαιδευτικών, όπως: αναγκαιότητα αξιολόγησης του έργου του εκπαιδευτικού (ποσοστά 4.83%), αναγκαιότητα αλλαγής του τρόπου της (ποσοστό 1.48%), και αξιοκρατικής επιλογής εκπαιδευτικού (ποσοστό 0.39%), καθώς και προτάσεις αξιολόγησης εκπαιδευτικών (ποσοστό 3.48%).

• Συμπεριφορά εκπαιδευτικού

Οι περισσότερες αναφορές στη θεματική αυτή κατηγορία ανήκουν στην υποκατηγορία συμπεριφορά των εκπαιδευτικών (1986: ποσοστό 27.83%, 1998: ποσοστό 35.85%). Η υποκατηγορία συμπεριφορά των εκπαιδευτικών κατέχει την πρώτη θέση και στις δύο χρονικές περιόδους και στην πλειονότητά της παρουσιάζεται αρνητική καλύπτοντας αντίστοιχα ποσοστά 45.76% και 52.9% του συνόλου.

Το έτος 1986 οι αναφορές στο κύρος των συνδικαλιστών (2η θέση, ποσοστό 25.24%) εμφανίζουν μεγαλύτερη συχνότητα σε σχέση με τις αναφορές στο κύρος του εκπαιδευτικού (3η θέση, ποσοστό 21.46%). Αντίθετα, το έτος 1998 προηγούνται οι αναφορές για το κύρος του εκπαιδευτικού (2η θέση, ποσοστό 30.53%) και ακολουθούν οι σχετικές με το κύρος των συνδικαλιστών (3η θέση, ποσοστό 10.98%). Η τέταρτη θέση, το έτος 1986, ανήκει στην υποκατηγορία συμπεριφορά των συνδικαλιστών (ποσοστό 14.62%), ενώ το έτος 1998 στη συμπεριφορά των διευθυντών (ποσοστό 7.03%). Μολονότι τα ποσοστά που καταλαμβάνουν στατιστικά είναι μικρά, οι παρακάτω υποκατηγορίες συνηγορούν υπέρ της αρνητικής στάσης απέναντι στο κύρος των εκπαιδευτικών (μειωμένο κύρος διευθυντών, σχολικών συμβούλων, ιδιωτικών εκπαιδευτικών, αρνητική συμπεριφορά ιδιωτικών εκπαιδευτικών και σχολικών συμβούλων), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε γίνεται λόγος για το υψηλό κύρος τους. Εξαίρεση πάντως, αποτελούν οι αναφορές στο κύρος των εκπαιδευτικών του εξωτερικού, το οποίο, αν και παρουσιάζεται υψηλό συγκεντρώνει μικρό ποσοστό (0.79%), καθώς και το κύρος των εκπαιδευτικών με ειδικές ανάγκες (0.20%) το οποίο εμφανίζεται μόνο το έτος 1998. Υπάρχουν επίσης κάποιες αναφορές σχετικά με την κοινωνική εκτίμηση του εκπαιδευτικού στο παρελθόν (ποσοστό 1.19%), η οποία, και στα δύο έτη, παρουσιάζεται υψηλότερη από τις συγκεκριμένες χρονικές περιόδους.

• Καθήκοντα εκπαιδευτικού

Η επόμενη θεματική κατηγορία για την οποία γίνεται αναφορά στον Ημερήσιο Αθηναϊκό Τύπο είναι τα καθήκοντα του εκπαιδευτικού και ειδικότερα η διδασκαλία του. Η επίτευξη των σκοπών του σχολείου εξαρτάται, σε μεγάλο μάλιστα βαθμό, από τα αντικείμενα της διδασκαλίας και της μάθησης, καθώς και από τον τρόπο με τον οποίο μεθοδεύεται και οργανώνεται πρακτικά η διδασκαλία (βλ. περισσότερα Πυργιωτάκης, 1999, σελ. 338-349). Οι ενέργειες και οι χειρισμοί στους οποίους προβαίνει ο εκπαιδευτικός για να βοηθήσει το μαθητή στην εμπέδωση γνώσεων και στην καλλιέργεια δεξιοτήτων, συνθέτουν τη διδασκαλία (Πυργιωτάκης, 1999, σελ. 61). Ο αναποτελεσματικός τρόπος διδασκαλίας και η αναγκαιότητα αλλαγής της είναι τα θέματα που κυριαρχούν στον Τύπο το έτος 1986. Αντίθετα, το έτος 1998, μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζουν θέματα που σχετίζονται με καινούργιους τρόπους δι-

δασκαλίας που επιχειρήθηκε να εφαρμοστούν μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Ν. 2525/97.

Το έτος 1986 οι αναφορές στον τρόπο διδασκαλίας του εκπαιδευτικού έχουν τη μεγαλύτερη συχνότητα (1η θέση, ποσοστό 27.27%), και στην πλειονότητά τους τον κρίνουν αναποτελεσματικό. Το ποσοστό αυτό ενισχύεται από το μικρότερο, αλλά εξίσου σημαντικό, της αναγκαιότητας αλλαγής της διδασκαλίας (ποσοστό 6.49%). Οι αναφορές στην αναγκαιότητα αύξησης των ωρών διδασκαλίας και στις σχετικά λίγες ώρες διδασκαλίας παρουσιάζουν τέτοια συχνότητα ώστε κατατάσσονται στη δεύτερη και τρίτη θέση (ποσοστά 15.59% και 14.29% αντίστοιχα).

Αντίθετα, το έτος 1998, τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζουν οι αναφορές στο νέο θεσμό της ενισχυτικής διδασκαλίας (ποσοστό 17.88%). Οι αναφορές αυτές δικαιολογούνται ως προς τη συχνότητά τους, αφού με το Ν. 2525/97 προβλέπεται και ίδρυση ολοήμερων νηπιαγωγείων και δημοτικών σχολείων. Υπέρ της θετικής στάσης απέναντι σ' αυτόν το νέο θεσμό εμφανίζεται το 62.34% του συνόλου των αναφορών. Το ίδιο έτος με μικρή διαφορά από την ενισχυτική διδασκαλία έπονται οι αναφορές στις νέες τεχνολογίες (2η θέση, ποσοστό 16.37%), όπου η καταγραφή των ελλείψεων κυμαίνεται σε ποσοστό 76.74%.

Επίσης, την ίδια περίοδο εμφανίζονται στον Τύπο δύο υποκατηγορίες για τη διδασκαλία. Οι περισσότερες αναφορές στοχεύουν στον υπάρχοντα τρόπο διδασκαλίας (3η θέση, ποσοστό 13.78%) ο οποίος επιβάλλεται να αλλάξει (αναγκαιότητα αλλαγής τρόπου διδασκαλίας: 8η θέση, ποσοστό 3.60%), ενώ η δεύτερη υποκατηγορία αφορά τον καινούργιο τρόπο διδασκαλίας μέσω μεταρρύθμισης (5η θέση, ποσοστό 11.48%) ο οποίος κρίνεται ως μη αποτελεσματικός (ποσοστό 76.36%).

Οι αναφορές στις πολλές χαμένες διδακτικές ώρες κατά το σχολικό έτος 1998 καταλαμβάνουν την 4η θέση (ποσοστό 14.82%). Οι αναφορές στις προτάσεις νέου τρόπου διδασκαλίας παρουσιάζουν το έτος 1986 μεγαλύτερη συχνότητα (ποσοστό 12.99%) από το έτος 1998 (ποσοστό 7.52%). Ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να επιτύχει τους διδακτικούς στόχους και να σχεδιάσει τη διδασκαλία χρειάζεται τα κατάλληλα οπτικοακουστικά μέσα που, όμως, είναι ελλιπή (ποσοστά 87.50% και 86.84% αντίστοιχα) και στις δύο εξεταζόμενες χρονικές περιόδους, εύρημα που επισημαίνεται και σε άλλες έρευνες (Πυργιωτάκης, 1992, σελ. 143).

- Έργο και ρόλος εκπαιδευτικού

Η τέταρτη θεματική κατηγορία περιλαμβάνει αναφορές για το έργο και το ρόλο του εκπαιδευτικού. Όπως και οι προηγούμενες θεματικές κατηγορίες χωρίζεται και αυτή σε ορισμένες υποκατηγορίες. Το έτος 1986 υπερτερούν οι αναφορές για την αναγκαιότητα αναβάθμισης του ρόλου του εκπαιδευτικού (1η θέση, ποσοστό 38.84%), ενώ το 1998 υπερτερούν οι αναφορές για το έργο του που στην πλειονότητα του χαρακτηρίζεται θετικό (1η θέση, ποσοστό 41.31%).

Το έργο του εκπαιδευτικού σχολιάζεται θετικά και το έτος 1986 (2η θέση, ποσοστό 30.10%) σε αντίθεση μάλιστα με το έργο των σχολικών συμβούλων που κρίνεται αρνητικά με πολλές αναφορές (3η θέση, ποσοστό 17.96%).

Από την πρώτη θέση που κατέχουν το 1986 οι αναφορές για την αναγκαιότητα αναβάθμισης του ρόλου του εκπαιδευτικού υποχωρούν στη δεύτερη το έτος 1998 (ποσοστό 19.02%). Το έτος 1998 εμφανίζονται δύο καινούργιες υποκατηγορίες: η αναγκαιότητα ανάληψης ευθυνών από τον εκπαιδευτικό (4η θέση, ποσοστό 8.20%) και η συνεργασία των εκπαιδευτικών με το εξωτερικό (6η θέση, ποσοστό 5.90%) που ενισχύουν τη θετική στάση απέναντι στο έργο του.

Ως αναγκαιότητα προβάλλεται και στα δύο έτη ο αξιοκρατικός χειρισμός του έργου των εκπαιδευτικών (1986: 4η θέση, ποσοστό 7.28%, 1998: 5η θέση, ποσοστό 5.90%), ενώ δεν παραλείπεται να τονιστεί και η αναγκαιότητα αλλαγής του ρόλου του σχολικού συμβούλου (ποσοστά 0.97% και 0.66% αντίστοιχα). Το έργο των εκπαιδευτικών του εξωτερικού (ποσοστά 3.40% και 2.95% αντίστοιχα) χαρακτηρίζεται θετικό, αν και οι αναφορές είναι λίγες σε σχέση με το σύνολό τους. Υπάρχουν επίσης και αναφορές στο έργο των εκπαιδευτικών με ειδικές ανάγκες (ποσοστά 0.48% και 0.98% αντίστοιχα στα δύο έτη), καθώς και αναφορές στους μουσουλμάνους εκπαιδευτικούς αλλά μόνο το έτος 1998.

- Επιμόρφωση εκπαιδευτικού

Στην ανάλυση της θεματικής κατηγορίας με περιεχόμενο την επιμόρφωση του εκπαιδευτικού προκύπτει ότι οι αναφορές για την πραγματοποίηση επιμορφωτικών σεμιναρίων καταλαμβάνουν την πρώτη θέση και στις δύο χρονικές περιόδους (ποσοστά 47.56% και 37.34% αντίστοιχα). Στη δεύτερη θέση ακολουθεί η α-

νάγκαιότητα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών (ποσοστά 26.83% και 31.82% αντίστοιχα), ενώ την τρίτη θέση καταλαμβάνουν και στα δύο έτη οι αναφορές για τον τρόπο επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού (ποσοστά 17.07% και 11.36% αντίστοιχα).

Το έτος 1986, οι αναφορές στην πλειονότητά τους παρουσιάζουν τον τρόπο επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού αποτελεσματικό σε ποσοστό 57.14%, αν και όσες χαρακτηρίζουν ελλιπή την επιμόρφωσή του (4η θέση, ποσοστό 3.66%) προηγούνται εκείνων που τη θεωρούν επαρκή (5η θέση, ποσοστό 1.22%). Τέλος οι αναφορές στις προτάσεις επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού το έτος 1986 κυμαίνονται σε ποσοστό μόλις 1.22%.

Επίσης, το έτος 1998, οι αναφορές στην ελλιπή επιμόρφωση του εκπαιδευτικού (5η θέση, ποσοστό 5.19%) είναι περισσότερες από τις αναφορές στην επαρκή επιμόρφωση (7η θέση, ποσοστό 1.30%). Επίσης την ίδια περίοδο μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν οι αναφορές στις προτάσεις επιμόρφωσης εκπαιδευτικών (4η θέση, ποσοστό 7.80%) και οι εξαγγελίες επιμορφωτικών σεμιναρίων (6η θέση, ποσοστό 5.19%).

• Σχέσεις εκπαιδευτικού

Οι σχέσεις του εκπαιδευτικού με τους μαθητές, τους συναδέλφους, την οικογένεια και τους διάφορους προϊστάμενους είναι άλλη μια θεματική κατηγορία που προβάλλεται από τον Ημερήσιο Αθηναϊκό Τύπο. Το έτος 1986 οι αναφορές στις σχέσεις εκπαιδευτικού-μαθητή και εκπαιδευτικού-γονιού καταλαμβάνουν την πρώτη θέση (ποσοστό 29.70%). Με μικρή διαφορά ακολουθούν οι σχέσεις με συναδέλφους του (2η θέση, ποσοστό 28.72%), ενώ τελευταία θίγεται η σχέση του εκπαιδευτικού με τους υπεύθυνους διοίκησης και εποπτείας (3η θέση, ποσοστό 11.88%).

Το έτος 1998, στον Τύπο δεσπόζουν οι αναφορές στις σχέσεις εκπαιδευτικού-μαθητή (1η θέση, ποσοστό 56.35%). Έπονται οι σχέσεις του εκπαιδευτικού με τους συναδέλφους (2η θέση, ποσοστό 22.10%) και ακολουθούν οι σχέσεις του με την «εξουσία» (3η θέση, ποσοστό 11.05%), ενώ στην τέταρτη και τελευταία θέση βρίσκονται οι αναφορές στις σχέσεις εκπαιδευτικού-γονιού (ποσοστό 10.50%).

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι όλες οι σχέσεις του εκπαιδευτικού παρουσιάζονται υγιείς, αλλά με μικρή διαφορά από τις διαταραγμένες. Εξαίρεση παρουσιάζει η σχέση εκπαιδευτικού-γονιού, η οποία, αν και το έτος 1998, εμφανίζει λιγότερη συχνότητα, είναι ωστόσο προβληματική ως ανύπαρκτη και στα δύο έτη.

• Κατάρτιση εκπαιδευτικού

Είναι η θεματική κατηγορία που περιλαμβάνει όλες τις αναφορές που σχετίζονται με την κατάρτιση του εκπαιδευτικού λειτουργού. «Υποδηλώνει την απόκτηση ή τον εκσυγχρονισμό γνώσεων με τέτοιο τρόπο που ο καταρτιζόμενος να μπορεί να προσαρμοστεί ή να γίνει πιο αποτελεσματικός στην παραγωγή και κυρίως στις σχέσεις του με τις μηχανές και τις νέες τεχνολογίες» (Πυργιωτάκης, 1999, σελ. 63). Το έτος 1986 προπορεύονται οι αναφορές στην επαρκή κατάρτιση του εκπαιδευτικού (1η θέση, ποσοστό 21.21%), σε αντίθεση με το έτος 1998 όπου προηγείται η ελλιπής κατάρτισή του (1η θέση, ποσοστό 30.85%). Τη δεύτερη θέση και στις δύο χρονικές περιόδους κατέχουν οι αναφορές για την αναγκαιότητα κατάρτισής του (ποσοστά 19.69% και 18.41% αντίστοιχα). Και στις δύο χρονικές περιόδους, η συχνότητα των αναφορών στην ελλιπή διδακτική κατάρτιση του εκπαιδευτικού είναι μεγαλύτερη (ποσοστά 16.67% και 12.93% στα δύο έτη αντίστοιχα) από αυτές που στρέφονται στην ελλιπή επιστημονική κατάρτισή του (ποσοστά 12.12% και 7.46% αντίστοιχα στα δύο έτη).

Το έτος 1998 οι αναφορές στην ελλιπή κατάρτιση του εκπαιδευτικού καταλαμβάνουν την πρώτη θέση με το πιο μεγάλο ποσοστό. Εάν μάλιστα προστεθούν σ' αυτό και τα ποσοστά εκείνα που διαχωρίζουν την ελλιπή κατάρτισή του σε παιδαγωγική-διδακτική και επιστημονική, προκύπτει ότι στην πλειονότητά τους οι αναφορές παρουσιάζουν την κατάρτιση του εκπαιδευτικού ως ελλιπή.

Αντίθετα, το 1986 η επαρκής κατάρτιση (ποσοστό 21.21%) κατέχει την πρώτη θέση. Σε μια βαθύτερη ανάλυση διαφαίνεται ότι τα ποσοστά που συμπληρώνουν η αναγκαιότητα κατάρτισης του εκπαιδευτικού (ποσοστό 19.69%), η ελλιπής διδακτική (ποσοστό 16.67%) και επιστημονική κατάρτιση (ποσοστό 12.12%) υπερτερούν από αυτά της επαρκούς κατάρτισης. Ωστόσο, αν και όλες οι υποκατηγορίες συνεκτιμούν ότι ο εκπαιδευτικός έχει ελλιπή κατάρτιση πολύ λίγες αφιερώνονται σε προτάσεις κατάρτισης του εκπαιδευτικού (ποσοστά 3.03% και 5.97% αντίστοιχα) και στις δύο χρονικές περιόδους.

• Δραστηριότητες εκπαιδευτικού

Οι αναφορές στις δραστηριότητες του εκπαιδευτικού καταλαμβάνουν μικρό ποσοστό 4.80% επί του συνόλου των αναφορών για την «Προσωπικότητα και το Έργο του Εκπαιδευτικού». Και στα

δύο έτη μεγαλύτερη προβάλλεται η δραστηριότητα από τους εκπαιδευτικούς εν ενεργεία (1η θέση, ποσοστό 57.50% και 41.10%) παρά από τους συνδικαλιστές (3η θέση, ποσοστό 17.50% και 17.81% αντίστοιχα) ή τους εκπαιδευτικούς της ιδιωτικής εκπαίδευσης (5η και 4η θέση, ποσοστά 2.50% και 6.16% αντίστοιχα). Οι αναφορές στις δραστηριότητες των εκπαιδευτικών του εξωτερικού καταλαμβάνουν στατιστικά μικρά ποσοστά και στα δύο έτη (4η και 5η θέση, ποσοστό 5.00% και 0.68% αντίστοιχα).

Η δεύτερη θέση και στις δύο χρονικές περιόδους καλύπτεται από αναφορές στις εκδηλώσεις των εκπαιδευτικών (2η θέση, ποσοστό 17.50% και 34.25% αντίστοιχα). Σ' όλες τις υποκατηγορίες διαφαίνεται ότι υπάρχει εντυπωσιακά μεγάλη αύξηση από το ένα έτος στο άλλο με μεγαλύτερη όσον αφορά τις εκδηλώσεις που πραγματοποιούν οι εκπαιδευτικοί το 1998.

5. Συζήτηση των ευρημάτων - Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των δημοσιευμάτων επιβεβαιώνεται η αρχική υπόθεση: γενικά αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα του έργου του εκπαιδευτικού αλλά ειδικότερα διατυπώνονται ακόμη και άκρως χαρακτηρισμοί αρνητικοί που σχετίζονται με όλες σχεδόν τις παραμέτρους του λειτουργήματος: την αξιολόγηση, τη διδασκαλία, την κατάρτιση, την επιμόρφωση του εκπαιδευτικού. Από την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού λείπει το βασικό εκείνο στοιχείο που συνθέτει την πραγματική αυθεντία, το επιστημονικό δηλαδή κύρος. Έτσι, ως μοναδικό προσόν απομένει η τυπική αναγνώριση από την επαγγελματική ιδιότητα και τις αρμοδιότητες που απορρέουν απ' αυτήν.

Η γλώσσα όλων των εφημερίδων, οι λέξεις και οι φράσεις-κλειδιά που χρησιμοποιούν είναι παρόμοια ή σχεδόν ίδια. Οι περισσότερες εκφράσεις τόσο στον συμπολιτευόμενο όσο και στον αντιπολιτευόμενο Τύπο είναι ιδιαίτερα οξείς και με τόνο καθαρά επικριτικό ή επιθετικό. Χαρακτηριστικά πολύ συχνά διαβάζουμε: προβλήματα, χάος, πτυχία ανεργίας, θολά οράματα, παίζει με τα νεύρα, νέο πείραμα, πλήρης σύγχυση, παιδαγωγός δεσμοφύλακας, ελλιπής κατάρτιση, ελλιπής επιμόρφωση, μη αξιοπρεπή συμπεριφορά κ.ά. Χρησιμοποιούνται λέξεις και φράσεις ιδιαίτερης οξύτητας, με σκοπό να τονιστεί ως ανάγκη η εκπαιδευτική αλλαγή, η ανανέωση ή και βαθιές τομές. Αναλυτικότερα:

Η μεγαλύτερη θεματική κατηγορία αναφέρεται στην αναγκαιότητα αλλαγής του τρόπου αξιολόγησης των εκπαιδευτικών. Το θέμα των αδιόριστων εκπαιδευτικών είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει έντονα την ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα την τελευταία 20ετία. Οι οραματιστές μιας αναγκαίας μεταρρύθμισης θεωρούν την αξιολόγηση ως την πρωταρχική διαδικασία να αποτιμάται η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και ο βαθμός υλοποίησης των σκοπών και των στόχων της, όπως αυτοί καθορίζονται από την ισχύουσα νομοθεσία. Η κορύφωση των αναφορών στις κατηγορίες που αναφέρονται στο διαγωνισμό των εκπαιδευτικών του ΑΣΕΠ είναι αναμενόμενη, καθώς το 1998 τίθεται σε συζήτηση και υλοποιείται η σταδιακή κατάργηση της επετηρίδας με την εισαγωγή του θεσμού εξετάσεων των αδιόριστων πτυχιούχων. Η εισαγωγή αυτού του θεσμού των εξετάσεων και η κατάργηση της επετηρίδας δεν είναι αποδεκτή απ' όλους τους εκπαιδευτικούς, γεγονός που απεικονίζεται με τις αναφορές στην αμφισβήτηση του διαγωνισμού ΑΣΕΠ και στον αδιαφανή τρόπο διεξαγωγής του. Οι αναφορές στην αξιολόγηση του εκπαιδευτικού παραπέμπουν στο Ν. 2525/97 που προβλέπει την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και του εκπαιδευτικού έργου. Στην πλειοψηφία τους οι αναφορές του 1998 μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το σύστημα της επετηρίδας δεν ήταν αποτελεσματικό και δημιουργούσε ή συντηρούσε έντονα κοινωνικά και εκπαιδευτικά προβλήματα. Προκειμένου να μην οξυνθούν περαιτέρω τα προβλήματα, η κυβέρνηση αποφάσισε να αλλάξει το σύστημα διορισμού των εκπαιδευτικών από το 1998. Η απόφαση αυτή πυροδότησε σειρά έντονων αντιδράσεων από τους αδιόριστους και όχι μόνο εκπαιδευτικούς. Ο διαγωνισμός του ΑΣΕΠ για το διορισμό εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διεξήχθη από 12-18 Ιουνίου 1998 και τα αποτελέσματά του ανακοινώθηκαν στις 20 Αυγούστου του ίδιου χρόνου. Η σχετικά μεγάλη αποτυχία (περίπου 75%) δημιούργησε αρκετά ερωτήματα. Όλα αυτά αντικατοπτρίζονται στη θεματολογία της αρθρογραφίας και συμφωνούν με ανάλογες θεωρητικές αναλύσεις (Μπουζάκης, 2001, σελ. 189-194). Τέλος θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συχνή παρουσίαση της επετηρίδας ως μη σωστού τρόπου διορισμού στην εκπαίδευση, κάθε πτυχιούχου, ενισχύει την αρνητική αντίληψη της κοινής γνώμης για την αξία του εκπαιδευτικού.

Η επίτευξη των σκοπών του σχολείου εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα αντικείμενα της διδασκαλίας και της μάθησης που θα επιλέγονται, καθώς και από τον τρόπο με τον οποίο μεθοδεύ-

εται και οργανώνεται πρακτικά η διδασκαλία (Πυργιωτάκης, 1999, σελ. 338-349). Ο αναποτελεσματικός τρόπος διδασκαλίας και η αναγκαιότητα αλλαγής της είναι τα θέματα που κυριαρχούν στον Τύπο από το 1986. Αντίθετα, το έτος 1998 μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζουν θέματα που σχετίζονται με τον καινούργιο τρόπο διδασκαλίας που προωθείται μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Ν. 2525/97, όπως η θετική στάση στην ενισχυτική διδασκαλία (ποσοστό 62,34%). Η ανάλυση της αρθρογραφίας στον ελληνικό Τύπο επιβεβαιώνει την αρχή ότι ο εκπαιδευτικός δε θα πρέπει να λειτουργεί ως γραφειοκράτης που ενδιαφέρεται για την απλή ανακοίνωση και διεκπεραίωση της διδακτέας ύλης. Και είναι αλήθεια ότι το σημερινό σχολείο είναι οργανωμένο και «λειτουργεί» περισσότερο γραφειοκρατικά, με αποτέλεσμα να απουσιάζει η διδασκαλία που δημιουργεί στους μαθητές μαθησιακό ενδιαφέρον, ενεργητική συμμετοχή και παράλληλα προωθεί την ανάπτυξη κριτικής, συνθετικής και δημιουργικής σκέψης. Και στις δύο εξεταζόμενες χρονικές περιόδους ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να επιτύχει τους διδακτικούς στόχους και να σχεδιάσει τη διδασκαλία χρειάζεται τα κατάλληλα οπτικοακουστικά μέσα, τα οποία είτε είναι ελλιπή είτε παραμένουν στις αποθήκες και στα εργαστήρια, εύρημα που επισημαίνεται και σε πολλές άλλες έρευνες (βλ. ενδεικτικά Πυργιωτάκης, 1992, σελ. 143). Επιπλέον, αρκετά συχνές είναι και οι αναφορές στις ελλείψεις των νέων τεχνολογιών.

Τα τελευταία χρόνια, η σημαντική ανάπτυξη του χώρου της εκπαίδευσης των παιδιών με ειδικές ανάγκες σε συνδυασμό με την άμεση προοπτική της σχολικής τους ένταξης στο περιβάλλον της τυπικής τάξης, έχει αναδείξει νέες ανάγκες επιμόρφωσης για τους εκπαιδευτικούς, οι οποίες αρχίζουν δειλά-δειλά να προβάλλονται και στον Τύπο. Οι μεταρρυθμιστικές αλλαγές την περίοδο '81-'85 προβλέπουν μέτρα ουσιαστικά για την ειδική αγωγή, ώστε τα άτομα με ειδικές ανάγκες να αναπτύξουν τις ικανότητες τους, να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία και να γίνουν αποδεκτά από το κοινωνικό σύνολο (αρθρ. 32 του νομοσχεδίου).

Όπως προκύπτει από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, ο Τύπος επιτελεί το θεσμικό του ρόλο, ενημερώνοντας το κοινό για τα διάφορα επιμορφωτικά σεμινάρια που ενδιαφέρουν τον εκπαιδευτικό, αλλά εκ των υστέρων. Δηλαδή, ενώ προβάλλεται έντονα η αναγκαιότητα επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού, η ανακοίνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων γίνεται μετά την έναρξη πραγματοποίησής τους (1η θέση). Παρότι το αίτημα για επιστημονική επιμόρφωση του εκπαιδευτικού είναι πολύ παλιό (Μπουζάκης 2001, σελ.

165), η ενασχόληση του Τύπου πηγάζει κυρίως από την ίδρυση και λειτουργία των Περιφερειακών Επιμορφωτικών Κέντρων (ΠΕΚ), μια καινοτομία της μεταρρύθμισης '81-'85. Επίσης, το ποσοστό που καταλαμβάνει η πραγματοποίηση επιμορφωτικών σεμιναρίων δικαιολογείται, αν ληφθεί υπόψη ότι τα τελευταία χρόνια χρηματοδοτήθηκαν περισσότερα ευρωπαϊκά προγράμματα στα πλαίσια του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι περισσότερες σχέσεις του εκπαιδευτικού (με μαθητές, με συναδέλφους) παρουσιάζονται στον Τύπο μη διαταραγμένες εκτός από αυτή με τους γονείς. Η τελευταία παρουσιάζεται στην πλειονότητά της προβληματική και στις δύο χρονικές περιόδους, καθώς οι δύο ρόλοι, γονιού και εκπαιδευτικού, είναι καθοριστικοί για την ανάπτυξη του παιδιού και ως φυσικό επακόλουθο συγκρούονται, όταν αμφισβητείται η αξία του ενός, κάτι που συχνά συμβαίνει (Μπρούζος, 2002). Η διαμόρφωση νέων παιδαγωγικών σχέσεων εκπαιδευτικών-μαθητών είναι άμεση απόρροια των νέων αναλυτικών προγραμμάτων και βιβλίων της μεταρρύθμισης του '81-'85. Με το νομοσχέδιο της περιόδου '81-'85 προβλέπεται λαϊκή συμμετοχή που περιλαμβάνει τα όργανα ενός δημοκρατικού προγραμματισμού στην εκπαίδευση. Σε επίπεδο σχολείου, μάλιστα, έχουμε τη θεσμοθέτηση δύο οργάνων λαϊκής συμμετοχής, του σχολικού συμβουλίου και της σχολικής επιτροπής (βλ. περισσότερα Μπουζάκης, 2001, σελ. 157-161). Η κατηγορία που σχετίζεται με τη σχέση Υπουργείου Παιδείας και εκπαιδευτικών αποδεικνύει για άλλη μια φορά τη σύνδεση Τύπου και «εξουσίας», σχέση που επιδρά με το δικό της τρόπο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, όπως υποστηρίζει και ο Πλωρίτης στην εφημερίδα *Το Βήμα* (8-1-1989). Η επίδραση του Τύπου προς τον Υπουργό Παιδείας πολλές φορές είναι το ίδιο σημαντική με την επίδραση που ασκεί στο κοινό (Baker, 1994). Παρά την κριτική αλλά και την αυτοκριτική του Τύπου και παρά τις επανειλημμένες διακηρύξεις για κώδικα δεοντολογίας, ο συνδετικός ιμάντας ανάμεσα στον Τύπο και στην «εξουσία», έχει τέτοια επίδραση στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, ώστε κανείς δεν τολμάει να προβάλει αντίδραση.

Η αναγκαιότητα κατάρτισης του εκπαιδευτικού καταγράφεται έντονη και στα δύο έτη. Στο σύνολό της η αρθρογραφία παρουσιάζει τον εκπαιδευτικό με ελλιπή διδακτική και επιστημονική κατάρτιση. Ενώ το ακαδημαϊκό έτος 1984-1985 άρχισε η λειτουργία πέντε Πανεπιστημιακών Παιδαγωγικών Τμημάτων με σκοπό την εκπαίδευση δασκάλων και νηπιαγωγών, ωστόσο δεν περιορίστη-

καν οι αναφορές στον Τύπο για την ανεπαρκή κατάρτιση των εκπαιδευτικών. Η μεταβολή στα κοινωνικά δρώμενα δε συνοδεύτηκε και από αντίστοιχη αλλαγή των προγραμμάτων κατάρτισης του εκπαιδευτικού. Από την αρθρογραφία τονίζεται ότι τα προγράμματα κατάρτισης του εκπαιδευτικού χρειάζονται εκσυγχρονισμό και μεθοδική προσαρμογή στις ιδιαίτερες απαιτήσεις της νέας ηλεκτρονικής εποχής που διανύεται. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται και από αντίστοιχες έρευνες, όπου αναφέρεται ότι η επιστημονική και διδακτική κατάρτιση του εκπαιδευτικού είναι ανεπαρκής ή ανυπόστατη. «Υπάρχει πράγματι πρόβλημα ποιοτικής μορφής, που αφορά το είδος της παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Η αναφορά παραπέμπει κυρίως στους αποφοίτους των Παιδαγωγικών Ακαδημιών διετούς φοίτησης, που στην πλειοψηφία τους κυριαρχούν και σήμερα στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το είδος των σπουδών που παρείχαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες είχε χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικό, βραχύχρονο και χωρίς δυνατότητα έρευνας στα δεοντολογικά και «έτοιμα» ή «ολοκληρωμένα» παιδαγωγικά-διδακτικά μοντέλα που χρησιμοποιούσαν» (Κωνσταντίνου, 2003, σελ. 91). Χαρακτηριστικά υποστηρίζεται ότι «η ελλιπής εκπαίδευση και η απουσία μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών μπορούν να αποτελέσουν το κύριο αίτιο της αποτυχίας του διδακτικού έργου. Έτσι, λόγω ανεπαρκούς ή ανυπόστατης διδακτικής κατάρτισης, ο εκπαιδευτικός θα οργανώσει τη διδασκαλία σε μεγάλο βαθμό αυταρχικά, βερμπαλιστικά (μεγαλόστομα), δασκαλοκεντρικά, εφαρμόζοντας μία και γνωστή μέθοδο, την αποκαλούμενη μετωπική» (Κωνσταντίνου, 1994, σελ. 94-95).

Ο εκπαιδευτικός παρουσιάζεται να συμμετέχει ελάχιστα στις εξωσχολικές και εσωσχολικές δραστηριότητες. Τα ευρήματα αυτά θέτουν προβληματισμούς και παραπέμπουν σε σχετικές μελέτες και έρευνες. Επειδή ο ρόλος του εκπαιδευτικού συναρτάται άμεσα με τις κοινωνικές λειτουργίες που επιτελεί το υπαρκτό σχολείο, ένα σχολείο που έχει αναδειχθεί σε τυπικό οργανισμό παροχής υπηρεσιών (γραφειοκρατικός οργανισμός), είναι φυσικό να περιορίζονται σημαντικές κοινωνικές αξίες, όπως η ελευθερία, η δημοκρατία, η πρωτοβουλία, η αυτενέργεια κ.ά., έννοιες που ευνοούν την ανάπτυξη δραστηριοτήτων.

Ωστόσο, οι συχνές θετικές αναφορές του Τύπου στη σπουδαιότητα του έργου του εκπαιδευτικού αντανakλούν την αντίσταση της κοινωνίας στην προσπάθεια υποτίμησης της «εικόνας» της προσωπικότητας του εκπαιδευτικού και αποσταθεροποίησης των αξιών της. Η «εικόνα» του εκπαιδευτικού, δημιουργημένη από

σύμβολα αλλά και στερεότυπα, έχει αποτυπωθεί στην κοινωνική συνείδηση ως η «εικόνα» του εκπαιδευτικού που διαπράττει έργο σεβαστό και σημαντικό, εκφωνεί πατριωτικούς λόγους στις εθνικές εορτές, διδάσκει την Ιστορία με τρόπο φλογερό, κ.ά. Η κοινωνία δεν αλλάζει εύκολα τις στερεοτυπικά διαμορφωμένες «εικόνες» που τις έχει εντάξει και παγιώσει στη, λιγότερο εμφανή και περισσότερο λανθάνουσα, λογική της θεμελιακής δομής της (Μυλωνάς, 1998). Ο εκπαιδευτικός, αν και δεν έχει κατάρτιση, όμως αυτό που επιχειρεί να κάνει εκτιμάται ως κοινωνικά ύψιστο. Η «εικόνα» της προσωπικότητας του εκπαιδευτικού δεν αναδεικνύεται μέσω της δικής του αξίας, αλλά από τη θετική σημασία της κοινωνικής λειτουργίας την οποία επιχειρεί να επιτελέσει. Η παρουσία της συχνής διαμαρτυρίας του εκπαιδευτικού για την ανάγκη βελτίωσης της αξιολόγησής του συμβάλλει στην καλλιέργεια ενός αρνητικού στερεοτύπου. Η έντονη προβολή του αρνητικού στερεοτύπου ενδεχομένως εξηγείται από το γεγονός ότι τα κριτήρια του κοινωνικού ελέγχου είναι πολύ αυστηρά για τον εκπαιδευτικό.

Εύλογα, λοιπόν, είχε και εξακολουθεί να έχει μια σεβαστή «εικόνα» και αναγνώριση για το έργο του αλλά αυτό δε σημαίνει ότι δεν επιβάλλεται η αναβάθμισή του. Είναι καιρός οι εκπαιδευτικοί να αναλογιστούν και τις δικές τους ευθύνες. Είναι σίγουρο ότι πέρα από το πάγιο αίτημα για σύγχρονα σχολικά κτίρια και υλικοτεχνική υποδομή, πέρα από την οικονομική αναβάθμιση, εξίσου αναγκαία θα πρέπει να θεωρήσουν και την προσωπική τους επιθυμία για αναβάθμιση.

Βιβλιογραφία

- Apple M. and Eitelbaum K., «Are teachers losing control of their skills and curriculum?», *Curriculum Studies*, 18 (2), 1986, σελ. 177-184.
- Arcobald D.A. and Porter A.C., «Curriculum control and teachers' perceptions of autonomy and satisfaction», *Educational Evaluation and Policy Analysis* 16 (1), 1994, σελ. 21-39.
- Αρμενάκης Α., Γκοτσόπουλος Θ., Δεμερτζής Ν., Παναγιωτοπούλου Ρ., Χαραλάμπης Δ., *Ο Εθνικισμός στον Ελληνικό Τύπο. Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991 - Απριλίου 1993*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 1996, σελ. 89-90, 188-231.
- Baker M., «Media coverage of Education», *British Journal of Educational Studies* 42 (3), 1994, σελ. 286-279.

- Ball S., *Politics and Policy Making in Education*, Rout ledge and Kegan Paul, London, 1990.
- Bottomore T.B., *Κοινωνιολογία-κεντρικά προβλήματα και Βασική βιβλιογραφία*, μτφρ. Τσαούσης Δ.Γ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1990.
- Chitty C., «Central control of the school curriculum 1944-1987», *History of Education* 17 (4), 1988, σελ. 321-334.
- Ciscell R.E., «Reasons for Becoming a Teacher: Media Myths and Faulty Expectations», *Association of Teacher Educators*, 1988, σελ. 33-37.
- Cunningham P., «Teacher's professional image and the press 1950-1990», *History of education* 21 (1), 1992, σελ. 37-56.
- Γαλάνης Γ., «Η εγκληματικότητα των μεταναστών στον Τύπο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 74, 1989, σελ. 37-71 (ανάτυπο από την περιοδική έκδοση του ΕΚΚΕ).
- Γκότοβος Α., *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση. Επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- Descamps A., *L'image des enseignants dans le journal Le Monde*, Université de Paris V, Thèse de 3e cycle, Isambert-Jamati V. (dir), 1983.
- Δρεττάκης Γ.Μ., *Η κυκλοφορία των εφημερίδων 1975-1992*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1994.
- Ginsberg B., *The Captive Public*, Basic Books, New York, 1986.
- Hartley J., *The Politics of Pictures: The Creation of the Public in the Age of the Popular Media*, Routledge, New York, 1992.
- Heren L., *The Power of the press?*, London, 1985.
- Judge H., «Cross-national perceptions of teachers», *Comparative Education Review* 32, 1988, σελ. 143-158.
- Κορωναίου Α., «Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Σχολείο», *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, τεύχ. 6, 1994, σελ. 30.
- Κοσσυβάκη Φ., *Διδασκαλία, ανθρωπολογικές, παιδαγωγικές και κοινωνικές προϋποθέσεις*, τόμ. 1ος, εκδ. Σμυρنيωτάκης, Αθήνα, 1993.
- Kuralt C., «Journalism is crisis ridden», *American Society of Newspaper Editors Bulletin* 592, 1976, σελ. 13-15.
- Κωνσταντίνου Χ., *Το σχολείο ως γραφειοκρατικός οργανισμός και ο ρόλος του εκπαιδευτικού σ' αυτόν*, εκδ. Σμυρنيωτάκης, Αθήνα, 1994.
- Κωνσταντίνου Χ., *Σχολική Πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Mc Dougall C.D., *Interpretative Reporting*, Macmillan Publishing Co, New York, 1982.
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-1998*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2001.
- Μπρούζος Α., «Συνεργασία σχολείου- οικογένειας: Προβλήματα και Δυνατότητες ανάπτυξής της», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τεύχ. 15, 2002, σελ. 100-135.
- Μπρούζος Α., *Μικρά σχολεία, Μεγάλες Προσδοκίες, Απόψεις για την α-*

- ποτελεσματική λειτουργία των ολιγοθεσίων σχολείων, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.
- Μυλωνάς Θ., «Η Πολυπρισματική Κοινωνική Εικόνα του Δασκάλου», *Virtual School, The sciences of education Online*, τόμ. Α', τεύχ. 2, Αύγουστος 1998, <http://www.virtualschool.gr>.
- Ξωχέλλης Π., *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Παναγιωτιοπούλου Ρ., «Κατασκευή Εθνοκεντρικών Στερεοτύπων από τον Τύπο στο Παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 89-90, 1996, σελ. 232-274.
- Πάντος Γ., «Το κύρος και η αυτοαντίληψη του σύγχρονου Έλληνα εκπαιδευτικού», *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 28, 1994, σελ. 32-34.
- Πυργιωτάκης Ι., *Η Οδύσσεια του Διδασκαλικού Επαγγέλματος*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Πυργιωτάκης Ι., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Swetnam L., «Media Distortion of the Teacher Image», *The Clearing House* 66 (1), 1992, σελ. 30-32.
- Τσαούσης Δ., *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1984.
- Warburton T. and Saunders M., «Representing teachers' professional culture through cartoons», *British Journal of Educational Studies* 44 (3), 1996, σελ. 307-325.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (χ.χ), *Εκπαίδευση 2000 - για μια παιδεία ανοιχτών οριζόντων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
- Φίλιας Β., *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991.

Ιδιότητα του πολίτη και διά βίου εκπαίδευση στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες

Θανάσης Καραλής*, Στάθης Μπάλιας**,

Περίληψη

Σήμερα, η ιδιότητα του πολίτη απέκτησε νέα περιεχόμενα εξαιτίας των αναγκών που γέννησαν οι κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές, οι οποίες, μεταξύ άλλων, ανέτρεψαν τα παραδοσιακά δεδομένα στο χώρο της εκπαίδευσης, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τη διά βίου εκπαίδευση σε αναγκαίο μέσο ενίσχυσης της ιδιότητας του πολίτη. Όμως τίθεται το ερώτημα, αν η διά βίου εκπαίδευση είναι αποτελεσματικό μέσο ενίσχυσης της σύγχρονης ιδιότητας του πολίτη, καθώς και αν οι τρέχουσες πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης ευνοούν μια συμμετοχική εκδοχή της ιδιότητας του πολίτη ή στηρίζουν τη λειτουργία της αγοράς. Με βάση την ανάλυσή μας, οι πολιτικές αυτές τείνουν να υπηρετήσουν πρωτίστως την αγορά και δευτερευόντως τα ιδανικά της δημοκρατίας.

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες το ενδιαφέρον για τη θεματική της ιδιότητας του πολίτη (Citizenship) στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζεται αυξημένο. Το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται πρωτίστως στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες¹, στους κόλπους

* Ο Θανάσης Καραλής είναι λέκτορας στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών.

** Ο Στάθης Μπάλιας είναι επίκουρος καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας στο ίδιο Τμήμα.

των οποίων διεξάγεται ουσιαστικά η σχετική θεωρητική συζήτηση, πριν, αλλά, κυρίως, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Εν τούτοις, η συζήτηση αυτή, χωρίς να έχει πάντα την ίδια ένταση ή το ίδιο περιεχόμενο, αναζωπυρώνεται κυρίως σε περιόδους κρίσεων ή μεγάλων μεταβολών.

Στις μέρες μας η παραδοσιακή έννοια της ιδιότητας του πολίτη έχει κλονιστεί και έχει αποκτήσει νέα περιεχόμενα τα οποία αντιστοιχούν στις νέες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες και ανάγκες που γέννησε ο νέος τεχνολογικός κόσμος και τα συναφή με την παγκοσμιοποίηση φαινόμενα. Η ταχύτητα των αλλαγών σε όλους τους τομείς της ζωής, η ανάδυση διαρκώς νέων αναγκών, η ταχεία εξέλιξη της επιστήμης και οι εφαρμογές της αναδεικνύουν την ανάγκη για πρόσβαση όλων στη γνώση, με κίνδυνο, στην αντίθετη περίπτωση, την αύξηση των ανισοτήτων και την κοινωνική και πολιτική περιθωριοποίηση. Οι νέες συνθήκες έχουν επίσης ανατρέψει τους παιδευτικούς στόχους, τις εκπαιδευτικές πολιτικές και το περιεχόμενό τους. Επίσης, έχουν μεταβάλει δραματικά τόσο τον τρόπο απόκτησης της γνώσης όσο και τις κλασικές μορφές της εκπαιδευτικής διαδικασίας και μάθησης. Στο πλαίσιο αυτό, η συνεχής μάθηση εμφανίζεται ως το αναγκαίο αντιστάθμισμα στα γνωστικά και παιδευτικά κενά που προκαλούν οι ιλιγγιώδεις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές.

Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, η συνεχής μάθηση θεωρείται, στο πλαίσιο της *διά βίου εκπαίδευσης*, βασικό μέσο ενίσχυσης της ιδιότητας του πολίτη τόσο στο επίπεδο του εθνικού κράτους όσο και σε αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από την άλλη μεριά, τίθεται το ερώτημα αν η *διά βίου εκπαίδευση* είναι αποτελεσματικό εργαλείο για τη στήριξη και ενίσχυση της σύγχρονης ιδιότητας του πολίτη ή αποτελεί ιδεολόγημα του «δημοκρατικού φαντασιακού» (Taguieff, 2002), καθώς και αν οι σχετικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης ευνοούν πραγματικά μια δημοκρατική εκδοχή της ιδιότητας του πολίτη ή απλώς στηρίζουν τη λειτουργία της αγοράς. Σύμφωνα με την ανάλυσή μας, η απάντηση στα ερωτήματα αυτά συνοψίζεται στη θέση ότι οι τρέχουσες πολιτικές για τη *διά βίου εκπαίδευση*, όπως και ο νέος λόγος περί ιδιότητας του πολίτη, τείνουν να υπηρετήσουν πρωτίστως τα συμφέροντα της αγοράς και δευτερευόντως τις ανάγκες των πολιτών και τα ιδανικά της δημοκρατίας. Ωστόσο, η *διά βίου εκπαίδευση* μπορεί να υπηρετήσει τα εύλογα συμφέροντα και τις ανάγκες των πολιτών και να συμβάλει στην αναζωογόνηση της δημοκρατίας και της ιδιότητας του πολίτη, υπό τον όρο ότι θα γίνει α-

ντικείμενο συναίνεσης και κοινών δράσεων των πολιτικών κομμάτων, των συνδικαλιστικών οργανώσεων και της κοινωνίας των πολιτών.

Η ιδιότητα του πολίτη στην πολιτική θεωρία και ο σημερινός εκφυλισμός της

Στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, ο κλασικός πολιτικός φιλελευθερισμός, κυρίως αυτός που εκφράστηκε από τον J.S. Mill και τον B. Constant, συνέδεσε τη δημοκρατική νομιμότητα και την ιδιότητα του πολίτη με τη διασφάλιση των εύλογων συμφερόντων των πολιτών, δηλαδή με τα δικαιώματα και τις ελευθερίες, οι οποίες αποτελούν προϋπόθεση τόσο για την αξιοπρέπεια του πολίτη όσο και για την πραγμάτωση του αιτήματος για «συμμετοχή στον καθορισμό των όρων της ζωής του καθένα» (Mill, αναφ. στο Χελντ, 1995), και για τα οποία, συνεπώς, ο πολίτης δικαιούται να έχει λόγο μέσα από τη συμμετοχή του στα δημόσια πράγματα. Όμως, η πολιτική συμμετοχή συνδέεται πρωτίστως με τη δημοκρατική-ρουσσική παράδοση, η οποία, ανάγοντας την αξιοπρέπεια, την αυτοεκτίμηση και την προσωπική ευθύνη του πολίτη έναντι της κοινότητας σε θεμελιώδεις πολιτικές αρετές, την αντιλαμβάνεται ως υπέρτατη ηθική αξία συνδέοντάς την με τον πολίτη ως μέλος μιας πολιτικής κοινότητας και όχι απλώς ως φορέα ατομικών δικαιωμάτων (Μπάλιας, 2004). Έτσι, στον μεν πολιτικό φιλελευθερισμό η πολιτική συμμετοχή, όπως και ο προσδιορισμός του κοινού καλού συνδέονται ουσιαδώς με τα ατομικά συμφέροντα των πολιτών (Taylor, 1997), στη δε δημοκρατική παράδοση η πολιτική συμμετοχή συνιστά μια καθαυτό ηθική αξία και οι πολίτες είναι αντιληπτοί ως υπεύθυνοι συν-δημιουργοί του κοινού καλού το οποίο έχει προτεραιότητα έναντι των ατομικών συμφερόντων και εκδηλώνεται «σε μια κοινότητα ευθύνης και συνυπευθυνότητας απέναντι στις μελλοντικές γενιές» (Taguieff, 2002).

Βρισκόμαστε ουσιαστικά μπροστά σε δύο διαφορετικές αντιλήψεις της ιδιότητας του πολίτη. Στη μεν πρώτη, η ιδιότητα αυτή ταυτίζεται με την υπεράσπιση των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων δυνάμενη να εκπέσει σε μια εγωιστική υπεράσπιση των συμφερόντων του πολίτη, ενώ στη δεύτερη συνδέεται με συλλογικές αξίες και αγαθά, όπως η αγάπη και η προστασία των δημοκρατικών θεσμών, ή με οικουμενικές ανθρωπιστικές αξίες, όπως

το περιβάλλον, η ειρήνη και η διεθνής συνεργασία για το καλό της ανθρωπότητας, αλλά και με την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη (Social Citizenship) η οποία θεωρήθηκε ως το μέσο για τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών (Marshall, 1995). Αν και οι δύο αυτές αντιλήψεις της ιδιότητας του πολίτη συγκλίνουν σε καίρια ζητήματα (όπως π.χ. το *civic spirit*, δηλαδή το δημόσιο ήθος, από το οποίο εξαρτάται η λειτουργία των πολιτικών θεσμών), ή αλληλοεξαρτώνται (π.χ. χωρίς τις ατομικές ελευθερίες είναι αδύνατη η πολιτική συμμετοχή), εντούτοις ο φιλελευθερισμός εμπεριέχει τη δυνατότητα μιας ερμηνείας σύμφωνα με την οποία η ιδιότητα του πολίτη περιορίζεται στον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας μέσω των εκλογών χωρίς τη συμμετοχή των πολιτών.

Πράγματι, ιστορικά οι δυτικές δημοκρατικές κοινωνίες έχουν ευνοήσει την πρώτη, τη «μινιμαλιστική» αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη περιορίζοντάς την στην εκλογική διαδικασία («ένας εκλογικός διαγωνισμός για την εξουσία», Taguieff, 2002) και την επιλογή μιας κυβέρνησης που βασικός σκοπός της είναι η διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών και, ουσιαστικά, της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς. Η μινιμαλιστική εκδοχή της ιδιότητας του πολίτη –και της δημοκρατίας– εκφράστηκε κυρίως από τους νεοφιλελεύθερους και συντηρητικούς θεωρητικούς της «δημοκρατικής αναθεώρησης» (Βούλγαρης, 1994), αλλά και από τους υποστηρικτές μιας ελιτίστικης δημοκρατίας, όπως ο Schumpeter, ο Lipset και ο Huntington, για τους οποίους ο απαθής πολίτης αποτελεί λειτουργικό όρο της δημοκρατίας και, συνεπώς, η πολιτική εξουσία οφείλει να ασκείται από τις ελίτ ή/και τους «ειδικούς». Πρόκειται εδώ για την εκδοχή της δημοκρατίας που περιορίζεται στη διασφάλιση των ατομικών συμφερόντων και γι αυτό είναι απογυμνωμένη από το πολιτικό στοιχείο και τους ηθικούς συλλογικούς στόχους με τους οποίους συνδέεται η συμμετοχική δημοκρατία.

Το (συντηρητικό-νεοφιλελεύθερο) μοντέλο της μινιμαλιστικής δημοκρατίας επικράτησε κυρίως στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του '80 και μετά: «Παρά το γεγονός ότι επεκτάθηκε το δικαίωμα της ψήφου και διευρύνθηκαν τα ατομικά δικαιώματα και οι ελευθερίες, είναι διάχυτη η πεποίθηση στις ΗΠΑ ότι μειώθηκε αισθητά ο έλεγχος των πολιτών επί των δυνάμεων που κυβερνούν τις ζωές μας» (Sandel, 1997). Η αίσθηση αυτή ότι οι πολίτες έχουν μειωμένες δυνατότητες να επηρεάσουν τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας που αφορούν τη ζωή τους εντάθηκε τις δύο τελευταίες

δεκαετίες και στις ευρωπαϊκές δημοκρατικές κοινωνίες, με αποτέλεσμα τη δραματική μείωση της συμμετοχής στις εκλογές: Η απίσχανση της δυνατότητας του πολίτη να έχει λόγο για τις πολιτικές αποφάσεις στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εξαιτίας κυρίως της επικράτησης του ατόμου-καταναλωτή εις βάρος του ατόμου-πολίτη προκάλεσε το φαινόμενο της αδιαφορίας για τα κοινά και την εμφάνιση του πολιτικού κυνισμού με αποτέλεσμα η δημοκρατική ιδέα να υποστεί έναν εκφυλισμό (Taguieff, 2002). Υπ' αυτή την έννοια, δικαιώθηκαν οι υποστηρικτές της μινιμαλιστικής δημοκρατίας. Πρόκειται όμως για μια φαινομενική διακαίωση, δεδομένου ότι η αδιαφορία για τα κοινά δεν σημαίνει απαραίτητα και αδιαφορία για την πολιτική καθεαυτή, διότι ουσιαστικά κρύβει την έλλειψη εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις ως αποτέλεσμα της αδιαφορίας των πολιτικών για τα δικαιώματα των πολιτών (Γκίντενς, 2001) και, συνεπώς, της αδυναμίας των πολιτών να επηρεάσουν τις αποφάσεις που αφορούν τη ζωή τους.

Η ιδιότητα του πολίτη στις σημερινές συνθήκες

Στις σημερινές συνθήκες, το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων και εξελίξεων, οι κυριότερες εκ των οποίων σχετίζονται με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης.

Κατ' αρχάς, η υπόσκαψη του κοινωνικού κράτους τις τελευταίες δεκαετίες ενέτεινε το φαινόμενο του κοινωνικού αλλά και του πολιτικού αποκλεισμού ευρέων κοινωνικών στρωμάτων στις δυτικές δημοκρατικές κοινωνίες. Ειδικά το κοινωνικό κράτος συμπαρασύρθηκε εδώ και τρεις δεκαετίες από το νεοφιλελεύθερο δόγμα της ατομικής επιλογής σε όλα τα επίπεδα της ζωής και κυρίως σε αυτό της οικονομίας, γεγονός που ευνόησε την επιχειρηματική δράση των ανώτερων τάξεων αλλά περιθωριοποίησε κοινωνικο-πολιτικά τις κατώτερες τάξεις αποκλείοντάς τις από την κοινωνική, αλλά και την «πολιτική» ιδιότητα του πολίτη (Purvis and Hunt, 1999).

Η επικράτηση της ατομικής επιλογής και της «λογικής της αγοράς» κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες σε συνδυασμό με τον άκριτο και αυτονομιοποιούμενο καταναλωτισμό οδήγησε σε κατασπατάληση των φυσικών πόρων και σε άνευ προηγουμένου περιβαλλοντική κρίση με ήκιστα ευοίωνες προοπτικές για τη βιώσιμη

ανάπτυξη, για την υγεία και τη ζωή τόσο των σημερινών όσο και των μελλοντικών γενιών (Φόστερ, 2005). Τίθεται έτσι ένα νέο και καίριο πεδίο ευθύνης για τον σημερινό πολίτη, το οποίο δεν αφορά απλώς το φυσικό περιβάλλον αλλά συνδέεται άμεσα με τους όρους ζωής, δηλαδή με θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα τα οποία έχουν μια οικουμενική διάσταση όπως ακριβώς και το οικολογικό πρόβλημα. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την «οικολογική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη» (Σταμάτης, 1999), αλλά και τις ευθύνες που έχει σήμερα ο κάθε πολίτης απέναντι στην ανθρώπινη κοινότητα. Τις ευθύνες αυτές ανέδειξε και ενέτεινε το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και οι καταλυτικές συνέπειές του στη ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών.

Οι εξελίξεις στον χώρο της οικονομίας και της τεχνολογίας δημιούργησαν το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, το οποίο έχει αλυσιδωτές επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής σε εθνική και διεθνή κλίμακα. Η παγκοσμιοποίηση μετέβαλε τον τρόπο ζωής των ανθρώπων (Γκίντενς, όπ. παρ.), τους κοινωνικούς (όπως η οικογένεια) και πολιτικούς θεσμούς (όπως το κράτος-έθνος), με κυριότερη συνέπεια την αύξηση των ανισοτήτων τόσο στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών όσο και ανάμεσα στις πλούσιες δυτικές δημοκρατίες και τις φτωχές χώρες με συνέπεια τεράστιες ανθρωπιστικές καταστροφές. Έτσι, στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης, η ιδιότητα του πολίτη αποκτά μια πιο διεθνική και οικουμενική διάσταση υπερβαίνοντας σε πολλά πεδία την παραδοσιακή ταύτισή της με το εθνικό κράτος και στρεφόμενη σε διεθνικές στάσεις και δράσεις, όπως αυτή των μη κυβερνητικών οργανώσεων που υπερασπίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, το περιβάλλον και την ειρήνη.

Οι εξελίξεις αυτές συνδυάστηκαν τα τελευταία χρόνια με την ανάδυση του πολυπολιτισμικού κράτους το οποίο σηματοδότησε το τέλος της εθνικής ένταξης («the End of National Belonging») (Castles and Davinson, 2000) καθώς και με τη συναφή αποσταθεροποίηση της σχέσης ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και την ιδιότητα του πολίτη ως αποτέλεσμα κυρίως της μετανάστευσης και των διεκδικήσεων για πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών με διαφορετική εθνική ή και πολιτισμική προέλευση (Purvis and Hunt, όπ. παρ.). Όπως έδειξε ο Χάμπερμας, το παραδοσιακό έθνος-κράτος, όπως και αντίστοιχη ιδιότητα του πολίτη, δεν ανταποκρίνεται πλέον στην πραγματικότητα και τις ανάγκες των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών, οι οποίες οφείλουν πρωτίστως να αναδείξουν την πολιτική αυτονομία του πολίτη (Χά-

μπερμας, 2003). Εξάλλου, η ένταξη μεγάλου αριθμού εθνικών κρατών σε υπερεθνικούς οργανισμούς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση μετέβαλε το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη είτε μειώνοντας («δημοκρατικό έλλειμμα») είτε διευρύνοντας τα πολιτικά δικαιώματά του (π.χ. το δικαίωμα να ψηφίζει στο κράτος διαμονής για τις τοπικές εκλογές και τις ευρωεκλογές).

Στις συνθήκες αυτές, η ιδιότητα του πολίτη αποκτά πολλαπλά περιεχόμενα που αντιστοιχούν στις διαφορετικές και ποικίλες ευθύνες τις οποίες οφείλει να αναλάβει ο σημερινός πολίτης: η ιδιότητα του πολίτη βρίσκεται σήμερα πραγματικά σε ένα μεγάλο σταυροδρόμι (Balibar, 1992). Επιπλέον, νέα προβλήματα και νέες ανάγκες προκύπτουν στις σύγχρονες αναπτυσσόμενες κοινωνίες από τις οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις. Οι νέες αυτές ανάγκες και το μέγεθος των προβλημάτων αναδεικνύουν τη νέα ιδιότητα του πολίτη, η οποία πρέπει να μεταφράζει το αίτημα για δημοκρατική διαχείριση αυτών των αναγκών και προβλημάτων γιατί ακριβώς αφορούν τη ζωή του καθένα. Αυτό σημαίνει ότι η διαχείριση των σημερινών προβλημάτων δεν μπορεί να αφεθεί στους «ειδικούς» ή τις πολιτικές ελίτ, άρα δεν μπορεί να στηριχθεί στη «μινιμαλιστική δημοκρατία». Κανένας λαός και κανένα άτομο δεν μπορεί να ικανοποιήσει τα εύλογα συμφέροντά του αν αδιαφορεί για τους άλλους και για το κοινό καλό, πράγμα που αποδεικνύεται με τον πιο πειστικό τρόπο από την όλο και μεγαλύτερη ανάγκη για διεθνή συνεργασία στα ζητήματα του φυσικού περιβάλλοντος αλλά και από τη σταδιακή μετατροπή του ατόμου-καταναλωτή σε άτομο-πολίτη, δηλαδή σε άτομο με ευθύνες και καθήκοντα έναντι του κοινού μέλλοντος. Έτσι, στις σημερινές συνθήκες αναδεικνύεται με μεγαλύτερη ένταση η ανάγκη για μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης και συμμετοχής των πολιτών στη διακυβέρνηση των σύγχρονων κοινωνιών, δηλαδή για «εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας» μέσα από την ενίσχυση της «κουλτούρας της κοινωνίας των πολιτών» (Γκίντενς, 2001). Πώς μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο;

Είναι παραδεκτό ότι η εποχή μας ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την αστικο-φιλελεύθερη παράδοση, η οποία αντιλήφθηκε την εκπαίδευση ως το κατ' εξοχήν μέσο θεμελίωσης και ανάπτυξης της δημοκρατικής κοινωνίας ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, ιδεολογικής προετοιμασίας των νέων για να καταστούν πολίτες του αστικού κράτους-έθνους. Η αντίληψη αυτή συνεχίζει να χαρακτηρίζει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη σύγχρονη δημοκρατική ιδεολογία και να διαπερνά τη φιλοσοφία των εκπαιδευτικών συστημάτων στις δημοκρατικές κοινωνίες. Οι αλλαγές που επέφεραν

στις κοινωνίες αυτές οι τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις έφεραν στο προσκήνιο την ιδέα της νέας διευρυμένης ιδιότητας του πολίτη, στην οικοδόμηση της οποίας θεωρείται σημαντικός ο ρόλος του θεσμού της διά βίου εκπαίδευσης.

Η διά βίου εκπαίδευση στο σύγχρονο κόσμο και η δημοκρατία

Η ιδέα σύμφωνα με την οποία η μάθηση είναι μια διαρκής δραστηριότητα που πραγματώνεται μέσα από ειδικά οργανωμένους θεσμούς είναι σχετικά πρόσφατη και συνοδεύει τις πρώτες απόπειρες θεωρητικής θεμελίωσης της εκπαίδευσης των ενηλίκων (Lindeman, 1929). Αν και η εκπαίδευση ενηλίκων και, αργότερα, η διά βίου εκπαίδευση, συνδέονται στενά με την απασχόληση, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 δεν συσχετίστηκαν παρά ελάχιστα με τις ανάγκες της οικονομίας και τις τρέχουσες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας (Boshier, 1998). Οι ανάγκες της οικονομίας προβάλλονται στα επίσημα κείμενα στο βαθμό που συναρτώνται με το δικαίωμα των πολιτών στην εργασία, ενώ το περιεχόμενο των προγραμμάτων που απευθύνονται σε ενηλίκους, συνδέεται κυρίως με την προσωπική τους ανάπτυξη.

Σύμφωνα με τον ορισμό της UNESCO, η διά βίου εκπαίδευση («lifelong education») αφενός αφορά ουσιαστικά ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου, και, αφετέρου, καλύπτει όλες τις επιμέρους διαστάσεις της ζωής των πολιτών και των κοινωνιών (πρόκειται για την έννοια του «lifewide education»). Ως στοιχείο εκπαιδευτικής πολιτικής, η διά βίου εκπαίδευση αποτελεί «μια προσέγγιση του συνόλου των μορφωτικών δραστηριοτήτων όλων των επιπέδων, που επιτρέπει τη συγκρότησή τους σε ένα εκπαιδευτικό συνεχές, σε διαρκή αλληλεπίδραση με την κοινωνικο-οικονομική, πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα» (Βεργίδης, 2001). Ορισμένες προσεγγίσεις θεωρούν ότι μπορεί να συμβάλει ιδιαίτερα στην ανάπτυξη του κοινωνικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου και να διαμορφώσει ευνοϊκότερες συνθήκες για την ενίσχυση της κοινωνικής ισότητας, της κοινωνικής συνοχής και της πολιτικής δραστηριότητας (Green et al., 2003).

Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, η διά βίου εκπαίδευση αποσκοπεί στο να προσφέρει σε όλα τα άτομα, στο πλαίσιο ad hoc οργανωμένων θεσμών και εκπαιδευτικών στρατηγικών, την

ευκαιρία μιας διαρκούς επαφής με τη γνώση ώστε να προσαρμοστούν στο διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον και να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα και τις ανάγκες που δημιουργούν οι ραγδαίες αλλαγές σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (Κόκκος, 2005). Ήδη από τη δεκαετία του '70, ο Lengrand σημείωνε: «Αυτό που είναι το καινούργιο σήμερα, είναι η επιτάχυνση των ρυθμών της αλλαγής. Κάθε δεκαετία οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με έναν κόσμο φυσικό, διανοητικό και ηθικό ο οποίος αντιπροσωπεύει τέτοιους μετασχηματισμούς που οι παλιές προσεγγίσεις δεν αρκούν» (Lengrand, 1970).

Σήμερα, οι μετασχηματισμοί αυτοί έχουν ανατρέψει ριζικά τις συνθήκες και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, των κοινωνιών αλλά και των πολιτικών συστημάτων. Πρόκειται για μετασχηματισμούς οι οποίοι διαμόρφωσαν σήμερα μια νέα κοινωνική πραγματικότητα με χαρακτηριστικά όπως η ταχύτητα των αλλαγών, η επαγγελματική αστάθεια, η αύξουσα σημασία της γνώσης και της πληροφορίας στη ζωή των ανθρώπων, η μεταβολή των ταυτοτήτων, η διαφοροποίηση και ο έντονος κατακερματισμός βιωμάτων και θεσμών, ο πολιτισμικός πλουραλισμός, ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι κοινωνικές διαιρέσεις, αλλά, από την άλλη μεριά, και η ανάδυση αιτημάτων για σεβασμό των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και των αναπήρων, για προστασία του φυσικού περιβάλλοντος κ.λπ. (Evans, 2003). Οι μετασχηματισμοί αυτοί έχουν σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις, οι οποίες, σε συνδυασμό με την ταχύτητα των εξελίξεων, καθιστούν αναγκαία την προσαρμογή των εκπαιδευτικών μεθόδων και στρατηγικών στα προβλήματα, τις ανάγκες και τους στόχους που αναδεικνύονται από τις παραπάνω εξελίξεις. Έτσι, η εντατικοποίηση της επιστημονικής έρευνας, σε συνδυασμό με τον πολλαπλασιασμό των εκπαιδευτικών θεσμών που προσφέρουν τη νέα γνώση ή καλλιεργούν τις απαραίτητες δεξιότητες για την αντιμετώπιση των αναφυόμενων προβλημάτων, αντιπροσωπεύει την απάντηση των «κοινωνιών της γνώσης» στους μετασχηματισμούς αυτούς. Στο πλαίσιο αυτό, η διά βίου εκπαίδευση, αποτελεί βασικό εκπαιδευτικό εργαλείο για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της εποχής μας παρά τις δυσκολίες που αφορούν τον ακριβή καθορισμό του περιεχομένου και των στόχων της και οι οποίες αναφέρονται στη νοηματοδότηση του όρου στην πράξη (Cross, 1981· Καραλής, 2005), καθώς η διά βίου εκπαίδευση «...είναι μια έννοια και ένα ιδανικό που αποκτά ουσία αν εφαρμοστεί στην πράξη» (Jarvis, 2003, σελ. 57).

Τα προβλήματα στα οποία καλείται να ανταποκριθεί η διά βίου

εκπαίδευση είναι πολλαπλά και αφορούν όλες τις πτυχές της ζωής του σύγχρονου ανθρώπου, από την απασχόληση και τη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή μέχρι την ανάπτυξη της προσωπικότητας και την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Αποσκοπεί ουσιαστικά στο να καλλιεργήσει στον σύγχρονο άνθρωπο όλες εκείνες τις δεξιότητες που θα του επιτρέψουν να ικανοποιήσει τις ανάγκες της επαγγελματικής, της προσωπικής και της κοινωνικής ζωής του. Με άλλα λόγια, η διά βίου εκπαίδευση αποσκοπεί στο να προσφέρει στο άτομο τις απαιτούμενες «ικανότητες ζωής» («life skills») ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του παρόντος αλλά και να διασφαλίσει ένα καλύτερο μέλλον, άρα να μπορεί να αποκτήσει γνώσεις και δεξιότητες χρήσιμες για την εν γένει ζωή του. Έτσι, με όπλο τις «ικανότητες ζωής», ο πολίτης θα μπορεί, στο πλαίσιο των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών, είτε ως εργαζόμενος είτε ως καταναλωτής να έχει τη δυνατότητα λόγου ή/και να αναλάβει ευθύνες για όλο και περισσότερα πράγματα που καθορίζουν τη ζωή του, όπως η δημόσια υγεία, η διατροφή (μεταλλαγμένα τρόφιμα), η απασχόληση, το φυσικό και αστικό περιβάλλον, η ασφάλεια, η εκπαίδευση των παιδιών του ή ακόμα και η ίδια η αναπαραγωγή του (βιοηθική). Πρόκειται για ζητήματα τα οποία, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, επηρεάζουν τη ζωή όλων και, επιπλέον, συνδέονται άμεσα με τις πολιτικές αποφάσεις. Συνεπώς, θέτουν ευθέως το ζήτημα της πολιτικής συνυπευθυνότητας και της πολιτικής συμμετοχής κάθε πολίτη, εφόσον το εύλογο συμφέρον του είναι να ενδιαφερθεί για την ίδια τη ζωή του και για ό,τι την επηρεάζει ή την καθορίζει. Υπ' αυτή την έννοια, τα εύλογα συμφέροντα κάθε πολίτη δεν είναι συμβατά με τη «μινιμαλιστική» εκδοχή της δημοκρατίας, η οποία συνεπάγεται την αποκλειστική διαχείριση των κοινών από τις ελίτ ή τους «ειδικούς».

Στο βαθμό που είναι αποδεκτό ότι στις σημερινές συνθήκες η παρουσία και συμμετοχή του πολίτη στα κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα δεν μπορεί να περιοριστεί στην εκλογική διαδικασία, η ιδιότητα του πολίτη αποκτά νέο περιεχόμενο το οποίο διευρύνει και τον ίδιο τον ρόλο τον οποίο καλείται να διαδραματίσει η διά βίου εκπαίδευση. Κατ' αρχάς, χάρη στην κοινωνική γνώση και τις πληροφορίες που προσφέρει η διά βίου εκπαίδευση όλοι οι πολίτες μπορούν να βελτιώσουν ορισμένες πλευρές της ζωής τους επηρεάζοντας ως ένα βαθμό τους παράγοντες που την καθορίζουν. Κατά δεύτερο λόγο, ο οποίος συνδέεται αμεσότερα με την ιδιότητα του πολίτη, η διά βίου εκπαίδευση μπορεί να βελτιώσει τους

όρους της πολιτικής συμμετοχής ή της ενεργοποίησης της «κοινωνίας των πολιτών» αυξάνοντας τον αριθμό των πολιτών με δημοκρατική πολιτική κουλτούρα και δημιουργώντας κίνητρα σε περισσότερους πολίτες να ενδιαφερθούν για τα κοινά, κυρίως μέσα από τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η πολιτική απάθεια δεν συνάδει με τα εύλογα συμφέροντά τους. Ένα εγχείρημα «αναζωογόνησης της δημόσιας ζωής» θα μπορούσε να επιτύχει στον βαθμό που οι οργανωμένες δυνάμεις της κοινωνίας, και πρωτίστως τα πολιτικά κόμματα, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών, υιοθετούσαν τις αρχές και τους στόχους της διά βίου εκπαίδευσης και συνεργάζονταν στο πλαίσιο ενός «προγράμματος για την αναζωογόνηση της δημοκρατίας» (Evans, 2003).

Είναι βέβαιο ότι ένα τέτοιο εγχείρημα δεν θα είχε προοπτικές επιτυχίας χωρίς την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των πολιτών στους πολιτικούς και χωρίς τη μείωση του πολιτικού κυνισμού, αλλά πρωτίστως χωρίς την αποτελεσματική καλλιέργεια δημοκρατικών αξιών (οι οποίες δεν ευνοούνται σε συνθήκες αμυντικού εθνικισμού, όπως συμβαίνει λ.χ. στη χώρα μας), πράγμα το οποίο δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με εκπαιδευτικά μέσα. Πιθανόν, στο ζήτημα αυτό οι συνθήκες να είναι σήμερα ευνοϊκότερες σε σχέση με το παρελθόν εξαιτίας του γεγονότος ότι οι σημερινές «κοινωνίες της διακινδύνευσης» (risk societies) περιέχουν σημαντικά κίνητρα για την κινητοποίηση μεγαλύτερου αριθμού πολιτών συγκριτικά με τις προηγούμενες δεκαετίες.

Ωστόσο, το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι αν η εστίαση του ενδιαφέροντος στις θεματικές της ιδιότητας του πολίτη και της αναζωογόνησης της δημοκρατίας και της δημόσιας ζωής μέσα από τη διά βίου εκπαίδευση μπορεί να είναι τελεσφόρα χωρίς την ταυτόχρονη επίλυση του προβλήματος της απασχόλησης ή/και της οικονομικής ανάπτυξης. Αξίζει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι στη θεωρία της δημοκρατίας ο κοινωνικός πλούτος και η δίκαιη κατανομή του θεωρείται βασικός όρος για τη στερέωση και την ανάπτυξή της, ενώ το συναφές με την οικονομική ανάπτυξη πρόβλημα της απασχόλησης δεν μπορεί να παραμεριστεί, δεδομένου ότι η δυνατότητα του σύγχρονου πολίτη να συμμετέχει στην κοινωνική και την πολιτική ζωή και να διάγει έναν αξιοπρεπή βίο συνδέεται άμεσα με το εισόδημα που αποκτά από την εργασία του.

Είναι γεγονός ότι η οιονεί διευρυμένη ιδιότητα του πολίτη

στην οποία αναφερθήκαμε προκύπτει μάλλον από την ανάλυση της σύγχρονης πραγματικότητας στις δημοκρατικές κοινωνίες και από τις προκύπτουσες ανάγκες για συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση των προβλημάτων της παρά από την ύπαρξη σχετικών αιτημάτων προερχόμενων από την κοινωνία των πολιτών. Ο νέος λόγος (discourse) περί ιδιότητας του πολίτη και δημοκρατίας, σε αντίθεση με το παρελθόν που ήταν υπόθεση ανεξάρτητων διανοουμένων, προέρχεται εν πολλοίς από κέντρα πολιτικής εξουσίας, εθνικά ή υπερεθνικά όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ή από ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς θεσμούς που ελέγχονται από τα κέντρα αυτά, τα οποία διαμορφώνουν πολιτικές υπέρ αλλά ερήμην των πολιτών. Πράγμα που δεν σημαίνει απαραίτητως ότι ο λόγος αυτός είναι ασύμβατος με τα δημοκρατικά αιτήματα, και, κυρίως, με αυτό της συμμετοχής, κάθε άλλο. Εντούτοις, η ανάλυση πρέπει να λάβει υπόψη της τους οικονομικούς παράγοντες που επηρεάζουν και ενίοτε υπαγορεύουν τις πολιτικές αυτές, γεγονός που μπορεί να αποκρύπτει τους βαθύτερους στόχους των πολιτικών της διά βίου εκπαίδευσης, οι οποίοι δεν συνδέονται απαραίτητα με αγνές προθέσεις υπέρ της δημοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένοι ερευνητές θεωρούν πως η σύνδεση της εκπαίδευσης με την οικονομία είναι και ο λόγος για τον οποίο τα κράτη αποδίδουν σήμερα όλο και μεγαλύτερη σημασία στη διά βίου εκπαίδευση (Nuissl, 2001).

Το ζήτημα αυτό αφορά κυρίως την Ευρωπαϊκή Ένωση από την οποία εκπορεύεται σήμερα μεγάλο μέρος των πολιτικών της διά βίου εκπαίδευσης με αποδέκτες τα κράτη-μέλη. Οι πολιτικές αυτές συνδέουν τη διά βίου εκπαίδευση τόσο με την οικονομική ανάπτυξη και την απασχόληση όσο και με την καλλιέργεια δεξιοτήτων που ενισχύουν την ιδιότητα του πολίτη. Είναι προφανές ότι ο στόχος της απασχόλησης μέσω της οικονομικής ανάπτυξης είναι θεμιτός και αποδεκτός, εφόσον η απασχόληση αποτελεί όρο όχι μόνο για την αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών και, κυρίως, για τη ζωή τους, αλλά και όρο για την ενεργοποίηση του πολίτη. Ωστόσο, το κρίσιμο ερώτημα είναι πώς συνδέονται αυτοί οι δύο στόχοι και ποιος έχει την προτεραιότητα; Ποιο νόημα έχει η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη μέσω της διά βίου εκπαίδευσης όταν την ίδια στιγμή υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι οι πολιτικές για την απασχόληση αποτελούν ουσιαστικά πρόσχημα για τη στήριξη της αγοράς και των νεο-φιλελεύθερων αντιλήψεων περί πολιτικής (άρα και περί ιδιότητας του πολίτη);

Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η διά βίου εκπαίδευση

Τα τελευταία χρόνια, στα επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται λόγος για «ιδιότητα του πολίτη, δημοκρατία και νέες μορφές διακυβέρνησης» οι οποίες συσχετίζονται τόσο με την ανάγκη για «πολιτική σταθερότητα, για οικονομική και κοινωνική συνοχή και για ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας», όσο και με την «κοινωνία της γνώσης» (European Commission, 2004). Είναι γεγονός ότι η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποσκοπεί στο να συνδυάσει την οικονομική ανάπτυξη και την ενίσχυση της ανταγωνιστικής θέσης της Ευρώπης στον κόσμο με την ανάπτυξη της δημοκρατίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο και, έτσι, να επιτύχει τον κύριο στρατηγικό στόχο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Σύμφωνα με την πολιτική αυτή, ως εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση της ευρωπαϊκής ενοποίησης τίθεται η δημιουργία μιας ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής οικονομίας που θα αποτελέσει τη βάση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, το οποίο θα περιέχει επίσης μια κοινωνική (κοινωνική συνοχή), μια πολιτική (δημοκρατία) και μια πολιτισμική διάσταση (κοινές αξίες). Γι' αυτό εξάλλου, στο επίσημο κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που αναφέρεται στους στόχους της διά βίου μάθησης, η οικονομική προτάσσεται της κοινωνικής διάστασης (Gass, 1996). Είναι, όμως, προφανές ότι οι στόχοι αυτοί είναι βαθιά αλληλένδετοι και στενά συνυφασμένοι, ενώ ελάχιστη προϋπόθεση για την επίτευξή τους είναι η διαμόρφωση ενός κοινού πολιτισμικού χώρου (European Commission, 2001a) ο οποίος ορίζεται πρωτίστως από ένα κοινό σύστημα πολιτικών αξιών (δημοκρατικές αξίες, ανθρώπινα δικαιώματα) και από μια «κουλτούρα διαλόγου» που θα καθιστά την ευρωπαϊκή κοινωνία ένα εκτεταμένο χώρο ειρηνικής συνύπαρξης και διαπραγματεύσεως. Λόγω της κεντρικής σημασίας ενός κοινού πολιτισμικού χώρου τόσο για την πολιτική ενοποίηση όσο και για τη διακυβέρνηση ή, πράγμα που είναι σχεδόν το ίδιο, για την κατασκευή της συναίνεσης έναντι των ευρωπαϊκών θεσμών, η Ευρωπαϊκή Ένωση προωθεί όλο και πιο εντατικά και συχνά κοινές εκπαιδευτικές πολιτικές με αναφορά στην «κοινωνία της γνώσης» και στην ανάγκη της διάχυσης της γνώσης σε όλους τους πολίτες όλων των ηλικιών μέσω της διά βίου εκπαίδευσης.

Έτσι, η διά βίου εκπαίδευση εμφανίζεται στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης όλο και περισσότερο ως βασικό εκπαιδευτικό εργαλείο για την περαιτέρω ανάπτυξη και ενίσχυση της κοινωνίας της γνώσης αλλά και για την υλοποίηση των παραπάνω στόχων

της Ένωσης (Gass, 1996). Όπως προκύπτει από το *Μνημόνιο για τη Διά Βίου Μάθηση* (European Commission, 2000), η διά βίου εκπαίδευση συνδέεται πρωτίστως με δύο στόχους: πρώτον, με την ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη, η οποία αναφέρεται αφενός στη «συμμετοχή σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και της οικονομικής ζωής» και αφετέρου στη δυνατότητα των πολιτών «να έχουν φωνή στην κοινωνία όπου ζουν», και δεύτερον, με την απασχολησιμότητα, ήτοι με την «ικανότητα απόκτησης και διατήρησης της απασχόλησης». Τα ερωτήματα που τίθενται σχετικά με τους δύο παραπάνω στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολλά. Ένα από τα κυριότερα αφορά τη «συμμετοχή» και τους τρόπους μέσω των οποίων μπορεί να γίνει πράξη η ιδέα της συμμετοχής, αλλά και το αντικείμενο και το πραγματικό εύρος της.

Στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται λόγος για συμμετοχή σε διάφορα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, όπως «οι τοπικές κοινότητες, συμπεριλαμβανομένων των σχολείων» (European Commission, 2001a), αλλά δεν αναφέρεται η συμμετοχή στις κυβερνητικές αποφάσεις (π.χ. μέσω συχνών δημοψηφισμάτων), οι οποίες είναι κατά τεκμήριο και οι πιο σημαντικές για τη ζωή των πολιτών. Έτσι, κατ' αρχάς φαίνεται ότι η ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη μέσω της διά βίου εκπαίδευσης είναι αντιληπτή όχι τόσο ως ένας καίριος πολιτικός στόχος που θα ικανοποιούσε τα δημοκρατικά αιτήματα των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία, εάν η πολιτική συμμετοχή τους θα σήμαινε πραγματικά τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων, θα μπορούσαν πιθανότατα λόγω της πλειοψηφίας που διαθέτουν στην κοινωνία να ανατρέψουν τις τρέχουσες πολιτικές, αλλά ως ένα λειτουργικό στοιχείο του ευρωπαϊκού συστήματος διακυβέρνησης. Η συμμετοχή θεωρείται ρητά από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως σημαντικό μέσο για την ενίσχυση της εμπιστοσύνης στους στόχους και τα αποτελέσματα των θεσμών που διαμορφώνουν τις ευρωπαϊκές πολιτικές (European Commission, 2001b), άρα ως μέσο συναίνεσης μάλλον παρά (συν)απόφασης.

Από την άλλη μεριά, βέβαια, η Ευρωπαϊκή Ένωση θεωρεί ότι η διά βίου εκπαίδευση μπορεί να ενισχύσει την ιδιότητα του πολίτη σε άλλα πεδία, όπως αυτά της καλλιέργειας μιας δημοκρατικής, ανεκτικής και πολυπολιτισμικής κοινωνίας στην οποία τα δικαιώματα όλων θα είναι σεβαστά. Μπορεί ακόμα να προσφέρει γνώση και πληροφορίες οι οποίες θα επιτρέψουν στον κάθε πολίτη να έχει περισσότερη φωνή στα ζητήματα που αφορούν τη ζωή του, όπως είναι αυτά που αφορούν τη διαχείριση και επίλυση τοπικών προβλημάτων.

Στο ζήτημα της απασχόλησης, είναι προφανές ότι η διά βίου εκπαίδευση στις συνθήκες της κοινωνίας της γνώσης και της κοινωνίας της διακινδύνευσης μπορεί να συμβάλει στην κινητικότητα στην αγορά εργασίας και εν μέρει στην αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας, των ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού (ο οποίος είναι και πολιτικός αποκλεισμός). Σε συνθήκες φιλελευθεροποίησης της οικονομίας όπου το δικαίωμα της απασχόλησης δεν μπορεί να διασφαλιστεί από το κράτος, φαίνεται αυτοπόδεικτο ότι η απασχόληση μπορεί να αυξηθεί μόνο μέσα από πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης και εκπαίδευσης/κατάρτισης για τις ανάγκες της αγοράς και εν γένει της οικονομίας. Έτσι, ικανοποιώντας τις ανάγκες της αγοράς μπορεί συγχρόνως να ικανοποιηθεί και το αίτημα για εργασία. Ωστόσο, αυτός ο στόχος της διά βίου εκπαίδευσης μπορεί να τεθεί εν αμφιβόλω, στο βαθμό που η εκπαίδευση υπηρετεί πρωτίστως και κατά βάση την αγορά χωρίς να λαμβάνεται στον ίδιο βαθμό υπόψη η κατάσταση όσων δεν επιτυγχάνουν να αποκτήσουν απασχόληση στο πλαίσιο της αγοράς.

Πράγματι, αυτό φαίνεται από την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας σε πολλές χώρες της δυτικής Ευρώπης κατά την τελευταία τουλάχιστον δεκαετία (Pontusson, 2005) και από τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη (Social Citizenship) και την κοινωνική δικαιοσύνη στη διά βίου εκπαίδευση για τον ενεργό πολίτη. Είναι προφανές ότι η διά βίου εκπαίδευση, παρά τη σημασία της για την ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη και παρά το γεγονός ότι η ίδια αποτελεί θεσμό του κράτους πρόνοιας, δεν μπορεί να αντικαταστήσει το κράτος πρόνοιας και τη σημασία που αυτό έχει για την ουσιαστική απόκτηση από ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας της ιδιότητας του ενεργού πολίτη. Εξάλλου, στα ίδια τα επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται αυτή η τάση υποστήριξης της αγοράς (εργασίας) μέσω της διά βίου εκπαίδευσης και η μείωση του βάρους ολοκληρωμένων παρεμβάσεων που να έχουν στο επίκεντρο τους συμμετέχοντες πολίτες και τις ανάγκες τους. Η πιο απτή ένδειξη προέρχεται από την απλή μελέτη των χρηματοδοτήσεων των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ειδικών στόχων που ανατίθενται μέσω αυτών στη διά βίου εκπαίδευση, με αποτέλεσμα την ενίσχυση εκείνων των στρατηγικών δράσης που συνδέονται με την οικονομία και τις ανάγκες της αγοράς εργασίας (Karalis and Vergidis, 2004).

Εντέλει, το μεγάλο ζήτημα που τίθεται σε σχέση με τους στόχους της διά βίου εκπαίδευσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση αφορά το

κλασικό πλέον πρόβλημα που τέθηκε από τον Marshall, δηλαδή το γεγονός ότι δεν είναι καθόλου αυτονόητος ο συμβιβασμός του (νεο)φιλελευθερισμού με τη δημοκρατία, δηλαδή της αγοράς και του καπιταλισμού με μια ιδιότητα του πολίτη που να εμπεριέχει ουσιαστικές δυνατότητες συμμετοχής στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων (Jarvis, 2004). Είναι γεγονός ότι στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης υφίστανται ιδεολογικές συγκρούσεις ανάμεσα σε δυνάμεις που υποστηρίζουν την αγορά και σε δυνάμεις που υποστηρίζουν το κοινωνικό κράτος και μια πραγματικά συμμετοχική ιδιότητα του πολίτη. Εξάλλου, το πρόβλημα της πραγματικής συμμετοχής των πολιτών αναγνωρίζεται ως ένα βαθμό και από την ίδια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία, ακριβώς γι αυτό, θεωρεί αναγκαία την ανάμειξη της κοινωνίας των πολιτών στις πολιτικές διεργασίες (European Commission, 2001b). Είναι προφανές ότι το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη είναι τελικά ένα ζήτημα συσχετισμού και διαπάλης μεταξύ κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων και, από αυτή τη σκοπιά, η διά βίου εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη διαμόρφωση των όρων για ηγεμονία των δημοκρατικών ιδεών μέσα από την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών.

Συμπέρασμα

Είναι αναμφισβήτητο ότι η διά βίου εκπαίδευση αποτελεί σήμερα ένα από τα βασικά εργαλεία εκπαιδευτικής πολιτικής για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της εποχής μας. Η οικοδόμηση πιο δημοκρατικών και πιο ανθρώπινων κοινωνιών περνάει μέσα από τη γνώση, την πληροφόρηση, την απόκτηση κατάλληλων δεξιοτήτων και «ικανοτήτων ζωής», την υιοθέτηση δημοκρατικών αξιών και τη συνειδητοποίηση των κάθε είδους προβλημάτων με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο σύγχρονος άνθρωπος στις δημοκρατικές κοινωνίες (Korsgaard κ.ά., 2001). Ωστόσο, όπως συμβαίνει πάντα με όλους τους υψηλούς στόχους, η διά βίου εκπαίδευση συνδυάζει μια δόση ουτοπίας με μια δόση πραγματισμού. Οι παραπάνω στόχοι της διά βίου εκπαίδευσης είναι προφανώς θεμιτοί και αποδεκτοί στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, αλλά δεν είναι υλοποιήσιμοι παρά ως ένα ορισμένο βαθμό και σε συνάρτηση με τις παραδόσεις, τις κοινωνικές δομές και την οργάνωση του κάθε κράτους.

Η διά βίου εκπαίδευση μπορεί πράγματι να βελτιώσει ορισμέ-

νους από τους όρους με τους οποίους συναρτάται η άσκηση της ιδιότητας του πολίτη στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, αλλά μόνον ορισμένους. Η πραγματική πολιτική συμμετοχή είναι κλασικό ζητούμενο της πολιτικής θεωρίας μάλλον παρά αίτημα προερχόμενο από τους ίδιους τους πολίτες (Χελντ, 1995). Σε κοινωνίες άκρως ατομικιστικές, τίποτε δεν μπορεί να διασφαλίσει ότι η πλειονότητα των πολιτών διαθέτει τη βούληση και την απαραίτητη δημοκρατική ηθική για πολιτική συμμετοχή που θα αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των γενικότερων συμφερόντων της κοινωνίας ή της ανθρωπότητας και όχι των ατομικών συμφερόντων, έστω κι αν πρόκειται για τα εύλογα συμφέροντα του κάθε πολίτη. Είναι γεγονός ότι το ιδανικό της συμμετοχικής δημοκρατίας ανήκει περισσότερο στο «δημοκρατικό φαντασιακό» παρά στην πραγματική ιστορία. Και αυτό είναι κάτι το οποίο η διά βίου εκπαίδευση, όπως είναι αντιληπτή στο πλαίσιο των τρεχουσών ευρωπαϊκών πολιτικών, ήκιστα μπορεί να αλλάξει. Από την άλλη μεριά βέβαια, η διά βίου εκπαίδευση μπορεί να υπηρετήσει τις ανάγκες των πολιτών και να συμβάλει στην ενίσχυση τόσο της δημοκρατίας όσο και της σύγχρονης ιδιότητας του πολίτη, με την προϋπόθεση ότι θα συναινέσουν σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις ώστε να διαμορφωθεί στην κοινωνία μια νέα ηγεμονική πολιτική κουλτούρα, με τη γκραμσσιανή έννοια του όρου.

Σημειώσεις

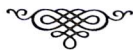
1. Αναφερόμαστε εδώ στις δυτικές φιλελεύθερες/δημοκρατικές κοινωνίες οι οποίες, πέρα από τις διαφορές τους, συμμερίζονται κοινούς θεσμούς και αξίες, όπως συνταγματισμός και κράτος δικαίου, λαϊκή κυριαρχία και ελεύθερες εκλογές με καθολική ψηφοφορία, ατομικές ελευθερίες και ανθρώπινα δικαιώματα. Βλ. ενδεικτικά την κλασική ανάλυση του G. Sartori, *Theory of Democracy Revisited*, Chatman House, London, 1987.

Βιβλιογραφία

- Βεργίδης Δ., «ΔιαΒίου Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική», στο: Κ.Π. Χάρης, Ν.Β. Πετρουλάκης και Σ. Νικόδημος (επιμ.), *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και ΔιαΒίου Μάθηση: Διεθνής Εμπειρία και Ελληνική Προοπτική*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2001, σελ. 127-144.

- Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Balibar E., *Les frontières de la démocratie*, ed. de la Découverte, Paris, 1992.
- Boshier R., «Edgar Faure After 25 Years: Down but not Out», στο: J. Holford, P. Jarvis and C. Griffin (eds), *International Perspectives on Lifelong Learning*, Kogan Page, London, 1998.
- Γκίντενς Α., *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001.
- Castles S. and Davindson A., *Citizenship and Migration*, Routledge, New York, 2000.
- Cross K.P., *Adults as Learners: Increasing Participation and Facilitating Learning*, Jossey Bass, San Francisco, 1981.
- Gass J.R., *The Goals, Architecture and Means of Lifelong Learning* (Background Paper for the European Year of Lifelong Learning), European Commission, Brussels, 1996.
- Green A., Preston J. and Sabates R., «Education, Equality and Social Cohesion: a distributional approach», *COMPARE* 33 (4), 2003, σελ. 453-470.
- European Commission, *Citizen and Governance in a Knowledge Based Society (Sixth Framework Program)*, διαθέσιμο (15-11-2004): ftp.cordis.lu/pub/fp6/docs/wp/sp1/g_wp_200201_en.pdf, 2004.
- European Commission, *A New Impetus for European Youth (White Paper)*, European Commission, Brussels, 2001a.
- European Commission, *European Governance (White Paper)*, European Commission, Brussels, 2001b.
- European Commission, *A Memorandum on Lifelong Learning*, European Commission, Brussels, 2000.
- Evans N., *Making Sense of Lifelong Learning*, Routledge-Falmer, New York, 2003.
- Jarvis, P., *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση: θεωρία και πράξη*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Jarvis P., «Το νόημα της ισόβιας μάθησης για τη διά βίου εκπαίδευση», *Εκπαίδευση Ενηλίκων* 1, 2004, σελ. 4-11.
- Καραλής, Θ., «Κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της εκπαίδευσης ενηλίκων», στο: Α. Κόκκος (επιμ.), *Εκπαιδευτικό υλικό για τους εκπαιδευτές θεωρητικής κατάρτισης*, τόμ. 1, Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας – ΕΚΕΠΙΣ, 2006, σελ. 22-56.
- Karalis T. and Vergidis D., «Lifelong education in Greece: recent developments and current trends», *International Journal of Lifelong Education* 23 (2), 2004, σελ. 179-189.
- Korsgaard O., Walters Sh. and Andersen R. (eds), *Learning for Democratic Citizenship*, The Danish University of Education, Copenhagen, 2001.

- Κόκκος Α., *Εκπαίδευση Ενηλίκων: ανιχνεύοντας το πεδίο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.
- Lengrand P., *Introduction à l'éducation permanente*, UNESCO, Paris, 1970.
- Lindeman E.C., *The Meaning of Adult Education*, New Republic, New York, 1926.
- Μπάλιας Σ., *Τα ανθρώπινα δικαιώματα στην εποχή της δημοκρατίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2004.
- Marshall T.H. and Bottomore T., *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1995.
- Nuissl E., «Learning to Learn: Preparing Adults for Lifelong Learning», *Lifelong Learning in Europe* 1, 2001, σελ. 26-31.
- Pontusson Jonas, *Inequality and Prosperity: Social Europe vs Liberal America*, Cornell University Press, New York, 2005.
- Purvis T. and Hunt A., «Identity Versus Citizenship: Transformations in The Discourses and Practices of Citizenship», *Social and Legal Studies* 8 (4), 1999, σελ. 457-482.
- Σταμάτης Κ., *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999.
- Sandel M., «La république procédurale et le moi désengagé», στο: A. Berten et al., *Libéraux et communautariens*, PUF, Paris, 1997, σελ. 255-274.
- Sartori G., *Theory of Democracy*, Chatman House, London, 1987.
- Taguieff P.-A., *Παγκοσμιοποίηση και Δημοκρατία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2002.
- Taylor C., «Quiproquos et malentendus: le débat communautariens-libéraux», στο: A. Berten et al., *Libéraux et communautariens*, PUF, Paris, 1997, σελ. 87-119.
- Φόστερ Τζον Μπέλαμι, *Οικολογία και καπιταλισμός*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.
- Χάμπερμας Γ., *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2003.
- Χέλντ Ν., *Μοντέλα Δημοκρατίας*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1995.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

από τις Εκδόσεις Παπαζήση

ΜΑΡΙΑ ΚΟΜΝΗΝΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ
ΣΤΟ ΘΕΑΜΑ

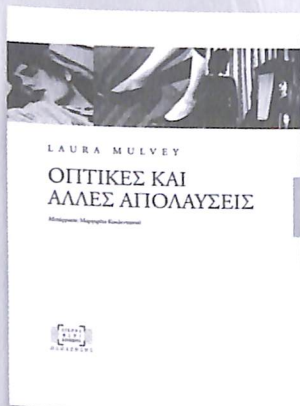
ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1996, 2000

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΣΤΟ ΘΕΑΜΑ

Μαρία Κομνηνού

Ο ρόλος των ΜΜΕ και του κινηματογράφου
στη μεταπολεμική Ελλάδα

LAURA MULVEY
ΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΑΛΛΕΣ ΑΠΟΛΑΥΣΕΙΣ

Μετάφραση: Γεωργία Κωνσταντοπούλου

ΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΑΠΟΛΑΥΣΕΙΣ

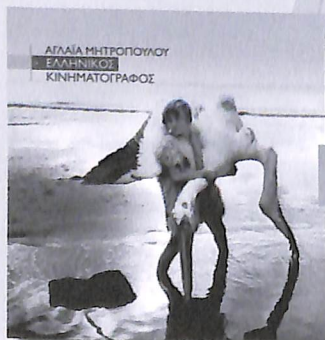
Laura Mulvey

Ανάλυση της εικόνας της γυναίκας στο θέαμα
και ειδικότερα στον κινηματογράφο του Χόλιγουντ,
αλλά και στη ζωγραφική, στη φωτογραφία και στον εικαστικό χώρο

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

Επιμέλεια: Φωτεινή Τομαή-Κωνσταντοπούλου

Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετανάστευσης
του 20ού αιώνα που διέπουν τόσο τις οπτικοακουστικές
απεικονίσεις της όσο και την αξία της κινηματογραφικής εικόνας

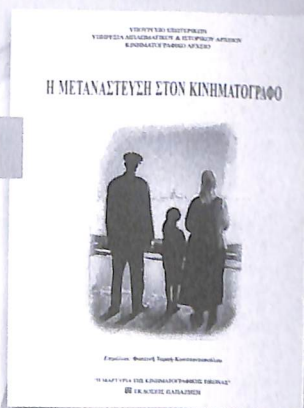

ΑΓΛΑΪΑ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ
ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Αγλαΐα Μητροπούλου

Αναδρομή του ελληνικού κινηματογράφου από τους πρωτοπόρους
του 1906 μέχρι την προβολή του πολιτικού στοιχείου το 1980

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

Επιμέλεια: Φωτεινή Τομαή-Κωνσταντοπούλου
ΤΟ ΜΑΡΤΙ 1994 ΤΟΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΝ ΕΙΣΑΓΕΙ
Η ΕΚΔΟΣΗ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210 3838020, 210 3822496, Fax: 210 3809150
site: www.papazisi.gr • email: papazisi@otenet.gr

Σεξουαλικός εξαναγκασμός στις συντροφικές σχέσεις φοιτητών/φοιτητριών: Διάπραξη και θυματοποίηση

Αργυρούλα Ε. Κалаϊτζάκη*, Ελένη Παπαδάκη**,
Βασιλεία Παπαδάκη***, Βασιλική Παττακού-Παρασύρη****

Περίληψη

Διερευνήθηκε η διάπραξη και η θυματοποίηση σεξουαλικού εξαναγκασμού στις συντροφικές σχέσεις 247 φοιτητών/φοιτητριών σε τμήματα Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών Σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το ποσοστό και η συχνότητα ήπιου και σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού (συνολικά) και το ποσοστό σοβαρού εξαναγκασμού, διάπραξης και θυματοποίησης, ήταν εξαιρετικά υψηλά. Οι φοιτητές εξανάγκαζαν (συνολικά και σοβαρά) τις συντρόφους τους σε μεγαλύτερο ποσοστό και ασκούσαν σοβαρό εξαναγκασμό συχνότερα από ό,τι οι φοιτήτριες. Γίνονταν θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού εξίσου με τις φοιτήτριες και θύματα σοβαρού εξαναγκασμού περισσότερο και συχνότερα από αυτές. Πολλοί ερωτώμενοι ήταν και οι δύο θύτες στις συντροφικές τους σχέσεις. Επίσης, πολλοί ήταν ταυτόχρονα θύτες και θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού.

* Η Αργυρούλα Ε. Κалаϊτζάκη είναι ψυχολόγος, δρ. Κλινικής Ψυχολογίας, Επιστημονική Συνεργάτιδα στη βαθμίδα του Επίκουρου (ΤΕΙ Κρήτης).

** Η Ελένη Παπαδάκη είναι κοινωνική λειτουργός, δρ. Κοινωνικής Εργασίας, Καθηγήτρια Εφαρμογών (ΤΕΙ Κρήτης).

*** Η Βασιλεία Παπαδάκη είναι κοινωνική λειτουργός, δρ. Κοινωνικής Εργασίας, Επιστημονική Συνεργάτιδα στη βαθμίδα του Επίκουρου (ΤΕΙ Κρήτης).

**** Η Βασιλική Παττακού-Παρασύρη είναι κοινωνική λειτουργός, δρ. Ψυχολογίας, καθηγήτρια Εφαρμογών (ΤΕΙ Κρήτης).

Εισαγωγή

Μολονότι είναι ευρέως γνωστό ότι οι συζυγικές σχέσεις συχνά χαρακτηρίζονται από υψηλά ποσοστά βίας (Barnett και συν., 1997), δεν είναι το ίδιο γνωστό ότι τα ποσοστά βίας στις συντροφικές σχέσεις είναι πολύ υψηλότερα. Αυτό έχει αποδειχτεί σε περισσότερες από 50 μελέτες που διεξήχθησαν από τη δεκαετία του '80 και έπειτα (Stets and Straus, 1989). Γενικά, έχει δοθεί αρκετή προσοχή στη βία στους έφηβους σε αντίθεση με τη βία στο φοιτητικό πληθυσμό.

Ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνών δείχνει ότι ο φοιτητικός πληθυσμός διεθνώς εκδηλώνει γενικά βίαιες συμπεριφορές εναντίον των συντρόφων τους (π.χ. σωματική βία, ψυχολογική βία) σε εξαιρετικά υψηλά ποσοστά. Τα ποσοστά σεξουαλικού εξαναγκασμού είναι επίσης πολύ υψηλά. Ο *σεξουαλικός εξαναγκασμός* ορίζεται ως μία συμπεριφορά που αποσκοπεί στον εξαναγκασμό του/της συντρόφου προκειμένου να εμπλακεί σε αναγκαστική σεξουαλική δραστηριότητα (Straus και συν., 1996). Η πλειοψηφία των σχετικών ερευνών αφορά μόνο τη θυματοποίηση (victimization), την επιβολή, δηλαδή, σεξουαλικού εξαναγκασμού και πολύ λίγα στοιχεία αναφέρονται διεθνώς για τη διάπραξη (perpetration) βίαιων σεξουαλικών συμπεριφορών. Η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας που ακολουθεί θα εστιαστεί αρχικά στη διάπραξη και μετά στη θυματοποίηση, κάνοντας τέλος αναφορά σε σχετικές έρευνες σε Ελληνικό πληθυσμό.

Διεθνείς μελέτες δείχνουν ότι το ποσοστό των αντρών που παραδέχεται ότι έχει διαπράξει βιασμό ή απόπειρα βιασμού κυμαίνεται από 5%-15% περίπου, ανάλογα με το δείγμα. Για παράδειγμα, ανάλυση 120 μελετών με δείγμα μεγαλύτερο των 100.000 συμμετεχόντων, στην οποία υπολογίστηκε η επικράτηση διαφόρων μορφών σεξουαλικού εξαναγκασμού, έδειξε ότι σχεδόν το 5% των αντρών παραδέχτηκε ότι είχε βιάσει μία γυναίκα (Spitzberg, 1999). Το ποσοστό διάπραξης σεξουαλικού εξαναγκασμού είναι υψηλότερο στο φοιτητικό πληθυσμό. Ο Martin και συν. (2005) εξέτασαν δείγμα 196 Ισπανών φοιτητών και βρήκαν ότι περίπου το 15% είχε εξαναγκάσει τη σύντροφο σε σεξουαλική πράξη. Οι έρευνες για το σεξουαλικό εξαναγκασμό υποδεικνύουν κυρίως τις γυναίκες ως θύματα και τους άντρες ως θύτες. Συγκεκριμένα, σε δείγμα 481 φοιτητών, οι οποίοι συμπλήρωσαν την Αναθεωρημένη Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης, βρέθηκε ότι οι φοιτητές σε μεγαλύτερο ποσοστό είχαν ασκήσει σεξουαλικό εξαναγκασμό συγκριτικά

με τις φοιτήτριες, αλλά δεν βρέθηκαν διαφορές ανά φύλο όσον αφορά στη θυματοποίηση (Hines and Saudino, 2003).

Όσον αφορά στη σεξουαλική θυματοποίηση, το συνολικό ποσοστό στην Ευρώπη και την Αμερική φαίνεται να κυμαίνεται από 10 έως 35%, ενώ τα ποσοστά είναι μικρότερα για τους άντρες. Ο Spitzberg (1999) εκτιμώντας το ποσοστό των σοβαρών μορφών σεξουαλικού εξαναγκασμού σε 100.000 συμμετέχοντες 120 μελετών, βρήκε ότι σχεδόν το 13% των γυναικών και περισσότερο του 3% των αντρών είχαν βιαστεί. Υψηλότερα ποσοστά βρέθηκαν σε άλλες μελέτες. Οι Ricket και συν. (2004) βρήκαν ότι περίπου μία στις τέσσερις έφηβες και νεαρές γυναίκες αστικών περιοχών ($n = 689$), ηλικίας 14-23 ετών, που απευθύνθηκαν σε υπηρεσίες υγείας, ανέφεραν λεκτικό σεξουαλικό εξαναγκασμό ή βιασμό/απόπειρα βιασμού από το σύντροφό τους ή γνωστό τους κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους. Ειδικότερα, περίπου το 30% των γυναικών ανέφερε μία ανεπιθύμητη σεξουαλική εμπειρία το τελευταίο έτος. Οι Nasta και συν. (2005) διερεύνησαν τα περιστατικά σεξουαλικής θυματοποίησης σε 234 τελειόφοιτες φοιτήτριες κολεγίου. Το 38% των φοιτητριών ανέφερε τουλάχιστον ένα επεισόδιο σεξουαλικής θυματοποίησης, και από αυτές το 6% ανέφερε βιασμό και το 4% απόπειρα βιασμού. Η μελέτη των McConaghy and Zamir (1995) έδειξε ότι το 35% των φοιτητριών και το 30% των φοιτητών βίωναν συνεχείς προσπάθειες για ανεπιθύμητη σεξουαλική δραστηριότητα. Επίσης υψηλά ποσοστά αναφέρονται σε άλλες χώρες. Οι Manopaiboon και συν. (2003) μελέτησαν τη σεξουαλική βία σε 1.725 άτομα ηλικίας 15-21 στην Ταϊλάνδη. Σεξουαλικός εξαναγκασμός αναφέρθηκε από το 21% των γυναικών και το 6,5% των αντρών. Οι Maida και συν. (2003) μελέτησαν δείγμα 141 φοιτητών ιατρικής στη Χιλή και βρήκαν ότι, το 91,7% είχε βιώσει τουλάχιστον ένα επεισόδιο βίας κατά τη διάρκεια της φοίτησής του, κυρίως από καθηγητές ή συμφοιτητές τους. Από το ποσοστό αυτό, το 26,4% αφορούσε στην άσκηση σεξουαλικής βίας.

Μολονότι οι γυναίκες σε μεγαλύτερο ποσοστό είναι τα θύματα σεξουαλικής επίθεσης και οι άντρες επίσης θυματοποιούνται. Οι Krahé και συν. (2003) διερεύνησαν τις μορφές σεξουαλικού εξαναγκασμού σε δείγμα 247 αντρών μέσου όρου ηλικίας 18,3 ετών και την επανέλαβαν σε δείγμα 153 αντρών μέσου όρου ηλικίας 22,3 ετών. Στην πρώτη μελέτη το 25,1% των αντρών ανέφερε τουλάχιστον ένα περιστατικό ανεπιθύμητης σεξουαλικής επαφής με γυναίκα και το 23,9% ανέφερε προσπάθεια από τη γυναίκα για ανεπιθύμητη από τους ίδιους σεξουαλική δραστηριότητα. Στη

δεύτερη μελέτη, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 30,1% και 23,5%. Και στις δύο μελέτες η εκμετάλλευση της αδυναμίας του άντρα να αντισταθεί ήταν η συνηθέστερα αναφερόμενη επιθετική στρατηγική και τα φιλιά/θωπείες η συχνότερα αναφερόμενη ανεπιθύμητη σεξουαλική δραστηριότητα, ακολουθούμενη από τη σεξουαλική επαφή και το στοματικό σεξ. Τα ποσοστά ανεπιθύμητης σεξουαλικής δραστηριότητας ήταν υψηλότερα για την τωρινή ή πρώην σύντροφο ή μία φίλη από ό,τι για μία άγνωστη γυναίκα. Οι Straus και συν. (1996) βρήκαν υψηλότερο ποσοστό σεξουαλικού εξαναγκασμού και υψηλότερο ποσοστό εξαναγκασμού των αντρών συγκριτικά με τις γυναίκες. Χορηγώντας την Αναθεωρημένη Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης σε δείγμα 317 φοιτητών/φοιτητριών βρήκαν ότι 38% των φοιτητών και 30% των φοιτητριών ήταν θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού από τη/το σύντροφό τους.

Τα ποσοστά σεξουαλικής βίας στην Ελλάδα είναι επίσης υψηλά, όπως προκύπτουν από δύο έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε δείγμα 1.000 νεοσύλλεκτων φαντάρων, ηλικίας 18 έως 25 ετών, οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, με διαφορετική μόρφωση και οικονομικό επίπεδο. Το 25% των νέων παραδέχτηκε ότι είχε παρενοχλήσει σεξουαλικά κάποια γυναίκα και το 10% ότι επιχείρησε να την κακοποιήσει σεξουαλικά. Το 8% είχε σεξουαλική επαφή με μία γυναίκα παρά τη θέλησή της και το 5% χρησιμοποίησε βία προκειμένου να έχει σεξουαλική επαφή με τη γυναίκα αυτή (Γιωτάκος και συν. 2005). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της πρώτης έρευνας σε εθνική κλίμακα για την ενδοοικογενειακή βία σε βάρος των γυναικών (ΚΕΘΙ, 2003), το 3,5% των γυναικών ανέφερε ότι είχε βιώσει τουλάχιστον ένα περιστατικό σεξουαλικής κακοποίησης στη ζωή τους.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που επιχειρήθηκε δίνει πολυποίκιλα ποσοστά και συχνότητες εμφάνισης διαφόρων μορφών σεξουαλικής βίας (εξαναγκασμός, βιασμός κ.ά.), ανάλογα με το δείγμα και τη μεθοδολογία κάθε έρευνας. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ουσιαστική σύγκριση ανάμεσα στα προαναφερόμενα αποτελέσματα δεν μπορεί να γίνει, καθώς δεν προέρχονται από έρευνες που βασίζονται στην ίδια μεθοδολογία με αντιπροσωπευτικά δείγματα. Η αναγνώριση και κατανόηση του σεξουαλικού εξαναγκασμού (τόσο διάπραξης όσο και θυματοποίησης) στις συντροφικές σχέσεις του φοιτητικού πληθυσμού είναι σημαντικής σημασίας για την πρόληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου, καθώς ο φοιτητικός πληθυσμός αποτελεί περίπου το 1/3 του πληθυ-

σμού ηλικίας 18-22 ετών και τυχόν εξουσιαστικές συμπεριφορές σε αυτό το στάδιο της ζωής τους μπορεί να παραμείνουν σταθερές για ολόκληρη τη ζωή τους πλήττοντας την ποιότητα των διαπροσωπικών τους σχέσεων.

Σκοπός έρευνας. Η παρούσα έρευνα είναι περιγραφική του ποσοστού, της συχνότητας και της σοβαρότητας του σεξουαλικού εξαναγκασμού (διάπραξης και θυματοποίησης) στις συντροφικές σχέσεις φοιτητών/τριών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που φοιτούσαν σε τμήματα Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών σπουδών. Αποτελεί μέρος της Διεθνούς Μελέτης της Βίας στις Συντροφικές Σχέσεις (International Dating Violence Study), η οποία διεξάγεται από ερευνητική ομάδα σε διάφορες χώρες ανά τον κόσμο. Λεπτομερής περιγραφή της έρευνας, συμπεριλαμβανομένου του ερωτηματολογίου και των απαραίτητων εγγράφων, βρίσκονται στην ιστοσελίδα <http://pubpages.unh.edu/~mas2>. Αναλυτικότερα διερευνήθηκε:

- Το *συνολικό* ποσοστό σεξουαλικού εξαναγκασμού (ήπιου και σοβαρού) και η *συνολική* συχνότητα, καθώς επίσης και το ποσοστό και η συχνότητα *σοβαρού* σεξουαλικού εξαναγκασμού που οι φοιτητές/τριες είχαν διαπράξει τον τελευταίο χρόνο εις βάρος της/του συντρόφου τους (*διάπραξη*).
- Οι τακτικές-τρόποι σεξουαλικού εξαναγκασμού (απειλές ή χρήση βίας) και η συχνότητα χρήσης τους εις βάρος του/της συντρόφου τους (*τακτικές διάπραξης*).
- Το *συνολικό* ποσοστό και η *συνολική* συχνότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού (δηλαδή ήπιου και σοβαρού), καθώς επίσης και το ποσοστό και η συχνότητα *σοβαρού* σεξουαλικού εξαναγκασμού που οι φοιτητές/τριες είχαν υποστεί από την/τον σύντροφό τους τον τελευταίο χρόνο (*θυματοποίηση*).
- Οι τακτικές σεξουαλικού εξαναγκασμού (απειλές ή χρήση βίας) και η συχνότητα χρήσης των τακτικών από τον/την σύντροφό τους (*τακτικές θυματοποίησης*).
- Η σχέση του φύλου με το ποσοστό και τη συχνότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού (συνολικού και σοβαρού), τόσο για τη διάπραξη όσο και για τη θυματοποίηση.
- Εάν ο σεξουαλικός εξαναγκασμός διαπράττεται στο πλαίσιο των συντροφικών σχέσεων των ερωτώμενων μόνο από τον άντρα, μόνο από τη γυναίκα ή και από τους δύο.
- Η σχέση ανάμεσα στη σεξουαλική θυματοποίηση (συνολική και σοβαρή) και τη διάπραξη σεξουαλικού εξαναγκασμού (συνολικού και σοβαρού).

Μεθοδολογία

Δείγμα - Κριτήρια επιλογής

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 2004-2005. Το δείγμα αρχικά αποτελείτο από 390 προπτυχιακούς φοιτητές/φοιτήτριες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΤΕΙ και Πανεπιστημίου) που φοιτούσαν σε τμήματα Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών σπουδών. Επιπλέον κριτήριο για την επιλογή των συμμετεχόντων ήταν να έχουν στο παρόν ή να είχαν στο παρελθόν μία συντροφική ή έγγαμη σχέση διάρκειας ενός μήνα ή περισσότερο κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους. Από το σύνολο του δείγματος το 15,38% εξαιρέθηκε ως αμφισβητούμενο (πιθανά μη έγκυρες περιπτώσεις), καθώς δήλωσε είτε *υπερβολικά μεγάλο αριθμό σοβαρών επιθέσεων ή τραυματισμών* (π.χ. ο/η ερωτώμενος/νη ή η σύντροφός του/της εμφάνισε μία από τις παρακάτω βίαιες συμπεριφορές για περισσότερες από 10 φορές: επίθεση με μαχαίρι ή όπλο, κάψιμο ή ζεμάτισμα, λιποθυμία ή σπάσιμο οστού εξαιτίας επίθεσης), είτε ασυνεπείς απαντήσεις (δηλαδή ο/η ερωτώμενος/νη ανέφερε τραυματισμό του/της, αλλά δεν ανέφερε επίθεση από τη/το σύντροφο εις βάρος του/της, ανέφερε τραυματισμό της/του συντρόφου, χωρίς όμως να αναφέρει επίθεση προς αυτήν/αυτόν). Αφαιρέθηκαν επίσης περιπτώσεις που είχαν μία ολόκληρη σειρά ή στήλη ή σελίδα απαντήσεων κενή ή συμπληρωμένη με την ίδια απάντηση. Τέλος, από τις έγκυρες περιπτώσεις, μόνο οι 247 (74,85%) είχαν μία σχέση διάρκειας ενός μήνα ή περισσότερο. Όλοι οι φοιτητές, ανεξαρτήτου εκπαιδευτικού ιδρύματος προέλευσης, αξιολογήθηκαν μαζί, καθώς δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές. Η μόνη εξαίρεση ήταν το ποσοστό άσκησης φυσικής βίας κατά τον σεξουαλικό εξαναγκασμό και η συχνότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού (συνολικά). Συγκεκριμένα, περισσότεροι φοιτητές/τριες ΤΕΙ (3,17%) ασκούσαν βία κατά το σεξουαλικό εξαναγκασμό της/του συντρόφου τους έναντι των φοιτητών Πανεπιστημίου (0%) ($t = 2,27, p = ,025$).

Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων. Το σύνολο των συμμετεχόντων στην έρευνα είναι Ελληνικής υπηκοότητας. Το 72,5% των συμμετεχόντων είναι γυναίκες και το 27,5% άντρες. Το υψηλό ποσοστό των φοιτητριών δικαιολογείται από την επικράτηση των φοιτούντων γυναικών στα τμήματα όπου έγινε η συλλογή του δείγματος (Τμήμα Ψυχολογίας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας και Τμήμα Νοσηλευτικής). Τα χαρακτηριστικά του δείγματος δίνονται στον πίνακα 1. Η

Πίνακας 1

Χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων
και των συντροφικών τους σχέσεων (%)

Χαρακτηριστικά	Σύνολο (n = 247)	Άντρες (n = 68)	Γυναίκες (n = 179)	χ^2 / t-test
Έτος φοίτησης				,337
Πρωτοετείς	26,4	25,4	26,8	
Δευτεροετείς	16,7	16,4	16,8	
Τριτοετείς	22,4	29,9	19,6	
Τεταρτοετείς	34,6	28,4	36,9	
Ηλικία (σε έτη)				,057
Διάμεση τιμή	21	21	21	
Οικογενειακή κατάσταση γονέων				,459
Παντρεμένοι	87,8	91,0	86,6	
Διαζευγμένοι	5,7	3,0	6,7	
Πεθαμένοι	4,5	6,0	3,9	
Χωρισμένοι/Ανύπαντροι	2,0	0,0	2,8	
Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα				,148
Έως Δημοτικό σχολείο	25,8	16,4	29,4	
Γυμνάσιο	16,8	20,9	15,2	
Λύκειο	36,5	43,3	33,9	
Πανεπιστήμιο/Μεταπτυχιακά	20,9	19,4	21,4	
Εκπαιδευτικό επίπεδο μητέρας				,495
Έως Δημοτικό σχολείο	28,8	22,0	31,5	
Γυμνάσιο	14,6	17,7	13,4	
Λύκειο	39,4	41,2	38,8	
Πανεπιστήμιο/Μεταπτυχιακά	17	19,1	16,3	
Οικογενειακό εισόδημα				,132
Διάμεση κατηγορία (σε €)	<21.000	<21.000	<21.000	
< 14.000 €	24,8	17,5	27,6	
<28.000 €	40,0	39,7	40,2	
<42.000 € ή περισσότερο	35,2	42,9	32,4	
Κλίμακα Κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης (σε πεμπτημόροια)				,094
Διαμονή				,002
Με το/τη σύντροφο	16,4	15,2	16,9	
Μόνοι τους	45,5	37,9	48,3	
Συγκάτοικο	17,2	10,6	19,7	
Γονείς	16,0	24,2	12,9	
Άλλο	4,9	12,1	2,2	

Πίνακας 1

(Συνέχεια)

Χαρακτηριστικά	Σύνολο (n = 247)	Άντρες (n = 68)	Γυναίκες (n = 179)	χ^2 / t-test
Κατάσταση σχέσης				,009
Παρούσα	54,7	41,2	59,8	
Προηγούμενη	45,3	58,8	40,2	
Τύπος σχέσης				,171
Συντροφική	86,0	81,8	87,6	
Αρραβωνιασμένοι	3,3	1,5	4,0	
Παντρεμένοι	,4	0,0	0,6	
Συζούν	10,3	16,7	7,9	
Διάρκεια σχέσης				,013
<11 μήνες	42,1	55,8	36,9	
1<2 χρόνια	26,7	25,0	27,3	
2 χρόνια +	31,2	19,1	35,8	
Διακοπή σχέσης				,001
Δεν έχει διακοπεί	56,8	36,4	64,4	
<11 μήνες πριν	20,5	42,4	22,4	
Περίπου 1 χρόνο πριν	5,8	7,6	5,1	
>1 χρόνο	9,5	13,6	7,9	
Σεξουαλικά ενεργοί	81,6	88,1	79,2	,076
Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων	2,71	2,68	2,73	,003

ηλικία των ερωτώμενων κυμάνθηκε από 18 έως 39 ετών, με ενδιαμέση κατηγορία την ηλικία των 21 ετών. Οι γυναίκες ήταν λίγο μεγαλύτερες σε ηλικία από τους άντρες, παρόλο που η διαφορά δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Η πλειοψηφία των ερωτώμενων ήταν τεταρτοετείς (34,6%) ή πρωτοετείς (26,4%). Δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανά φύλο και έτος φοίτησης. Η πλειοψηφία των γονέων των ερωτώμενων ήταν παντρεμένοι (87,8%). Το 24,8% ανέφερε οικογενειακό εισόδημα <14.000 €, 40% εισόδημα <28.000 € και 35,2% εισόδημα <42.000 € το χρόνο (διάμεση κατηγορία: <21.000 €). Σχεδόν οι μισοί ερωτώμενοι ανέφεραν ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων τους ήταν έως και Γυμνασίου (42,6% των πατέρων και 43,4% των μητέρων) και περίπου το 1/5 των φοιτητών ανέφερε ότι οι γονείς τους είχαν Πανεπιστημιακές ή

και μεταπτυχιακές σπουδές (20,9% των πατέρων και 17,0% των μητέρων).

Χαρακτηριστικά των συντροφικών σχέσεων. Ποσοστό 81,6% των ερωτώμενων ανέφεραν μία συντροφική σχέση στην οποία ήταν σεξουαλικά ενεργοί. Η διάρκεια της σχέσης ήταν σχεδόν εξίσου κατανεμημένη μεταξύ των κατηγοριών, μολοντί σχεδόν οι μισοί περίπου είχαν μία σχέση διάρκειας 1-11 μήνες (42,1%), ενώ ένα υψηλό ποσοστό είχε μία σχέση για ένα διάστημα μεγαλύτερο των 2 ετών (31,2%). Το 54,7% δήλωσε ότι η σχέση την οποία περιέγραψαν αφορούσε την παρούσα σχέση τους, ενώ περίπου το 1/5 (20,5%) ανέφερε ότι η σχέση την οποία περιέγραψαν είχε διακοπεί περίπου 11 μήνες πριν τη διεξαγωγή της έρευνας. Η πλειοψηφία (83,6%) των ερωτώμενων δεν ζούσε με τη/το σύντροφό του/της (84,8% των φοιτητών και 83,1% των φοιτητριών), ενώ το 45,5% ζούσε μόνο του (37,9% των φοιτητών και 48,3% των φοιτητριών) ή με συγκάτοικο (17,2%).

Διαφορές ανά φύλο. Δεν υπήρχαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανά φύλο όσον αφορά στην ηλικία, το έτος σπουδών, το ποσοστό αυτών που είχαν μία συντροφική σχέση στην οποία ήταν σεξουαλικά ενεργοί, το οικογενειακό εισόδημα, την οικογενειακή κατάσταση και το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων τους. Ωστόσο, όσον αφορά στη διαμονή, στατιστικά σημαντικά περισσότεροι φοιτητές (24,2%) από ό,τι φοιτήτριες (12,9%) ζούσαν με τους γονείς τους, ενώ στατιστικά σημαντικά περισσότερες φοιτήτριες ζούσαν μόνες τους ή με συγκάτοικο (48,3% και 19,7% αντιστοίχως) από ό,τι φοιτητές (37,9% και 10,6% αντιστοίχως) ($\chi^2 = 16,94$, d.f. = 4, $p = ,002$). Περισσότερες φοιτήτριες από ό,τι φοιτητές είχαν κατά την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα μία σχέση (59,8% έναντι 41,2%, αντιστοίχως, $\chi^2 = 6,88$, d.f. = 1, $p = ,009$), ενώ περισσότεροι φοιτητές (42,4%) από ό,τι φοιτήτριες (22,4%) είχαν διακόψει τη σχέση τους 11 μήνες πριν τη διεξαγωγή της έρευνας ή περισσότερο από ένα χρόνο πριν (13,6% έναντι 7,9%, αντιστοίχως). Στατιστικά σημαντικά περισσότερες φοιτήτριες (35,8%) από ό,τι φοιτητές (19,1%) είχαν σχέση μεγάλης διάρκειας (2 χρόνια ή περισσότερο) και περισσότεροι φοιτητές (55,8%) από ό,τι φοιτήτριες (36,9%) είχαν σχέση μικρής διάρκειας (έως 11 μήνες) ($\chi^2 = 8,71$, d.f. = 2, $p = ,013$). Τέλος, οι φοιτήτριες είχαν στατιστικά σημαντικά υψηλότερη μέση τιμή στην Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων (2,73) σε σχέση με τους φοιτητές (2,68) ($t = -1,01$, $p = ,003$), το οποίο δηλώνει ότι οι φοιτήτριες είχαν την τάση να απαντούν στις ερωτήσεις με περισσότερο κοινωνικά αποδεκτό τρόπο από ό,τι οι φοιτητές.

Ερευνητικά εργαλεία

Το ερωτηματολόγιο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε, μεταφράσθηκε στα Ελληνικά και ξανά στα Αγγλικά, προκειμένου να διατηρηθεί «εννοιολογική ισοδυναμία». Αναλυτικότερα:

Αξιολόγηση της συντροφικής βίας. Το ερωτηματολόγιο αποτελείτο από: (1) Το εξώφυλλο, στο οποίο αναφερόταν ο σκοπός της μελέτης, (2) Τα δημογραφικά στοιχεία, (3) Το Προφίλ του Ατόμου και της Σχέσης (the Personal and Relationships Profile; PRP), το οποίο επίσης περιελάμβανε την Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων, η οποία αξιολογεί την τάση να δίνονται κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις και (4) Την Αναθεωρημένη Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης (Revised Conflict Tactics Scales, CTS2) των Straus, Hamby, Boney-McCoy and Sugarman (1996, 1999). Αναλυτικότερα, η Αναθεωρημένη Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης διερευνά α) τη Φυσική Επίθεση (Physical assault), β) τη Φυσική Βλάβη/Τραυματισμό (Physical Injury), γ) τη Ψυχολογική Βία/Επίθεση (Psychological aggression) και δ) το Σεξουαλικό Εξαναγκασμό (Sexual coercion). Στην παρούσα έρευνα αξιολογήθηκαν τα δημογραφικά στοιχεία, η Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων και από την Αναθεωρημένη Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης, τα στοιχεία που αφορούσαν τον σεξουαλικό εξαναγκασμό.

Η Αναθεωρημένη Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης αξιολογεί τόσο τη διάπραξη (εάν ο/η ερωτώμενος/η διέπραξε κάποια μορφή βίας εις βάρος της/του συντρόφου), όσο και τη θυματοποίηση (εάν ο/η ερωτώμενος/νη υπέστη από τη/το σύντροφο οποιαδήποτε μορφή βίας). Επίσης, για κάθε μορφή βίας αξιολογείται το ποσοστό, η συχνότητα και η σοβαρότητά της (ήπια ή σοβαρή). Η συχνότητα αφορά μόνο όσους ενεπλάκησαν τουλάχιστον μία φορά σε βίαιη συμπεριφορά, είτε ως θύτες είτε ως θύματα. Οι απαντήσεις δίνονται στην ακόλουθη κλίμακα (1) Μία φορά τον τελευταίο χρόνο, (2) Δύο φορές τον τελευταίο χρόνο, (3) 3-5 φορές τον τελευταίο χρόνο, (4) 6-10 φορές τον τελευταίο χρόνο, (5) 11-20 φορές τον τελευταίο χρόνο, (6) Περισσότερες από 20 φορές τον τελευταίο χρόνο, (7) Καμία φορά τον τελευταίο χρόνο, αλλά συνέβη πιο πριν, (8) Αυτό δεν έχει συμβεί ποτέ. Τέλος, η κλίμακα επιτρέπει την παροχή χωριστών βαθμολογιών για την «ήπια» και τη «σοβαρή» βία. *Σοβαρή βία* θεωρούνται οι συμπεριφορές, οι οποίες ενέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο βλάβης/τραυματισμού που, κατά συνέπεια, απαιτούν ιατρική φροντίδα. Όταν δίνονται ποσοστά και συχνότητες και για τους δύο τύπους βίας μαζί (δηλαδή ο συνδυασμός ήπιας και σοβαρής βίας) ονομάζεται *συνολική βία*.

Σεξουαλικός εξαναγκασμός. Η υποκλίμακα αυτή περιλαμβάνει ένα εύρος εξαναγκαστικών συμπεριφορών από τη λεκτική επιμονή έως την εξάσκηση φυσικής βίας. Τα ακόλουθα στοιχεία μετρούν ήπιο σεξουαλικό εξαναγκασμό: 1) Εξαναγκασμός σε σεξ χωρίς προφυλακτικό, 2) Επιμονή για σεξ χωρίς να θέλει ο/η σύντροφος (χωρίς χρήση σωματικής βίας), 3) Επιμονή για στοματικό ή πρωκτικό σεξ (χωρίς χρήση σωματικής βίας). Τα στοιχεία για το σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό είναι: 1) Χρήση βίας (π.χ. χτύπημα, ακινητοποίηση, ή χρήση όπλου) για εξαναγκασμό σε στοματικό ή πρωκτικό σεξ, 2) Χρήση βίας για εξαναγκασμό σε σεξ, 3) Χρήση απειλών για εξαναγκασμό σε στοματικό ή πρωκτικό σεξ, 4) Χρήση απειλών για εξαναγκασμό σε σεξ.

Αξιολόγηση των χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων. Χρησιμοποιήθηκαν οι μεταβλητές φύλο και ηλικία των συμμετεχόντων, κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και τάση για κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις.

Φύλο. Καθώς τα 2/3 περίπου των φοιτητών (72,5%) ήταν γυναίκες, όλες οι αναλύσεις παρουσιάζονται χωριστά για τους άντρες και τις γυναίκες ή ελέγχονται ως προς το φύλο.

Ηλικία. Έχει αποδειχτεί ότι όσο νεαρότερη η ηλικία, τόσο υψηλότερα τα ποσοστά βίαιου εγκλήματος, συμπεριλαμβανομένης της βίας προς το/τη σύντροφο (π.χ. Stets and Straus, 1989). Για τις αναλύσεις χρησιμοποιήθηκε ο μέσος όρος της ηλικίας των φοιτητών.

Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Η κλίμακα αυτή δημιουργήθηκε από τη μετατροπή σε z τιμές των τριών ακόλουθων μεταβλητών: χρόνια εκπαίδευσης του πατέρα και της μητέρας του φοιτητή (εύρος απαντήσεων 1 έως 8) και οικογενειακό εισόδημα (εύρος απαντήσεων 1 έως 8). Το άθροισμα της κλίμακας αυτής μετετράπη επίσης σε z τιμές. Επομένως, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο κάθε φοιτητή παρουσιάζεται ως τον αριθμό των μονάδων τυπικής απόκλισης πάνω ή κάτω από τον μέσο όρο του δείγματος. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατές οι συγκρίσεις μεταξύ των διαφόρων χωρών, άσχετα από τις διαφορές του εκπαιδευτικού συστήματος ή την οικονομική ευμάρεια κάθε χώρας.

Κλίμακα κοινωνικά αποδεκτών απαντήσεων. Η κλίμακα αυτή ελέγχει την τάση του ερωτώμενου να μην παραδέχεται ή να μην αποκαλύπτει κοινωνικά μη αποδεκτές συμπεριφορές. Αποτελείται από 13 στοιχεία, τα οποία αναφέρονται σε συμπεριφορές και συναισθήματα που είναι σχετικά δυσάρεστα, αλλά αληθινά για τους περισσότερους ανθρώπους, όπως «Δεν έχω πει ποτέ εσκεμμένα

κάτι που θα στενοχωρούσε κάποιον» και «Έχουν υπάρξει περιπτώσεις που εκμεταλλεύτηκα κάποιον». Όσο περισσότερα θέματα ο ερωτώμενος αρνείται, τόσο πιθανότερο είναι να αποφεύγει επίσης ή να αρνείται την αποκάλυψη πιο δυσάρεστων πληροφοριών, όπως τη βία εναντίον του/της συντρόφου της/του. Στο δείγμα της παρούσας έρευνας, οι βαθμολογίες κυμάνθηκαν από 1,85 έως 3,62 (μ.ο. = 2,71, τ.α. = 0,35).

Διαδικασία

Συλλογή δεδομένων-Χορήγηση ερωτηματολογίου. Οι φοιτητές/τριες που συμμετείχαν στην έρευνα συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο μέσα στην τάξη. Κατά την έναρξη ενός προγραμματισμένου μαθήματος, οι ερευνητές έμπαιναν στην τάξη και εξηγούσαν προφορικά τους στόχους και τις απαιτήσεις της έρευνας και ζητούσαν από τους/τις φοιτητές/τριες να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο, ενημερώνοντας ότι η συμμετοχή τους είναι εντελώς εθελοντική. Για να διασφαλισθεί η ανωνυμία όσων συμμετείχαν στην έρευνα, τους ζητούσαν να μην γράψουν πουθενά το όνομά τους και να μην παρέχουν οποιαδήποτε άλλη πληροφορία θα μπορούσε να βοηθήσει στην αναγνώριση της ταυτότητάς τους. Η συναίνεσή τους εξασφαλιζόταν προφορικά προκειμένου να αποφευχθεί η συμπλήρωση οποιουδήποτε εγγράφου θα περιελάμβανε το όνομά τους. Εάν αποφάσιζαν να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο, τους δίνονταν πληροφορίες για τη χρήση του φύλλου απαντήσεων. Μόλις ολοκλήρωναν τη συμπλήρωσή του, το τοποθετούσαν σε ένα κουτί κοντά στην έξοδο της αίθουσας και αποχωρούσαν. Οι φοιτητές/τριες που αποφάσιζαν, βάσει των πληροφοριών που τους δινόταν, ότι δεν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, επέστρεφαν ασυμπλήρωτο το ερωτηματολόγιο, τοποθετώντάς το στο ίδιο κουτί και αποχωρούσαν. Έτσι κανείς δεν γνώριζε εάν το είχαν συμπληρώσει ή όχι. Κατά την έξοδο των φοιτητών από την αίθουσα τούς δινόταν ένα φυλλάδιο, το οποίο περιείχε πληροφορίες για τοπικές υπηρεσίες υγείας και άλλους φορείς παροχής ψυχολογικής βοήθειας-υποστήριξης για άτομα που έχουν υποστεί βία στις σχέσεις τους.

Στατιστική ανάλυση

Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται χωριστά για α) τη *διάπραξη* και τη *θυματοποίηση*, β) το *ποσοστό* και τη *συχνότητα*, γ) το *συ-*

νολικό επίπεδο σεξουαλικού εξαναγκασμού (περιλαμβάνει τον ήπιο και το σοβαρό) και το επίπεδο σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού και δ) τους άντρες και τις γυναίκες. Εκτός του φύλου, μεταβλητές ελέγχου ήταν το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και η κλίμακα κοινωνικά αποδεκτών απαντήσεων. Η αξιοπιστία των υποκλιμάκων εκτιμήθηκε με τον Cronbach alpha και ο Pearson product moment correlation coefficient χρησιμοποιήθηκε για τον έλεγχο της συνάφειας της υποκλίμακας του σεξουαλικού εξαναγκασμού με την Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων και την Κλίμακα Κοινωνικοοικονομικού Επιπέδου. Το χ^2 χρησιμοποιήθηκε για τον έλεγχο υποθέσεων σχετικά με τη συμμετρία της βίας στη σχέση και τις διαφορές ανά φύλο για κατηγορικές μεταβλητές (π.χ. οικογενειακή κατάσταση), ενώ το t-test χρησιμοποιήθηκε για τον έλεγχο διαφορών στους μέσους όρους ανά φύλο.

Αποτελέσματα

Αξιοπιστία και τάση για κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις

Η ομοιογένεια των στοιχείων για την υποκλίμακα διάπραξης σεξουαλικού εξαναγκασμού προς το/τη σύντροφο ήταν ,785 και για την υποκλίμακα της θυματοποίησης ήταν ,59. Η ομοιογένεια των τριών στοιχείων του ήπιου σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν ,60 και ,56 (διάπραξη και θυματοποίηση, αντίστοιχα), ενώ για τα τέσσερα στοιχεία του σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν ,95 και ,83 (διάπραξη και θυματοποίηση, αντίστοιχα). Προκειμένου να προσδιοριστεί εάν οι συντελεστές αξιοπιστίας ήταν το αποτέλεσμα της τάσης των φοιτητών να αποκαλύπτουν ή να αποκρύπτουν κοινωνικά μη αποδεκτές στάσεις και συμπεριφορές, πραγματοποιήθηκε ανάλυση συνάφειας μεταξύ των μεταβλητών αυτών (βλ. πίνακα 2). Όλες οι συσχετίσεις ήταν αρνητικές (δηλαδή όσο πιο υψηλή η βαθμολογία στην Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων (ΚΚΑΑ), τόσο πιο χαμηλές οι τιμές στην κλίμακα σεξουαλικού εξαναγκασμού και το αντίθετο), οι οποίες δηλώνουν ότι η κλίμακα αξιολογεί όπως προβλέπεται την τάση των συμμετεχόντων να δίνουν κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις. Ωστόσο, στατιστικά σημαντικές συνάφειες ήταν η ΚΚΑΑ με το συνολικό ποσοστό διάπραξης και θυματοποίησης. Δηλαδή, οι φοιτητές που απαντούν με περισσότερο κοινωνικά αποδεκτό τρόπο αποκαλύπτουν λιγότερα περιστατικά βίαιης σεξουαλικής διάπραξης και θυματο-

Πίνακας 2

Συνάφεια της υποκλίμακας του σεξουαλικού εξαναγκασμού με την κλίμακα του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου και την κλίμακα κοινωνικά αποδεκτών απαντήσεων

Σεξουαλικός εξαναγκασμός	Επίπεδο σοβαρότητας	Διάπραξη		Θυματοποίηση	
		ΚΚΕ ¹	ΚΚΑΑ ²	ΚΚΕ	ΚΚΑΑ
Ποσοστό	Συνολική Σοβαρή	,009 ,037	-,219** -,090	-,037 ,042	-,177** -,072
Συχνότητα	Συνολική Σοβαρή	,272* ,790**	-,234 -,610	,360** ,462	-,157 -,499

1. Κλίμακα Κοινωνικοοικονομικού Επιπέδου.

2. Κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων.

ποίησης. Ωστόσο, καθώς οι περισσότερες συνάφειες ήταν χαμηλές και μη στατιστικά σημαντικές δεν αποτελούν απειλή της εγκυρότητας της κλίμακας (Straus, 2004).

Σεξουαλικός εξαναγκασμός και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο

Το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των ερωτώμενων δεν σχετιζόταν με το ποσοστό διάπραξης ή θυματοποίησης, αλλά με τη συχνότητα (συνολική και σοβαρή για τη διάπραξη και συνολική για τη θυματοποίηση). Δηλαδή, όσο πιο υψηλό το κοινωνικοοικονομικό τους επίπεδο, τόσο πιο συχνά διέπρατταν σεξουαλικό εξαναγκασμό εις βάρος του/της συντρόφου τους και τόσο πιο συχνά θυματοποιούνταν στις συντροφικές τους σχέσεις (πίνακας 2).

Διάπραξη σεξουαλικού εξαναγκασμού (συνολική και σοβαρή)

Τα ποσοστά και οι συχνότητες συνολικού και σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού ανά φύλο παρουσιάζονται στον πίνακα 3. Πάνω από το 27% των ερωτώμενων άσκησε ήπιο και σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό (συνολικά) εις βάρος του/της συντρόφου του/της και αυτό συνέβη κατά μέσο όρο 11 φορές τον τελευταίο

Πίνακας 3

Ποσοστό και συχνότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού προς το/τη σύντροφο τον τελευταίο χρόνο (διάπραξη)

		Φύλο			T-test
		Σύνολο Μ.Ο. (Τ.Α.)	Άντρες Μ.Ο. (Τ.Α.)	Γυναίκες Μ.Ο. (Τ.Α.)	
Διάπραξη Ποσοστό	Συνολικά	27,23 (44,62)	44,07 (50,07)	21,21 (41,01)	3,149 (p = ,002)
	Σοβαρός	4,93 (21,70)	15,52 (36,52)	1,21 (10,98)	2,937 (p = ,005)
Συχνότητα	Συνολικά	11,33 (16,10)	20,27 (21,03)	4,69 (5,03)	3,700 (p = ,001)
	Σοβαρός	15,00 (17,16)	17,22 (18,32)	5,00 (4,24)	,902 (p = ,390)
Είδος Ποσοστό	Απειλές	3,64 (18,76)	12,28 (33,11)	0,61 (7,83)	2,634 (p = ,011)
	Βία	4,48 (20,74)	15,52 (36,52)	0,61 (7,78)	3,085 (p = ,003)
Συχνότητα	Απειλές	10,25 (11,17)	10,57 (12,03)	8,00 (.)	,200 (p = ,848)
	Βία	8,30 (8,87)	9,00 (9,11)	2,00 (.)	,729 (p = ,487)

χρόνο της σχέσης τους. Σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό (π.χ. χτύπημα, ακινητοποίηση, χρήση όπλου ή/και απειλών για εξαναγκασμό σε σεξ ή/και εξαναγκασμό σε στοματικό ή πρωκτικό σεξ) άσκησε περίπου το 5% των συμμετεχόντων, κατά μέσο 15 περίπου φορές τους τελευταίους 12 μήνες. Η πιο συχνά εμφανιζόμενη ήπια μορφή σεξουαλικού εξαναγκασμού αφορούσε στην επιμονή για σεξ χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του/της συντρόφου, ενώ η πιο συχνά εμφανιζόμενη σοβαρή μορφή ήταν η άσκηση βίας (όπως χτύπημα, ακινητοποίηση, ή χρήση όπλου) για εξαναγκασμό του/της συντρόφου για στοματικό ή πρωκτικό σεξ.

Τα ποσοστά ανά φύλο δείχνουν ότι περίπου το 44% των φοιτητών και το 21% των φοιτητριών εξανάγκασαν σεξουαλικά τη/το σύντροφό του/της, διαφορά, η οποία είναι στατιστικά σημαντική ($t = 3,15$, $p = ,002$). Το ίδιο ισχύει και για τη συχνότητα εμφάνισης (φορές/χρόνο) σεξουαλικού εξαναγκασμού ανά φύλο ($t = 3,70$, $p = ,001$). Οι φοιτητές εξανάγκασαν σεξουαλικά τις συντρόφους τους κατά μέσο όρο περισσότερες φορές τον τελευταίο χρόνο (περίπου 20) σε σύγκριση με τις φοιτήτριες (περίπου 5 φορές). Όσον αφορά στην άσκηση *σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού*, οι φοιτητές σε ποσοστό στατιστικά σημαντικά υψηλότερο (15,52%) συγκριτικά με τις φοιτήτριες (1,21%) εξανάγκασαν σεξουαλικά τις συντρόφους τους ($t = 2,94$, $p = ,005$). Παρόλο που οι φοιτητές ασκούσαν σεξουαλικό εξαναγκασμό συχνότερα (περίπου 17 φορές/χρόνο) συγκριτικά με τις φοιτήτριες (περίπου 1 φορά/χρόνο), η διαφορά δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

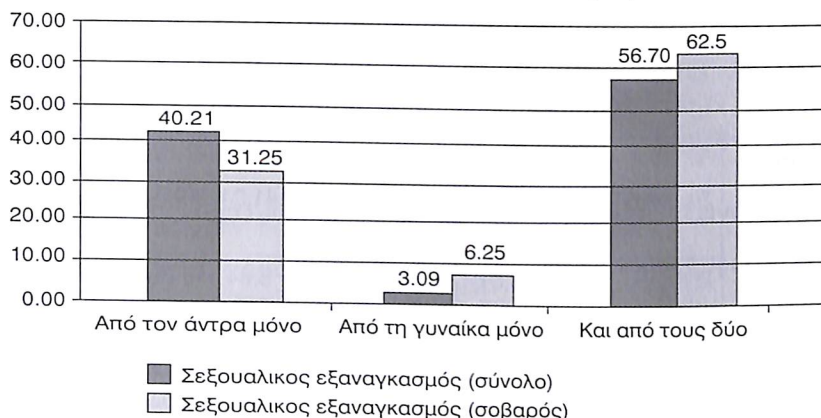
Στον πίνακα 3 επίσης φαίνεται ότι οι φοιτητές χρησιμοποιούσαν στατιστικά σημαντικά περισσότερες απειλές και βία κατά τον σεξουαλικό εξαναγκασμό των φοιτητριών (12,28% και 15,52%, αντιστοίχως), από ό,τι οι φοιτήτριες (0,61% για τη χρήση απειλών και βίας) ($t = 2,63$, $p = ,002$ και $t = 3,09$, $p = ,003$, αντιστοίχως). Ενώ οι φοιτητές σε μεγαλύτερο ποσοστό χρησιμοποιούσαν τη βία ως μέσο σεξουαλικού εξαναγκασμού, τη χρησιμοποιούσαν με μικρότερη συχνότητα (15,52%/9,00 φορές) συγκριτικά με τις απειλές (12,28%/10,57 φορές). Στις φοιτήτριες, παρόλο που το ποσοστό απειλών και βίας είναι μικρό (<1%), και οι δύο τακτικές χρησιμοποιούνταν αρκετά συχνά (8 και 2 φορές/χρόνο, αντιστοίχως).

Αμοιβαιότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού

Το 40,2% των ερωτώμενων ανέφερε σεξουαλικό εξαναγκασμό μόνο από τον άνδρα σύντροφο και το 3,1% μόνο από τη γυναίκα σύντροφο, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό (56,7%) ανέφερε αμοιβαίο σεξουαλικό εξαναγκασμό στη σχέση τους. Όσον αφορά στο σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό, στο μεγαλύτερο ποσοστό (62,5%) ο σεξουαλικός εξαναγκασμός ήταν αμοιβαίος, ενώ στο 31,3% των ερωτώμενων, θύτες ήταν μόνο άντρες και στο 6,3% θύτες ήταν μόνο γυναίκες.

Σχήμα 1

Σεξουαλικός εξαναγκασμός από τον άντρα,
την γυναίκα ή και τους δύο μαζί

Σεξουαλική θυματοποίηση (συνολική και σοβαρή)

Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται τα ποσοστά και οι συχνότητες συνολικού και σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού από το/τη σύντροφο (θυματοποίηση) ανά φύλο. Ποσοστό μεγαλύτερο του 40% των ερωτώμενων δήλωσε ότι υπήρξε θύμα σεξουαλικού εξαναγκασμού από το/τη σύντροφό του/της, κατά μέσο όρο 10 φορές τον τελευταίο χρόνο της σχέσης τους. Το ποσοστό *σοβαρής θυματοποίησης* (π.χ. χτύπημα, ακινητοποίηση, χρήση όπλου κ.ά.) ήταν πολύ υψηλό (πάνω από 7%). Τα άτομα που θυματοποιήθηκαν σοβαρά δήλωσαν ότι τους συνέβη κατά μέσο όρο σχεδόν 9 φορές τον τελευταίο χρόνο. Η πιο συχνά εμφανιζόμενη ήπια μορφή σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν η επιμονή από το/τη σύντροφο για σεξ χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του ερωτώμενου, ενώ η πιο συχνά εμφανιζόμενη *σοβαρή* μορφή σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν η χρήση απειλών από το/τη σύντροφο για εξαναγκασμού σε στοματικό ή πρωκτικό σεξ».

Σχεδόν ίδιο ποσοστό φοιτητών και φοιτητριών υπήρξε θύμα σεξουαλικού εξαναγκασμού από τη/το σύντροφό του/της (38,98% για τους φοιτητές έναντι 41,21% για τις φοιτήτριες). Ωστόσο, βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά στη συχνότητα θυματοποίησης ανά φύλο ($t = 3,54$, $p = ,002$). Στους φοιτητές, οι οποίοι υ-

Πίνακας 4

Ποσοστό και συχνότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού από το/τη σύντροφο τον τελευταίο χρόνο (θυματοποίηση)

		Φύλο			T-test
		Σύνολο Μ.Ο. (Τ.Α.)	Άντρες Μ.Ο. (Τ.Α.)	Γυναίκες Μ.Ο. (Τ.Α.)	
Θυματο/ση Ποσοστό	Συνολικά	40,63 (49,22)	38,98 (49,19)	41,21 (49,37)	-,298 (p = ,766)
	Σοβαρός	7,14 (25,81)	16,95 (37,84)	3,64 (18,78)	2,591 (p = ,012)
Συχνότητα	Συνολικά	10,00 (12,70)	19,83 (17,09)	6,68 (8,75)	3,537 (p = ,002)
	Σοβαρός	8,75 (9,15)	11,60 (9,92)	4,00 (5,51)	1,709 (p = ,110)
Είδος Ποσοστό	Απειλές	5,43 (22,71)	13,79 (34,78)	2,45 (15,52)	2,399 (p = ,019)
	Βία	4,50 (20,79)	14,04 (35,04)	1,21 (10,98)	2,717 (p = ,009)
Συχνότητα	Απειλές	5,33 (5,03)	5,38 (4,57)	5,25 (6,65)	,039 (p = ,970)
	Βία	7,60 (9,63)	9,13 (10,29)	1,50 (0,71)	1,002 (p = ,346)

πήρξαν θύματα, ασκήθηκε στατιστικά σημαντικά συχνότερα (σχεδόν 20 φορές/χρόνο) σεξουαλική βία από ό,τι στις φοιτήτριες (σχεδόν 7 φορές/χρόνο). Στους φοιτητές επίσης ασκήθηκε σοβαρός σεξουαλικός εξαναγκασμός σε μεγαλύτερο ποσοστό συγκριτικά με τις φοιτήτριες (16,95% για τους φοιτητές έναντι 3,65% για τις φοιτήτριες) ($t = 2,59$, $p = ,012$). Παρόλο που σοβαρός σεξουαλικός εξαναγκασμός ασκήθηκε στους φοιτητές με μεγαλύτερη συχνότητα (πάνω από 11,5 φορές/χρόνο), από ό,τι στις φοιτήτριες (4 φορές/χρόνο), η διαφορά δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

Όσον αφορά στη χρήση βίας ή/και απειλών κατά τη θυματο-

ποίηση (πίνακας 4), οι φοιτητές σε στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό είχαν υποστεί απειλές (13,79%) και άσκηση βίας (14,04%) συγκριτικά με τις φοιτήτριες (2,45% και 1,21%, αντιστοίχως). ($t = 2,40$, $p = ,019$ και $t = 2,72$, $p = ,009$, αντιστοίχως). Η συχνότητα χρήσης των απειλών και της βίας δε διέφερε σημαντικά μεταξύ των φύλων, παρότι στους φοιτητές φαίνεται να ασκείται περισσότερο συχνά βία ως μέσο εξαναγκασμού, ενώ οι απειλές είναι περίπου ισόποσα κατανεμημένες μεταξύ των δύο φύλων.

Σχέση σεξουαλικής θυματοποίησης και εξαναγκασμού

Ένα υψηλό ποσοστό του δείγματος ήταν ταυτόχρονα και θύτες και θύματα στις συντροφικές τους σχέσεις (πίνακας 5). Συγκεκριμένα, από τα 91 άτομα του δείγματος που είχαν θυματοποιηθεί, τα 55 (60,4%) είχαν επίσης διαπράξει σεξουαλικό εξαναγκασμό (συνολικά). Αντίστροφα, από τα 61 άτομα του δείγματος που είχαν διαπράξει σεξουαλικό εξαναγκασμό, τα 55 (90,2%) είχαν θυματοποιηθεί από το/τη σύντροφό τους. Τα αποτελέσματα ήταν στατιστικά σημαντικά ($\chi^2 = 85,29$, d.f. = 1, $p = ,000$). Βρέθη-

Πίνακας 5

Πίνακας διπλής εισόδου για το ποσοστό των θυμάτων που διαπράττουν α) σεξουαλικό εξαναγκασμό (συνολικά) και β) σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό

Διάπραξη	Θυματοποίηση		
	Όχι N (θ*/θ**)	Ναι N (θ/θ)	Σύνολο N (θ/θ)
A) Συνολικά			
Όχι ¹	127 (95,5%/77,9%)	36 (39,6%/22,1%)	163 (72,8%/100,0%)
Ναι ²	6 (4,5%/9,8%)	55 (60,4%/90,2%)	61 (27,2%/100,0%)
Σύνολο	133 (100,0%/59,4%)	91 (100,0%/40,6%)	224 (100,0%/100,0%)
B) Σοβαρή			
Όχι	133 (100,0%/62,7%)	79 (86,8%/37,3%)	212 (94,6%/100,0%)
Ναι	0 (0,0%/0,0%)	12 (13,2%/100,0%)	12 (5,4%/100,0%)
Σύνολο	133 (100,0%/59,6%)	91 (100,0%/40,6%)	224 (100,0%/100,0%)

1 = Όχι τον τελευταίο χρόνο.

2 = Τον τελευταίο χρόνο.

* = % επί του συνόλου της θυματοποίησης.

** = % επί του συνόλου της διάπραξης.

Πίνακας 6

Πίνακας διπλής εισόδου για το ποσοστό των θυμάτων σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού που διαπράττουν α) σεξουαλικό εξαναγκασμό (συνολικά) και β) σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό

Διάπραξη	Σοβαρή θυματοποίηση		
	Όχι N (θ*/δ**)	Ναι N (θ/δ)	Σύνολο N (θ/δ)
Α) Συνολικά			
Όχι ¹	160 (76,9%/98,2%)	3 (18,8%/1,8%)	163 (72,8%/100,0%)
Ναι ²	48 (23,1%/78,7%)	13 (81,3%/21,3%)	61 (27,2%/100,0%)
Σύνολο	208 (100,0%/92,9%)	16 (100,0%/7,1%)	224 (100,0%/100,0%)
Β) Σοβαρή			
Όχι	207 (99,5%/97,6%)	5 (31,3%/2,4%)	212 (95,1%/100,0%)
Ναι	(0,5%/9,1%)	10 (62,5%/90,9%)	11 (4,9%/100,0%)
Σύνολο	208 (100,0%/92,9%)	16 (100,0%/7,1%)	224 (100,0%/100,0%)

1 = Όχι τον τελευταίο χρόνο.

2 = Τον τελευταίο χρόνο.

* = % επί του συνόλου της θυματοποίησης.

** = % επί του συνόλου της διάπραξης.

κε επίσης στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στη θυματοποίηση και στο σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό ($\chi^2 = 17,10$, d.f. = 1, $p = .000$). Το 13,2% των θυμάτων σεξουαλικού εξαναγκασμού (60,4%) είχε διαπράξει σοβαρές μορφές εξαναγκασμού εναντίον του/της συντρόφου (πίνακας 5). Τα άτομα που εξανάγκαζαν σοβαρά τη/το σύντροφό τους είχαν όλα θυματοποιηθεί (100,0%) από τη/το σύντροφό τους.

Βρέθηκε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στη σοβαρή θυματοποίηση και το συνολικό σεξουαλικό εξαναγκασμό ($\chi^2 = 25,37$, d.f. = 1, $p = .000$). Από τα 16 άτομα του δείγματος που είχαν σοβαρά θυματοποιηθεί, τα 13 (81,3%) εξανάγκαζαν σεξουαλικά (συνολικά) το/τη σύντροφό τους (πίνακας 6α), ή αντίστροφα, το 21,3% των ατόμων που εξανάγκαζαν το/τη σύντροφό τους είχαν επίσης σοβαρά θυματοποιηθεί. Τέλος, βρέθηκε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στη σοβαρή θυματοποίηση και στο σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό ($\chi^2 = 130,70$, d.f. = 1, $p = .000$). Από τα θύματα σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού, τα 10 (62,5%) είχαν διαπράξει σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό (πίνακας 6β). Αντί-

στροφα, από τα 11 άτομα του δείγματος που είχαν ασκήσει σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό, η πλειοψηφία, δηλαδή τα 10 (90,9%), είχαν σεξουαλικά θυματοποιηθεί με σοβαρό τρόπο από το/τη σύντροφό τους.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση του ποσοστού, της συχνότητας και της σοβαρότητας του σεξουαλικού εξαναγκασμού (διάπραξης και θυματοποίησης) στις συντροφικές σχέσεις φοιτητών/τριών σε τμήματα Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Για τη διερεύνηση του φαινομένου χρησιμοποιήθηκε η Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης (Strauss και συν., 1996). Η Κλίμακα Τακτικών Σύγκρουσης έχει χρησιμοποιηθεί ερευνητικά σε περισσότερες από 100 μελέτες σε περίπου 40 χώρες τα τελευταία 25 χρόνια και υπάρχουν αποδείξεις της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας της (Straus, 1990a,b, 2004). Οι συντελεστές α για την εσωτερική ομοιογένεια της κλίμακας έχουν κυμανθεί από ,79 έως ,95 (Straus και συν., 1996) και από ,73 έως ,87 (Straus, 2004), ενώ η ομοιογένεια των στοιχείων της Υποκλίμακας του Σεξουαλικού Εξαναγκασμού ήταν ,87 και στις δύο έρευνες. Στην παρούσα έρευνα οι συντελεστές για τη διάπραξη και τη θυματοποίηση εκτιμήθηκαν ελαφρώς χαμηλότερα (,79 και ,56, αντιστοίχως). Οι συντελεστές για το επίπεδο σοβαρότητας (δηλαδή ήπια και σοβαρή) της διάπραξης ήταν γενικά υψηλότεροι (,60 και ,95) από τους αντίστοιχους της θυματοποίησης (,56 και ,83). Επίσης η ομοιογένεια των στοιχείων τόσο της σοβαρής διάπραξης όσο και της σοβαρής θυματοποίησης ήταν υψηλότεροι από τους αντίστοιχους της ήπιας διάπραξης και θυματοποίησης. Η αρνητική συνάφεια που παρατηρήθηκε μεταξύ της Υποκλίμακας του Σεξουαλικού Εξαναγκασμού και της Κλίμακας Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων επιβεβαιώνει κατά κάποιο τρόπο την εγκυρότητά της, μολονότι περαιτέρω διερεύνηση των ψυχομετρικών ιδιοτήτων της κρίνεται απολύτως χρήσιμη.

Διάπραξη σεξουαλικού εξαναγκασμού

Στην παρούσα έρευνα βρέθηκαν πολύ υψηλά ποσοστά και συχνότητες διάπραξης σεξουαλικού εξαναγκασμού, ήπιου και σοβα-

ρού (συνολικά). Το 27,23% των ερωτώμενων είχε ασκήσει σεξουαλικό εξαναγκασμό (συνολικά) στο/στη σύντροφό του/της σχεδόν 11,5 φορές κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους. Συμπεριφορές ήπιου σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν πολύ διαδεδομένες. Το ποσοστό άσκησης ήπιου σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν 22,3% και η πιο συχνά εμφανιζόμενη συμπεριφορά ήταν η επιμονή για σεξ χωρίς τη συναίνεση του/της συντρόφου (χωρίς χρήση βίας). Τα αποτελέσματα είναι πολύ υψηλότερα συγκριτικά με αποτελέσματα ερευνών σε άλλες χώρες (π.χ. οι Malcoe και συν., 2004, ανέφεραν 12,2% διάπραξη σεξουαλικού εξαναγκασμού σε όλη τη διάρκεια της ζωής και 3,3% τον τελευταίο χρόνο, ενώ οι Keeling και συν., 2004, ανέφεραν 3,7% κατά τη διάρκεια του τελευταίου χρόνου).

Τα περιστατικά *σοβαρού* σεξουαλικού εξαναγκασμού που πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση βίας (χτύπημα, ακινητοποίηση, χρήση όπλου) και απειλών ανέρχονταν στο 5% των περιπτώσεων. Όπως ήταν αναμενόμενο οι φοιτητές στην πλειοψηφία τους ήταν οι θύτες, τόσο στο συνολικό ποσοστό εξαναγκασμού, όσο και σε αυτό *σοβαρού* εξαναγκασμού (44% και 15,5% για τους φοιτητές έναντι 21% και 1,2% για τις φοιτήτριες, αντίστοιχα). Οι φοιτητές επίσης, εξανάγκαζαν τη σύντροφό τους *συχνότερα* από ό,τι οι φοιτήτριες. Στο πλαίσιο της φεμινιστικής προσέγγισης, η σεξουαλική κακοποίηση είναι ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούν οι άντρες για να εξουσιάζουν τις γυναίκες (Smith, 1991. Yllo, 1993). «Η ενδοοικογενειακή βία αντανakλά την άνιση δύναμη ανδρών και γυναικών στην κοινωνία και στις διαπροσωπικές σχέσεις», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Smith (1989:27). Ωστόσο και οι φοιτήτριες ανέφεραν σχετικά υψηλό ποσοστό διάπραξης συνολικού σεξουαλικού εξαναγκασμού.

Το εύρημα που αφορά το μεγαλύτερο ποσοστό άσκησης σεξουαλικού εξαναγκασμού από τους φοιτητές συνάδει με άλλα διεθνή (π.χ. Anderson και συν., 2004), όπως επίσης με τα ευρήματα της γνωστής επιδημιολογικής έρευνας National Violence Against Women in America Survey (Tjaden and Thoennes, 2000). Η παρούσα όμως έρευνα βρήκε υψηλότερο ποσοστό διάπραξης από ό,τι σε άλλες χώρες (Anderson, και συν., 2004. Martin, και συν., 2005). Οι Straus και συν. (1996) βρήκαν επίσης μεγαλύτερο ποσοστό άσκησης σεξουαλικού εξαναγκασμού από τους άνδρες (37%) έναντι των γυναικών (18%). Όσον αφορά στη χρήση συγκεκριμένων τρόπων σεξουαλικού εξαναγκασμού (απειλές ή/και βία), βρέθηκε ότι οι άντρες χρησιμοποιούσαν σημαντικά περισσό-

τερο απειλές και βία σε σχέση με τις γυναίκες. Αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το εύρημα ότι στο 56,7% των ερωτώμενων και οι δύο σύντροφοι ήταν θύτες σεξουαλικού εξαναγκασμού. Όσον αφορά στο σοβαρό σεξουαλικό εξαναγκασμό, το 62,5% ανέφερε αμοιβαιότητα σεξουαλικού εξαναγκασμού. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι στους περισσότερους από τους μισούς ερωτώμενους, ο σεξουαλικός εξαναγκασμός ασκείται και από τους δύο συντρόφους, μολονότι, εάν ασκείται μόνο από τον ένα σύντροφο, συνήθως αυτός είναι ο άντρας. Τα αποτελέσματα για την αμοιβαιότητα του σεξουαλικού εξαναγκασμού συμφωνούν με αυτά που έχουν βρεθεί σε περισσότερες από 100 σχετικές έρευνες (Straus and Ramirez, 2002).

Σεξουαλική θυματοποίηση

Το 40,6% των ερωτώμενων υπήρξε θύμα σεξουαλικού εξαναγκασμού από το/τη σύντρόφό του κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους και μάλιστα με συχνότητα 10 φορές κατά μέσο όρο. Τα περιστατικά *σοβαρής* σεξουαλικής θυματοποίησης (δηλαδή με τη χρήση βίας και απειλών) ξεπερνούν το 7% των περιπτώσεων, δηλαδή είναι υψηλότερα από αυτά της *σοβαρής* διάπραξης. Το ποσοστό θυματοποίησης της παρούσας έρευνας είναι γενικά υψηλότερο από το αντίστοιχο ερευνών σε άλλες χώρες, το οποίο κυμαίνεται από 10-15% (π.χ. Spitzberg, 1999) έως 35% (π.χ. Erulkar, 2004. McConaghy and Zamir, 1995. Rickett, και συν., 2004).

Απροσδόκητο ήταν το εύρημα της παρούσας μελέτης ότι οι φοιτητές ήταν θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού από τη σύντροφό τους στο ίδιο ποσοστό με τις φοιτήτριες (38,98% των φοιτητών έναντι 41,21% των φοιτητριών) και σε πολύ υψηλότερο ποσοστό (16,95% των φοιτητών έναντι 3,64% των φοιτητριών) όσον αφορά στο *σοβαρό* σεξουαλικό εξαναγκασμό. Επίσης, οι φοιτητές ήταν θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού συχνότερα από τις φοιτήτριες και είχαν υποστεί απειλές και άσκηση βίας σε μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι οι φοιτήτριες. Παρότι οι γυναίκες είναι πιθανότερο να είναι θύματα σεξουαλικής βίας (Ajwoneh και συν., 2001· Smith και συν., 2003), άλλες έρευνες υποδεικνύουν τους άντρες ως θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού (π.χ. Coxell και συν., 2000· Krahé και συν., 2003). Οι Hines and Saudino (2003) βρήκαν το ίδιο ποσοστό θυματοποίησης ανάμεσα στα δύο φύλα, όπως στην παρούσα έρευνα. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συνάδουν επίσης με τα αποτελέσματα της έρευνας

των Straus και συν. (1996) όσον αφορά στο ποσοστό θυματοποίησης των φοιτητών (38%) έναντι των φοιτητριών (30%). Ωστόσο, στην έρευνα των Straus και συν. (1996) και των Nasta και συν. (2005), βρέθηκε χαμηλότερο ποσοστό θυματοποίησης των γυναικών (30% και 38%, αντίστοιχα) συγκριτικά με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας (41,21%). Επίσης, στην National Crime Victimization Survey (NCVS) (Bachman, 2000· Straus, 1999) βρέθηκε ότι στην Αμερική υπάρχει μία σταθερή αύξηση του ποσοστού των αντρών που γίνονται θύματα ενδο-οικογενειακής βίας (από 6% το 1975 σε 15% το 1996). Το ποσοστό σοβαρής θυματοποίησης των φοιτητριών που βρέθηκε στην παρούσα έρευνα (3,64%) είναι περίπου το ίδιο με το ποσοστό σοβαρής σεξουαλικής κακοποίησης (3,5%) εις βάρος των γυναικών που είχε βρεθεί σε έρευνα εθνικής κλίμακας (ΚΕΘΙ, 2003).

Σχέση θυματοποίησης και εξαναγκασμού

Η πλειοψηφία των θυμάτων σεξουαλικού εξαναγκασμού (60,4%) ήταν ταυτόχρονα και θύτες και το 13,2% των θυμάτων ήταν ταυτόχρονα και θύτες σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού. Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τα θύματα σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού, το 81,3% ήταν θύτες συνολικά και το 62,5% ήταν θύτες σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού. Αντίστροφα βρέθηκε ότι η πλειοψηφία των θυτών σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού είχαν υποστεί σεξουαλική θυματοποίηση συνολικά ή σοβαρή. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι η βία γεννά βία: στην πλειοψηφία τους τα θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού ήταν και θύτες συνολικού ή σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού στις συντροφικές τους σχέσεις.

Το μη αναμενόμενο ίδιο περίπου ποσοστό θυματοποίησης αντρών και γυναικών και το υψηλότερο ποσοστό σοβαρής σεξουαλικής θυματοποίησης των αντρών έναντι των γυναικών είναι πιθανόν να συνδέεται:

- Με τη μεγαλύτερη τάση των γυναικών να δίνουν κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις. Οι γυναίκες είχαν στατιστικά σημαντική υψηλότερη μέση τιμή στην κλίμακα Κοινωνικά Αποδεκτών Απαντήσεων, σε σχέση με τους άνδρες. Η τάση αυτή των γυναικών μπορεί να συμβάλλει στην απόκρυψη ή υποβάθμιση γεγονότων σεξουαλικού εξαναγκασμού, καθώς θεωρούνται ιδιωτική υπόθεση. Επίσης, το γεγονός ότι περισσότερες γυναίκες παρά ά-

ντρες είχαν μία σχέση διάρκειας τουλάχιστον δύο ετών, η οποία υφίστατο κατά τη διάρκεια της έρευνας, μπορεί να επηρεάζει αρνητικά τις αναμνήσεις για γεγονότα σεξουαλικού εξαναγκασμού που συνέβησαν.

- Η θεωρία της κοινωνικοποίησης των ρόλων των φύλων υποστηρίζει ότι στο πλαίσιο της κοινωνικοποίησης των δύο φύλων, οι άνδρες ενθαρρύνονται να είναι περισσότερο επιθετικοί από τις γυναίκες, ενώ η σεξουαλική επιθετικότητα τούς αυξάνει την αίσθηση ανδρισμού και αρρενωπότητας (ΚΕΘΙ, 2003). Οι γυναίκες αφομοιώνουν στερεότυπα όσον αφορά στον επιθετικό ρόλο του άντρα και στον παθητικό ρόλο της γυναίκας στις σεξουαλικές σχέσεις. Η αφομοίωση από τις γυναίκες στερεοτύπων όσον αφορά στον παθητικό τους ρόλο μπορεί να συνεπάγεται αποσιώπηση-υποβάθμιση γεγονότων σεξουαλικού εξαναγκασμού που έχουν ασκηθεί εις βάρος τους.
- Με τη μη αμφισβήτηση εκ μέρους των αντρών του παραδοσιακού παθητικού ρόλου της γυναίκας στις σεξουαλικές σχέσεις. Σε αυτή την περίπτωση οι άντρες είναι πιθανόν να αισθάνονται θυματοποιημένοι επειδή νοιώθουν απειλή από τον ενεργητικό ρόλο της γυναίκας στις σεξουαλικές σχέσεις.
- Με την προσπάθεια αντρών-θυτών σεξουαλικού εξαναγκασμού να νομιμοποιήσουν τη συμπεριφορά τους. Είναι πιθανόν να εμφανίζουν τους εαυτούς τους ως θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού για λόγους που συνδέονται με την εκλογίκευση της δικής τους συμπεριφοράς και κατά συνέπεια την αποενοχοποίησή τους. Άλλωστε, όπως έδειξαν τα αποτελέσματα, όσον αφορά τη σχέση σοβαρής θυματοποίησης και σεξουαλικού εξαναγκασμού, η πλειοψηφία των θυμάτων σοβαρού σεξουαλικού εξαναγκασμού (οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν άντρες) ήταν παράλληλα και θύτες σεξουαλικού εξαναγκασμού (συνολικού ή σοβαρού) στις συντροφικές τους σχέσεις.

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει κάποιους περιορισμούς. Το δείγμα μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό μόνο για φοιτητές/τριες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που φοιτούν σε τμήματα Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών σπουδών. Περιλαμβάνει φοιτητές/τριες σε ΤΕΙ και Πανεπιστήμιο και προέρχονται από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας (καθώς η εισαγωγή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση γίνεται μέσω πανελληνίων εξετάσεων). Ωστόσο, τα αποτελέσματα δε μπορούν να γενικευτούν σε όλους τους φοιτητές της Ελλάδας, καθώς οι ερωτώμενοι προέρχονταν από τμήματα

ανθρωπιστικών-κοινωνικών σπουδών. Είναι πιθανόν οι απόψεις τους να διαφέρουν από τις απόψεις φοιτητών σε τμήματα θετικής κατεύθυνσης, καθώς οι φοιτούντες σε τμήματα ανθρωπιστικών σπουδών θεωρούνται περισσότερο ευαισθητοποιημένοι σε θέματα βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις (λόγω των μαθημάτων που διδάσκονται).

Τα υψηλά ποσοστά, η συχνότητα και η σοβαρότητα διάπραξης και θυματοποίησης, καθώς και η αμοιβαιότητα του σεξουαλικού εξαναγκασμού και η σχέση σεξουαλικής διάπραξης και θυματοποίησης καθιστούν αναγκαία την λήψη μέτρων πρόληψης για την μείωση του φαινομένου. Το εύρημα ότι και οι άντρες θυματοποιούνται και ότι οι γυναίκες επίσης γίνονται θύτες προσφέρει πληροφορίες για τη δημιουργία κατάλληλων προγραμμάτων πρόληψης και αντιμετώπισης που να απευθύνονται σε γυναίκες θύτες σεξουαλικού εξαναγκασμού, αλλά και σε άνδρες θύματα σεξουαλικού εξαναγκασμού.

Οι φοιτητές/τριες που φοιτούν σε τμήματα Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών Σπουδών, στα πλαίσια του επαγγελματικού τους ρόλου, εμπλέκονται στην αντιμετώπιση περιστατικών άσκησης βίας και θυματοποίησης. Τα υψηλά ποσοστά διάπραξης σεξουαλικού εξαναγκασμού και θυματοποίησης στις συντροφικές σχέσεις των φοιτητών/τριών τμημάτων Ανθρωπιστικών-Κοινωνικών σπουδών δείχνουν ότι υπάρχει ανάγκη περισσότερο συστηματικής ευαισθητοποίησής τους μέσω των προγραμμάτων σπουδών για κάθε μορφής βία. Η τροποποίηση επίσης στάσεων και συμπεριφορών που έχουν σκοπό την επιβολή εξουσίας είναι απαραίτητη, ώστε να μπορούν να συμβάλλουν ως επαγγελματίες στον εντοπισμό, αλλά και αντιμετώπιση βίαιων συμπεριφορών.

Βιβλιογραφία

- Ajuwon A.J., Olley B.O., Akin-Jimoh I. and Akintola O., «Experience of sexual coercion among adolescents in Ibadan, Nigeria», *African Journal of Reproductive Health* 5 (3), 2001, σελ. 120-131.
- Andersson N., Ho-Foster A., Matthis J., Marokoane N., Mashiane V., Mhatre S., Mitchell S., Mokoena, T., Monasta L., Ngxowa N., Salcedo M.P., Sonnekus H., «National Cross Sectional Study of Views on Sexual Violence and Risk of HIV Infection and AIDS Among South African School Pupils», *BMJ* 329, 2004, σελ. 329:952 (Epub 2004 Oct. 14).

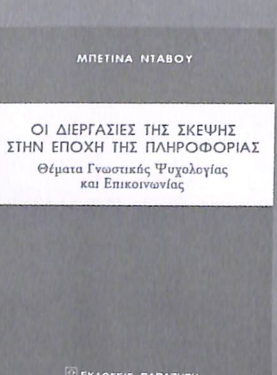
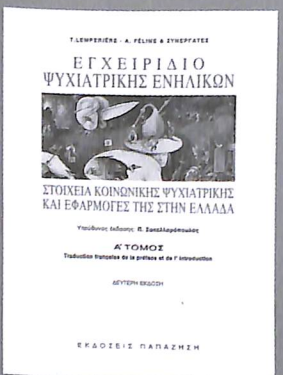
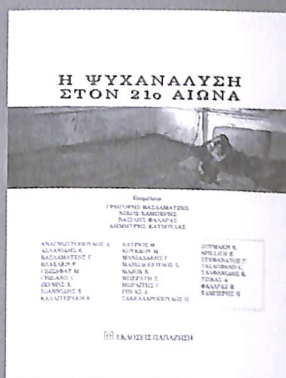
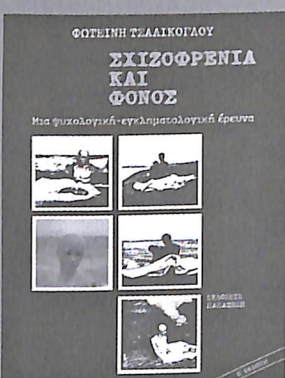
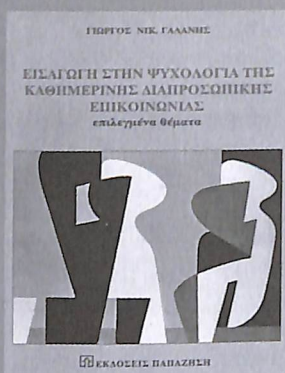
- Bachman R., *Violence against women: A national crime victimization survey report*, U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, NCJ 145325, Washington, DC, 2000.
- Barnett O.W., Miller-Perrin C.L. and Perrin R.D., *Family violence across the lifespan: An introduction*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA, 1997.
- Γιωτάκος Ο., Κωνσταντακόπουλος Γ., Πρεκατέ Β., *Διερεύνηση της σεξουαλικής επιθετικότητας σε νέους Έλληνες άνδρες*, 2ο Πανελλήνιο συνέδριο για την Αντιμετώπιση της Σεξουαλικής Κακοποίησης, 25-27 Νοεμβρίου 2005, Αθήνα.
- Coxell A.W., King M.B., Mezey G.C. and Kell P., «Sexual molestation of men: interviews with 224 men attending a genitourinary medicine service», *International Journal STD AIDS* 11 (9), 2000, σελ. 574-578.
- Erulkar A.S., «The experience of sexual coercion among young people in Kenya», *International Family Planning Perspective* 30 (4), 2004, σελ. 182-189.
- Hines D.A. and Saudino K.J., «Gender differences in psychological, physical and sexual aggression among college students using the revised Conflict Tactics Scales», *Violence and Victims* 18 (2), 2003, σελ. 197-217.
- Keeling J., Birch L. and Green P., «Pregnancy counselling clinic: a questionnaire survey of intimate partner abuse», *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care* 30 (3), 2004, σελ. 165-168.
- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), *Ενδο-οικογενειακή βία κατά των γυναικών: πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική έρευνα* (επιστημονικοί υπεύθυνοι: Αρτινοπούλου Β. και Φαρσεδάκης Ιακ.), Αθήνα, 2003.
- Krahé B., Scheinberger-Olwig R. and Bieneck S., «Men's reports of non-consensual sexual interactions with women: prevalence and impact», *Archives of Sexual Behavior* 32 (2), 2003, σελ. 165-175.
- Maida A.M., Vasquez A., Herskovic V., Calderon J.L., Jacard M., Pereira A. and Widdel L., «A report on student abuse during medical training», *Medical Teaching* 25 (5), 2003, σελ. 497-501.
- Malcoe L.H., Duran B.M. and Montgomery J.M., «Socioeconomic disparities in intimate partner violence against Native American women: a cross-sectional study», *BMC Medicine* 24, 2004, σελ. 2-20.
- Manopaiboon C., Kilmarx P.H., Limpakarnjanarat K., Jenkins R.A., Chai-kummao S., Supawitkul S. and van Griensven F., «Sexual coercion among adolescents in northern Thailand: prevalence and associated factors», *Southeast Asian Journal of Trop Medical Public Health* 34(2), 2003, σελ. 447-57.
- Martin A.F., Vergeles M.R., Acevedo Vde, L., Sanchez Adel, C., Visa S.L., «The involvement in sexual coercive behaviors of Spanish college men: prevalence and risk factors», *Journal of Interpersonal Violence* 20 (7), 2005, σελ. 872-891.

- McConaghy N. and Zamir R., «Heterosexual and homosexual coercion, sexual orientation and sexual roles in medical students», *Archives of Sexual Behavior* 24 (5), 1995, σελ. 489-502.
- Nasta A., Shah B., Brahmanandam S., Richman K., Wittels K., Allsworth J. and Boardman L., «Sexual victimization: incidence, knowledge and resource use among a population of college women», *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology* 18 (2), 2005, σελ. 91-96.
- Ricket V.I., Wireman C.M., Vaughan R.D. and White J.W., «Rates and Risk Factors for Sexual Violence Among an Ethnically Diverse Sample of Adolescents», *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine* 158 (12), 2004, σελ. 1132-1139.
- Smith L.J.F., «Domestic violence: An overview of the literature», *Home Office Research Study* 167, London, 1989, HM50.
- Smith P.H., White J.W. and Holland L.J., «A Longitudinal Perspective on Dating Violence Among Adolescent and College-Age Women», *American Journal of Public Health* 93 (7), 2003, σελ. 1104-1119.
- Smith M., «Patriarchal Ideology and Wife Beating: A Test of a Feminist Hypothesis», *Violence and Victims* 5, 1991, σελ. 257-273.
- Spitzberg B.H., «An analysis of empirical estimates of sexual aggression victimization and perpetration», *Violence and Victims* 14 (3), 1999, σελ. 241-260.
- Stets J.E. and Straus M.A., «The marriage license as a hitting license: A comparison of assaults in dating, cohabiting and married couples», *Journal of Family Violence* 4, 1989, σελ. 161-180.
- Straus M.A., «Measuring intrafamily conflict and violence: The Conflict Tactics (CT) Scales», στο: M.A. Straus and R.J. Gelles (eds), *Physical Violence in American Families: Risk Factors and Adaptations to Violence in 8,145 Families*, Transaction Publications, New Brunswick, New Jersey, 1990a, σελ. 29-47.
- Straus M.A., «The conflict tactics scales and its critics: An evaluation and new data on validity and reliability», στο: M.A. Straus and R.J. Gelles (eds), *Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8,145 families*, Transaction Publications, New Brunswick, New Jersey, 1990b, σελ. 49-73.
- Straus M.A., «The Controversy over Domestic Violence by Women: A Methodological, Theoretical and Sociology of Science Analysis», στο: X. Arriaga and S. Oskamp (eds), *Violence in Intimate Relationships*, Sage, Thousand Oaks, CA, 1999, σελ. 17-44.
- Straus M.A., «Cross-Cultural Reliability and Validity of the Revised Conflict Tactics Scales: A Study of University Student Dating Couples in 17 Nations», *Cross-Cultural Research* 38 (4), 2004, σελ. 407-432.
- Straus M.A., Hamby, S.L., Boney-McCoy S. and Sugarman D.B., «The Revised Conflict Tactics Scales (CTS2). Development and preliminary psychometric data», *Journal of Family Issues* 17, 1996, σελ. 283-316.

- Straus M.A., Hamby S.L., Boney-McCoy S. and Sugarman D., *The personal and relationships profile (PRP)*, Family Research Laboratory, University of New Hampshire, Durham, NH, 1999.
- Straus M.A. and Ramirez I.L., «Gender symmetry in prevalence, severity and chronicity of physical aggression against dating partners by University students in Mexico and USA», στο: *XV World Meeting of the International society for Research on Aggression*, University of New Hampshire, Family Research Laboratory, Durham, NH, Montreal, Canada, 2002. Available in <http://pubpages.unh.edu/~mas2/>.
- Tjaden, P. and Thoennes, N., *Full report of the prevalence, incidence and consequences of violence against women: Findings from the National Violence Against Women Survey* (NCJ Report No. 183781), U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Washington DC, 2000.
- Yllo K., «Through the Feminist Lens: Gender, Power and Violence», στο: R.J. Gelles and D.R. Loseke (eds), *Current Controversies on Family Violence*, Sage Publications, Newbury Park, 1993, σελ. 47-52.

ΣΕΙΡΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ, Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα, τηλ.: 210-3822496, 210-3838020 - fax: 210-3809150, e-mail: papazisi@otenet.gr - www.papazisi.gr

Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών νομικών- πολιτικών επιστημών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση για το επάγγελμά τους και την επαγγελματική ικανοποίηση*

Ιωάννης Γ. Αδαμόπουλος**

Περίληψη

Η παρούσα ερευνητική προσπάθεια επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε μια συγκεκριμένη ομάδα εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αυτή των πτυχιούχων νομικών και πολιτικών επιστημών. Η εργασία είναι μια εμπειρική έρευνα που έγινε το 2002-2003 με βάση ένα δείγμα 308 καθηγητών που υπηρετούν σε κάθε τύπο σχολείου σε όλη τη χώρα. Σε οριστικό σημείο μεταξύ της Κοινωνιολογίας των Επαγγελμάτων, της Εκπαίδευσης και της Κοινωνικής Ψυχολογίας ερευνάται το επαγγελματικό προφίλ των καθηγητών της συγκεκριμένης ειδικότητας. Ειδικότερα, από τη θεωρία των χαρακτηριστικών (traits theory), όπως αναπτύσσεται στο χώρο της Κοινωνιολογίας των επαγγελμάτων επιλέχθηκαν ορισμένα επαγγελματικά χαρακτηριστικά, όπως η προσφορά κοινωνικής υπηρεσίας, η αυτονομία, η ειδική και συστηματική εκπαίδευση (επιμόρφωση), το κοινωνικό κύρος και οι αμοιβές και η πλήρης απασχόληση (δηλαδή η απασχόληση στο εκπαιδευτικό επάγγελμα σε συγκριτική αντιπαράθεση με τη δυνατότητα απασχόλησης σε άλλα επαγγέλματα, όπως αυτό της δι-

* Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί το ποσοτικό μέρος διδακτορικής διατριβής με τίτλο: «Οι κοινωνικοί επιστήμονες στη Μέση εκπαίδευση: το παράδειγμα των πτυχιούχων νομικών-πολιτικών επιστημών ως εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».

** Ο Ιωάννης Γ. Αδαμόπουλος είναι δρ. Κοινωνιολογίας και καθηγητής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο τεχνικό-επαγγελματικό εκπαιδευτήριο της Επανομής Θεσσαλονίκης.

κηγορίας). Επιδιώχθηκε να εξεταστούν με βάση τις αντιλήψεις των υποκειμένων της έρευνας κατά πόσον τα προαναφερθέντα επαγγελματικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν τις μεταβλητές, πρώτο, της προσωπικής επαγγελματικής ικανοποίησης και, δεύτερο, της ικανοποίησης από τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων.

1. Η Προβληματική της έρευνας, ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα

Τα τελευταία 30 χρόνια του προηγούμενου αιώνα επήλθαν στην Ελληνική κοινωνία σημαντικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές με συνέπεια την αναδιάρθρωση αλλά και τη δημιουργία νέων θεσμικών πλαισίων συλλογικής δράσης. Έγιναν αλλαγές στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο σημαντικές, και ήταν αναπόφευκτο οι αλλαγές αυτές να επηρεάσουν τις εργασιακές συνθήκες, τη ζωή, τη δραστηριότητα και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών ως εργαζομένων.

Για την ερμηνεία των στοιχείων αυτής της εικόνας, έγιναν διάφορες έρευνες –ξεκινώντας από προσωπικές θεωρητικές και ερευνητικές ανησυχίες και όχι με συλλογική αναφορά και υποστήριξη– με στόχο τον εντοπισμό, την ανάλυση και ερμηνεία παραγόντων που επηρέασαν στάσεις, συναισθήματα και αντιλήψεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών όσον αφορά το επάγγελμά τους. Οι έρευνες αυτές κατά κύριο λόγο ασχολήθηκαν με τον προσδιορισμό του βαθμού Ικανοποίησης ή Δυσαρέσκειας εκ μέρους των Ελλήνων εκπαιδευτικών για το επάγγελμά τους, τις συνθήκες εργασίας τους και το αντικείμενο της εργασίας τους.

Επιπλέον, το στοχαστικό ενδιαφέρον των περισσότερων ερευνών επικεντρώθηκε γενικά στον Έλληνα εκπαιδευτικό, ενώ είναι ελάχιστες αυτές που ασχολήθηκαν με συγκεκριμένες ειδικότητες εκπαιδευτικών¹. Στο δημιουργηθέν επιστημονικά κενό, επικέντρωσα το ενδιαφέρον μου ερευνώντας την ειδικότητα των εκπαιδευτικών πτυχιούχων των νομικών και πολιτικών επιστημών ως επαγγελματιών.

Το κεντρικό πρόβλημα που προκάλεσε το ενδιαφέρον μου για την παρούσα ερευνητική εργασία προέκυψε από το εξής σκεπτικό:

Οι πτυχιούχοι των Πολιτικών και Νομικών επιστημών, εξαιτίας του ότι λαμβάνουν εξειδικευμένες θεωρητικές γνώσεις, έχουν μεγάλη πιθανότητα, οι μεν πρώτοι να ακολουθήσουν κάποιο από τα

επαγγέλματα του ανώτερου δημόσιου τομέα, οι δε δεύτεροι κάποιο από τα νομικά επαγγέλματα, όπως του δικηγόρου, του συμβολαιογράφου, του δικαστικού, του νομικού συμβούλου σε δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς κ.ά., η άσκηση των οποίων προϋποθέτει τόσο τη γενική γνώση της Νομικής επιστήμης, όσο και συγκεκριμένη εξειδίκευση συναφή με το περιεχόμενο κάθε νομικού επαγγέλματος.

Πέρα από τη γενική αυτή τάση και παράλληλα με αυτή, υπάρχει μια κατηγορία των ως άνω πτυχιούχων οι οποίοι δεν προσανατολίζονται προς κάποια από τις προαναφερθείσες επαγγελματικές επιλογές, αλλά προς έναν έτερο επαγγελματικό χώρο που καταρχήν δεν φαίνεται να σχετίζεται επαγγελματικά με το αντικείμενο σπουδών των Νομικών και Πολιτικών επιστημών, το χώρο της Εκπαίδευσης.

Το γεγονός αυτό οδήγησε στη διατύπωση του κύριου ερευνητικού σκοπού που ήταν να εξετασθεί, να ερευνηθεί και να αναλυθεί η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην επαγγελματική επιλογή των πτυχιούχων νομικών και πολιτικών επιστημών για την εκπαίδευση και την προσωπική ικανοποίηση που αισθάνονται τόσο από το επάγγελμά τους, όσο και από το αντικείμενο του επαγγέλματός τους, δηλαδή τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων.

Για την υλοποίηση αυτού του σκοπού χρησιμοποιήσα ως θεωρητικό υπόβαθρο δεδομένα της κοινωνιολογίας των επαγγελμάτων και ειδικότερα, τη σχετική θεωρία των επαγγελματικών χαρακτηριστικών.

2. Το θεωρητικό πλαίσιο

Συστηματική κοινωνιολογική ανάλυση των επαγγελμάτων και των χαρακτηριστικών τους γίνεται κατά το τελευταίο ήμισυ του 20ού αιώνα. Τις δεκαετίες του '50 και '60 οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για το φαινόμενο των επαγγελμάτων δέχθηκαν ισχυρή και ευρύτατη επίδραση από τη Λειτουργική θεώρηση².

Στο πλαίσιο της λειτουργικής προσέγγισης των επαγγελμάτων αλλά και της διαδικασίας επαγγελματοποίησης³, αναπτύσσεται η θεωρία των *χαρακτηριστικών*⁴ (trait theory or models). Το θεωρητικό αυτό μοντέλο, το οποίο προτείνει την παρουσία ορισμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων ή ιδιοτήτων, με τη συνδρομή των οποίων μια εργασιακή απασχόληση μετατρέπεται και χαρακτηρίζεται

ως Επάγγελμα (*Full Profession*), αν και κατακρίθηκε εξαιτίας του ιδεολογικού χαρακτήρα του⁵ και της έλλειψης ιστορικής και συγκριτικής προοπτικής, διαδραμάτισε παρόλα αυτά καθοριστικό ρόλο στη διανοητική ζύμωση της Κοινωνιολογίας των Επαγγελμάτων.

Προτείνοντας έναν κατάλογο χαρακτηριστικών κάποιου ιδεατού επαγγέλματος, η εν λόγω θεώρηση σχηματοποιείται για πρώτη φορά από τον T. Carlow (1954)⁶, και λίγο αργότερα από τον M. Lieberman (1956)⁷ ο οποίος υποστηρίζει ότι ένα επάγγελμα εμφανίζεται μέσα από την καθιέρωση μιας επαγγελματικής ένωσης και τη δημιουργία ενός κώδικα ηθικής, με βάση τον οποίο τα μέλη της επαγγελματικής ένωσης ασκούν έλεγχο τόσο στην ένωση, όσο και στην αγορά εργασίας.

Αναλυτικότερα, τα προτεινόμενα από τις σχετικές θεωρητικές κατασκευές χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Προσφορά συγκεκριμένης και θεμελιώδους κοινωνικής υπηρεσίας.
2. Κατοχή ενός συνόλου θεωρητικών γνώσεων οι οποίες βασίζονται σε μια τυποποιημένη συστηματική θεωρία.
3. Μακρά περίοδος ειδικής ακαδημαϊκής γνώσης και επιμόρφωσης (κατάρτισης) (*training*) εντός του επαγγέλματος, για την απόκτηση συγκεκριμένων τεχνικών δεξιοτήτων (*skill*).
4. Κατοχή υψηλού βαθμού αυτονομίας.
5. Προσωπική ευθύνη για κρίσεις και πράξεις.
6. Κώδικας ηθικής δεοντολογίας.
7. Επικέντρωση του ενδιαφέροντος στον «πελάτη» (Πελατειοκεντρική διάσταση).
8. Αναγνώριση των επαγγελμάτων από την κοινωνία με απόδοση υψηλού κοινωνικού γοήτρου και υψηλών αμοιβών.
9. Πλήρης απασχόληση.

Από την παρουσίαση που προηγήθηκε φαίνεται ότι μια εργασιακή απασχόληση καθίσταται επάγγελμα, εφόσον παρουσιάζει με σχετική σαφήνεια κάποια προσδιοριζόμενα χαρακτηριστικά.

Αν και μεταξύ των θεωρητικών δεν φαίνεται να υπάρχει ομοφωνία γι' αυτά τα χαρακτηριστικά, εν τούτοις σχεδόν όλοι είναι προσανατολισμένοι προς δυο βασικά στοιχεία, όπως προαναφέρθηκε, την κατοχή υψηλού βαθμού γνώσης πάνω στο αντικείμενο της ειδικότητας του επαγγελματία και την προσφορά-κάλυψη βασικών αναγκών της κοινωνίας μέσω αυτών.

Μελετώντας όμως τη σχετική βιβλιογραφία θεώρησα ότι αυτά

τα δυο αλλά και άλλα προτεινόμενα από τους διάφορους συγγραφείς χαρακτηριστικά, θα μπορούσαν να συντεθούν με τρόπο που να μας δίνουν μια σχετικά πλήρη εικόνα. Θα μας βοηθούσε να μελετήσουμε κατά πόσο, σε ποια έκταση και ποιο βαθμό, ισχύουν αυτά για τον εκπαιδευτικό και κατά πόσο καθιστούν την απασχόλησή του επάγγελμα⁸.

Το μοντέλο των χαρακτηριστικών εξελίσσεται και εμπλουτίζεται από τον Wilenski (1964), καθώς και από τον Etzioni (1969), οι οποίοι συμπληρώνοντας τα προηγούμενα σχήματα, υποστηρίζουν ότι ορισμένες απασχολήσεις πέτυχαν μέσω της διαδικασίας της Επαγγελματοποίησης να εξελιχθούν και να χαρακτηρισθούν ως *πλήρη Επαγγέλματα (Full Profession)*, ενώ ορισμένες άλλες απασχολήσεις –μεταξύ των οποίων και οι εκπαιδευτικοί– δεν το κατόρθωσαν, και γι' αυτόν τον λόγο χαρακτηρίζονται ως *ημι-επαγγέλματιες (Semi-profession)*⁹. Αναλυτικότερα, τα ημι-επαγγέλματα θεωρούνται ως «απασχολήσεις» στις οποίες δεν ανταποκρίνονται όλα τα χαρακτηριστικά ενός «πλήρους επαγγέλματος» αλλά μόνο ορισμένα από αυτά. Έτσι θεωρούνται ότι βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία επαγγελματοποίησης για την πρόσκτηση όλων των χαρακτηριστικών.

Με βάση το παραπάνω θεωρητικό υπόβαθρο διατυπώθηκαν ορισμένα ερωτήματα που αποτέλεσαν τους ερευνητικούς άξονες της έρευνάς μου.

Τα ερωτήματα αυτά είναι τα εξής:

Οι εκπαιδευτικοί πτυχιούχοι των νομικών και πολιτικών επιστημών, αισθάνονται ότι:

1. (α) προσφέρουν ιδιαίτερα σημαντική *κοινωνική υπηρεσία*; και,
(β) εξαιτίας του προηγούμενου βιώνουν την ικανοποίηση από την εκπαιδευτική επαγγελματική τους επιλογή στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης;
2. είναι *φορείς εξειδικευμένης και συστηματικής εκπαίδευσης*;
3. απολαμβάνουν *αυτονομία* κατά τη διαδικασία διεκπεραίωσης του εκπαιδευτικού επαγγελματικού τους έργου;
4. είναι αποδέκτες στην κοινωνία υψηλού *κοινωνικού κύρους* και έχουν αντίστοιχες *οικονομικές απολαβές*;
5. κατέχουν και απασχολούνται σε ένα επάγγελμα το οποίο τους καλύπτει πλήρως βιοποριστικά; Έχουν με άλλα λόγια μια πλήρη απασχόληση;
6. εξαιτίας όλων των παραπάνω ποια είναι η ικανοποίηση από το επάγγελμά τους και από το αντικείμενο του επαγγέλματός τους, δηλαδή τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων;

3. Σύνδεση του θεωρητικού πλαισίου με την έρευνα

Όπως προαναφέρθηκε, θεωρητικό υπόβαθρο της όλης έρευνας αποτέλεσαν οι προσεγγίσεις της κοινωνιολογικής επιστήμης για τα επαγγέλματα. Ειδικότερα, δόθηκε έμφαση στην ανάλυση των γνωρισμάτων ενός «ιδεατού» επαγγέλματος που προτείνει η *θεωρία των χαρακτηριστικών* (traits theory), για το μετασχηματισμό και την αναγνώριση μιας απασχόλησης ως επαγγέλματος.

Από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, επέλεξα ορισμένα, τα οποία έθεσα σε ερευνητική δοκιμασία με βάση τον συνολικό πληθυσμό της ειδικότητας των εκπαιδευτικών νομικών και πολιτικών επιστημών, οι οποίοι απασχολούνται ως μόνιμοι εκπαιδευτικοί σε όλο το φάσμα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα που προαναφέρθηκαν επελέγησαν για ερευνητική διερεύνηση τα παρακάτω επαγγελματικά χαρακτηριστικά:

1. η προσφορά κοινωνικής υπηρεσίας,
2. η ειδική και συστηματική εκπαίδευση,
3. η αυτονομία,
4. το ατομικό κύρος και η αμοιβή του εκπαιδευτικού επαγγέλματος, και
5. η απασχόληση στο εκπαιδευτικό επάγγελμα σε συγκριτική αντιπαράθεση με τη δυνατότητα απασχόλησης σε άλλα επαγγέλματα, όπως αυτό της δικηγορίας.

Αναλυτικότερα, επιδιώχθηκε να εξεταστούν με βάση τις αντιλήψεις των υποκειμένων της έρευνας κατά πόσο τα προαναφερθέντα πέντε επαγγελματικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν τις *δύο μεταβλητές*, πρώτο, *της προσωπικής επαγγελματικής ικανοποίησης*, και δεύτερο, *της ικανοποίησης από τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων*.

Οι λόγοι που επελέγησαν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και αγνοήθηκαν άλλα θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

Πρώτο, ήταν επιθυμητό αλλά ανέφικτο να τεθούν σε επιστημονικό έλεγχο όλα τα προτεινόμενα στη βιβλιογραφία της συγκεκριμένης γνωστικής περιοχής χαρακτηριστικά, εφόσον κάτι τέτοιο θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χρόνο έρευνας.

Δεύτερο, έκρινα ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά είχαν περισσότερες πιθανότητες να βρούν ερείσματα στη συγκεκριμένη ομάδα των εκπαιδευτικών νομικών και πολιτικών επιστημών.

Τρίτον, τα χαρακτηριστικά που επέλεξα σχετίζονται περισσότερο με προσωπικά κίνητρα και επαγγελματικά χαρακτηριστικά και λιγότερο με χαρακτηριστικά της οργάνωσης ενός επαγγέλματος και τις σχέσεις που αναπτύσσει το συγκεκριμένο επάγγελμα με τον κρατικό μηχανισμό ή άλλα επαγγέλματα. Τα τελευταία, είναι πέρα από τις ατομικές αντιλήψεις και δράσεις των ατόμων, ορίζουν μια άλλη ερευνητική διάσταση που είναι έξω από το πλαίσιο αυτής της διατριβής.

Με ενδιέφερε περισσότερο το προσωπικό στοιχείο, οι προσωπικές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών της συγκεκριμένης ομάδας εκπαιδευτικών.

Στο σημείο αυτό και πριν από την αναφορά στη μεθοδολογία διεξαγωγής της έρευνας, κρίθηκε ως απαραίτητη μια σύντομη θεωρητική προσέγγιση σε ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που ερευνήθηκαν.

3.1. Προσφορά συγκεκριμένης και θεμελιώδους κοινωνικής υπηρεσίας

Ένα επάγγελμα υφίσταται, όταν ως βασικό προσανατολισμό του έχει την προσφορά μιας θεμελιώδους κοινωνικής υπηρεσίας¹⁰. Η συμβολή κρίνεται ως θεμελιώδης όταν καλύπτονται βασικές κοινωνικές ανάγκες, όπως π.χ. η φροντίδα που καταβάλει ένας γιατρός για την αποκατάσταση της υγείας ενός ασθενούς ή ο σχεδιασμός συγκεκριμένης στρατηγικής που πρόκειται να ακολουθήσει ένας δικηγόρος ενώπιον του δικαστηρίου για την ικανοποίηση των αιτημάτων ενός πελάτη του με στόχο την εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης.

Αναμφίβολα, το κριτήριο αυτό υφίσταται και στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση είναι ένας πολύ σημαντικός θεσμός γιατί βοηθά τα νεαρά άτομα, μετά από ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα ενεργού συμμετοχής στη σχολική ζωή, αφενός μεν να κοινωνικοποιηθούν στο πλαίσιο της σύγχρονης βιομηχανικής ή μεταβιομηχανικής κοινωνίας ή αν προτιμάτε στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού και οικονομικού συστήματος όχι ως παθητικοί αλλά ως ενεργοί πολίτες, αφετέρου δε να προετοιμασθούν κατάλληλα για την εκμάθηση ικανοτήτων και δεξιοτήτων που απαιτούνται από τους πολλαπλούς κοινωνικούς ρόλους που αργά ή γρήγορα θα κληθούν να αναλάβουν στις κοινωνικές τους θέσεις. Η απασχόληση λοιπόν του εκπαιδευτικού εξυπηρετεί σημαντική κοινωνική υπηρεσία και μπορεί, με αυτή την έννοια, να θεωρηθεί επάγγελμα.

3.2. Μακρά χρονική περίοδος ειδικής ακαδημαϊκής γνώσης και επιμόρφωσης (*training*) εντός του επαγγέλματος, για την απόκτηση συγκεκριμένων τεχνικών δεξιοτήτων (*skill*)

Για την είσοδο και οριστική ένταξη ενός ατόμου σε ένα επάγγελμα συνήθως απαιτείται μια σχετικά μεγάλη χρονική περίοδος προετοιμασίας τόσο στο Πανεπιστήμιο όσο και εκτός αυτού, που στόχο έχει εκτός από την ειδική ακαδημαϊκή γνώση, την κοινωνικοποίηση του ατόμου με βάση τις συγκεκριμένες επαγγελματικές αξίες, αλλά και τις απαιτούμενες από το επάγγελμα δεξιότητες. Θα μπορούσε να αναφερθεί εδώ ως παράδειγμα ότι για την απόκτηση άδειας άσκησης δικηγορικού επαγγέλματος και της παράλληλης ένταξης στον δικηγορικό σύλλογο, μετά την ολοκλήρωση των πανεπιστημιακών σπουδών, απαιτείται συγκεκριμένη χρονική περίοδος «άσκησης δικηγορίας», συνήθως υπό την καθοδήγηση ενός ήδη έμπειρου επαγγελματία-δικηγόρου, κατά την οποία ο νέος επαγγελματίας-δικηγόρος προετοιμάζεται για την ένταξη στο επάγγελμα με την εκμάθηση των πρακτικών τρόπων οργάνωσης και λειτουργίας των μηχανισμών απονομής δικαιοσύνης, καθώς και στρατηγικών υπεράσπισης των πελατών του, κατά περίπτωση, ενώπιον του δικαστηρίου. Το ίδιο συμβαίνει και με την απόκτηση άδειας άσκησης ιατρικού επαγγέλματος, εφόσον μετά την ολοκλήρωση των Πανεπιστημιακών σπουδών, απαιτείται μεγάλη χρονική περίοδος θητείας τόσο σε αγροτικές περιοχές, όσο και σε Νοσοκομείο για την απόκτηση ειδικότητας.

Να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό ότι η μακρά περίοδος επιμόρφωσης αναφέρεται τόσο σε *θεωρητική* όσο και σε *πρακτική* επιμόρφωση.

Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού εκπληρώνει εν μέρει αυτό το κριτήριο, μόνο ως προς το πρώτο του σκέλος, καθόσον η κατοχή πανεπιστημιακού πτυχίου και η παιδαγωγική επάρκεια είναι απαραίτητα τυπικά προσόντα συμμετοχής του υποψηφίου στις υποχρεωτικές εξετάσεις που διενεργούνται για την είσοδο στο επάγγελμα¹¹. Όμως, όσον αφορά τη χρονική περίοδο της πρακτικής εξάσκησης, αυτή είναι μικρότερη από εκείνη που απαιτείται για την άσκηση του ιατρικού, του δικηγορικού ή άλλου επαγγέλματος. Επιπλέον, κατά τη διδασκαλία προκύπτει συνήθως μια αναντιστοιχία μεταξύ του συγκεκριμένου αντικειμένου ακαδημαϊκής γνώσης και των πρακτικών συνθηκών εργασίας, δηλαδή της διδασκαλίας, καθόσον πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί αναγκάζονται –χάριν της

συμπλήρωσης ωραρίου- να διδάξουν γνωστικά αντικείμενα, τα οποία στην καλύτερη περίπτωση γνωρίζουν μερικώς.

Επειδή ένα επάγγελμα θεμελιώνεται πάνω σ' ένα σώμα συστηματικής γνώσης, ικανοτήτων, και δεξιοτήτων που συνεχώς αλλάζουν, *ένα σημαντικό κριτήριο είναι η ανάπτυξη, μεγέθυνση, ωρίμανση του επαγγελματία στο χώρο της εργασίας*. Αν και επί του προκειμένου δεν νομίζουμε πως υπάρχουν σχετικές συγκριτικές έρευνες, η ενδοϋπηρεσιακή εκπαίδευση των εκπαιδευτικών κατά τα τελευταία χρόνια παρουσιάζει μια ταχύτατη ανάπτυξη που εκδηλώνεται με διάφορες μορφές. Στην Ελλάδα φορείς όπως, το Υπουργείο Παιδείας, οι Πανεπιστημιακές σχολές, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Σχολές Κατάρτισης όπως η ΑΣΠΑΙΤΕ (πρώην ΣΕΛΕΤΕ) και Κέντρα Επιμόρφωσης όπως τα ΠΕΚ κ.ά., οργανώνουν πλήθος συνεδρίων, σεμιναρίων, κύκλων μαθημάτων, εργαστηριακών εφαρμογών, χρηματοδοτούμενων ή όχι, με μερική ή ολική απασχόληση των εκπαιδευτικών κάθε ειδικότητας. Η επιμόρφωση αυτή, πιθανόν να συμβάλλει στην άνοδο του status του εκπαιδευτικού επαγγέλματος¹².

Απ' την άλλη πλευρά, εντοπίζεται υστέρηση, αν όχι έλλειψη, της εκπαιδευτικής έρευνας σε επίπεδο συνεργαζόμενων επιστημονικών ομάδων πολλαπλών αντικειμένων, ιδιαίτερα στη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, και την ψυχολογία, η ύπαρξη των οποίων πιστεύουμε ότι βελτιώνει την παροχή του εκπαιδευτικού έργου αλλά και την κοινωνική θέση και το κύρος του εκπαιδευτικού επαγγέλματος.

3.3. Κατοχή υψηλού βαθμού αυτονομίας

Η άποψη για την επαγγελματική *αυτονομία* καλύπτει δύο διαφορετικούς αλλά συναρτημένους παράγοντες: Πρώτο, την αυτονομία των επαγγελματιών όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων για τα συμφέροντα των πελατών τους, δηλαδή την *ατομική αυτονομία*, και δεύτερο, την αυτονομία του επαγγέλματος, ως συνόλου, να λαμβάνονται δηλαδή αποφάσεις όσον αφορά τους τρόπους οργάνωσης και λειτουργίας του επαγγέλματος, δηλαδή τη *συλλογική αυτονομία*¹³.

Όσον αφορά τον πρώτο παράγοντα, με την έννοια της ατομικής αυτονομίας εννοείται η δυνατότητα που δίνεται σε έναν επαγγελματία να παίρνει αποφάσεις, να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και κατά συνέπεια ευθύνες για την αντιμετώπιση κρίσιμων θεμάτων και καταστάσεων χωρίς καμία εξάρτηση από κάποιο φυσικό

πρόσωπο ή συλλογικό φορέα. Η αντιμετώπιση αυτών των θεμάτων και καταστάσεων γίνεται με τη χρήση *εξειδικευμένων γνώσεων και υψηλού επιπέδου επιμόρφωση*.

Παρόλα αυτά, η αυτονομία του επαγγελματία σε κρίσεις, αποφάσεις και δράσεις, δεν σημαίνει ότι αυτός είναι ανεξέλεγκτος. Αντιθέτως, ως μέλος μιας επιστημονικής ένωσης, είναι *υπεύθυνος* και *ελέγχεται* για τις κρίσεις και τις αποφάσεις του από τα υπόλοιπα άτομα-μέλη της ένωσης τα οποία κατέχουν το *ίδιο* σώμα γνώσεων, τις ίδιες δεξιότητες που απέκτησαν μέσα από επιμορφωτικές διαδικασίες και ασπάζονται τις ίδιες επαγγελματικές αξίες που ενσωματώνονται σε δεδομένο κώδικα ηθικής. Παρεκκλίσεις από τις δεδομένες επαγγελματικές αξίες, που θέτουν σε αμφιβολία τη δράση ενός ατόμου-μέλους, και ενδεχομένως απειλούν το γόητρο ολόκληρης της επαγγελματικής ομάδας, εγείρουν ζητήματα *διαδικασιών ελέγχου και επιβολής ποινών*, οι οποίες είναι δυνατόν, σε έσχατη περίπτωση, να πάρουν τη μορφή της *αποβολής* του ατόμου από την ένωση και την ομάδα απασχόλησης, οδηγώντας ουσιαστικά σε επαγγελματικό «θάνατο».

Ο επαγγελματίας, λοιπόν, έχει τη δυνατότητα να ενεργεί και να δρά μόνος χωρίς παρεμβάσεις στο έργο του εφόσον *αυτό-ελέγχεται* και *ελέγχεται* επίσης στο πλαίσιο της συμμετοχής και συνεργασίας του με την επαγγελματική-επιστημονική ένωση ή ομάδα της οποίας είναι μέλος.

Από την άλλη πλευρά, με την έννοια της συλλογικής αυτονομίας¹⁴ δηλώνεται η *δύναμη* που έχει η συγκεκριμένη ομάδα απασχόλησης να οργανώνεται και να λειτουργεί αυτόνομα χωρίς καμία εξάρτηση από το κράτος. Ειδικότερα, η ομάδα απασχόλησης χαρακτηρίζεται από ένα ιδιότυπο καθεστώς *«αυτό-διοίκησης»* και *έναν υψηλό βαθμό αυτό-ελέγχου* επάνω στο τρόπο λειτουργίας της¹⁵. Αναφέρω ως παράδειγμα, τη δυνατότητα που έχει η επιστημονική-επαγγελματική ένωση των γιατρών, ως εκπρόσωπος του ιατρικού επαγγελματικού σώματος, να *αποφασίζει* αυτόνομα όσον αφορά τα προσόντα που απαιτούνται για την είσοδο στον ιατρικό σύλλογο, και κατά συνέπεια στο ιατρικό επάγγελμα, την «έξοδο» από τον σύλλογο, τη χρονική διάρκεια και την ιδιαιτερότητα των συνθηκών που απαιτούν υψηλού βαθμού πρακτική εξάσκηση, ή ακόμη τις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες, εξαιτίας συγκεκριμένης συμπεριφοράς και δράσης ορισμένων μελών, προκύπτουν ζητήματα ηθικής τα οποία ενδεχομένως να απειλήσουν τη θέση, το κύρος και εν γένει την εικόνα του επαγγέλματος στην κοινωνία.

Η λογική αυτή υπενθυμίζει, τις επιδράσεις που δέχθηκε η δο-

μολειτουργιστική προσέγγιση από τις θεωρητικές θέσεις του Max Weber, στα πρώτα τουλάχιστον στάδια του κοινωνιολογικού στοχασμού της. Κατά συνέπεια τα επαγγέλματα, ως ομάδες απασχόλησης¹⁶, προσπαθούν με την προαναφερθείσα δράση τους να αποκτήσουν πολιτική δύναμη με στόχο να ελέγξουν την αγορά εργασίας και να πετύχουν μ' αυτόν τον τρόπο αύξηση των εισοδημάτων τους¹⁷. Ο έλεγχος και η μονοπώληση της αγοράς εργασίας είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλιστικού συστήματος και επιτυγχάνεται μέσω συγκεκριμένων ατομικών δράσεων όπως, η θεσμοποίηση κανόνων και η πολιτική δύναμη, που νομιμοποιούν την ομάδα απασχόλησης ως επάγγελμα ή νομοκατεστημένο επιστημονικό επάγγελμα¹⁸.

Ανακεφαλαιώνοντας, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι επαγγελματικές ομάδες απασχόλησης έχουν υψηλό βαθμό αυτονομίας και κατά συνέπεια την ελευθερία να ρυθμίζουν τα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας τους. Η διευθέτηση παρόμοιων ζητημάτων γίνεται από τα ίδια τα μέλη του επαγγέλματος.

Σε αντίθεση προς την εικόνα αυτή είναι οι «μη»-επαγγελματικές ομάδες απασχόλησης. Οι ομάδες αυτές, συνήθως δραστηριοποιούνται σε ιεραρχικό οργανωτικό πλαίσιο στο οποίο η αντιμετώπιση παρόμοιων ζητημάτων δεν γίνεται τόσο από τα μέλη του επαγγέλματος, όσο από τυπικούς-γραφειοκρατικούς μηχανισμούς που λειτουργούν με βάση το συγκεκριμένο ιεραρχικό μοντέλο οργάνωσης. Νομίζω ότι, το αν και σε ποιο βαθμό τα άτομα που υπηρετούν στους δεδομένους μηχανισμούς έχουν ή όχι τη δυνατότητα να ενεργούν ανεξάρτητα από το ιεραρχικό μοντέλο οργάνωσης, καθορίζει και το βαθμό επαγγελματοποίησης των συγκεκριμένων ομάδων απασχόλησης.

Με βάση το προηγούμενο πλαίσιο, ο εκπαιδευτικός έχει σχετικό βαθμό αυτονομίας πάνω στον τρόπο με τον οποίο οργανώνει και εκτελεί την εργασία του με τους μαθητές του.

Αυτό συμβαίνει γιατί ο εκπαιδευτικός ελέγχεται ως προς την παροχή εργασίας του, δεδομένου του γραφειοκρατικού τρόπου οργάνωσης και διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος¹⁹. Ο εκπαιδευτικός ελέγχεται είτε από ανώτερα στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες, όπως ο Διευθυντής του σχολείου ή ο Διευθυντής Μέσης Εκπαίδευσης, είτε από άλλους συναδέλφους εκπαιδευτικούς, εξειδικευμένους σε παιδαγωγικά θέματα, ποτέ όμως από μη ειδικούς τρίτους. Κατά πόσο, λοιπόν, μπορεί ο εκπαιδευτικός να έχει μεγάλο ή μικρό βαθμό αυτονομίας εξαρτάται κάθε φορά από την προοπτική με την οποία ο ίδιος αντιμετωπίζει το ζήτημα²⁰.

Παρόμοιος έλεγχος υφίσταται και στα επαγγέλματα των γιατρών ή των δικηγόρων²¹, με τη διαφορά όμως ότι στην προκειμένη περίπτωση ο έλεγχος ασκείται, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, μέσω των Ιατρικών ή Δικηγορικών συλλόγων. Οι επαγγελματικές οργανώσεις των γιατρών και των δικηγόρων έχουν την ευθύνη τήρησης αρχείου των μελών τους, στο οποίο η εγγραφή και η διαγραφή γίνεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες αποδίδουν στο άτομο, αντίστοιχα, το χαρακτηρισμό του ως επαγγελματία ή όχι.

Με βάση λοιπόν αυτό το σκεπτικό, οι εκπαιδευτικοί δεν είναι επαγγελματίες «αυτο-διοικούμενοι», «αυτο-κυβερνώνμενοι», μολονότι αγωνίζονται για να πετύχουν κάτι τέτοιο. Παρόλα αυτά, μέχρι τώρα δεν φαίνεται να έχουν αποκτήσει ή δεν πρόλαβαν να αποκτήσουν ικανοποιητικό βαθμό ελέγχου και αυτονομίας, με την παραπάνω τουλάχιστον έννοια, γεγονός που σχετίζεται με την ενδυνάμωση και τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους²² που σημειώνεται ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η αδυναμία των εκπαιδευτικών να αποκτήσουν πλήρη αυτονομία σχετίζεται με την οργανωτική δομή του εκπαιδευτικού συστήματος, στο οποίο η ρύθμιση και η εκπλήρωση θεμελιωδών εκπαιδευτικών λειτουργιών ανήκει στην αποκλειστική ευθύνη του κράτους, ενώ στους εκπαιδευτικούς απομένει μόνο η δυνατότητα να δράσουν μέσω των συνδικαλιστικών τους ενώσεων, οι οποίες με *ιδιόμορφες πρακτικές*, προβάλλουν πρωταρχικά το επιχείρημα ότι η απόδοση οικονομικών κινήτρων στους εκπαιδευτικούς θα συμβάλλει στη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης του και κατά συνέπεια θα αναβαθμίσει το θεσμό της Εκπαίδευσης. Όμως το επιχείρημα αυτό φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την πρακτική των επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων, βασικός στόχος των οποίων, όπως ήδη τονίστηκε, είναι *πρωταρχικά η εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών*, παρά το οικονομικό όφελος των επαγγελματιών²³.

Ας σημειωθεί επιπλέον, ότι, ενώ το κράτος χαράσσει και ελέγχει την εκπαιδευτική πολιτική, η εφαρμογή της μέσω της ερμηνείας αφηρημένων νομικών κανόνων, επαφίεται στις τοπικές εκπαιδευτικές αρχές, στους Διευθυντές των σχολείων κ.ά.²⁴. Στους συλλόγους των εκπαιδευτικών παρέχεται μόνο η δυνατότητα να λειτουργήσουν σαν «διοικητικά» όργανα με τυπικές και διεκπεραιωτικές αρμοδιότητες, χωρίς καμία απολύτως ερμηνευτική και εκτελεστική αρμοδιότητα²⁵.

Φαίνεται έτσι να έχει δίκιο ο Hoyle όταν λέει ότι:

«...η απειλή για την αυτονομία των εκπαιδευτικών βρίσκεται, όχι μόνο στη γραφειοκρατική φύση του επαγγέλματος, αλλά ιδιαίτερα στα συναδελφικά πρότυπα οργάνωσης, σύμφωνα με τα οποία ο έλεγχος προέρχεται μόνο από συναδέλφους εκπαιδευτικούς που καταλαμβάνουν διοικητικές θέσεις».

Από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί ότι εν μέρει μόνο εκπληρώνεται το κριτήριο της αυτονομίας στην εργασία, για το επάγγελμα του εκπαιδευτικού.

3.4. Αναγνώριση των επαγγελματιών από την κοινωνία με απόδοση *υψηλού κοινωνικού γοήτρου* και *υψηλών αμοιβών*

Η λειτουργική θεώρηση υποστηρίζει ότι η μακρά περίοδος της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα της εξάσκησης πάνω σε μια ειδικότητα, η ανάληψη ευθύνης για κρίσεις και αποφάσεις σε κρίσιμα ζητήματα, καθώς και η επικέντρωση στην ικανοποίηση των συμφερόντων του πελάτη, «ανταμείβονται» από την κοινωνία με την απόδοση υψηλού κοινωνικού κύρους και ιδιαίτερα υψηλών οικονομικών αμοιβών²⁶.

Πολλές φορές το οικονομικό όφελος του επαγγελματία χαρακτηρίζεται όχι ως αμοιβή αλλά ως *αποζημίωση*. Κατά την άποψη αυτή, ο χαρακτηρισμός του οικονομικού οφέλους του επαγγελματία με τον όρο «αποζημίωση» δικαιολογεί, πολύ καλύτερα από τον όρο «αμοιβή», την κοινωνική διάσταση της υπηρεσίας που προσφέρει²⁷. Επακόλουθη με την αποζημίωση βέβαια είναι και η κοινωνική αναγνώριση. Το επίπεδο των αμοιβών που ισχύουν για κάθε επάγγελμα και κατά συνέπεια και για τους εκπαιδευτικούς, καθορίζεται, σύμφωνα με τη λειτουργική άποψη, μόνον από την αξιολόγησή του από την κοινωνία.

Έτσι η αμοιβή που παρέχεται σε κάθε επάγγελμα αποτελεί το μέτρο με το οποίο η κοινωνία αξιολογεί το συγκεκριμένο επάγγελμα. Ένας μικρός μισθός αποτελεί μια αξιολόγηση, μια «αντίδραση» της κοινωνίας στην *έλλειψη* των ιδιαίτερων εκείνων ικανοτήτων που απαιτούνται από ένα επάγγελμα, ή αν προτιμάτε μια *αντανάκλαση* της δύναμης, με βάση την οποία ένα επάγγελμα οργανώνεται και δοκιμάζεται στο κοινωνικό πλαίσιο. Παρά το γεγονός, ότι η οικονομική θέση των εκπαιδευτικών έχει βελτιωθεί και βελτιώνεται συνεχώς σε σχέση με το παρελθόν, εν τούτοις οι μισθοί τους δε μπορούν να εξισωθούν, συγκρινόμενοι, με τους μι-

σθούς άλλων επαγγελματιών²⁸ και ιδιαίτερα ελεύθερων επαγγελματιών. Αυτό οφείλεται σε δυό λόγους: Ο πρώτος είναι ότι, τα σωματεία των εκπαιδευτικών, ενώ διεξήγαγαν επιτυχείς αγώνες για την αύξηση των μισθών και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, δεν μπόρεσαν εν τούτοις να αποκτήσουν και να οργανωθούν με βάση την πολιτική τους δύναμη²⁹, την οποία ήδη κατέχουν άλλες επαγγελματικές ενώσεις, όπως των γιατρών ή των δικηγόρων, για λόγους που αναπτύχθηκαν παραπάνω. Το σκεπτικό αυτό οδηγεί στο δεύτερο και πιο σημαντικό λόγο, σύμφωνα με τον οποίο η κοινωνία τους αξιολογεί με άλλο τρόπο, έχοντας διαφορετικές απαιτήσεις από το ρόλο του εκπαιδευτικού σε σχέση μ' εκείνον του γιατρού που σχετίζεται με τη κατοχή *εξειδικευμένης ακαδημαϊκής γνώσης*. Εννοώ ότι, ενώ οι γιατροί λαμβάνουν ένα «σώμα» γνώσης το οποίο χρησιμοποιούν ευρύτατα στην πρακτική πλευρά του επαγγέλματός τους, οι εκπαιδευτικοί λαμβάνουν ακαδημαϊκή γνώση γενικότερη από αυτή των γιατρών, η οποία όμως δεν χρησιμοποιείται στο σύνολό της κατά την πρακτική πλευρά άσκησης του επαγγέλματος³⁰. Αυτό ίσως φαίνεται και μέσα στον κλάδο των εκπαιδευτικών, όπως υποστηρίζει η Banks,

«...όπου υπάρχουν ειδικότητες εκπαιδευτικών με επιστημονικό σύνολο γνώσεων, μπορεί συχνά να απολαμβάνουν υψηλό κύρος σε σχέση με τους λοιπούς εκπαιδευτικούς».

Με βάση τα παραπάνω, θα σημειώνα ότι όλα τα κριτήρια που ισχύουν για την επαγγελματοποίηση μιας απασχόλησης, ισχύουν αλλά μόνο μερικώς και για το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Όταν μια απασχόληση έχει τα περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά θεωρείται ότι βρίσκεται σε συνεχή διαδικασία επαγγελματοποίησης, δηλαδή σε διαδικασία μετατροπής της απασχόλησης σε επάγγελμα.

4. Μεθοδολογία και μέσα συλλογής των δεδομένων

Ως βασικό μέσο για τη συγκέντρωση των ποσοτικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το *Ερωτηματολόγιο*. Πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο κλασσικής μορφής αποτελούμενο από 84 ερωτήσεις ως επί το πλείστον κλειστού τύπου και, όπου κρίθηκε αναγκαίο, από ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Το ερωτηματολόγιο ήταν ανώνυμο.

5. Πλήθος, δείγμα, δειγματοληψία

Καταρχάς, μέσα από τον γενικό προβληματισμό, διατυπώθηκε το κεντρικό πρόβλημα και στη συνέχεια, αφού μορφοποιήθηκαν συγκεκριμένοι ερευνητικοί άξονες, άρχισαν να κατασκευάζονται οι ερωτήσεις. Μετά από χρονοβόρο περίοδο αναζητήσεων, αναθεωρήσεων και τροποποιήσεων του περιεχομένου των ερωτήσεων, οριστικοποιήθηκε το τελικό κείμενο του ερωτηματολογίου, το οποίο εστάλη ταχυδρομικώς σε 681 νομικούς εκπαιδευτικούς μέχρι το τέλος του Νοεμβρίου 2001. Ο προηγούμενος αριθμός των εκπαιδευτικών ήταν και ο συνολικός αριθμός των μονίμων εκπαιδευτικών νομικών-πολιτικών επιστημών κατά το έτος 2001.

Τελικά, συγκεντρώθηκαν 308 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια έως τα τέλη Μαρτίου 2002. Μετά την ολοκλήρωση της επιστροφής των ερωτηματολογίων ακολούθησε η κωδικοποίηση των απαντήσεων, ενώ η μηχανοργάνωσή τους σε υπολογιστή πραγματοποιήθηκε με ειδικό στατιστικό πρόγραμμα ανάλυσης δεδομένων για τις κοινωνικές επιστήμες (SPSS).

6. Παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Η ανάλυση και η επεξεργασία των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν έγινε σε δύο επίπεδα, το ποσοτικό κυρίως για τις κλειστές και το ποιοτικό στις περιπτώσεις των ανοιχτών ερωτήσεων. Η μεν ποσοτική ανάλυση έγινε σε ηλεκτρονικό υπολογιστή με βάση το ειδικό στατιστικό πρόγραμμα για τις Κοινωνικές Επιστήμες (Statistical Package for Social Sciences), η δε ποιοτική για τις ανοιχτές ερωτήσεις, με προσωπική μελέτη κατά την οποία καταγράφηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν όλες οι απαντήσεις των υποκειμένων.

Όσον αφορά τις στατιστικές αναλύσεις, να σημειωθεί ότι αναπτύχθηκαν πίνακες κατανομής *συχνοτήτων* για εκείνες τις ερωτήσεις που κρίθηκε ότι εξυπηρετούν τα ερωτήματα και τον προβληματισμό, όπως σκιαγραφήθηκε στο θεωρητικό μέρος. Οι συχνότητες καταγράφηκαν σε *συνολτικούς, συγκεντρωτικούς πίνακες* και, όπου κρίθηκε αναγκαίο, σε πίνακες κατανομής *συχνοτήτων μεμονωμένων μεταβλητών*, λόγω της ιδιαιτερότητάς τους. Επιπλέον, πέραν των συχνοτήτων, έγιναν συνθετότερες στατιστικές *αναλύσεις συσχέτισης μεταβλητών*.

Με βάση τη *μήτρα συσχέτισης*, πραγματοποιήθηκε ειδικότερα για όσες μεταβλητές παρουσίαζαν μεταξύ τους στατιστικά σημαντικές σχέσεις, έλεγχος ανεξαρτησίας χ^2 (Crosstabs), T-Test και τέλος η στατιστική επεξεργασία ολοκληρώθηκε με ανάλυση πολλαπλής συσχέτισης μεταξύ των εξαρτημένων μεταβλητών *προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση και προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση από το εκπαιδευτικό έργο που αφορά τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων*, και των ανεξάρτητων μεταβλητών *Κύρος, Αμοιβή, Αυτονομία, Υπηρεσία, Πείρα, Επιμόρφωση, Δικηγορία, Δικηγορία και Εκπαίδευση*.

Ας σημειωθεί ότι για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας δεν υπήρχε συγκεκριμένο θεωρητικό μοντέλο στο οποίο θα μπορούσα να στηρίξω τις αποφάσεις μου για την επιλογή ενός μοντέλου regression (model regression). Γι' αυτόν τον λόγο, εισηγάγα, όπως φαίνεται στον πίνακα 1, όλες τις *ανεξάρτητες μεταβλητές συγχρόνως*, γιατί ο σκοπός της ανάλυσης ήταν η *μεγιστοποίηση της δυνατότητας πρόβλεψης* κάθε μιας από τις εξαρτημένες μεταβλητές.

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα:

- (1) η *προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση* προβλέφθηκε από τα χαρακτηριστικά της «αυτονομίας» και της «κοινωνικής υπηρεσίας», ($R = .663$, $p < .001$),
- (2) για την *προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση από το εκπαιδευτικό έργο*, έγιναν τρεις διαφορετικές αναλύσεις Regression (ή 3 διαφορετικές παλλινδρομικές αναλύσεις), για την πρόβλεψη τριών διαφορετικών όψεων του επαγγέλματος:
 - α. Η *επάρκεια ωρών* προβλέφθηκε από την «Πείρα», την «Δικηγορία» και την «Δικηγορία και Εκπαίδευση», ($R = .369$, $p < .001$). Ειδικότερα, η «Πείρα», έχει θετική σύνδεση με την επάρκεια ωρών, ενώ η «Δικηγορία» και η «Δικηγορία και Εκπαίδευση» έχουν αρνητική σύνδεση με την επάρκεια ωρών.
 - β. Ο *βαθμός ενδιαφέροντος των μαθητών για τα νομικά μαθήματα*, όπως το βλέπουν οι εκπαιδευτικοί νομικών-πολιτικών επιστημών, προβλέφθηκε από το «Κύρος», το οποίο είναι θετικά συνδεδεμένο με τον βαθμό ενδιαφέροντος των μαθητών για τα νομικά μαθήματα και στατιστικά σημαντικό, ($R = .278$, $p < .10$)
 - γ. Όσον αφορά την *αναγκαιότητα για νέα νομικά μαθήματα*, δεν παρατηρήθηκε τίποτα αξιόλογο και στατιστικά σημαντικό.

Πίνακας 1

«Συντελεστές Beta και δείκτες πολλαπλής συνάφειας για την πρόβλεψη της προσωπικής επαγγελματικής ικανοποίησης και της προσωπικής ικανοποίησης από το εκπαιδευτικό έργο που αφορά τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων»

Εξαρτημένες μεταβλητές		Ανεξάρτητες μεταβλητές	Συντελεστές παλινδρόμησης Beta	Συντελεστές πολλαπλής συνάφειας R
1. Προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση		Κύρος	.119	.663***
		Αμοιβή	-.019	
		Αυτονομία	.331***	
		Κοινωνική υπηρεσία	.332***	
		Πείρα	-.028	
		Επιμόρφωση	.020	
		Δικηγορία	.017	
		Δικηγορία και εκπαίδευση	-.002	
2. Προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση από το εκπαιδευτικό έργο	Α. Επάρκεια ωρών	Κύρος	.017	.369***
		Αμοιβή	.090	
		Αυτονομία	.086	
		Κοινωνική υπηρεσία	-.033	
		Πείρα	.256***	
		Επιμόρφωση	-.061	
		Δικηγορία	-.380***	
		Δικηγορία και εκπαίδευση	-.251**	
	Β. Βαθμός ενδιαφέροντος των μαθητών για τα νομικά μαθήματα	Κύρος	.205**	.278*
		Αμοιβή	.081	
		Αυτονομία	.132	
		Κοινωνική υπηρεσία	-.114	
		Πείρα	-.055	
		Επιμόρφωση	-.059	
		Δικηγορία	.055	
		Δικηγορία και εκπαίδευση	.029	

Πίνακας 1
(Συνέχεια)

Εξαρτημένες μεταβλητές		Ανεξάρτητες μεταβλητές	Συντελεστές παλλινδρόμησης Beta	Συντελεστές πολλαπλής συνάφειας R
	Γ. Αναγκαιότητα για νέα νομικά μαθήματα	Κύρος Αμοιβή Αυτονομία Κοινωνική υπηρεσία Πείρα Επιμόρφωση Δικηγορία Δικηγορία και εκπαίδευση	.150 -.073 -.157 -.050 -.094 -.028 -.029 .005	.218

* $p < .10$.

** $p < .05$.

*** $p < .001$.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα έλεγα ότι με βάση όλες τις αναλύσεις που προηγήθηκαν, οι συντελεστές παλλινδρόμησης και οι συντελεστές πολλαπλής συνάφειας που προέκυψαν, με βάση τον πίνακα 1, φαίνεται ότι –τουλάχιστον οι τρεις από τις πέντε ανεξάρτητες μεταβλητές, δηλαδή τα τρία από τα πέντε χαρακτηριστικά που προτείνει η λειτουργική προσέγγιση, τα οποία χρησιμοποίησα και έθεσα σε επιστημονική ανάλυση– *διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στη πρόβλεψη των εξαρτημένων μεταβλητών.*

Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι οι ανεξάρτητες μεταβλητές:

- το προσωπικό κύρος,
- η αυτονομία, και
- η ικανοποίηση από την προσφορά κοινωνικής υπηρεσίας,

βοηθούν σημαντικά στην *πρόβλεψη* των εξαρτημένων μεταβλητών:

- (1) Προσωπική επαγγελματική ικανοποίηση, και
- (2) Προσωπική ικανοποίηση από το εκπαιδευτικό έργο.

7. Ερμηνεία ως προς τα χαρακτηριστικά που ερευνήθηκαν

Από την ανάλυση των δεδομένων της ποσοτικής έρευνας προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικοί των νομικών και πολιτικών επιστημών γενικά νιώθουν ικανοποιημένοι από την επαγγελματική τους επιλογή και την κοινωνική διάσταση της προσφερόμενης εργασίας τους. Επιπλέον πιστεύουν ότι το ίδιο ακριβώς ισχύει και για τους εκπαιδευτικούς άλλων ειδικοτήτων. *Επιβεβαιώνεται έτσι το πρώτο ερευνητικό ερώτημα.*

Όσον αφορά το χαρακτηριστικό της ειδικής και συστηματικής εκπαίδευσης που λαμβάνουν οι εκπαιδευτικοί των νομικών-πολιτικών επιστημών επισημαίνονται τα εξής:

- α) Η συντριπτική πλειοψηφία των υποκειμένων της έρευνας πριν από το διορισμό τους στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση είχαν πολλά χρόνια επαγγελματικής απασχόλησης και εμπειριών συναφών μάλιστα προς το αντικείμενο των σπουδών τους. Δεν βρέθηκε όμως στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της προϋπηρεσίας που είχαν τα υποκείμενα και της επιμόρφωσης που έλαβαν μετά το διορισμό τους.
- β) Η παιδαγωγική επιμόρφωση που λαμβάνουν από την ΣΕΛΕΤΕ δεν θεωρείται επαρκής από τα υποκείμενα.
- γ) Λόγω της ανεπάρκειας της επιμόρφωσης τα υποκείμενα δήλωσαν ότι θα επιθυμούσαν κάθε πέντε χρόνια να επιμορφώνονται σε μια ποικιλία γνωστικών αντικειμένων όπως στα Παιδαγωγικά, στην Ψυχολογία, στα μαθήματα ειδικότητάς τους και στους Ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Είναι αξιοσημείωτο ότι σχεδόν όλα δηλώνουν ότι θα ήθελαν περισσότερη εξοικείωση με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, και ενδεχομένως εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στη διδασκαλία των μαθημάτων νομικών και πολιτικών επιστημών.
- δ) Παρά το γεγονός ότι επιθυμούν την επιμόρφωση, παρατηρήθηκε μια ποικιλία αντιλήψεων όσον αφορά το ποιος είναι ο πλέον κατάλληλος φορέας επιμόρφωσης. Βρέθηκε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στον φορέα επιμόρφωσης και στην ανάληψη της επιμόρφωσής τους από τις σχολές νομικών και πολιτικών επιστημών οι οποίες θεωρούνται ως οι πλέον κατάλληλες, «καθ' ύλην αρμόδιες», για την επιστημονική αλλά και για την παιδαγωγική (!) τους επιμόρφωση.

Άρα, δεν επιβεβαιώνεται το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα για το αν οι εκπαιδευτικοί αυτής της ειδίκευσης είναι φορείς ή κάτοχοι ειδικής και συστηματικής εκπαίδευσης.

Η αυτονομία, ένα από τα πλέον σημαντικά επαγγελματικά χαρακτηριστικά, επιβεβαιώνεται από την έρευνα έστω και με σχετικό τρόπο.

Αναλυτικότερα, ενώ στη βιβλιογραφία υποστηρίζεται³¹ ότι ο εκπαιδευτικός γενικά δεν απολαμβάνει αυτονομίας εξαιτίας της δημοσιοϋπαλληλικής σχέσης του με το κράτος εν τούτοις τα ευρήματα της έρευνας παρέχουν μια διαφορετική εικόνα από την οποία προκύπτει, μια σχετική αυτονομία³² του εκπαιδευτικού νομικών-πολιτικών επιστημών και επιπλέον ικανοποίηση από την άσκηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος. Η αντίληψη για την αυτονομία και η ψυχολογική στάση της ικανοποίησης των υποκειμένων έναντι του επαγγέλματος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο στην ανάπτυξη επαγγελματικής ταυτότητας, όσο και στον τρόπο με τον οποίο ασκείται το επάγγελμα. Το ίδιο εύρημα διαπιστώνεται έμμεσα όταν τα υποκείμενα φαίνεται μεν να μην είναι απολύτως ικανοποιημένα από τις γενικότερες συνθήκες και το εργασιακό πλαίσιο του σχολείου αλλά δηλώνουν ότι σε καμιά περίπτωση δεν θα άλλαζαν επάγγελμα. Αυτό είναι ένας όρος *sine qua non* για την άσκηση του επαγγέλματος.

Επιβεβαιώνεται, λοιπόν το τρίτο ερευνητικό ερώτημα για το αν τα υποκείμενα της έρευνας αισθάνονται ότι απολαμβάνουν αυτονομία στην άσκηση του επαγγέλματος.

Ως προς τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κύρους των εκπαιδευτικών νομικών-πολιτικών επιστημών ως επαγγελματιών και των συνακόλουθων χρηματικών αμοιβών τους παρατηρούνται τα εξής.

Όσον αφορά το κοινωνικό κύρος, διαπιστώθηκε ότι τα υποκείμενα της έρευνας,

- α) Αποδίδουν στο δικηγορικό και στο δικαστικό επάγγελμα *μεγαλύτερο* κοινωνικό κύρος από ό,τι σ' αυτό του εκπαιδευτικού,
- β) Ενώ δηλώνουν ότι απολαμβάνουν *μεγαλύτερο* κοινωνικό κύρος εξαιτίας των σπουδών τους στις νομικές και πολιτικές επιστήμες, απολαμβάνουν *μικρότερο* κοινωνικό κύρος ως επαγγελματίες εκπαιδευτικοί.
- γ) Θεωρούν ότι έχουν *μεγαλύτερο* κοινωνικό κύρος *εξαιτίας των σπουδών τους* και τοποθετούν τον εαυτό τους στη *μεσαία κοινωνική τάξη*.
- δ) Διαπιστώθηκε ακόμη ότι κρίνουν πως η ενασχόλησή τους με

νομικά επαγγέλματα προσφέρει δυνατότητες για καλύτερες χρηματικές-οικονομικές αμοιβές, από αυτές που προσφέρονται από την άσκηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος. Δε βρέθηκε επομένως σημαντική σχέση μεταξύ του κύρους και των αμοιβών που παρέχονται από την άσκηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος.

Από τα ευρήματα προέκυψε ότι τα υποκείμενα εκ των υστέρων, δηλαδή μετά την επιλογή και κατά την άσκηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος, αισθάνονται ότι απολαμβάνουν κοινωνικό κύρος ως επαγγελματίες αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο εξαιτίας των αμοιβών που προσφέρονται από την άσκηση του τελευταίου.

Κατά συνέπεια επιβεβαιώνεται μόνο μερικώς το τέταρτο ερευνητικό ερώτημα όσον αφορά το κύρος που απολαμβάνουν οι εκπαιδευτικοί νομικών και πολιτικών επιστημών.

Είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να τονιστεί ότι ίσως το ζήτημα των αμοιβών των εκπαιδευτικών δεν είναι ένα πραγματικό ζήτημα. Ενώ ότι η εκπαίδευση αντιμετωπίζει πολλά άλλα σημαντικά προβλήματα όπως ο μεγάλος αριθμός μαθητών στην τάξη, τα αναλυτικά προγράμματα, κ.ά. με πολύ καταλυτικές επιπτώσεις στην ορθολογική εκπλήρωση των σκοπών της εκπαίδευσης. Βέβαια, το οικονομικό ζήτημα προβάλλεται κυρίως από τα συνδικάτα³³ και συναρτάται πάντα με την κοινωνική θέση του επαγγέλματος. Παρόλα αυτά δεν φαίνεται πως η βελτίωση των αμοιβών των εκπαιδευτικών θα επιφέρει και αύξηση της κοινωνικής θέσης του επαγγέλματος³⁴.

Τεκμηριώνεται επίσης ότι τα άτομα που στρέφονται επαγγελματικά προς την εκπαίδευση –όσο και προς άλλα επαγγέλματα, που έχουν χαρακτήρα λειτουργήματος (helping professions)– να ενδιαφέρονται λιγότερο για το ζήτημα των αμοιβών, και περισσότερο για το ουσιαστικό περιεχόμενο του επαγγέλματος³⁵.

Το προηγούμενο επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, όπου οι εκπαιδευτικοί των νομικών και πολιτικών επιστημών, ενώ δεν φαίνεται να είναι ικανοποιημένοι από τις οικονομικές απολαβές, εν τούτοις αισθάνονται ότι έχουν κοινωνικό κύρος, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό που κατά τη γνώμη μου καθορίζει και ερμηνεύει και την ικανοποίηση που αισθάνονται για το επάγγελμα.

Τέλος, σε σχέση με το επαγγελματικό χαρακτηριστικό της πλήρους απασχόλησης, διαπιστώθηκαν τα παρακάτω:

Όπως ήδη αναφέρθηκε ο δημοσιοϋπαλληλικός κώδικας θεσπίζει το ασυμβίβαστο για τους δημοσίους υπαλλήλους³⁶. Δεδομένου ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούνται δημόσιοι υπάλληλοι, οι δια-

τάξεις του Κώδικα όσον αφορά το ασυμβίβαστο ισχύουν καταρχήν για όλους τους εκπαιδευτικούς. Κατ' εξαίρεση, παρέχεται η δυνατότητα σε ορισμένες κατηγορίες-ειδικότητες εκπαιδευτικών, δηλαδή των γιατρών, των μηχανικών και των νομικών, να ασκούν παράλληλα με την άσκηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος και ελεύθερο επάγγελμα, αντίστοιχο με την ειδικότητά τους. Κατά συνέπεια ο εκπαιδευτικός νομικών επιστημών εφόσον κατέχει την άδεια ασκήσεως του δικηγορικού επαγγέλματος, έχει τη δυνατότητα να ασκεί παράλληλα με το εκπαιδευτικό και το δικηγορικό επάγγελμα³⁷. Ειδικότερα, με το χαρακτηριστικό της πλήρους απασχόλησης εξετάστηκε η δυνατότητα που έχουν μόνον οι πτυχιούχοι των Νομικών σχολών να ασκούν το δικηγορικό επάγγελμα παράλληλα με το εκπαιδευτικό.

Από τα δεδομένα προέκυψε ότι μόνον ένα μικρό μέρος του συνολικού δείγματος, (34 υποκ. 11%), ασκούν και τα δυο επαγγέλματα παράλληλα, ενώ μόνον ορισμένα από αυτά (28 υποκ., 9.1%), δήλωσαν ότι η άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος προσφέρει δεδομένα και εμπειρίες στην άσκηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος.

Η συντριπτική πλειοψηφία των υποκειμένων δεν έχουν δικηγορική εμπειρία είτε γιατί είναι πτυχιούχοι Νομικών σχολών αλλά δεν ασκούν δικηγορία, είτε γιατί είναι πτυχιούχοι Πολιτικών επιστημών οπότε εξ αντικειμένου αδυνατούν να ασκήσουν δικηγορία. Επιπλέον αναλύσεις επιβεβαιώνουν το προηγούμενο δεδομένο, κατά τρόπο ώστε να συμπεραίνεται ότι η πλειοψηφία των υποκειμένων θεωρούν το εκπαιδευτικό επάγγελμα ως κύρια επαγγελματική απασχόληση και όχι τη δικηγορία ή ακόμα μια συνδυασμένη άσκηση των δυο επαγγελμάτων.

Κατά συνέπεια, δεν επαληθεύεται το πέμπτο ερευνητικό ερώτημα. Η δυνατότητα δηλαδή που έχουν τα υποκείμενα της έρευνας να ασκούν παράλληλα με το εκπαιδευτικό επάγγελμα και ένα άλλο νομικό επάγγελμα και ιδιαίτερα τη δικηγορία.

Με τις παραπάνω αναφορές οι οποίες προέκυψαν από τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά που ερευνήθηκαν, οδηγήθηκα σε δυο βασικά συμπεράσματα:

- α) *Οι εκπαιδευτικοί νομικών και πολιτικών επιστημών αισθάνονται ικανοποίηση από το επάγγελμά τους, εξαιτίας της προσωπικής ψυχικής ικανοποίησης από τη διδασκαλία στην τάξη και από το σχολικό εργασιακό περιβάλλον, και*
- β) *Ότι αισθάνονται ικανοποίηση από τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων.*

Ειδικότερα, από τις αναλύσεις των δεδομένων διαπιστώθηκαν ότι, ενώ δεν υπάρχει ανάγκη αύξησης του αριθμού των διδασκόμενων νομικών μαθημάτων, εν τούτοις οι διδακτικές ώρες που προβλέπει το αναλυτικό πρόγραμμα για τη διδασκαλία αυτών των μαθημάτων είναι ανεπαρκείς, παρά το γεγονός ότι υπάρχει ικανοποιητικό ενδιαφέρον των μαθητών για τα Νομικά μαθήματα.

8. Επίλογος

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της εργασίας θα ήθελα να κάνω ορισμένες επιπλέον καταληκτικές παρατηρήσεις.

Η προσέγγιση και ανάλυση κοινωνικών φαινομένων, εκ προοιμίου σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, προϋποθέτει από τον ερευνητή σχολαστική και αναλυτική διάθεση. Η συνθήκη αυτή ενώ για τον ερευνητή είναι αυτονόητη πολλές φορές χρειάζεται οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν και τα αποτελέσματα στα οποία κατέληξαν να παρουσιαστούν με συνοπτικό τρόπο.

Με τη μελέτη λοιπόν αυτή, η οποία «ανήκει» στο χώρο της Κοινωνιολογίας των Επαγγελματιών και της Εκπαίδευσης, έγινε προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η επαγγελματική και η κοινωνικοψυχολογική εικόνα μιας ομάδας εκπαιδευτικών, δηλαδή των πτυχιούχων νομικών και πολιτικών επιστημών.

Ξεκινώντας από τη θεωρητική βάση του μοντέλου των χαρακτηριστικών, και με το μεθοδολογικό εργαλείο του ερωτηματολογίου, προσπάθησα να εξετάσω δυο παραμέτρους.

Πρώτον, προσπάθησα να διαπιστώσω, αν στην περίπτωση της συγκεκριμένης ομάδας εκπαιδευτικών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο ορισμένα επαγγελματικά χαρακτηριστικά, τα οποία η λειτουργική θεωρία χρησιμοποιεί για να αξιολογήσει τότε ακριβώς μια εργασιακή απασχόληση εξελίσσεται σε επάγγελμα και στη συνέχεια μέσω της διαδικασίας της επαγγελματοποίησης σε ελεύθερο επάγγελμα, δηλαδή επαγγελματοποιείται.

Δεύτερον, προσπάθησα να διαπιστώσω μέσω των χαρακτηριστικών που ερευνήθηκαν, κατά πόσο τα υποκείμενα της έρευνας αισθάνονται ικανοποίηση από την επιλογή και την άσκηση του επαγγέλματός τους, όσο και από τη διδασκαλία του γνωστικού αντικειμένου τους.

Μετά από την παραπάνω παρουσίαση της έρευνας θα ήθελα

επιπλέον να διατυπώσω ορισμένες γενικές κρίσεις και ιδιαίτερα συσχετίσεις με βάση το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας.

Καταρχήν, είναι φανερό ότι οι πτυχιούχοι νομικών-πολιτικών επιστημών εκτιμούν αφενός ως επαγγελματίες-εκπαιδευτικοί, με τη γενική έννοια του όρου, ότι ασκούν ένα επάγγελμα το οποίο καλύπτει βασικές βιοποριστικές και κοινωνικές ανάγκες και αφετέρου ως εκπαιδευτικοί ειδικότητας ότι προσφέρουν *θεμελιώδη υπηρεσία* στην κοινωνία, αφού με τη διδασκαλία του δικαίου και γενικά των νομικών μαθημάτων επιτυγχάνεται τόσο η μεταβίβαση αξιών και κανονιστικών προτύπων, όσο και η ηθική διαμόρφωση της προσωπικότητας των μαθητών.

Δεύτερον, φαίνεται ότι, ενώ ως εκπαιδευτικοί των νομικών-πολιτικών επιστημών δεν έχουν πλήρη *συλλογική* αυτονομία στη λήψη αποφάσεων λόγω της δημοσιούπαλληλικής εξάρτησής τους από το κράτος, εν τούτοις αισθάνονται ότι απολαμβάνουν *ατομικής* αυτονομίας. Πρακτικά αυτό σημαίνει πως στο πλαίσιο της σχολικής μονάδας παρά τις οργανωτικές και λειτουργικές δυσκολίες, *ιδιαίτερα στο πλαίσιο της σχολικής τάξης*, πιστεύουν πως τους δίνονται ευκαιρίες και δυνατότητες να παίρνουν αποφάσεις, να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και ευθύνες για *επιστημονικά, παιδαγωγικά και γενικής φύσεως ζητήματα τα οποία ανακύπτουν στο πλαίσιο των καθημερινών δι-υποκειμενικών επαφών τους*, χωρίς να ελέγχονται άμεσα και να είναι υποχρεωμένοι να αποδίδουν λόγο σε κάποια προϊσταμένη αρχή.

Τρίτον, όλα τα ανωτέρω συνιστούν τους λόγους για τους οποίους οι εκπαιδευτικοί αισθάνονται ότι απολαμβάνουν κοινωνικό κύρος ως επαγγελματίες παρά το χαμηλό επίπεδο των οικονομικών τους αμοιβών. Μια πρόσθετη αιτία η οποία εξηγεί το κύρος που αισθάνονται σχετίζεται με την ικανοποίηση από το αντικείμενο των σπουδών τους.

Τέταρτο, προκύπτει από το σύνολο της εργασίας ότι τα υποκείμενα αισθάνονται ικανοποίηση τόσο για την επαγγελματική τους επιλογή, την άσκηση του επαγγέλματός τους, όσο και για το αντικείμενο διδασκαλίας τους, δηλαδή για το μάθημα του Δικαίου.

Όταν τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας «καταθέτουν» νοοτροπίες, συναισθήματα και αντιλήψεις με τις οποίες επιβεβαιώνεται η επαγγελματική τους ικανοποίηση, τότε αυτό νομίζω ότι σχετίζεται ιδιαίτερα σημαντικά με την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου καθώς και με την επιτυχή άσκηση του επαγγέλματος. Τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά που ερευνήθηκαν από την πα-

ρούσα έρευνα, νομίζω ότι οδηγούν τα άτομα σε θετικές αντιλήψεις, οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούν και στην ικανοποίηση από την άσκηση του επαγγέλματος³⁸.

Σημειώσεις

1. Ηλιοπούλου Π., Κόκκος Α., «Απασχόληση και Ετεροαπασχόληση των Μηχανικών» (στο δείγμα της έρευνας περιελήφθησαν και οικονομολόγοι), *Εκπαίδευση και Επάγγελμα* 3, 1, 1991, σελ. 39-58.

2. MacDonald Keith, *The Sociology of Professions*, Sage Publications, London, 1995, σελ. 2.

3. Martin Robin Ann, *Teaching as a Profession: Historic, Public, Union and Alternative Perceptions*, άρθρο στο διαδίκτυο: www.pathsoflearning.net/library/profession.efm, 2000, σελ. 2· επίσης Hoyle Eric, «Teachers as Professionals», άρθρο στο *International Encyclopedia of Teaching and Teacher Education*, Oxford Pergamon Press, 1995, σελ. 12.

4. Χιωτάκης Στ., *Για μια κοινωνιολογία των Ελευθέρων Επαγγελματιών. Επιστημονική Επαγγελματοποίηση των Ιατρικών Υπηρεσιών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 59.

5. Χιωτάκης Στ., *όπ. παρ.*, σελ. 58 επόμ· Burrage M. and all, «An Actor-based framework for the study of the professions», στο: Burrage M., Torstendahl R. (eds), *Professions in Theory and History*, Sage Publications, 1990, σελ. 203-225· Collins Randall, «Changing conceptions in the Sociology of the Professions», στο: Torstendahl R., Burrage M. (eds), *The Formation of the Professions, Knowledge, State and Strategy*, Sage Publications, 1990, σελ. 11-23.

6. Krause A. Elliot, *Death of the Guilds: Professions, States, and the Advance of Capitalism, 1930 to the Present*, Yale University Press, 1996, σελ. 15.

7. Lieberman M., *Education as a Profession*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1956

8. Χιωτάκης Στ., *όπ. παρ.*, σελ. 60 και 61· Runte Robert, *Is Teaching A Profession?*, σελ. 3· Martin Ann Robin, *Teaching as a Profession: Historic, Public, Union, and Alternative Perceptions*, άρθρο στο διαδίκτυο: www.pathsoflearning.net/library/profession.efm, 2000, σελ. 1-10 (σελ. 2)· Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., *Το Επάγγελμα και η Κοινωνική Θέση του Εκπαιδευτικού*, σελ. 119· Δοδοντάκης Στ. Γ., *Ο εκπαιδευτικός ως Επαγγελματίας*, σελ. 11. Επίσης βλ. Goode J. William, «The Theoretical Limits of Professionalization», δοκίμιο στο: Etzioni Amitai (ed.), *The Semi-Professions and Their Organizations*, Free Press, New York, σελ. 266-313, ιδιαίτερα στη σελ. 274· Lieberman M., *Education as a Profession*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1956, σελ. 2-16· Hoyle Eric, «Teachers as Professionals», άρθρο στο

International Encyclopedia of Teaching and Teacher Education, Oxford Pergamon Press, 1995, σελ.12· Nixon John, Martin Jane, McKeown Penny, Ranson Stewart, «Towards a Learning Profession: changing codes of occupational practice within the new management of education», *British Journal of Sociology of Education*, vol. 18, no 1, 1997, σελ. 5-28, και τέλος Μαρσαγγούρας Ηλίας, «Κώδικας Επαγγελματικής Δεοντολογίας των Εκπαιδευτικών: Προϋπόθεση της Επαγγελματικής Αυτονομίας τους», άρθρο στο περ. *Επισημες Αγωγής*, τεύχ. 1, 2004, σελ. 7-26, ιδιαίτερα σελ. 9-13.

9. Χιωτάκης Στ., *όπ. παρ.*, σελ. 40 και 59 επόμ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι απόψεις των Carlow και Wilensky, σχηματοποιούν ένα ιδιαίτερο ρεύμα προσέγγισης στο χώρο της Κοινωνιολογίας των Επαγγελμάτων, αυτό της «Φυσικής ιστορίας» ή «Τυπικά στάδια εξέλιξης των ελευθερίων επαγγελμάτων». Η άποψη αυτή νομίζω πως είναι ορθή, αλλά έχει εξειδικευμένο χαρακτήρα εφόσον αναφέρεται αποκλειστικά στα ελευθέρια επαγγέλματα. Επιπλέον, νομίζω ότι σε θεωρητικό επίπεδο, οι απόψεις των προαναφερθέντων κοινωνιολόγων είναι συγγενείς προς τη δομο-λειτουργιστική θεώρηση, ειδικότερα ως προς το πρώτο συστατικό της στοιχείο, δηλαδή τον δομικό της χαρακτήρα. Επίσης, Krause A. Elliot, *όπ. παρ.*, σελ. 15· MacDonald Keith, *όπ. παρ.*, σελ. 3· Collins Randall, *όπ. παρ.*, σελ. 13· Hoyle Eric, *όπ. παρ.*, σελ. 12· Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., «Το Επάγγελμα και η Κοινωνική Θέση του Εκπαιδευτικού. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις», άρθρο στο περ. *Τα Εκπαιδευτικά* 25-26, 1992, σελ. 114-127 (σελ. 119).

10. Parsons T., *όπ. παρ.*, σελ. 545· Χιωτάκης, *όπ. παρ.*, σελ. 62, και τέλος Μαρσαγγούρας Ηλ., *όπ. παρ.*, σελ. 10.

11. Ν. 2525/97 (ΦΕΚ 188), άρθρο 6, παρ. 3, 4. «Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις».

12. Banks Olive, *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα, 1987, σελ. 276-277.

13. Hoyle Eric, *Teachers as Professionals*, *όπ. παρ.*, σελ. 14.

14. Macdonald Keith, *The Sociology of the Professions*, Sage Publications, σελ. 12, 27 αλλά και Burrage Michael, Jarausch Konrad, Siegrist Haunes, *An actor-based framework for the Study of the Professions in Theory and History*, Sage Publications, σελ.203-226, όπου και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη συλλογική δράση των ομάδων απασχόλησης με στόχο την απόκτηση συλλογικής αυτονομίας και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της ομάδας.

15. Haralambos, *όπ. παρ.*, σελ. 286.

16. Giddens Anthony, *Sociology*, Polity Press, 1989, σελ. 287 και Haralambos, *όπ. παρ.*, σελ. 68-69. Ο όρος ομάδες απασχόλησης αποδίδεται κατά κύριο λόγο στον Max Weber, ο οποίος υποστηρίζει ότι η διαδικασία επαγγελματισμού επιτυγχάνεται από τρεις παράγοντες: 1) από τον περιορισμό νεο-εισερχόμενων στο επάγγελμα μελών, (2) από τη δημιουργία ενώσεων και (3) από τη νομιμοποίηση των μελών της ένωσης για τη χορήγηση υπηρεσιών.

17. Χιωτάκης, *όπ. παρ.*, σελ. 93 αλλά και Haralambos, *όπ. παρ.*, σελ. 67, όπου και σημειώνεται η διαφορά στη χρήση των όρων αποζημίωση (reward) και αμοιβή (fee). Οι επαγγελματίες λαμβάνουν αποζημίωση (reward) για την παροχή των υπηρεσιών τους στην κοινωνία και όχι αμοιβή. Η χρήση αυτού του όρου δηλώνει συμβολικά και την υψηλή κοινωνική θέση που κατέχουν οι επαγγελματίες.

18. Collins Randall, *Professions in theory and history, Market closure and the conflict theory of the professions*, *όπ. παρ.*, σελ. 24 και επίσης Χιωτάκης Στ., «Ανωτατοποίηση των σπουδών ως επαγγελματική στρατηγική: το παράδειγμα των Παιδαγωγικών τμημάτων δημοτικής εκπαίδευσης», *Επιστήμες Αγωγής* 2, 2002, σελ. 61-88.

19. Lieberman Ann, *Teaching Profession - An Oxymoron*, άρθρο στο διαδίκτυο: www.wakingbear.com/profess.htm, 2002.

20. Morrel D., «The Functions of the Teacher in Relation to Research and Development Work in the Area of the Curriculum and Examinations», *Educational Research* 5 (2), 1963· επίσης Μιχαλακόπουλος Γ., *Κοινωνιολογία και Εκπαίδευση*, εκδ. Κυριακίδη, Αθήνα, 1990, σελ. 149-152.

21. Βλ. λήμμα: «Teaching», *International Encyclopedia of the Social Sciences* 15, *όπ. παρ.*, σελ. 560.

22. Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., *όπ. παρ.*, σελ. 119 και Hoyle Eric, *όπ. παρ.*, σελ. 14.

23. Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., *όπ. παρ.*, σελ. 124 και Hoyle Eric, *όπ. παρ.*, σελ. 14.

24. Hoyle Eric, *όπ. παρ.*, σελ. 85.

25. Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., *όπ. παρ.*, σελ. 123.

26. Χιωτάκης Στ., *όπ. παρ.*, σελ. 93, 94 και Hoyle Eric, *Teachers as Professionals*, *όπ. παρ.*

27. Χιωτάκης Στ., *όπ. παρ.*, σελ. 94.

28. Banks, *όπ. παρ.*, σελ. 282.

29. Haralambos, *όπ. παρ.*, σελ. 69, αλλά και Banks, *όπ. παρ.*, σελ. 283.

30. Banks, *όπ. παρ.*, σελ. 282· επίσης στην *International Encyclopedia of Social Sciences*, σελ. 565 και στο *Teaching the Social Studies in Secondary Education*, σελ. 194-197. Επίσης είναι χαρακτηριστική η αντίφαση του αναλυτικού προγράμματος των Παιδαγωγικών τμημάτων των Φιλοσοφικών σχολών και των πρακτικών συνθηκών άσκησης του επαγγέλματος. Ο απόφοιτος του Παιδαγωγικού τμήματος και νέος καθηγητής, θα κληθεί από τον Διευθυντή του σχολείου να διδάξει γνωστικά αντικείμενα που δεν έχει διδαχθεί καθόλου, λόγω του μονομερούς προσανατολισμού του αναλυτικού προγράμματος του τμήματος, προς παιδαγωγικά θέματα, σε βάρος γνωστικών αντικειμένων που απαιτούνται από την καθημερινή πρακτική στη σχολική τάξη.

31. Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., «Το επάγγελμα και η κοινωνική θέση του εκπαιδευτικού. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις», *περ. Τα εκπαιδευτικά* 25-26, 1992, σελ. 114-127· της ίδιας, *Ο εκπαιδευτικός και το έργο του: Δεσμεύσεις και όρια στο σύγχρονο σχολείο*, εισήγηση από τα πρα-

κτικά εισηγήσεων του επιμορφωτικού σεμιναρίου με θέμα: «Το σύγχρονο σχολείο», εκδ. Πατάκη, Αθήνα, έτος άγνωστο, σελ. 15-27.

32. Δοδοντσάκης Στ. Γ., «Ο εκπαιδευτικός ως επαγγελματίας», *Λόγος και Πράξη*, τόμ. 55, 1993, σελ. 8-24, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο εκπαιδευτικός απολαμβάνει σχετικής αυτονομίας στην τάξη αλλά καθόλου στη λήψη αποφάσεων λόγω του ισχύοντος γραφειοκρατικού οργανωτικού πλαισίου.

33. Greenhouse Steven, *Teachers' Pay: The Impact of Raising Salaries?*, άρθρο στο διαδίκτυο: www.wakingbear.com/pay_vs_impact.htm από την εφημερίδα *New York Times*, 8-8-1999.

34. Hoyle Eric, «Teaching: Prestige, Status and Esteem», άρθρο στο *Educational Management and Administration* 29 (2), 2001, σελ. 139-152

35. Greenhouse St., *όπ. παρ.*, σελ. 2.

36. Υ.Κ. άρθρο 80.

37. Βλ. Νομοθετικό διάταγμα 3026/54 «Περί του Κώδικος των δικηγόρων», σχετική τροποποίηση στο άρθρο 62, παραγρ. 2, σύμφωνα με την οποία το ασυμβίβαστο δεν ισχύει εφόσον ο νομικός που απασχολείται στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση διδάσκει νομικά μαθήματα.

38. Βλ. το εξαιρετικά ενδιαφέρον μοντέλο για την επαγγελματική ικανοποίηση των Hackman and Oldman, *Work Redesign*, Reading, Mass, Addison-Wesley, στο οποίο κάνει αναφορά ο Ευστ. Δημητρόπουλος στην έρευνά του *Οι Εκπαιδευτικοί και το Επάγγελμά τους*.

Αναζητώντας προσδιοριστικούς παράγοντες των έμφυλων διαφορών στην εκπαίδευση: Ο ρόλος του φύλου του εκπαιδευτικού στη διαμόρφωση στάσεων των μαθητών απέναντι σε μαθησιακά αντικείμενα¹

Μαρία Καβαλιέρου*, Μάριος Βρυωνίδης**

Περίληψη

Η διερεύνηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην αναπαγωγή των έμφυλων ανισοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία εξακολουθεί να είναι ένα σημαντικό ζήτημα στο οποίο επικεντρώνεται η κοινωνιολογική έρευνα. Συχνά οι παράγοντες αυτοί αναζητούνται τόσο στα πλαίσια της οικογένειας κατά τη φάση της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης του παιδιού όσο και στα πλαίσια του σχολείου κατά τη φάση της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης. Στο άρθρο αυτό επικεντρωνόμαστε στο δεύτερο. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας ποιοτικής διερεύνησης για την επίδραση του φύλου του/της εκπαιδευτικού στη διαμόρφωση των στάσεων μαθητών/τριών της Β΄ και Γ΄ Λυκείου απέναντι σε μαθησιακά αντικείμενα.

Εισαγωγή

Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι παρά τις σημαντικές προσπάθειες που καταβάλλονται τα τελευταία χρόνια σε επίπεδο

* Η Μαρία Καβαλιέρου είναι δασκάλα ΜΑ στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

** Ο Μάριος Βρυωνίδης είναι δρ Κοινωνιολογίας, διδάσκων, Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ. στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

έρευνας, παραγωγής γνώσης και ευαισθητοποίησης σε θέματα φύλου και εκπαίδευσης, τόσο σε παγκόσμια όσο και σε τοπική κλίμακα, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα των ρόλων των φύλων εξακολουθούν να βρίσκουν πρόσφορο έδαφος, με αποτέλεσμα τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες να ωθούνται, συνειδητά ή ασύνειδα, σε στερεότυπες επιλογές ως προς τις σπουδές και την επαγγελματική τους καριέρα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, ο βασικός κοινωνιολογικός προβληματισμός σε θέματα έμφυλης διαφοροποίησης μετατοπίστηκε από το ευρύ ερευνητικό ερώτημα «Ποιος ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή της έμφυλης ανισότητας», στο στενότερο και ειδικότερο ερώτημα: «Γιατί τα κορίτσια δεν επιλέγουν σπουδές οι οποίες θα τους προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες στην αγορά εργασίας», καθώς, από τα μέσα της παραπάνω δεκαετίας κατέστη σαφές ότι οι έμφυλες διαφορές στην εκπαίδευση δεν αποτελούσαν μόνο ηθικό, αλλά και οικονομικό ζήτημα. Οι διαφορές στις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων, δε θα σήμαιναν πρακτικά κάτι, αν δεν είχαν αντίκτυπο στην απασχόληση των γυναικών, καθώς σ' όλες τις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρατηρείται μια υπερ-συγκέντρωση των γυναικών σε επαγγέλματα που θεωρούνται «κατάλληλα» για το φύλο τους και στα οποία οι ευκαιρίες απασχόλησης μειώνονται διαρκώς (Bouillaguet-Bernard et al., 1985), με αποτέλεσμα οι γυναίκες να πλήττονται από υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με αυτά των αντρών (Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1995).

Από την άλλη, όλες οι επιστήμες χρειάζονται και τα δύο φύλα, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η δεκαεπτάχρονη Ελευθερία.

Νομίζω ότι... χρειάζονται και τα δύο φύλα σε όλες τις επιστήμες... γιατί λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο σκέψης... οπότε μπορούν να βγάλουνε παραπάνω συμπεράσματα αν δουλέψουνε μαζί... και να καταφέρουν περισσότερα πράγματα... άρα χρειάζονται και τα δύο... και οι άνδρες και οι γυναίκες...

Η διάσταση του φύλου στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα

Διερευνώντας τη διάσταση του φύλου στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα διαπιστώνουμε ότι η συμμετοχή των αγοριών

και των κοριτσιών στη βασική εκπαίδευση κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν παρουσιάζει διαφορές, γεγονός που οφείλεται κυρίως στις κοινωνικές αλλαγές και την εκπαιδευτική πολιτική για την υποχρεωτική εκπαίδευση (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, 1995). Στο χώρο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, και παρά τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί τα τελευταία χρόνια, με το ποσοστό συμμετοχής των αγοριών και των κοριτσιών να κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα, οι επιλογές των εφήβων όσον αφορά τις κατευθύνσεις σπουδών φαίνεται να έχει ελάχιστα επηρεαστεί (Λεονταρή, 1997). Στους μαθητές και τις μαθήτριες της συγκεκριμένης εκπαιδευτικής βαθμίδας, η διαφοροποίηση εντοπίζεται στην κατά φύλο κατανομή των μαθητών και μαθητριών στα Ενιαία Γενικά Λύκεια και τα ΤΕΕ, με το ποσοστό των κοριτσιών που ακολουθούν μεταγυμνασιακές σπουδές στα ΤΕΕ να ανέρχεται στο 31,36% και των αγοριών στο 41,80%. Η τάση των κοριτσιών να φοιτούν σε υψηλότερα ποσοστά στη Γενική Εκπαίδευση αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 1

Ποσοστά συμμετοχής των κοριτσιών στη γενική εκπαίδευση

Έτος	1985-1986	1986-1987	1987-1988	1988-1989	1989-1990
Ποσοστά	57,7%	57,1%	57,0%	57,0%	57,6%

Πηγή: Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1997.

Έμφυλη διαφοροποίηση παρατηρείται επίσης και στις επιλογές όσον αφορά στις Κατευθύνσεις Σπουδών, όπως καταδεικνύεται από τον παρακάτω ενδεικτικό πίνακα.

Πίνακας 2

Ενδεικτικά ποσοστά συμμετοχής των δύο φύλων, στη θεωρητική, θετική και τεχνολογική κατεύθυνση²

Β΄ ΤΑΞΗ ΗΜΕΡΗΣΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ							
Αγόρια				Κορίτσια			
Θεωρητική	Θετική	Τεχνολογική	Σύνολο	Θεωρητική	Θετική	Τεχνολογική	Σύνολο
22%	29%	49%	100%	53,33%	24,32%	22,35%	100%

Παρά το γεγονός ότι η μελέτη στα ποσοστά διαχρονικής συμμετοχής των κοριτσιών στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση καταδεικνύει μια διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, εντούτοις, γίνεται επίσης σαφές ότι ακόμα και σήμερα οι γυναίκες εξακολουθούν να επιλέγουν τομείς σπουδών που διαιωνίζουν τα συνήθη έμφυλα στερεότυπα, με τα κορίτσια να υπερτερούν στις Ανθρωπιστικές και τα αγόρια στις Θετικές και Τεχνολογικές Επιστήμες.

Έμφυλη ανισότητα αποτυπώνεται επίσης και στην κατανομή των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης σύμφωνα με τις ειδικότητες, με τις γυναίκες καθηγήτριες να υπερτερούν στα θεωρητικά, γλωσσικά και καλλιτεχνικά μαθήματα, πολλά εκ των οποίων θεωρούνται δευτερεύοντα (Φουσέκα 1994, Βερβενιώτη, 1994 και Μαραγκουδάκη, 1997). Από παλαιότερη μελέτη της Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη (1995), αντλούμε στατιστικά στοιχεία σύμφωνα με τα οποία το 1983 οι γυναίκες φιλόλογοι αποτελούσαν το 78.4% και οι άνδρες 21.6%, ενώ οι γυναίκες μαθηματικοί το 35.1% και οι άνδρες το 64.9%. Από το σύνολο των Φυσικών το 46.3% αποτελούσαν οι γυναίκες και το 53.7% οι άνδρες, ενώ ξένες γλώσσες δίδασκαν κατά 92.7% γυναίκες. Η Βερβενιώτη (1994), από την άλλη, παρουσιάζει στοιχεία από τα οποία καταδεικνύεται ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης είναι κατά βάση Φιλόλογοι, Βιολόγοι, και Καθηγήτριες Ξένων Γλωσσών. Από την έρευνα Τ.Ι.Μ.Σ.Σ. (Τρίτη Διεθνής Έρευνα για τα Μαθηματικά και τις Φυσικές Επιστήμες) επίσης προκύπτει ότι στην Ελλάδα, το ποσοστό των ανδρών Μαθηματικών και Φυσικών ανέρχεται στο 70%, ποσοστό που θεωρείται από τα υψηλότερα (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Σολομών και Σταμέλος, 2000).

Βιολογικός vs κοινωνικός προσδιορισμός των νοητικών ικανοτήτων των δύο φύλων

Οι ερμηνείες για την αιτιολόγηση των διαφορετικών επιλογών ανάμεσα στα φύλα τοποθετούνται σε δύο διαμετρικά αντίθετες κατηγορίες. Αυτές που υποστηρίζουν τη βιολογική βάση των διαφορών (Κατή, 2002), και σε εκείνες που τείνουν να αποδίδουν τη συμπεριφορά των δύο φύλων στη διαφορετική κοινωνικοποίηση αγοριών και κοριτσιών.

Σε ό,τι αφορά τη βιολογική προσέγγιση, οι πιο συζητημένες «επιστημονικές παραδοχές» για τις υποτιθέμενες «διαφορές» ανάμεσα στα φύλα είναι αυτές που υποστηρίζουν την «υπεροχή» των αντρών στην αντίληψη-κατανόηση του χώρου και τα Μαθηματικά, και των γυναικών στη Γλώσσα (Κατή, 2002), αποδίδοντας τις διαφορετικές νοητικές ικανότητες, τότε στην επίδραση των ορμονών, τότε στο σχήμα του κρανίου, τότε στο μέγεθος και την πλευρίωση του εγκεφάλου και τότε στο Χ χρωμόσωμα. Από την επισκόπηση της ερευνητικής δραστηριότητας όμως και σε ό,τι αφορά τη σχέση των δύο φύλων με τις Θετικές Επιστήμες και τα Μαθηματικά, εκείνο που αποτυπώνεται σαφώς είναι ότι α) οι παρατηρούμενες ανάμεσα στα φύλα διαφορές είναι μικρές, με μια τάση υπεροχής των κοριτσιών τουλάχιστον ως την αρχή της εφηβείας, την οποία όμως διαδέχεται υπεροχή των αγοριών στο τέλος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και πολύ περισσότερο στις εισαγωγικού τύπου εξετάσεις για περαιτέρω σπουδές β) οι παρατηρούμενες μεταξύ των χωρών διαφορές είναι μεγαλύτερες από αυτές μεταξύ των δύο φύλων στην ίδια χώρα και γ) οι διαφορές τείνουν να μετριάζονται κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Η ερευνητική δραστηριότητα από την άλλη, για την «υποτιθέμενη» καλύτερη σχέση των γυναικών με τις γλωσσικές ικανότητες, καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα ότι δεν προκύπτουν διαφορές ανάμεσα στα φύλα, με τις διαπολιτισμικές μελέτες να προσθέτουν ότι οι κοινωνικές μεταβλητές επηρεάζουν τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα (βλ. σχετικά Κατή, 2002).

Τα παραπάνω ερευνητικά ευρήματα μας οδηγούν στην απόρριψη της βιολογικής βάσης των παρατηρούμενων διαφορών, μέσα από την αμφισβήτηση της παραδοσιακής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η γνωστική λειτουργία μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από την κουλτούρα και το πολιτισμικό πλαίσιο, δίνοντας έμφαση τόσο στο πολιτισμικό πλαίσιο των κοινωνικών υποκειμένων όσο και στον πολιτισμικό χαρακτήρα των κυρίαρχων αντιλήψεων για τις διάφορες επιστήμες.

Οι θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις διαφορές των στάσεων μεταξύ των δύο φύλων απέναντι στα μαθησιακά αντικείμενα μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, αναφέρονται στην επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος, στον τρόπο αντιμετώπισης στο σχολείο και σε άλλους κοινωνικούς παράγοντες, όπως είναι η ομάδα των συνομηλίκων, οι εξωσχολικές δραστηριότητες, τα ΜΜΕ και τα πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα και στερεότυπα (Fennema and Leder, 1990). Ορισμένες επίσης διαβλέ-

πουν μια άλλη διάσταση, όπως αυτή που τίθεται από τη Harding (1986), και επικεντρώνεται κυρίως στις ίδιες τις γυναίκες, την κουλτούρα, τις φιλοδοξίες και τις αξίες τους. Σημαντική θεωρείται επίσης η επίδραση που μπορεί να διαδραματίσουν στη διαμόρφωση στάσεων οι προσωπικές αντιλήψεις των ίδιων των μαθητών και μαθητριών για τα μαθησιακά αντικείμενα και τις επαγγελματικές επιλογές, τα αίτια στα οποία αποδίδουν τις επιτυχίες και τις αποτυχίες τους, καθώς και η τάση για αυτόνομη εμπλοκή των μαθητών/τριών σε μαθησιακές διαδικασίες (Fennema and Peterson, 1985). Εκτός όμως από την άμεση επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος, επίδραση φαίνεται να ασκείται και μέσα από ψυχολογικούς παράγοντες, όπως είναι ο φόβος της επιτυχίας (Leder, 1980), το αυξημένο άγχος των γυναικών (Tobias, 1978), η έλλειψη αυτοπεποίθησης (Fennema, 1980, Becker, 1990), η αίσθηση ατέλειματε αποτελεσματικότητας και οι αντιλήψεις ελέγχου, παράγοντες στενά συνδεδεμένοι με την επίσημη «ιδεολογία» για τα χαρακτηριστικά που «πρέπει» να διέπουν τη συμπεριφορά των δύο φύλων (βλ. σχετικά Κοταρίνου, 2004).

Οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες των εκπαιδευτικών για τα δύο φύλα

Το εκπαιδευτικό σύστημα θεωρείται ότι ανέκαθεν ενθάρρυνε τα στερεότυπα που σχετίζονται με τους ρόλους των δύο φύλων, καθώς πολλές είναι οι μελέτες που καταλήγουν ότι το πρώτο ίσως «επίτευγμα» του σχολείου είναι η ενθάρρυνση και αναπαραγωγή της διαφοροποίησης των ρόλων των δύο φύλων (Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1997). Τον τελευταίο όμως καιρό παρατηρείται μια μεταστροφή του ενδιαφέροντος στο χώρο της εκπαίδευσης από το γενικό, όπως είναι οι εκπαιδευτικές δομές, στο ειδικότερο, όπως είναι οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών και ο ρόλος που αυτές διαδραματίζουν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων διδακτικών πρακτικών και συμπεριφορών (Δημητρακάκης και Μανιάτης, 2005). Πολυάριθμες είναι οι μελέτες που έχουν εκπονηθεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες και έχουν σχέση με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, καθώς και τον τρόπο που αυτές επηρεάζουν τη διαντίδραση στην τάξη. Η Fennema (1990), αναφέρει ότι η γνώση των αντιλήψεων και των συμπεριφορών των εκπαιδευτικών σε σχέση με το φύλο του/της μαθητή/τριας είναι δυνατό να

οδηγήσει στη βαθύτερη κατανόηση των διαφορών των δύο φύλων στη μαθηματική ικανότητα (Li, 1999). Τα ευρήματα άλλων μελετών επίσης έρχονται να τεκμηριώσουν την άποψη ότι οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τις πραγματικές ή εικαζόμενες διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών έχουν επίπτωση στη διαμόρφωση του συναισθήματος αυτό-εκτίμησης και αυτοπεποίθησης που οι μαθητές των δύο φύλων αναπτύσσουν σε σχέση με διάφορα γνωστικά αντικείμενα (Parker-Price, Claxton, 1996).

Συγκεκριμένα, οι δάσκαλοι/ες παρά το γεγονός ότι προτιμούν τα «αυστηρά» και «συμμορφωμένα» κορίτσια γιατί διευκολύνουν τον έλεγχο της τάξης, εντούτοις, δηλώνουν ότι τους αρέσει περισσότερο να διδάσκουν τα αγόρια, καθώς τα θεωρούν περισσότερο ικανά να μαθαίνουν (Clarricoates, 1989). Δηλώνουν επίσης περισσότερο ευαίσθητοι στις ανάγκες των αγοριών (Φρειδερίκου, 1995), μπορούν ακόμη και να συζητήσουν για το χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία τους, τη στιγμή που αδυνατούν να δώσουν και τις πιο απλές πληροφορίες για τα κορίτσια, γεγονός το οποίο εκλαμβάνεται από αυτά ως σημάδι απόρριψης (Κανταρτζή, 1995). Οι Sadker and Sadker (1985), αναφέρουν επίσης ότι οι εκπαιδευτικοί «προσέχουν» τα κορίτσια μόνο στην περίπτωση που βρίσκονται κοντά τους, ενώ με τα αγόρια η επαφή διατηρείται ακόμη και όταν αυτά βρίσκονται μακριά, γεγονός που επισημαίνεται και από τον Spender (1982), ο οποίος καταλήγει ότι για πολλά κορίτσια η εκπαιδευτική εμπειρία ενισχύει το μήνυμα ότι είναι «αόρατα» (Duffy, Warren and Walsh, 2001). Τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, έχουν την τάση να σχολιάζουν με περισσότερο θετική ή κριτική διάθεση τις ακαδημαϊκές επιδόσεις των αγοριών, σε σχέση με αυτές των κοριτσιών (Duffy κ.ά., 2001), και εκφράζονται με διαφορετικό τρόπο για τα αγόρια και τα κορίτσια όταν αναφέρονται στις σχολικές τους επιδόσεις, υιοθετώντας διαφορετικά σχήματα προκειμένου να ερμηνεύσουν τις καλές ή τις κακές τους επιδόσεις (Φρόση κ.ά., 2003). Ζητούν επίσης από τα αγόρια να απαντούν σε ερωτήσεις υψηλότερου γνωστικού επιπέδου από αυτές των κοριτσιών (Fox, 1980), τους παραχωρούν περισσότερο χρόνο για να μιλήσουν και να απαντήσουν (Leder, 1987), τα τροφοδοτούν με περισσότερα στοιχεία και γενικότερα τους προσδίδουν μεγαλύτερη προσοχή και ενθάρρυνση. Μεγαλύτερη μάλιστα προσοχή φαίνεται να δέχονται τα αγόρια εκείνα που επιδεικνύουν τη μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση (Χιονίδου, 1996).

Σε μελέτη τους οι Ruffel, Mason and Allen (1988), αναφέρουν ότι το μαθησιακό περιβάλλον μέσα στο οποίο οι μαθήτρες και οι

μαθητές συνηθίζουν να εργάζονται, μπορεί να επηρεάσει σημαντικά την επίδοσή τους σε αρκετά μαθήματα, όπως είναι για παράδειγμα, οι Φυσικές Επιστήμες και τα Μαθηματικά (Παπαδόπουλος, Χριστοδουλίδης και Παπαναστασίου, 2006). Η μεθοδολογία του εκπαιδευτικού, η βοήθεια που προσφέρει στους μαθητές, καθώς και το είδος των προβληματικών καταστάσεων που δημιουργεί προκειμένου να επιτύχει την κατανόηση μιας έννοιας, θεωρούνται σημαντικοί παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η επίδοση των μαθητών/τριών σε ένα μάθημα (Cheung, 1988). Υποστηρίζεται επίσης ότι οι διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών στα Μαθηματικά πιθανόν να πηγάζουν και από τις διαφορετικές εμπειρίες στις τάξεις των Μαθηματικών, καθώς ερευνητές και ερευνήτριες, όπως οι Rosenthal and Jacobson 1968, Cooper, 1979, Cooper and Burger, 1980, Bar-Tal and Guttman, 1981, Peterson and Burger, 1985, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι αντιλήψεις και οι πεποιθήσεις πολλών εκπαιδευτικών για τα αγόρια και τα κορίτσια βρίσκονται κοντά στις παραδοσιακές κοινωνικές νόρμες, αποδίδοντας στα αγόρια και τα κορίτσια διαφορετικά χαρακτηριστικά και εκφράζοντας διαφορετικές προσδοκίες από τα δύο φύλα (Χιονίδου, 1996). Ο Borphy (1985), υποστηρίζει ότι οι επαφές εκπαιδευτικού-μαθητή φαίνεται να ευνοούν τα αγόρια στο μάθημα των Μαθηματικών και τα κορίτσια στο μάθημα της Γλώσσας, ενώ οι Sadkers (1994), κατέδειξαν ότι οι καθηγητές ανεξαρτήτως φύλου έχουν την τάση να παροτρύνουν τα αγόρια περισσότερο από τα κορίτσια στην ενασχόληση με τα Μαθηματικά και τις Θετικές Επιστήμες (Χιονίδου, 1996). Τόσο οι εκπαιδευτικοί, όσο και οι Σύμβουλοι Επαγγελματικού Προσανατολισμού συχνά δε συνιστούν τα Μαθηματικά στα κορίτσια (Luchins, 1976), καθώς, σύμφωνα με τη Haven (1972), το 42% των κοριτσιών που επιθυμούσαν καριέρα σχετική με το συγκεκριμένο μαθησιακό αντικείμενο δήλωσαν ότι δέχτηκαν ανοιχτή αποθάρρυνση από τους στόχους τους (Κατή, 2002). Η Fox (1974), αναφέρει επιπλέον ότι οι εκπαιδευτικοί εκφράζουν αρνητικά συναισθήματα απέναντι στα κορίτσια με λαμπρές επιδόσεις στα Μαθηματικά (Κατή, 2002). Θεωρούν επίσης ότι τα αγόρια έχουν καλύτερη επίδοση στα Μαθηματικά, τις επιτυχίες των οποίων τείνουν να αποδίδουν στην ικανότητα, σε αντίθεση με τις επιτυχίες των κοριτσιών που αποδίδονται στην καταβολή μεγαλύτερης προσπάθειας (Fennema, Peterson, Carpenter and Lubniski, 1990). Παρατηρήθηκε επίσης ότι οι εκπαιδευτικοί δείχνουν στα αγόρια τον τρόπο εκτέλεσης μιας πράξης και στη συνέχεια τα αφήνουν να την πραγματοποιήσουν μόνο τους, ενώ

αντίθετα την εκτελούν οι ίδιοι για τα κορίτσια (Fox κ.ά., 1980). Όσον αφορά στις προσδοκίες που έχουν οι εκπαιδευτικοί από τους μαθητές/τριες, ακόμη και στην περίπτωση που επιδεικνύουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις, αυτοί προσδοκούν ότι τα αγόρια στο μέλλον θα ασκήσουν επαγγέλματα με σημαντικές θέσεις και εξουσία, με αποτέλεσμα την παρότρυνση των αγοριών προς την επιλογή επαγγελματιών υψηλού κύρους και την υποτίμηση των φιλοδοξιών των κοριτσιών (Φρόση κ.ά., 2003). Εντυπωσιακό επίσης είναι αυτό που αναφέρουν οι Fennema κ.ά. (1990b), ότι δηλαδή όταν τα αγόρια αποτυγχάνουν στα Μαθηματικά, οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι αυτό συνέβη επειδή οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί «απέτυχαν» να τα βοηθήσουν (Li, 1999). Η Duval (1980), υιοθετώντας μια διαφορετική προσέγγιση προκειμένου να ερμηνεύσει τη διαφοροποιημένη επίδοση των μαθητών/τριών, μέσα από τη διαδικασία αξιολόγησης των εργασιών αγοριών και κοριτσιών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, ακόμη και στην περίπτωση που δεν παρατηρούνταν διαφορές επίδοσης στα τεστ των αγοριών και κοριτσιών, η αξιολογική συμπεριφορά των εκπαιδευτικών εμπεριείχε την προκατάληψη η οποία θεωρεί τα Μαθηματικά «αντρικό πεδίο» (Li, 1999).

Η επίδραση του φύλου του εκπαιδευτικού

Είναι γεγονός ότι το φύλο του εκπαιδευτικού έχει απασχολήσει λιγότερο την έρευνα συγκρινόμενο με τις μελέτες που αναφέρονται στο φύλο του μαθητή (Horf and Hatzichristou, 1999). Παρόλα αυτά αυτό φαίνεται να αποτελεί έναν παράγοντα ο οποίος συμβάλλει στη διαφοροποίηση των σχολικών επιδόσεων και την εκπαιδευτική εξέλιξη αγοριών και κοριτσιών (Ehrenberg et al., 1995). Η ερευνητική δραστηριότητα έχει καταδείξει διαφορές στη διαμόρφωση μαθησιακού κλίματος ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, με τις γυναίκες να τείνουν να προωθούν εκπαιδευτικά περιβάλλοντα περισσότερο προσανατολισμένα στους μαθητές/τριες, να δημιουργούν τις συνθήκες για διάλογο στην τάξη, να ενθαρρύνουν τη συνεργασία και να εφαρμόζουν περισσότερο αποτελεσματικές διδακτικές πρακτικές (Li, 1999). Στην Αμερική, οι άντρες και γυναίκες-δάσκαλοι/ες του Δημοτικού Σχολείου φαίνεται να διαφοροποιούνται στον τρόπο διαντίδρασης με τους μαθητές/τριες, όχι τόσο ποσοτικά, όσο ποιοτικά (Borphy, 1985).

Στην Ελλάδα, οι γυναίκες δασκάλες επιδεικνύουν μεγαλύτερη ευαισθησία και ενδιαφέρον για τη συμπεριφορά των μαθητών/τριών από τους άντρες συναδέλφους τους (Hopf and Hatzichristou, 1999), ενώ οι άντρες δάσκαλοι είναι περισσότερο αυταρχικοί και οργανωτικοί και οι γυναίκες περισσότερο υποστηρικτικές (Duffy κ.ά., 2001). Στις τάξεις των Θετικών Επιστημών των αμερικάνικων γυμνασίων, οι άντρες εκπαιδευτικοί φαίνεται να αφιερώνουν τα 2/3 του χρόνου τους στα αγόρια και μόνο το 1/3 στα κορίτσια. Σύμφωνα με τον Bellamy (1994), οι γυναίκες εκπαιδευτικοί διαντίζουν με τα αγόρια και τα κορίτσια σε ποσοστό 51: 49% αντίστοιχα (Duffy κ.ά., 2001), ενώ στις τάξεις των αμερικάνικων γυμνασίων οι γυναίκες εκπαιδευτικοί Επαγγελματικού Προσανατολισμού εκδηλώνουν περισσότερες πρακτικές επαίνου, αποδοχής, καθώς και διορθωτικές παρεμβάσεις και περισσότερη κριτική διάθεση προς τους μαθητές σε σχέση με τις μαθήτριες (Duffy κ.ά., 2001).

Από την ανάλυση συνολικά των ερευνών που διερευνούν την επίδραση του φύλου του εκπαιδευτικού στην επίδοση και τη διαμόρφωση στάσεων, πεποιθήσεων και συμπεριφορών των μαθητών, προκύπτουν αντικρουόμενα συμπεράσματα. Ο Saha (1983), έπειτα από ανάλυση ερευνών σε 21 χώρες, με θέμα την επίδοση των μαθητών στα Μαθηματικά, κατέληξε στο γενικό συμπέρασμα ότι το φύλο του εκπαιδευτικού είναι ένας παράγοντας ο οποίος δε διαφοροποιεί την επίδοση των μαθητών στο συγκεκριμένο μάθημα. Αναλύοντας από την άλλη τα δεδομένα της πρώτης εθνικής έρευνας σε Δημοτικά Σχολεία του Πακιστάν, οι Warwīch και Jatōi (1994), κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η επίδραση του φύλου του εκπαιδευτικού στην επίδοση των μαθητών/τριών στα Μαθηματικά ήταν μεγαλύτερη από αυτήν του φύλου του μαθητή/τριας, προσθέτοντας ότι οι μαθητές/τριες που διδάχτηκαν τα Μαθηματικά από άντρες σημείωναν υψηλότερη επίδοση από αυτούς/ες που διδάχτηκαν το ίδιο αντικείμενο από γυναίκες εκπαιδευτικούς (Li, 1999). Αντίθετα, οι Mawamwenda και Mawamwenda (1989), κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μαθητές/τριες που διδάχτηκαν το μάθημα από γυναίκες εκπαιδευτικούς σημείωναν υψηλότερη επίδοση στα Μαθηματικά από αυτούς/ες που διδάχτηκαν το συγκεκριμένο μάθημα από άντρες, άποψη η οποία φαίνεται να συνάδει με παλαιότερο εύρημα του Ryan (1972), σύμφωνα με τον οποίο οι γυναίκες εκπαιδευτικοί είναι περισσότερο «αποτελεσματικές» στα αστικά σχολεία (Li, 1999).

Σύμφωνα με παλαιότερη μελέτη των Volman κ.ά. (1984), τα

κορίτσια τα οποία διδάχτηκαν Μαθηματικά από γυναίκες εκπαιδευτικούς δε φάνηκε να επιλέγουν το συγκεκριμένο αντικείμενο περισσότερο από αυτά που το διδάχτηκαν από άντρες (Volman κ.ά., 1995), ενώ οι μελέτες των Kuypers and Meulenbeld (1989) και Kuypers and Otten (1989), παρά το γεγονός ότι κατέδειξαν διαφορές στην επίδοση, τις επιλογές και τις συμπεριφορές απέναντι στα Μαθηματικά μεταξύ μαθητών και μαθητριών, εντούτοις, αυτές δε φάνηκε να συνδέονται με τη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών (Volman κ.ά., 1995). Ο Mallam (1993), αναλύοντας τα δεδομένα έρευνας που διεξήχθη σε Γυμνάσια της Νιγηρίας διαπιστώνει σημαντική διαφορά στις στάσεις απέναντι στα Μαθηματικά εκείνων των μαθητριών οι οποίες διδάχτηκαν το μάθημα από γυναίκες μαθηματικούς, σε σχέση αυτές που διδάχτηκαν το ίδιο μαθησιακό αντικείμενο από άντρες εκπαιδευτικούς. (Li, 1999). Τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας φέρεται να συμφωνούν με αυτά προηγούμενης έρευνας η οποία διεξήχθη από τους Lee and Lockheed (1990), και καταδεικνύει ότι περισσότερο θετική στάση απέναντι στα Μαθηματικά επιδεικνύουν οι μαθήτριες οι οποίες διδάχτηκαν το μάθημα από γυναίκες εκπαιδευτικούς, εύρημα που έρχεται να υποστηρίξει την άποψη του Sharp (1975), στην οποία αναφέρεται ότι «έχοντας άντρες μαθηματικούς τα κορίτσια αποθαρρύνονται από την ενασχόληση με το συγκεκριμένο μαθησιακό αντικείμενο» (Li, 1999). Σύμφωνα με τους Volman κ.ά. (1995), εκείνο που αποτυπώνεται με σαφήνεια μέσα από τις διάφορες έρευνες είναι η εικασία ότι το φύλο του εκπαιδευτικού ως ανεξάρτητη μεταβλητή, πιθανόν να συμβάλει στην επίδοση των μαθητών, χωρίς να παραβλέπεται η συμβολή και άλλων σημαντικών παραγόντων (Li, 1999).

Μια διαφορετική προσέγγιση είναι αυτή που αφορά στην υπόθεση εάν το φύλο του εκπαιδευτικού επηρεάζει τις προτιμήσεις των μεταγυμνασιακών φοιτητών, με την ερευνητική δραστηριότητα να παρουσιάζει αντικρουόμενα ευρήματα. Από τα πορίσματα ενός αριθμού ερευνών (Kanshank, 1981, Basow and Howe, 1979), προκύπτει ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί προτιμούνται περισσότερο από τους άντρες συναδέλφους τους, ενώ άλλες όπως αυτές των Basow και Silberg, (1987), καθώς και των Hancock, Shannon και Trencham, (1993), καταλήγουν ότι οι άντρες εκπαιδευτικοί σε παγκόσμιο επίπεδο τοποθετούνται ψηλότερα στη σειρά προτίμησης από ό,τι οι γυναίκες συνάδελφοί τους (Li, 1999). Οι Hancock κ.ά. (1993), αναλύοντας τα δεδομένα αμερικανικής έρευνας κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μαθητές/τριες εκδηλώνουν προτίμηση

στους εκπαιδευτικούς του ιδίου φύλου, ενώ σύμφωνα με παλαιότερες έρευνες των Lombardo and Tocci (1979), οι άντρες εκπαιδευτικοί θεωρούνται περισσότερο ανταγωνιστικοί από ό,τι οι γυναίκες συνάδελφοί τους από τα αγόρια-σπουδαστές. Αντίθετα τα κορίτσια-σπουδάστριες δεν εκδηλώνουν καμία προτίμηση σε σχέση με το φύλο του εκπαιδευτικού (Li, 1999).

Στη βάση του παραπάνω προβληματισμού διατυπώθηκε το κύριο και τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα της συγκεκριμένης έρευνας, με στόχο να διερευνηθεί, μέσα από τις εμπειρίες και τις απόψεις μιας ομάδας μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών, μέχρι ποιο βαθμό και μέσα από ποιες διαδικασίες το φύλο του εκπαιδευτικού είναι ένας παράγοντας ο οποίος μπορεί να επηρεάσει τις στάσεις των μαθητών/τριών απέναντι σε μαθησιακά αντικείμενα. Συγκεκριμένα, έγινε προσπάθεια να διερευνηθούν οι παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τις στάσεις και τις επιλογές των μαθητών/τριών όσον αφορά τα μαθησιακά αντικείμενα γενικότερα και τα Μαθηματικά και Φιλολογικά μαθήματα ειδικότερα, η επίδραση του εκπαιδευτικού στις συγκεκριμένες επιλογές, καθώς και ο ρόλος και οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες το φύλο του εκπαιδευτικού είναι ένας παράγοντας ο οποίος είναι δυνατό να συμβάλει στη διαμόρφωση στάσεων απέναντι στα παραπάνω μαθησιακά αντικείμενα.

Μεθοδολογία της έρευνας

Η επιλογή της ποιοτικής διερεύνησης του συγκεκριμένου θέματος προέκυψε από την «πεποίθηση» ότι το «υποκειμενικό βίωμα» και η «εμπειρία» δύσκολα μπορούν να υποβληθούν σε ποσοτικές εκτιμήσεις. Εφόσον οι ποιοτικές μέθοδοι επιχειρούν να κατασκευάσουν αναπαραστάσεις της πραγματικότητας από τη μελέτη σε βάθος περιπτώσεων (Κυριαζή, 2002), θεωρήσαμε ότι ο λόγος των πληροφορητών θα μπορούσε να αναδείξει πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας και υπόστασης που δύσκολα μπορούν να βρουν περιθώριο έκφρασης στις απαντήσεις ενός ερωτηματολογίου, οι οποίες περιορίζουν την αξιολόγηση της ανθρώπινης εμπειρίας σε μια κλίμακα από το 1 έως το 10 (Diener and Seligman, 2002). Θεωρήσαμε επίσης πολύ σημαντικό να αφουγκραστούμε τη φωνή των ίδιων των μαθητών/τριών προκειμένου να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα μέσα και έ-

ξω από τις σχολικές τάξεις, τον τρόπο που το κάθε άτομο βιώνει τη σχολική πραγματικότητα, καθώς και τους τρόπους και τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες η πραγματικότητα αυτή επηρεάζει τους μαθητές και τις μαθήτριες στη διαμόρφωση συγκεκριμένων στάσεων απέναντι στα μαθησιακά αντικείμενα.

Καθώς, όπως προαναφέρθηκε, στόχο είχαμε να διερευνήσουμε τις εμπειρίες των μαθητών/τριών, και μέσα από τις εμπειρίες τις διαμορφωμένες αντιλήψεις για το θέμα που μελετούμε, η συνέντευξη θεωρήθηκε ως το καταλληλότερο ερευνητικό εργαλείο. Η συνέντευξη επικεντρώνεται στις υποκειμενικές εμπειρίες των ατόμων που έχουν βιώσει μια συγκεκριμένη κατάσταση, περιλαμβάνει τη συλλογή πληροφοριών μέσα από την άμεση-λεκτική και έμμεση-εξωλεκτική αλληλεπίδραση ανάμεσα στον/στην ερευνητή/τρια και τους πληροφορητές/τριες και αποτελεί μοναδική πηγή για την κατανόηση και περιγραφή βιογραφιών, εμπειριών, γνώμων, αξιών, στάσεων και συναισθημάτων (Cohen and Manion, 1997). Επιπρόσθετα, η μέθοδος της συνέντευξης θεωρείται ιδιαίτερα συμβατή με το φεμινιστικό ερευνητικό πλαίσιο, παρέχοντας την ευκαιρία για διερεύνηση εμπειριών οι οποίες δεν είναι εύκολο να παραχθούν μέσα από τη διαδικασία ποσοτικών μεθόδων έρευνας.

Η επιλογή του δείγματος έγινε στη βάση της θεωρητικής δειγματοληψίας και συμμετείχαν σ' αυτό 32 αγόρια και κορίτσια Β' και Γ' Λυκείου, θεωρητικής και θετικής κατεύθυνσης σπουδών, καθώς και 4 εκπαιδευτικοί, ένας άντρας και μια γυναίκα μαθηματικός και ένας άντρας και μια γυναίκα φιλόλογος. Πρόνοια ελήφθη επίσης ώστε οι μαθητές/τριες να έχουν εμπειρία από άντρα και γυναίκα εκπαιδευτικό τόσο στα Μαθηματικά, όσο και στα Φιλολογικά μαθήματα. Της κυρίως έρευνας προηγήθηκε πιλοτική εφαρμογή, προκειμένου αφενός να εντοπιστούν και να βελτιωθούν τα τυχόν προβλήματα του δελτίου συνέντευξης και αφετέρου να δοθεί η ευκαιρία στην ερευνήτρια να εξοικειωθεί με την ερευνητική διαδικασία. Στη συνέχεια ακολούθησε η σύνδεση της θεωρίας με το «βίωμα» μέσα από τις συνεντεύξεις που διεξήχθησαν κατά το χρονικό διάστημα από 10 Νοεμβρίου - 20 Δεκεμβρίου. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν. Προκειμένου να τηρηθεί η ανωνυμία τα πραγματικά ονόματα των μαθητών/τριών αντικαταστάθηκαν από ψευδώνυμα.

Ευρήματα

Τη διαδικασία της απομαγνητοφώνησης ακολούθησε η διαμόρφωση των κύριων κατηγοριών ανάλυσης. Οι αναφορές των μαθητών/τριών κωδικοποιήθηκαν και ομαδοποιήθηκαν προκειμένου να διαμορφωθούν οι κατηγορίες εκείνες που θα μας επέτρεπαν να απαντήσουμε στα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία στη συγκεκριμένη έρευνα έχουν διαμορφωθεί ως εξής:

Φύλο και νοητικές ικανότητες

Η υπόθεση ότι η νοημοσύνη έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά ανάλογα με το φύλο θεωρείται μερικές φορές δεδομένη, έστω και αν εκφράζεται σε λανθάνουσα μορφή (Κατή, 2002). Από τη συζήτηση με τους μαθητές και τις μαθήτριες του δείγματός μας προέκυψε ότι η πλειοψηφία τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών φέρεται να μην υιοθετεί την ύπαρξη διαφορετικών νοητικών ικανοτήτων και βιολογικών επικαθορισμών ανάμεσα στα φύλα και να ερμηνεύει την ύπαρξη απόψεων που αποδίδουν διαφορετικές νοητικές ικανότητες στα δύο φύλα επικαλούμενη τις προκαταλήψεις και τον παρατηρούμενο ανταγωνισμό των δύο φύλων. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Λένα...

Δε συμφωνώ... απλά τα δύο φύλα συνέχεια αμφισβητούνται... οι γυναίκες λένε ότι οι άντρες δεν έχουν μυαλό ...οι άντρες ότι οι γυναίκες δεν έχουν μυαλό ...και προσπαθούν να ανταγωνιστούν ο ένας τον άλλο... για να αποδείξουν στις επιστήμες ο καθένας ότι το δικό του φύλο είναι καλύτερο... (Λένα, Γ΄ Γυμνασίου, θεωρητική).

Στο ίδιο ερώτημα, το σύνολο σχεδόν των εκπαιδευτικών του δείγματός μας τείνει να συμφωνεί με τις απόψεις της πλειονότητας των μαθητών/τριών, με εξαίρεση τη γυναίκα Μαθηματικό, οι απόψεις της οποίας φαίνεται να διακρίνονται από μια αντίφαση και έρχονται να συμφωνήσουν με τα ευρήματα ερευνών που καταδεικνύουν ότι οι εκπαιδευτικοί αποδίδουν τις επιδόσεις των αγοριών στα Μαθηματικά στην ικανότητα, σε αντίθεση με τις επιτυχίες των κοριτσιών που αποδίδονται στην καταβολή μεγαλύτερης προσπάθειας (Fennema, Peterson, Carpenter and Lubniski, 1990).

... Απλά τα κορίτσια είναι πιο μεθοδικά και ίσως ό,τι καταφέρνουν το καταφέρνουν από μελέτη και οργανωμένη δουλειά... ενώ τα αγόρια που είναι έξυπνα και θετικά... απλά αρπάζουν εύκολα τις έν-

νοιες... που αυτό όμως έχει ως αποτέλεσμα καμιά φορά να μην τις επεξεργάζονται όπως πρέπει... (Χριστίνα, μαθηματικός).

Παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των στάσεων

Στην προσπάθεια να ερμηνεύσουν τις επιλογές των μαθητών/τριών στις κατευθύνσεις σπουδών, η πλειονότητα των μαθητών/τριών αποδίδει τις διαφορετικές αυτές επιλογές σε κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, με σημαντικότερο αυτόν που συνδέει τα μαθησιακά αντικείμενα με τις επαγγελματικές επιλογές. Το εύρημα αυτό είναι συμβατό με το θεωρητικό μοντέλο των Eccles et al. (1983), για την υποκειμενική αξία του κάθε μαθήματος και την σημασία των μαθημάτων για την επίτευξη των μελλοντικών στόχων των μαθητών/τριών (βλ. σχετικά Κοταρίνου, 2004). Από έρευνα (Mullis, 2000), προκύπτει ότι στο τέλος της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των αγοριών από αυτό των κοριτσιών που ανέφεραν ότι θα επιθυμούσαν μια εργασία που να συνδέεται με τα Μαθηματικά, με τα _ των κοριτσιών διεθνώς να δηλώνουν ότι δεν χρειαζόταν να τα καταφέρνουν στα Μαθηματικά για να βρουν μια εργασία που να τους αρέσει (Κοταρίνου, 2004). Τα ευρήματα της έρευνας T.I.M.S.S. καταδεικνύουν ότι στο Δημοτικό περισσότερα κορίτσια από αγόρια θεωρούσαν ότι ήταν σημαντικό να τα καταφέρνουν στα Μαθηματικά, πεποιθήσεις όμως οι οποίες μεταβάλλονταν δραματικά καθώς οι ηλικίες μεγάλωναν (Κοταρίνου, 2004). Παρά το γεγονός ότι οι σημερινοί έφηβοι φαίνεται να δηλώνουν ότι είναι περισσότερο ανοιχτοί, ότι συμφωνούν λιγότερο με τα παραδοσιακά στερεότυπα και είναι έτοιμοι να αποδεχθούν τα σύγχρονα δεδομένα για την ισότητα των δύο φύλων, εντούτοις από την ερευνητική δραστηριότητα καταδεικνύεται ότι τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια διαφοροποιούνται ως προς τις σχολές και τα επαγγέλματα που επιλέγουν (Μπουρνούδη και Ψάλτη, 1997). Καταδεικνύεται επίσης ότι τα κορίτσια συμβιβάζονται ευκολότερα με τις κοινωνικές απαιτήσεις και έχουν χαμηλότερες επαγγελματικές προσδοκίες από τα αγόρια (Μαράτου κ.ά., 2001), ενώ τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια συνεχίζουν να επιλέγουν στερεοτυπικά τα επαγγέλματα, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις απόψεις της Σίας.

Ίσως γιατί θέλουνε να ακολουθήσουν ένα συγκεκριμένο επάγγελμα... οι κοπέλες δασκάλες ή καθηγήτριες... και αυτό μπορούν να το κάνουν μέσω της θεωρητικής ...που οι άντρες δεν πηγαίνουν... για-

τί τα αγόρια θέλουν να γίνουν ηλεκτρολόγοι... θέλουν να πάνε στα κομπιούτερ ...Ξέρετε τώρα... (Σία, Γ' Λυκείου, θετική).

Από την άλλη, σύμφωνα με τους/τις εκπαιδευτικούς του δείγματός μας, σημαντικός παράγοντας ο οποίος επηρεάζει τις επιλογές των μαθητών/τριών είναι οι ανάγκες της αγοράς εργασίας και η δυνατότητα εργασιακής εξασφάλισης, άποψη που έρχεται να συμφωνήσει με ευρήματα ερευνών που καταδεικνύουν ότι η πλειοψηφία των νεαρών ατόμων –ανεξάρτητα από το φύλο– ανησυχεί για την εύρεση εργασίας λόγω της παρατηρούμενης αυξημένης ανεργίας (Μπουρνούδη, Ψάλτη, 1997).

Νομίζω ότι αυτό είναι αποτέλεσμα της αγοράς εργασίας... τι ζητάει η εργασία, το αδιέξοδο που μπορεί κανείς να συναντήσει ακολουθώντας μια κατεύθυνση όπως η θεωρητική... οι θετικές σχολές είναι αυτές που έχουν τις περισσότερες επιλογές... (Χριστίνα, μαθηματικός).

Οι μελέτες τοποθετούν το οικογενειακό περιβάλλον στις πρώτες θέσεις στην ιεράρχηση των παραγόντων που πληροφορούν και κατευθύνουν τις επιλογές των νέων για πανεπιστημιακή εκπαίδευση και για συγκεκριμένα επαγγέλματα (Γεώργας κ.ά., 1991, Κασσωτάκης 1992). Μια άλλη ομάδα μαθητών/τριών του δείγματός μας επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη, αναφέροντας ότι το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει τις μαθητικές επιλογές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Μαρία...

Είναι πάλι και οικογενειακοί παράγοντες και ειδικά εδώ στο νησί της Ρόδου... τρέχουν όλοι πάρα πολύ στις πολυτεχνικές σχολές... είναι πιο έντονο εδώ αυτό να στέλνουν τα παιδιά τους ...θεωρούν δηλαδή ότι τα αγόρια τους ιδιαίτερα πρέπει οπωσδήποτε να πάνε εκεί... (Μαρία, Γ' Λυκείου, θεωρητική).

Ερευνητές όπως οι Baker and Davies (1989), έχουν καταδείξει ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο τις έννοιες της «θηλυκότητας» και της «αρρενωπότητας» στο εκπαιδευτικό πλαίσιο (Volman κ.ά., 1995). Σύμφωνα με την άποψη ομάδας μαθητριών του δείγματός μας, ένας από τους λόγους που οδηγούν τα αγόρια να «αποφεύγουν» τη θεωρητική και να στρέφονται στη θετική κατεύθυνση είναι το γεγονός ότι δεν τη θεωρούν αρκετά «αντρική», άποψη που φαίνεται να συμφωνεί με αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών που καταδεικνύουν ότι τόσο οι μαθητές όσο και οι μαθήτριες προβαίνουν σε σαφή διαχωρισμό των μαθημάτων σε κατεχοχήν «θετικά» και «θεωρητικά» και

κατ' επέκταση σε «αντρικά» και «γυναικεία» (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2002). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Νίτσα...

Εμείς στη θεωρητική έχουμε μόνο ένα αγόρι και είμαστε οκτώ κορίτσια... θα μπορούσαμε να είμαστε πιο πολλά... αλλά νομίζω ότι τα αγόρια μπορεί να μην είναι καλά στα θετικά, αλλά τα διαλέγουν για να δείξουν ότι είναι αγόρια... και όχι κοριτσάκια... (Νίτσα, Β' Λυκείου, θεωρητική).

Ένα από τα ζεύγη των χαρακτηριστικών που χρησιμοποιούν συχνά οι εκπαιδευτικοί για να «ορίσουν» την ταυτότητα του φύλου των εφήβων, είναι αυτό που χαρακτηρίζει τα αγόρια «έξυπνα» και τα κορίτσια «μελετηρά» (Φρόση, 2000). Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι τα αγόρια έχουν καλύτερη επίδοση στα Μαθηματικά, τις επιτυχίες των οποίων αποδίδουν στην ικανότητα, σε αντίθεση με τις επιτυχίες των κοριτσιών που αποδίδονται στην καταβολή μεγαλύτερης προσπάθειας (Fennema, Peterson, Carpenter and Lubniski, 1990). Τη στερεότυπη αυτή άποψη χρησιμοποιούν και τα αγόρια του δείγματός μας προκειμένου να ερμηνεύσουν την προτίμηση των κοριτσιών στη θεωρητική κατεύθυνση, άποψη με την οποία συμφωνεί και η πλειονότητα των εκπαιδευτικών, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι ένας από τους λόγους που οδηγούν τους μαθητές/τριες στις διαφορετικές επιλογές είναι η «ζωηράδα» και η «έξυπνάδα» των αγοριών και η υπεραναπλήρωσή της από την «επιμέλεια» των κοριτσιών. Όπως αναφέρει ο Χρήστος...

Ένας άλλος λόγος που πιθανόν τα αγόρια δεν επιλέγουν τις θεωρητικές είναι το γεγονός ότι η θεωρητική είναι μια κατεύθυνση που χρειάζεται πολύ διάβασμα ...και τα αγόρια ασχολούνται με πάρα πολλά πράγματα... μηχανάκια, ποδόσφαιρο... (Χρήστος, φιλόλογος).

Η πλειονότητα των μαθητριών από την άλλη, ερμηνεύει την προτίμηση των κοριτσιών στις θεωρητικές κατευθύνσεις στη βάση της «ανασφάλειας» και του «φόβου» απέναντι στα Μαθηματικά. Το εύρημα αυτό έρχεται να συμφωνήσει με πορίσματα άλλων ερευνών από τις οποίες καταδεικνύεται ότι οι γυναίκες επηρεάζονται από το άγχος περισσότερο από τους άντρες, τα δε κορίτσια τείνουν να θεωρούν τα Μαθηματικά δύσκολα και να υποεκτιμούν τη μαθηματική τους ικανότητα περισσότερο από τα αγόρια, επιδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό έλλειψη αυτοπεποίθησης στο συγκεκριμένο τομέα. Το στοιχείο αυτό τονίζεται και από τη Fennema (1980), από έρευνα της οποίας προκύπτει ότι ακόμα και τα πιο έξυπνα κορίτσια καταδεικνύουν μεγαλύτερη ανασφάλεια σε σχέση

με τις μαθηματικές τους ικανότητες, από ό,τι τα αγόρια. Εκδηλώνουν επίσης εντονότερα το «φόβο της επιτυχίας» σε μαθηματικό περιβάλλον (Leder, 1980), με αποτέλεσμα να αποφεύγουν τα Μαθηματικά περιορίζοντας με τον τρόπο αυτό και τις επαγγελματικές τους επιλογές (Tobias, 1978). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ελευθερία...

Ξεκινάμε από το ότι τα Μαθηματικά είναι δύσκολα... όχι ότι τα μαθηματικά είναι αντρικό επάγγελμα πλέον... αλλά ότι τα μαθηματικά είναι δύσκολα... γιατί ξέρω πολλά κορίτσια που λένε ότι τα μαθηματικά είναι δύσκολα και τέλος... (Ελευθερία, Γ' Λυκείου, θεωρητική).

Μελέτες αναφέρουν επίσης ότι οι άντρες και οι γυναίκες υιοθετούν διαφορετικούς τρόπους ερμηνείας και αντίδρασης τόσο στην αποτυχία όσο και την επιτυχία τους, με τις γυναίκες να αντιδρούν με μείωση της προσπάθειας και της επιμονής μετά από μια αποτυχία (Λεονταρή, 1997). Έρευνες σε μαθηματικό περιβάλλον αναφέρουν ότι στα κορίτσια περισσότερο από τα αγόρια η επίδοση μειώνεται μετά από μια αποτυχία (Dweck and Bush, 1976), άποψη που εκφράζεται και από εκπαιδευτικό, ο οποίος υποστηρίζει ότι ένας από τους λόγους που τα κορίτσια «αποφεύγουν» τα Μαθηματικά είναι η αδυναμία αντιμετώπισης της πιθανής απόλυτης –όπως ο ίδιος αναφέρει– αποτυχίας, εγγενούς στοιχείου του συγκεκριμένου μαθήματος.

Αναφέρει συγκεκριμένα:

Η αποτυχία στα μαθηματικά είναι αποτυχία απόλυτη ...είναι πολύ εύκολο να γράψεις τρία ή μηδέν και ένα παιδί που θα γράψει δύο και τρία δύσκολα μπορεί να το αντέξει... και πολύ περισσότερο ένα κορίτσι... (Χρήστος, φιλόλογος).

Το ρόλο της πρώτης επαφής κατά τη διάρκεια του Δημοτικού Σχολείου, της αγάπης και της ιδιαίτερης κλίσης σε κάποιο μαθησιακό αντικείμενο, καθώς και τον διαφορετικό τρόπο σκέψης ανάμεσα στα φύλα επικαλούνται επίσης ορισμένοι μαθητές/τριες. Σύμφωνα με τις απόψεις του Μάκη...

Πιθανόν ένας από τους λόγους που ερμηνεύει τους διαφορετικούς προσανατολισμούς είναι και ο διαφορετικός τρόπος σκέψης... γιατί πιστεύω ότι τα κορίτσια έχουν ένα τρόπο να βλέπουν τα πράγματα πιο σφαιρικά, ενώ τα αγόρια θέλουν πιο απτά... πιο συγκεκριμένα (Μάκης, Γ' Λυκείου, θεωρητική).

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι ακόμη

και η ίδια η δομή και οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος με την άνιση κατανομή των θέσεων εργασίας και εξουσίας, αλλά και την έμφυλη κατανομή των ειδικοτήτων, που θέλει τις περισσότερες γυναίκες φιλόλογους και τους άντρες μαθηματικούς, συμβάλλει στην αναπαραγωγή της ανισότητας, θέση με την οποία συμφωνεί μια μεγάλη ομάδα μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών του δείγματός μας.

Ναι σίγουρα... γιατί έστω και ανεπαίσθητα ...ίσως να λένε ...αφού δεν υπάρχουν πολλοί άντρες φιλόλογοι ...εγώ τι να κάνω... ίσως είναι και παρεξηγήσιμο να είναι κάποιος άντρας φιλόλογος... και με το να βλέπει ότι αυτό δεν υφίσταται... με το να βλέπει πολλούς άντρες φιλόλογους στα σχολεία καταρρίπτεται ο μύθος... (Μάκης, Γ' Λυκείου, θεωρητική).

Ο εκπαιδευτικός ως πρότυπο

Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης οι δάσκαλοι μπορούν να αποτελέσουν φύσει και θέσει κοινωνικά πρότυπα (Κολιάδης, 1990). Σύμφωνα επίσης με την ίδια θεωρία τα κοινά στοιχεία, όπως είναι ηλικία, η κοινωνική θέση και το φύλο τα οποία έχει ο παρατηρητής με το πρότυπο φαίνεται να διευκολύνουν τη διαδικασία της «ταύτισης». Για τα κορίτσια και τα αγόρια του δείγματός μας το φύλο του εκπαιδευτικού από μόνο του δεν θεωρείται αρκετό προκειμένου να αποτελέσει ένας/μία εκπαιδευτικός πρότυπο για μίμηση. Απαραίτητη προϋπόθεση για να συμβεί αυτό είναι αφενός ο χαρακτήρας του/της εκπαιδευτικού, και αφετέρου το ενδιαφέρον για το μαθησιακό αντικείμενο και το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η Νανά:

Όχι δεν το έχω αισθανθεί... εντάξει ωραίο είναι που είναι μαθηματικός και είναι γυναίκα... αλλά ...από την στιγμή που δεν μου αρέσουν τα μαθηματικά και δε βοήθησε ...δε μου άλλαξε δηλαδή τη διάθεση να τα δω διαφορετικά... δε με ενδιέφερε... (Νανά, Β' Λυκείου, θεωρητική).

Προηγούμενες έρευνες καταδεικνύουν ότι οι δάσκαλοι εκδηλώνουν συμπεριφορές οι οποίες έχουν επίδραση στους/στις μαθητές/τριες, επηρεάζουν τις πεποιθήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν τις συμπεριφορές και τελικά την επίδοσή τους (Li, 1999). Από την κατάθεση των εμπειριών των μαθητών/τριών προέκυψε ότι το σύνολο σχεδόν των κοριτσιών, καθώς και η πλει-

ονότητα των αγοριών και των εκπαιδευτικών θεωρούν σημαντική τη συμβολή του/της εκπαιδευτικού, τόσο στη διαμόρφωση μιας θετικής, όσο και στην ανατροπή μιας αρνητικής, αλλά και στην ανατροπή μιας ήδη διαμορφωμένης θετικής στάσης, άποψη που χαρακτηριστικά αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Ναι σίγουρα... το χω ζήσει κιόλας... ήταν στο Γυμνάσιο ...ήμουν πάρα πολύ καλή στα Μαθηματικά... αλλά είχαμε έναν καθηγητή ο οποίος δεν ενδιαφερόταν... όλο φασαρία γινόταν... και βέβαια στάματα να ασχολούμαι με τα Μαθηματικά... γιατί άμα βλέπεις τον καθηγητή σου να μην ενδιαφέρεται για το μάθημα... γιατί να το κάνεις εσύ; (Λένα, Γ' Λυκείου, θεωρητική).

Διαμόρφωση μαθησιακού κλίματος

Πολυάριθμες είναι οι μελέτες που αναφέρονται στις αντιλήψεις και τις πρακτικές των εκπαιδευτικών, καθώς και στον τρόπο που αυτές συμβάλλουν στη διαμόρφωση του μαθησιακού κλίματος. Από την άλλη, ερευνητές όπως οι Borphy, (1985) και Meese, (1987), καταδεικνύουν ότι οι άντρες και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί διαφοροποιούνται όσον αφορά στη διαμόρφωση μαθησιακού κλίματος (Li, 1999), με τις γυναίκες εκπαιδευτικούς να τείνουν να προωθούν εκπαιδευτικά περιβάλλοντα περισσότερο προσανατολισμένα στο μαθητή, να δημιουργούν τις συνθήκες για διάλογο στην τάξη, να ενθαρρύνουν τη συνεργασία και να εφαρμόζουν περισσότερο αποτελεσματικές διδακτικές πρακτικές (Li, 1999), και τους άντρες να επιδεικνύουν περισσότερο αυταρχική συμπεριφορά και να είναι περισσότερο οργανωτικοί (Duffy, Warren and Walsh, 2001). Από την κατάθεση απόψεων και εμπειριών προκύπτει ότι η πλειοψηφία τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών του δείγματός μας, θεωρεί ότι οι άντρες και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί διαφοροποιούνται όσον αφορά τη διαμόρφωση μαθησιακού κλίματος, επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα ερευνών που αναφέρουν ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί είναι πιο κοντά στα παιδιά, ασχολούνται περισσότερο με την ψυχολογία τους και είναι περισσότερο υποστηρικτικές (Li, 1999). Τα περισσότερα κορίτσια του δείγματός μας εκφράζουν την άποψη ότι προτιμούν γυναίκες εκπαιδευτικούς, συμφωνώντας με τα ευρήματα των Hancock κ.ά., (1993), οι οποίοι αναλύοντας τα δεδομένα αμερικανικής έρευνας κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μαθητές/τριες εκδηλώνουν προτίμηση στους εκπαιδευτικούς του ίδιου φύλου (Li, 1999). Για τις περισσότερες μαθήτριες, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δημιου-

γούν ένα μαθησιακό κλίμα μέσα στο οποίο αισθάνονται περισσότερο άνετα, γεγονός που επηρεάζει και ενισχύει προς τη θετική κατεύθυνση τη στάση τους απέναντι στα μαθησιακά αντικείμενα. Αναφερόμενες στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά –για την πλειοψηφία των κοριτσιών– οι γυναίκες εκπαιδευτικοί χαρακτηρίζονται από επιμονή, μεθοδικότητα, μεταδοτικότητα, και αναλυτικό τρόπο διδασκαλίας, άποψη που αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Γενικά... μπορώ να σας πω τι κάνουν οι γυναίκες καθηγήτριες. Είναι πιο επίμονες. Αυτή τη στιγμή έχω μια γυναίκα μαθηματικό η οποία είναι καταπληκτικό ...επιμένει σε όλα... επίσης οι γυναίκες είναι πιο μεθοδικές και έχουν μεγαλύτερη μεταδοτικότητα... δεν αμφισβητώ την ικανότητα κάποιων αντρών... αλλά νομίζω ότι ο άντρας καθηγητής δε θα ασχοληθεί πολύ μαζί σου... (Σάσα, Β΄ Λυκείου, θετική).

Αναφερόμενες ιδιαίτερα στις γυναίκες μαθηματικούς, οι μαθήτριες του δείγματός μας αναφέρουν ότι αυτές μέσα από υποστηρικτικές πρακτικές τονώνουν την αυτοπεποίθηση των κοριτσιών –και των αγοριών– συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη διαμόρφωση μιας περισσότερο θετικής στάσης απέναντι στα Μαθηματικά. Όπως αναφέρει και η Ρένα...

Φέτος η καθηγήτρια μου στο σχολείο επειδή με βλέπει εμένα ότι δεν τα πολυκαταφέρνω στα μαθηματικά με προσεγγίζει περισσότερο... έρχεται πάνω από το κεφάλι μου, μου λέει αυτό...κάντο έτσι κάντο αλλιώς... μπορείς να τα καταφέρεις... και εγώ νιώθω καλύτερα... (Ρένα, Γ΄ Λυκείου, θεωρητική).

Σύμφωνα με τους Duffy κ.ά. (2001), οι άντρες δάσκαλοι τείνουν να είναι περισσότερο αυταρχικοί και οργανωτικοί, άποψη που αποτυπώνεται και στις αφηγήσεις των περισσότερων μαθητριών του δείγματός μας, σύμφωνα με τις οποίες οι άντρες εκπαιδευτικοί χαρακτηρίζονται από αυστηρότητα, είναι περισσότερο απόμακροι και δεν ασχολούνται με την ψυχολογία των μαθητών/τριών, είναι όμως περισσότερο οργανωτικοί.

Δε μπορώ να πω... το ήξερε το αντικείμενο... αλλά ήταν πιο αυστηρός... πιο απόμακρος... κι εγώ δεν ένιωθα καλά... (Κατερίνα, Γ΄ Λυκείου, θεωρητική).

Από τις αναφορές των αγοριών από την άλλη, προκύπτει ότι οι περισσότεροι μαθητές του δείγματός μας, φαίνεται να συμφωνούν τόσο με τους Duffy κ.ά. (2001), όσο και την πλειονότητα των μαθητριών, καθώς θεωρούν ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί είναι πιο

κοντά στα παιδιά, επιδεικνύουν μεγαλύτερη ευαισθησία και ενδιαφέρον και είναι περισσότερο αντικειμενικές. Παρόλα αυτά, δηλώνουν ότι αισθάνονται καλύτερα με έναν άντρα από ό,τι με μια γυναίκα εκπαιδευτικό, αναφέροντας ως σημαντικότερους λόγους για αυτό τον κοινό τρόπο σκέψης, την ικανότητα επιβολής τάξης και τη μεταξύ τους οικειότητα και επικοινωνία η οποία απορρέει από τα κοινά εξωσχολικά ενδιαφέροντα. Όπως αναφέρει ο Στέλιος...

Με τον άντρα καταλαβαίνομαστε καλύτερα... Εγώ πιστεύω ότι επικοινωνώ καλύτερα με τον άντρα... όχι λόγω του μαθήματος... γενικά... γιατί με μια κοπέλα δε μπορούμε να συζητήσουμε για παράδειγμα για ποδόσφαιρο... εντάξει... γίνεται το μάθημα με καλύτερη διάθεση... (Στέλιος, Γ' Λυκείου, θετική).

Η στερεότυπη προσδοκία της απόδοσης των κοριτσιών στα λεγόμενα «θεωρητικά» και των αγοριών στα «θετικά» μαθήματα, φαίνεται να έχει ως αποτέλεσμα, περισσότερα αγόρια από ότι κορίτσια να ενθαρρύνονται να επιλέξουν δέσμες μαθημάτων που θα οδηγήσουν αργότερα σε επιστημονικούς και επαγγελματικούς χώρους με αυξημένες απαιτήσεις σε μαθηματικές γνώσεις (Τρέσσου-Μυλωνά, 1997). Σε ότι αφορά στις προσδοκίες των εκπαιδευτικών, από τις αναφορές της πλειονότητας των αγοριών και κοριτσιών του δείγμάτος μας δεν επιβεβαιώνεται το παραπάνω εύρημα, καθώς προκύπτει ότι αυτοί διαφοροποιούν τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες τους περισσότερο σε σχέση με την επίδοση και λιγότερο με το φύλο των μαθητών/τριών, άποψη η οποία υποστηρίζεται και από την πλειονότητα των εκπαιδευτικών.

Ναι... ανάλογα με τις δυνατότητες ...δεν έχει σχέση το φύλο... η διαφορά έχει να κάνει με την επίδοση όχι με το φύλο (Νία, Γ' Λυκείου, θετική).

Στη συνέχεια, και σε μια προσπάθεια να τοποθετηθούν οι μαθητές/τριες και οι εκπαιδευτικοί στην πρόταση που φέρεται να υποστηρίζει ότι «αν υπήρχαν περισσότερες γυναίκες μαθηματικοί και άντρες φιλόλογοι στα σχολεία ίσως τελικά τα κορίτσια και τα αγόρια να διαμόρφωναν θετικότερη στάση απέναντι στα Μαθηματικά και τα Φιλολογικά μαθήματα αντίστοιχα» διαμορφώθηκαν δύο τάσεις, με ισχυρότερη αυτή που υποστήριξε την άποψη ότι η συνθήκη αυτή πιθανόν θα βοηθούσε, με την προϋπόθεση ότι θα εφαρμοζόταν από το Γυμνάσιο, βαθμίδα που κατά τη γνώμη τους διαμορφώνονται οι στάσεις.

Βασικά.. καταρχήν στο Γυμνάσιο για να ξεκινήσει το παιδί σωστά...

ώστε να μην έχει κενά... και να δει το μάθημα σωστά από την αρχή... να το αγαπήσει... και αν το αγαπήσει δε θα έχει κανένα πρόβλημα... όλα θα πάνε καλά... (Ιωάννα, Γ' Λυκείου, θεωρητική).

Με την άποψη αυτή φαίνεται να συμφωνεί και η πλειονότητα των εκπαιδευτικών, με τη γυναίκα Μαθηματικό να προχωρεί και να προτείνει την περαιτέρω διεξαγωγή ερευνών και τη δημιουργία συνθηκών ικανών να οδηγήσουν σε περισσότερο ασφαλή συμπεράσματα.

Εγώ νομίζω ότι σε αυτόν τον τομέα θα μπορούσαν μερικά ερευνητικά τμήματα στα Πανεπιστήμια... να κάνουν κάποιες μελέτες... να ρωτήσουν τα παιδιά... να ρωτήσουν τους φοιτητές πώς κρίνουν τα χρόνια, τις εμπειρίες τους στο Γυμνάσιο... στο Πανεπιστήμιο που νομίζω ότι δεν υπάρχουν... γιατί αυτά που λέμε εμείς είναι απλά απόψεις... αλλά αυτά τα πράγματα πρέπει να ερευνώνται για να αποδεικνύονται... (Χριστίνα, μαθηματικός).

Συμπέρασμα

Αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση ότι η ερμηνεία κοινωνικών φαινομένων και διαδικασιών είναι προϊόν πολυπαραγοντικών αναλύσεων. Οι αφηγήσεις, τόσο των μαθητών/τριών όσο και των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, φαίνεται να συγκλίνουν στην άποψη ότι ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τις στάσεις μαθητών και μαθητριών απέναντι στα μαθησιακά αντικείμενα σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες, όπως είναι το ενδιαφέρον των μαθητών/τριών για το μαθησιακό αντικείμενο και το επάγγελμα, καθώς και η προσωπικότητα του/της εκπαιδευτικού. Η επίδραση μπορεί επίσης να συντελεστεί μέσα από τη διαμόρφωση ευνοϊκού για κάθε φύλο μαθησιακού κλίματος, καθώς από την κατάθεση των εμπειριών προκύπτει ότι η πλειοψηφία τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών του δείγματός μας θεωρεί ότι οι εκπαιδευτικοί διαφοροποιούνται στη βάση του φύλου τους όσον αφορά στο μαθησιακό κλίμα το οποίο δημιουργούν. Συγκεκριμένα, οι περισσότερες μαθήτριες, εμφανίζονται να διάκινεται θετικότερα απέναντι σε γυναίκες εκπαιδευτικούς, καθώς θεωρούν ότι αυτές διαμορφώνουν ένα μαθησιακό κλίμα στο οποίο αισθάνονται περισσότερο άνετα, είναι πιο κοντά στα παιδιά και εκδηλώνουν περισσότερο υποστηρικτική συμπεριφορά. Για τις ίδιες, οι γυναί-

κες εκπαιδευτικοί γενικά χαρακτηρίζονται από επιμονή, μεθοδικότητα, μεταδοτικότητα, και αναλυτικό τρόπο διδασκαλίας, ενώ οι γυναίκες μαθηματικοί μέσα από υποστηρικτικές πρακτικές φαίνεται να τονώνουν την αυτοπεποίθηση τόσο των κοριτσιών όσο και των αγοριών, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη διαμόρφωση μιας περισσότερο θετικής στάσης απέναντι στα Μαθηματικά. Τα αγόρια από την άλλη, συμμερίζονται τις απόψεις των μαθητριών και δηλώνουν ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί είναι πιο κοντά στα παιδιά, επιδεικνύουν μεγαλύτερη ευαισθησία και ενδιαφέρον και είναι περισσότερο αντικειμενικές. Δηλώνουν όμως ότι αισθάνονται καλύτερα με έναν άντρα από ότι με μια γυναίκα εκπαιδευτικό, αιτιολογώντας την προτίμηση αυτή επικαλούμενοι τον κοινό τρόπο σκέψης, την ικανότητα επιβολής τάξης και την οικειότητα και επικοινωνία που απορρέει από κοινά εξωσχολικά ενδιαφέροντα. Κοινή πεποίθηση όλων όσων συμμετείχαν στην έρευνά μας ήταν η διατύπωση της άποψης ότι η τοποθέτηση περισσότερων αντρών φιλολόγων και γυναικών μαθηματικών στα σχολεία –και ειδικά στις κατώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες όπου κατά την άποψή τους διαμορφώνονται οι στάσεις– θα βοηθούσε στην αλλαγή των στάσεων μαθητών/τριών απέναντι στα Φιλολογικά μαθήματα και τα Μαθηματικά αντίστοιχα. Οι εκπαιδευτικοί πάντως επεσήμαναν την αναγκαιότητα διεξαγωγής περαιτέρω ερευνών πριν από μια τέτοια ενδεχόμενη πολιτική στοχοθεσία, άποψη που συμμερίζονται και οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου.

Σημειώσεις

1. Η εργασία παρουσιάστηκε στο 1st International Conference on Interdisciplinary Social Sciences που διεξήχθη στη Ρόδο κατά το διάστημα από 18-21 Ιουλίου 2006.
2. Τα στοιχεία που αφορούν στα στατιστικά που αναφέρονται στην εκπαίδευση είναι από το ΥΠΕΠΘ, Διεύθυνση Προγραμματισμού και Επιχειρησιακών Ερευνών, Τμήμα Επιχειρηματικών Ερευνών και Στατιστικής και αφορούν στο σχολικό έτος 2001-2002.
3. Με τον όρο «αντιλήψεις ελέγχου» εννοούμε τις υποκειμενικές πεποιθήσεις που έχουν οι άνθρωποι για τη δυνατότητά τους να ελέγξουν μια συγκεκριμένη κατάσταση και τις γενικευμένες προσδοκίες που αφορούν στο βαθμό που είναι ικανοί να προκαλέσουν επιθυμητά γεγονότα (Skinner 1995), στο: Α. Λεονταρή, *Κέντρο ελέγχου: Διαφορές ως προς το φύλο σε εφήβους* στο «Φύλο και σχολική πράξη, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997.
4. Στην ποιοτική έρευνα οι πληροφορητές (informants) είναι άτομα που

επιλέγει ο ερευνητής ως βασικές πηγές από τις οποίες μπορεί να αντλήσει πληροφορίες για το θέμα που ερευνά (Oatley and Jenkins, 2004).

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βερβενιώτη Τ., «Η αυξημένη παρουσία των γυναικών εκπαιδευτικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* 27-28, 1994, σελ. 44-45.
- Γεώργας Δ., Μπεζεβέγκης Η. και Γιαννίτσας Ν., «Εμπειρίες, στάσεις και προσδοκίες μαθητών και φοιτητών από το Λύκειο, το ΣΕΠ και το Πανεπιστήμιο», *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής-Προσανατολισμού* 18-19, 1991, σελ. 43-66.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Β., *Αντρικές και γυναικείες ταυτότητες, σχολική επιτυχία και επιλογές ζωής*, εισήγηση στο 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2002.
- Δημητρακάκης Κ. και Μανιάτης Π., *Η αντιφατικότητα της διδακτικής πράξης μέσα από τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών: θεωρία και αποτελέσματα μιας έρευνας*, 30-11-2005, <http://users.att.sch.gr/kdimitrikis/Antifatikotita.htm>.
- Κανταρτζή Ε., «Αγόρια και κορίτσια στο σχολείο: Οι στάσεις των εκπαιδευτικών για το ρόλο των δύο φύλων», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 88, 1996, σελ. 39-45.
- Κασσωτάκης Μ.Ι., «Η ενημερωτική και η συμβουλευτική λειτουργία του ΣΕΠ: Μια προσπάθεια αξιολόγησής τους», *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής-Προσανατολισμού* 20-21, 1992, σελ. 79-98.
- Κατή Δ., *Νοημοσύνη και φύλο. Ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες για τις γνωστικές ικανότητες*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002.
- Κολιάδης Ε., *Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη*, εκδ. Αυτοέκδοση, Αθήνα, 1989.
- Κολιάδης Ε., *Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη, Τόμος Γ', Γνωστικές θεωρίες*, εκδ. Αυτοέκδοση, Αθήνα, 1997.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ., *Εκπαιδευτική πολιτική και Πρακτική Κοινωνιολογική Ανάλυση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ., Σολομών Ι. και Σταμέλος Γ., *Ανιχνεύοντας την επίδοση στην ελληνική εκπαίδευση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000.
- Cohen L. and Manion L., *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 1992.
- Κοταρίνου Π., *Φύλο και Μαθηματικά*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργα-

- σία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Θετικών Επιστημών, Τμήμα Μαθηματικών, Αθήνα, 2004, www.math.uoa.gr/me/dipl/dipl_kotarikou.pdf.
- Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Λεονταρή Α., *Κέντρο ελέγχου: Διαφορές ως προς το φύλο σε εφήβους, στο Φύλο και Σχολική Πράξη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Μαραγκουδάκη Ε., *Η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ως προς τον παράγοντα φύλο την τελευταία εικοσαετία στην Ελλάδα: Μια ερμηνευτική προσέγγιση*, Υλικό για το σεμινάριο επιμόρφωσης για την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών σε θέματα ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση, εκδ. ΚΕΘΙ, Ιωάννινα, 1997.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Τεπέρογλου Α. κ.ά., *Μελέτη για την προώθηση των γυναικών στην Επιστημονική έρευνα. Καταγραφή ερευνητικών φορέων και ερευνητικού δυναμικού*, τόμ. Ι, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2001.
- Μπουρνούδη Ε. και Ψάλτη Α., *Επαγγελματικές επιλογές και προσδοκίες των νέων και της οικογένειάς τους: Η επίδραση του φύλου, στο Φύλο και σχολική πράξη*, επιμ. Δεληγιάννη Β., Ζιώγου Σ., εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Oatley K. and Jenkins M., *Συγκίνηση, Ερμηνείες και κατανόηση*, επιμ. Μπετίνα Ντάβου, μτφρ. Μαρία Σόλμαν, Μπετίνα Ντάβου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2004.
- Παπαδόπουλος Γ., Χριστοδουλίδης Μ. και Παπαναστασίου Κ., *Διερευνώντας τους παράγοντες που επηρεάζουν και καθορίζουν την επίδοση των μαθητών στα μαθηματικά*, 2006, ανάκτηση από www.ree.gr/e21_11_03/sin_ath_mer_c/them_enot_vii/xristodoulidis_papadoporoy 2006.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου Δ., «Διαφορές στις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων», *Τα εκπαιδευτικά* 36, 1995, σελ. 106-115.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου Δ., *Εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων: Ο ρόλος του σχολικού επαγγελματικού Προσανατολισμού, στο Φύλο και Σχολική Πράξη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Τρέσσου-Μυλωνά Ε., *Φύλο και Μαθηματικά: Εκπαιδευτικές ανισότητες και Παιδαγωγική της ισότιμης συμμετοχής, Φύλο και Σχολική πράξη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Φουσέκα Μ., «Η γυναίκα εκπαιδευτικός και η θέση της στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 25, (1994, σελ. 16-17.
- Φρειδερίκου Α., *Η Τζένη πίσω από το τζάμι, Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του Δημοτικού Σχολείου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Φρόση Λ., *Τα κορίτσια μελετούν, τα αγόρια αποδίδουν: εικόνες εκπαιδευτικών για τους εφήβους των δύο φύλων, στο «Σχολείο, Διαδικα-*

σίες μετάβασης και Ταυτότητες φύλου», Πρακτικά ημερίδας, Θεσσαλονίκη, 2000.

Φρόση Λ., Κουϊμτζή Ε. και Παπαδήμου Χ., *Ο παράγοντας φύλο και η σχολική πραγματικότητα στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση* μελέτη επισκόπησης, Θεσσαλονίκη, 2003, www.kethi.gr/greek/meletes/filo-sxoliki%pragmatikotita.pdf, 2006.

Ξενόγλωσση

- Borphy J., «Interactions of male and female students with male and female teachers», στο: Willinson L. and Marrett B., (eds), *Gender Influences in Classroom Interaction*, Academic Press, New York, 1985, σελ. 115-143.
- Bouillaguet-Bernard et al., *Changes in Activity and Employment of Women in the European Economic Community*, Commission of the European Communities, Brussels, 1985.
- Clarricoates K., «Dinosaurs in the classroom - the "hidden" curriculum in primary schools», στο: M. Arnold and Weiner G. (eds), *Gender and the politics of schooling*, London, 1989.
- Cheung K.C., «Outcomes of Schooling: Mathematics achievement and attitudes toward mathematics learning in Hong Kong», *Educational Studies in Mathematics Education* 19 (2), 1988, σελ. 209-220.
- Diener E. and Seligman M.E.P., «Very Happy Peoples», *Psychological Science* 13 (1), 2002, σελ. 81-84.
- Duffy J., Warren K. and Walsh M., «Classroom Interactions: Gender of Teacher, Gender of Student and Classroom Subjects», *Sex Roles* 45 (9-10), 2001, σελ. 579-593.
- Dweck S. and Bush E.S., «Sex Differences in learned helplessness», *Developmental Psychology* 12 (2), 1976, σελ. 147-156.
- Ehrenberg R.G. et al., *Do Teachers' Race, Gender and Ethnicity Matter? Evidence from the National Educational Longitudinal Study of 1988*, RAND Reprints, 1995.
- Harding S., *The Science Question in Feminism*, Cornell University Press, New York, 1986.
- Hopf D. and Hatzichristou C., «Teacher gender-related influences in Greek Schools», *British Journal of Educational Psychology* 69 (1), 1999, σελ. 100-111.
- Leder G., «Bright girls mathematics and fear of success», *Educational Studies in Mathematics* 11, 1980, σελ. 411-422.
- Leder G.C., *Mathematics Learning and Socialization Processes*, Girls into Maths Can Go, Burton L. (eds), Holt Education, 1986.
- Leder G.C., «Teacher - student interaction: A case study», *Educational Studies in Mathematics* 18, 1987, σελ. 255-271.
- Fennema E. and Peterson P.L., «Autonomous learning behaviours: a possible explanation of gender-related in mathematics», στο: Wilkin-

- son L.C. and Marrett C.B. (eds), *Gender - related Differences in Classroom Interactions*, Fla-Academic press, Orlando, 1987, σελ. 17-35.
- Fennema E. Peterson, Carpender T. and Lubniski C., «Teachers attribution and beliefs about girls, boys and Mathematics», *Mathematics Educational Studies* 21, 1990, σελ. 55-69.
- Fennema E., Ryan M., Frost L.A. and Hopp C., «Gender differences in Mathematics attitudes and affect: a meta-analysis», *Psychology of Women Quarterly* 14, 1990b, σελ. 299-324.
- Fennema E. and Leder G.C. (eds), *Mathematics and Gender*, Teachers' College Press, New York, σελ. 169-187.
- Fox L.H., Brody L. and Tobin D. (eds), *Women and the Mathematical Mystique*, John Hopkins University, Baltimore, 1980.
- Li O., «Teachers beliefs and Gender Differences in Mathematics: A review», *Educational Research* 41 (1), 1999, σελ. 63-76.
- Lee B.E. and Lockheed M.E., «The effectw of single-sex schooling on achievement and attitudew in Nigeria», *Comparative Education Review* 34 (2), 1990, σελ. 209-231.
- Parker-Price S., Claxton A.F., *Teachers' Perceptions of Gender Differences in Students*, Paper presented at the Annual Convention of the National Association of School Psychologists, Atlanta GA, 12-16 March 1996.
- Ruffel M., Mason J. and Allen B., «Studying Attitude to Mathematics», *Educational Studies in Mathematics* 35 (1), 1998, σελ. 1-18.
- Sponder D., *Invisible Women: The schooling Standard*, Writers and Readers Co-operative, London, 1982.
- Saha L.J., «Social structure and teacher effects on academic achievement: a comparative analysis», *Comparative Education Review* 27 (1), 1983, σελ. 69-88.
- Tobias S., *Overcoming math anxiety*, Norton, New York, 1978.
- Volman M., Edith van Eck and Geert Ten Dam, «Girls in Science and Technology, The development of a discourse», *Gender and Education* 7 (3), 1995, σελ. 283-292.
- Jones L. and Smart T., «Confidence in Mathematics: a gender issue?», *Gender and Education* 7 (2), 1995, σελ. 157-166.

Σκέψεις για την ουτοπία (με αφορμή τους Όρνιθες του Αριστοφάνη)

Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή*

Περίληψη

Η ποιητική ουτοπία της Νεφελοκοκκυγίας και η φιλοσοφική της Καλλίπολης έχουν κοινή αφετηρία, τη δυσaréσκεια που προκαλεί μια ενοχλητική πραγματικότητα, και κοινή κατάληξη, την πρακτική αποτυχία, καθώς η ουτοπία μένει παγιδευμένη στις λέξεις που την κατασκευάζουν. Ο Αριστοφάνης και ο Πλάτων θα βρουν συνεχιστές. Η ουτοπία θα αναβιώνει σε διάφορες εποχές και θα προσφέρεται ως πολιτική λύση, αλλά δεν θα αλλάξουν οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματά της. Στην παρούσα εργασία καταγράφονται αυτές οι διαδοχικές ουτοπικές παραμυθίες και γίνεται απόπειρα να αποτιμηθεί η σημασία τους. Τέλος, με δεδομένη την αποτυχία της πολιτικής ουτοπίας, επιχειρείται να απαντηθούν τρία ερωτήματα: α) γιατί νομιμοποιείται η ουτοπία, β) ποια είναι η πραγματική απώλεια από την αποτυχία της ουτοπίας και γ) γιατί απέτυχε η πολιτική ουτοπία.

Εισαγωγή

Πότε, με ποια υλικά και γιατί η ουτοπία: αυτά είναι τα ερωτήματα που θα αναζητήσουν απάντηση σε αυτήν τη σύντομη έκθεση.

Ας ξεκινήσουμε ανάποδα: γιατί η ουτοπία; Η ουτοπία είναι ένα

* Η Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή είναι δρ. Φιλοσοφίας.

από τα μέσα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος για να απαλλαγεί από τη δυσάρεστη πραγματικότητα που τον περιβάλλει και του επιβάλλεται. Ένα μέσο που δεν είναι ούτε ακραίο ούτε επικίνδυνο, όπως είναι τα υπόλοιπα, δηλαδή η τρέλα και η αυτοκτονία. Η ουτοπία αποτελεί, αν τολμήσουμε να την ερμηνεύσουμε με όρους ψυχαναλυτικούς, μια μορφή απώθησης και, άρα, κατασκευάζεται με τους ίδιους πάνω-κάτω όρους με τους οποίους κατασκευάζεται και η αυταπάτη, όπως την περιγράφει ο Rosset¹. Ο χρόνος προσδιορίζει τις προσφορότερες συνθήκες που γεννούν την ανάγκη διαφυγής από μια πραγματικότητα στην οποία αρνούμαστε να παραχωρήσουμε χωρίς επιφυλάξεις τη δυναστική προτεραιότητα. Όμως, τα υλικά από τα οποία δημιουργείται είναι πάντοτε ίδια. Η ουτοπία είναι ο λόγος για την ουτοπία, αφού το ίδιο το πράγμα δεν είναι ποτέ δυνατόν να υπάρξει χωρίς να ακυρώσει την ταυτότητά του.

Και, βέβαια, οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν πρωτίστως για την πολιτική ουτοπία, στην οποία προστίθεται ακόμα ένα χαρακτηριστικό επιβεβαιωμένο από την πράξη: ο εξουσιαστικός καταναγκασμός.

1. Η αρχαιολογία της ουτοπίας

1.1. Η αριστοφανική ουτοπία

Στα 414 π.Χ., δυο αθηναίοι ευπατρίδες, ο Πεισθέταιρος και ο Ευελπίδης, απογοητευμένοι από τις πολιτικές εξελίξεις στην πόλη τους, μετά και από τις λαμπρές ελπίδες που δημιούργησε η αναχώρηση, τον Μάιο του 415, μιας μεγάλης αθηναϊκής στρατιάς για τη Σικελία, εγκαταλείπουν την Αθήνα για να πάνε *ἐς κόρακας* (συνεκδοχικά στα πουλιά, αλλά και στον διάβολο). Καμιά πόλη δεν τους ικανοποιεί, αφού όλες κάτι έχουν από εκείνα τα δεινά που τους τυράννησαν στην Αθήνα, ώσπου τελικά συλλαμβάνουν την ιδέα να ιδρύσουν μια καινούργια πόλη, ανάμεσα στα σύννεφα, κοντά στα πουλιά, την οποία μάλιστα την βαφτίζουν Νεφελοκοκκυγία (νεφέλες = σύννεφα + κόκκυγες = κούκοι). Τη θέλουν δίκαιη και ευδαίμονα, αλλά λογαριάζουν χωρίς τα παράσιτα και τους διεφθαρμένους της Αθήνας, οι οποίοι, μόλις παίρνουν μυρωδιά τι ετοιμάζεται στους ουρανούς, ανακαλύπτουν νέο πεδίο δόξης λαμπρό. Καταφθάνουν έτοιμοι να μεταδώσουν στη Συννεφούπολη ό-

λα τα μικρόβια που ταλαιπωρούσαν τη γήινη μητρόπολή της – ένας ποιητής, ένας χρησμολόγος, ένας γεωμέτρης, ένας επιθεωρητής, ένας ψηφισματοπώλης κι ένας κομπογιαννίτης ιερέας. Μετά απ' αυτούς είναι η σειρά των Θεών, που απαιτούν κι αυτοί μερτικό στην εξουσία της καινούργιας πόλης. Ο Πεισθέταιρος τους ξεφορτώνεται όλους σε διαδοχικές σκηνές απείρου κωμικότητας. Μένει μόνος, στην τελική σκηνή του γαμήλιου ξεφαντώματος, να διεκδικεί και να παραλαμβάνει τα σκήπτρα του κόσμου από τον Δία.

Η κωμωδία του Αριστοφάνη *Όρνιθες* διδάχθηκε για πρώτη φορά στα Μεγάλα Διονύσια του 414 π.Χ. Ο ποιητής πήρε το δεύτερο βραβείο. Το τρίτο βραβείο δόθηκε στον Φρύνιχο για το έργο του *Μονότροπος*. Κι εδώ ο ήρωας επιλέγει απογοητευμένος τη φυγή, αλλά φυγή άλλου είδους, από τους ανθρώπους². Οι Αθηναίοι συγκινούνται και βραβεύουν στο θέατρο τη φαντασιοκοπία, κι αυτό μέσα σε μια πολιτική πραγματικότητα που πάει να μεταβληθεί σε εφιάλτη. Η αθηναϊκή δύναμη που έχει σταλεί στη Σικελία, η μεγαλύτερη που έχει ποτέ συγκροτηθεί, διατηρεί ακόμα τις δυνάμεις της, η επιτυχία της όμως είναι περιορισμένη³. Ο Αλκιβιάδης, ο ιθύνων νους αυτής της εκστρατείας, έχει κιόλας, μετά από την κατηγορία για ιεροσυλία που του αποδόθηκε, αυτομολήσει στους Λακεδαιμόνιους κι αυτό δεν προμηνύει τίποτα καλό. Όλοι εκείνοι που αγνόησαν τις συνετές προτάσεις του Νικία στην Εκκλησία του Δήμου και χειροκρότησαν με ενθουσιασμό την παράτολμη πρόταση του «κακού παιδιού» της αθηναϊκής δημοκρατίας μόλις αρχίζουν να καταλαβαίνουν ότι έχουν μπλέξει άσχημα. Δεν έχουν όμως πια τα περιθώρια ούτε για να μετανιώσουν. Η ατμόσφαιρα αυτή της ανασφάλειας που υπάρχει στην πόλη γίνεται τροφή για την τρελή φαντασία του Αριστοφάνη. Πριν από έναν χρόνο ο Ευριπίδης είχε παρουσιάσει τις *Τρωάδες*, την πιο αντιπολεμική από τις τραγωδίες του. Οι Αθηναίοι δεν είχαν διδαχθεί τίποτα απ' αυτήν. Ο κωμικός διαλέγει να παίξει σε άλλο εντελώς γήπεδο, μήπως και ξυπνήσει τον μεθυσμένο από την επιθυμία για δύναμη αθηναϊκό λαό. Δεν κάνει αντιπολεμική προπαγάνδα. Διακωμωδεί θεσμούς και εξευτελίζει ανθρώπινους τύπους που επιπολάζουν στην παρακμιακή πολιτική σκηνή της πόλης του. Οι τύποι αυτοί δεν είναι μόνο πολιτικοί. Ένα διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα εκτρέφει στους κόλπους του ένα σωρό απατεώνες και αγύρτες που κάνουν τον βίο αβίωτο στους απλούς ανθρώπους. Στα πλαίσια του αριστοφανικού *όνομαστί κωμωδεῖν* κατονομάζονται λοιπόν γνωστά και μη εξαιρετέα υποκείμενα της πιο περήφανης

και πεπαιδευμένης ελληνικής πόλης: Πατροκλείδης, Δειτρέφης, Χαίρις, Προξενίδης, Μειδίας, Κινησίας. Κάτω από τα ονόματα αυτά κρύβονται για μας σήμερα (αντίθετα, στους Αθηναίους θεατές φανερώνονται) μισότρελοι, φαφλατάδες, κακοποιοί, δειλοί, αλαζόνες, νεόπλουτοι.

1.2. Η «τυραννία» του λόγου

Οι ήρωες του Αριστοφάνη, για να γλυτώσουν απ' όλα αυτά και απ' όλους αυτούς, αναζητούν έναν άλλο *πόλον*⁴ και τον βρίσκουν. Αλλά τον βρίσκουν μόνο στα λόγια. Η ιδεώδης πόλη βρίσκεται μόνο στην απελευθερωτική φαντασία τη δική τους (αφού η πόλη τους γεννιέται μολυσμένη από το κακό) και του Αριστοφάνη (παρμένει φυλακισμένη στους στίχους του και δεν μπορεί να μεταβληθεί σε πολιτική πραγματικότητα). Αυτό που μεταδίδουμε στους άλλους, έχει πολύ νεωτεριστικά διακηρύξει ο Γοργίας, είναι λόγος, αλλά οπωσδήποτε είναι κάτι διαφορετικό από τα πράγματα: *ὦ γάρ μηνύομεν, ἔστι λόγος, λόγος δέ οὐκ ἔστι τὰ ὑποκείμενα ὄντα· οὐκ ἄρα τὰ ὄντα μηνύομεν τοῖς πέλας ἀλλὰ λόγον, ὃς ἕτερός ἐστι τῶν ὑποκειμένων*⁵. Με άλλα λόγια, ανακοινώσιμη με τον λόγο είναι μόνον η επιφάνεια του είναι και των πραγμάτων, ο λόγος γι' αυτά, και όχι τα ίδια τα πράγματα⁶. Η μόνη προσπελάσιμη αλήθεια είναι τα ίδια τα σχήματα με τα οποία πλουτίζει τον λόγο του ο Γοργίας: παρηχήσεις, ομοιοτέλευτα, ισόκωλα κ.ά. Μόνον αυτά κοινωνούνται στο θυμικό του ακροατή και το επηρεάζουν.

Ο λόγος γίνεται γητειά, μαγεία, «απάτη», κι έτσι αποκτά την απόλυτη αποτελεσματικότητά του⁷. Αν όμως ο λόγος δεν αποκαλύπτει την ουσία των πραγμάτων, τότε μένει ισχυρή μόνον η δόξα, εύθραυστη και ευμετάβολη, για τα πράγματα. Να έχεις τα όπλα να επιβάλεις τη δική σου δόξαν: αυτή είναι η ουσία της σοφιστικής διδασκαλίας. Ο ρήτορας έχει τη δυνατότητα, εκτός από την επιχειρηματολογία, να χρησιμοποιήσει κι όλα εκείνα τα μέσα «που ενισχύουν τη μαγεία των λέξεων με εξωλογικά μέσα»⁸. Ο αριστοφανικός Πεισθέταιρος υιοθετεί αυτήν την κοκεταρία⁹. Ο λόγος του χτίζει μια καινούργια πόλη. Η πόλη δεν υπάρχει. Υπάρχει όμως ο λόγος γι' αυτήν. Η ιδεώδης πόλη δεν υπάρχει. Κατασκευάζεται με τα λόγια και μένει στα λόγια. Ο Πεισθέταιρος θέλει μια πόλη ανοιχτή, που όμως μετατρέπεται στο ακριβώς αντίθετο, γιατί πρέπει να προστατευθεί από τους παράσιτους. Η ουτοπία είναι στα λόγια του ποιητή.

1.3. Η πλατωνική ουτοπία

Το 374 όμως π.Χ. είναι η σειρά των φιλοσόφων. Ο Πλάτων, ώριμος πια, γράφει την *Πολιτείαν* του. Εκεί ο φιλόσοφος σχεδιάζει την Καλλίπολή του, μια πολιτική ουτοπία αρμονικής και δίκαιης συνύπαρξης. Αποκλείει και ενσωματώνει. Έτσι κι αλλιώς, κάθε ουτοπική σύνθεση συνδέεται με αποκλεισμούς και ενσωματώσεις, με τις πρώτες να καθορίζουν τις δεύτερες – το ίδιο δεν έκανε και ο Πεισθέταιρος; Χωρίζει λοιπόν ο Πλάτων τους ανθρώπους σε τάξεις (άρχοντες-φύλακες-δημιουργούς), που αποτυπώνουν την τριμερή διάκριση της ψυχής (λογιστικό-θυμοειδές-επιθυμητικό) και προσδιορίζονται από τις αντίστοιχες αρετές (σοφία-ανδρεία-σωφροσύνη). Μια τέταρτη, η βασικότερη, αρετή, η δικαιοσύνη, συγκρατεί την αρμονία του συνόλου. Σκοπός είναι να εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία για όλους. Στην πρώτη θέση της ιεραρχικής κλίμακας τοποθετείται ο φιλόσοφος/βασιλιάς. Εφαρμόζεται εδώ η θεωρία του Πλάτωνα, την οποία ωστόσο η πράξη απέδειξε απραγματοποίητη, ότι για να φτάσουν οι άνθρωποι στην ευτυχία μέσα στις οργανωμένες κοινότητες που ιδρύουν μία είναι η λύση: να κυβερνήσουν οι φιλόσοφοι ή να φιλοσοφήσουν οι κυβερνήτες.

Οι δύο πρώτες διάσημες ουτοπίες, η ποιητική του Αριστοφάνη και η φιλοσοφική του Πλάτωνα δεν έμειναν χωρίς κληρονόμους.

2. Οι επίγονοι

2.1. Οι επίγονοι του ποιητή

Στα ελληνιστικά χρόνια το ενδιαφέρον για τον (πολιτικό) Αριστοφάνη είναι περιορισμένο. Είναι, άλλωστε, η ώρα του μυθιστορήματος. Αυτό μιλάει για τις περιπέτειες και το πάθος του ήρωα, για τις συνεχείς ανατροπές που χωρίζουν και μετά αναπάντεχα σμίγουν τους ανθρώπους. Τα βαρυφορτωμένα σκηνικά και οι εξωτικοί προορισμοί δεν μπορούν να κρύψουν την αγωνία των ανθρώπων, που πάσχουν και ζουν σαν να παίζουν έναν ρόλο με σκηνοθέτιδα τη θεοποιημένη Τύχη. Στα ρωμαϊκά χρόνια, την έμπνευση του Αριστοφάνη την αξιοποίησε ο Λουκιανός. Στην *Αληθή Ιστορίαν* ο ήρωας επισκέπτεται τη Νεφελοκοκκυγία, όμως το κωμικό αποτέλεσμα δεν είναι ανάλογο με εκείνο της αριστοφανικής κωμωδίας. Στο Βυζάντιο, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ', λάτρης

του κρασιού και των οργίων, οργανώνει ιερόσυλες φάρσες, στις οποίες παρωδεί τα μυστήρια και τους ιερείς, όπως στους *Όρνιθες* ο Αριστοφάνης προκαλεί το γέλιο με την αχαρακτήριστη συμπεριφορά του ιερούργου που αναλαμβάνει την τελετή εγκαινίων της νέας πόλης. Η συγγένεια είναι οπωσδήποτε μακρινή, δεδομένου ότι η τολμηρή αριστοφανική σάτιρα βρήκε οπαδούς στο Βυζάντιο, συχνά και μεταξύ των πιο ένθερμων πιστών¹⁰, αλλά χωρίς να βρει συνέχεια ή έστω μίμηση. Ο Αριστοφάνης είναι ο πρώτος έλληνας δραματουργός του οποίου το έργο τυπώνεται στο εργαστήριο του Άλντου Μανούτιου από τον Μάρκο Μουσούρο. Το 1498 έχουμε την editio princeps των αριστοφανικών έργων – αν και όχι όλων. Οι *Όρνιθες* πάντως δεν ήταν το αγαπημένο έργο του Μεσαίωνα. Χαλαρή αναφορά στην τριμελή επιτροπή των θεών που καταφθάνει στη Συννεφούπολη υπάρχει στο *Παιχνίδι της Φυλλωσιάς* του Adam de la Halle. Τρεις μάγισσες έρχονται μέσα στην ανθρώπινη ομήγυρη.

Χρειάστηκε να φτάσει ο 16ος αιώνας για ξαναξεσταθεί το ενδιαφέρον γι' αυτήν την αριστοφανική κωμωδία – μολονότι το πιο αγαπημένο έργο του ποιητή παραμένει ο Πλούτος. Έτσι, το 1578 ο Pierre de Loyer γράφει τη δική του *Νεφελοκοκκυγία*, όπου οι δύο ήρωες, ο Gerrin και ο Conrad, βγαίνουν για να αναζητήσουν την πόλη των κούκων. Και ο Rabelais στον *Πανταγκρουέλ* στήνει το Καμπανονήσι. Οι κάτοικοί του είναι πουλιά όπως και της αριστοφανικής Συννεφούπολης. Από τον 18ο αιώνα και μετά, ο άνθρωπος είναι, καταπώς φαίνεται, πιο επιρρεπής στη φυγή. Ο Goethe στα *Πουλιά* δίνει στους ήρωές του, που χτίζουν μια πόλη στα σύννεφα, τα ονόματα των αριστοφανικών ηρώων (Treufreund μεταγράφεται ο Πεισθέταιρος), βάζει οδηγό τους μια κουκουβάγια, ενώ ο Έποψ παίρνει το όνομα Maximus Polycacaromerdicus. Ο Goethe απομακρύνεται βέβαια αρκετά από τον Αριστοφάνη, αλλά το χιούμορ του αρχαίου κωμικού φαίνεται ότι εμπνέει ακόμα. Ο ρομαντικός 19ος αιώνας επεδίωξε ακόμα πιο ακραίες –«θανατηφόρες»– φυγές. Το έργο όμως είναι παρόν στους *Κούκους* του Julius Richter, στο *Chantecler* του Edmond Rostand και στο *Clou-duckooborough* του Sr William Gilbert. Τον 20ό αιώνα, η αριστοφανική κωμωδία, ως θεματική αλλά και ως γλωσσικό ιδίωμα, εμπνέει τον Jules Romain και τον θρυλικό του *Ντονογκό* και τον Berthold Brecht. Η πολιτεία Μαχάγκοννυ έχει δυο αρχηγούς που θυμίζουν πολύ τον Πεισθέταιρο και τον Ευελπίδη. Το 1927 ο αμερικανός Donald Oenslager κατασκεύασε επιτέλους την πόλη των πουλιών, σε μια προσπάθεια που ακολούθησε εκείνη του γάλλου

ζωγράφου Cousteaux, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει σίδερο, χαρτί και κερωμένο πανί. Στην Ελλάδα, το 1933 ο Κάρολος Κουν, πρώτα στο Κολλέγιο Αθηνών και μετά στο Πεδίο του Άρεως, ανέβασε τους *Όρνιθες*, σε μια παράσταση που θεωρείται σήμερα σταθμός στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου¹¹. Και μια τελευταία επιβίωση –ελληνικής κοπής– ποιητικής ουτοπίας, που, αν και δεν έχει σχέση με την αριστοφανική ουτοπία των ορνίθων, κουβαλάει ένα κάποιο ειδωλολατρικό στοιχείο. Είναι η εμπειρική ουτοπία του «Μεγάλου Ανατολικού». Στη δική του «ανθρωπότητα της νέας εποχής» μόνος θεός θα είναι ο οργιώδης Παν και πρόεδρος ο «γενάρχης» Ουόλτ Ουίμαν.

2.2. Οι επίγονοι του φιλοσόφου

Πάμε στον Πλάτωνα. Η δική του φιλοσοφική ουτοπία βρήκε κι αυτή συνεχιστές. Ο Θεόπομπος ο Χίος, τον 4ο αιώνα, περιγράφει μια παράδοξη χώρα, τη Μεροπίδα Γη, σ' ένα κεφάλαιο του έργου του που φέρει τον τίτλο *Θαυμάσια*. Ο Εκαταίος περιγράφει την Κιμμερίδα πόλη και στην *Ιεράν Αναγραφήν* ο Ευήμερος ο Μεσσήνιος, ο φίλος του Κάσσανδρου, διηγείται για ένα νησί των Παγχαίων στον Ινδικό Ωκεανό. Τον Ιάμβουλο, που γράφει στην αυτοκρατορική περίοδο της Ρωμαϊκής ιστορίας, οι περιπέτειές του τον φέρνουν μέσω της Αιθιοπίας σ' ένα μακρινό νησί κάπου στον Νότο, όπου οι άνθρωποι ζουν σ' ένα παραμυθένιο περιβάλλον. Η κοινοκτημοσύνη είναι ένα μόνον από τα στοιχεία που θυμίζουν την πλατωνική ουτοπία του ιδανικού κράτους.

Με ένα άλμα φτάνουμε στον 16ο αιώνα¹², όταν το 1516 ο άγγλος ουμανιστής Thomas Moore, αφού πρώτα περιγράφει με τα πιο σκοτεινά χρώματα τη δυστυχία των μαζών, πλάθει τη δική του ουτοπία, όμοια σε πολλά σημεία με την αριστοφανική Νεφελοκοκκυγία και την πλατωνική Καλλίπολη. Πρόκειται για ένα φανταστικό νησί στο οποίο η ευδαιμονία έχει επιτευχθεί, και μάλιστα χωρίς τις ταξικές διαφοροποιήσεις του πλατωνικού προτύπου, πράγμα που τον φέρνει πιο κοντά στα συστατικά στοιχεία του νεώτερου σοσιαλισμού. Ο Moore υποστηρίζει την αξίωση όλων των πολιτών για ισότητα και η κατάργηση της ιδιοκτησίας, που εμφανίζεται ως μέσο για την περιστολή του εγκλήματος, στηρίζεται στην αρχή πως όλοι οι πολίτες έχουν ίσα δικαιώματα για συμμετοχή στη συνολική περιουσία. Ανάλογη αισιοδοξία, η οποία όμως έχει διαφορετικό σημείο εκκίνησης, εκφράζει και ο άγγλος φιλόσοφος και πολιτικός Bacon. Γι' αυτόν οι διεγνωσμένες αδυναμίες της κοινω-

νικής ζωής θα μπορούσαν να εξαλειφθούν με την υλική άνοδο του πολιτισμού, που με τη σειρά της θα στηριζόταν στην επιστήμη. Είναι φανερό ότι οι εντυπωσιακές εφευρέσεις εκείνων των χρόνων οδήγησαν στην ουτοπία της κυριαρχίας πάνω στη φύση με τη βοήθεια των δυνατοτήτων που προσέφερε η επιστήμη, κυριαρχία η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα μια ζωή απαλλαγμένη από φροντίδες και μέριμνες, γεμάτη χαρά και ευδαιμονία. Έτσι, ο Bacon οραματίζεται τον λαό ενός μικρού νησιού, της Νέας Ατλαντίδας, να ζει απομονωμένος αλλά πληροφορημένος για τις προόδους στην έρευνα και στις επιστημονικές ανακαλύψεις. Το κλειδί της ευτυχίας τους δεν είναι η πολιτειακή οργάνωση –την οποία ο Bacon μόνο πρόχειρα περιγράφει– αλλά η ικανοποίηση των πρακτικών αναγκών μέσα από την κυριαρχία στη φύση με επιστημονικά μέσα. Αντίθετα με τον Bacon, ο ιταλός Campanella, πρόδρομος του Διαφωτισμού, σχεδιάζει με κάθε λεπτομέρεια το σοσιαλιστικό κράτος του μέλλοντος, στη δική του *Πολιτεία του Ήλιου*. Είναι ενδιαφέρον ότι (προφητικά;) περιγράφει τις πολιτειακές δομές ενός κράτους που δεν διστάζει να παραβιάσει κατάφωρα τις ατομικές ελευθερίες χάριν του συμφέροντος του κοινωνικού συνόλου. Περιγράφει ακόμα (προφητικά;) ένα σύνθετο γραφειοκρατικό σύστημα, που βασίζεται στην κλιμάκωση της γνώσης. Σκοπός και αυτής της ουτοπικής κατασκευής είναι η άρση των κοινωνικών αδυναμιών¹³. Βέβαια, υπάρχουν και αντιρρήσεις, με σημαντικότερες εκείνες του άλλου ιταλού, του Cardano, ο οποίος δεν ενδιαφέρεται για την ουτοπία, αλλά στρέφει το ενδιαφέρον του στα πραγματικά ιστορικά κράτη με σκοπό να κατανοήσει την αναγκαιότητα που τα γεννά και τα διαμορφώνει.

Στην περίοδο του Διαφωτισμού η ουτοπία αναβιώνει, περισσότερο ως λατρεία του πρωτόγονου και του εξωτικού¹⁴. Τώρα, αυτά τα πρότυπα, τα οποία αντιμετωπίζονται ως ενσαρκώσεις της καθαρής φύσης, επιστρατεύονται για να χτυπηθεί το κατεστημένο, που χαρακτηρίζεται ως παράλογο επειδή θεωρείται αφύσικο. Είναι τυπική, στην ποίηση, στο θέατρο και στην πολιτική, η περίπτωση του «ευγενούς αγρίου», ο οποίος έχει οργανώσει αρμονικές κοινωνίες –ζει δηλαδή μια «πολιτισμένη βαρβαρότητα» και προβάλλεται έτσι ως πρότυπο αντίθετο προς την ανηθικότητα και τη διαφθορά της αριστοκρατίας. Ο Rousseau είναι ένας μόνον από τους γάλλους Διαφωτιστές στον οποίο τέτοιες αντιλήψεις άσκησαν εξαιρετικά μεγάλη επίδραση. Ζητούμενο στην εποχή του Διαφωτισμού ήταν να βρεθεί τρόπος ώστε να συμφιλιωθεί ο πολιτισμός με τη φύση, έτσι ώστε και ο πρώτος να εξυγιανθεί και η

φύση να διευρυνθεί, για να ταυτιστεί με τον λόγο και την ηθική όπως αυτά πραγματώθηκαν στη διαδικασία του πολιτισμού. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται με το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Rousseau. Δεν θα υπήρχε ανάγκη κοινωνικού συμβολαίου, αν δεν γινόταν καταρχήν αποδεκτός ο πολιτισμός, όμως υπό τον όρο ότι καθετί αφύσικο θα εξοβελιζόταν.

Από τον Διαφωτισμό το επόμενο βήμα μας φέρνει στα ιδανικά μοντέλα των σοσιαλιστών και των αναρχικών του 19ου αιώνα¹⁵. Ο Owen υποστήριζε ότι ο ανθρώπινος χαρακτήρας διαμορφώνεται από το περιβάλλον. Ο Saint-Simon, γάλλος κόμης, μαθητής του d'Alembert, πιστεύει στην ατέρμονη πρόοδο της ανθρωπότητας, που επιτυγχάνεται με την υποταγή των υλικών συμφερόντων στις αξίες, και ονειρεύεται τη μεταμόρφωση της «σιχαμερής κάμπιας που αλλάζει σε ολόλαμπρη πεταλούδα». Και ο Fourier μιλάει για τη «θελκτική εργασία» στα «φαλανστήρια» –λέξη που κάτι φέρνει στον νου από μοναστήρια–, καθώς αυτοανακηρυσσόταν «Χριστόφορος Κολόμβος του ηθικού κόσμου». Οι στοχαστές του 19ου αιώνα χτύπησαν την αυθεντία, τα παλαιά είδωλα και τον πλούτο και, μολοντί ο σοσιαλισμός τους δεν ήταν ακόμα επιστημονικός, σύμφωνα με την κατάταξη του Engels, –ο Marx τους κρίνει αναρχικούς– επιθυμούν την εγκαθίδρυση μιας καινούργιας τάξης, ικανής να αποδώσει την πραγματικότητα στο αληθινό της γίγνεσθαι. Ακολουθεί ο Marx και η δική του μεγαλεπίβολη «επιστημονική» ουτοπία. Από τις ουτοπικές συλλήψεις των πρώτων σοσιαλιστών δεν διαφοροποιείται στο περιεχόμενο, στον τελικό στόχο. Το όραμά του για μια αταξική κοινωνία στο τέλος της ιστορίας είναι όμοιο με το όραμα των πρώτων σοσιαλιστών και επιπλέον έχει εσχατολογική χροιά που δεν απέχει και πολύ από τη χριστιανική εσχατολογία της μέλλουσας πόλης και της θριαμβευτικής δεύτερης έλευσης. Ο σοσιαλισμός του Marx διαφοροποιείται μόνο στα μέσα: προτείνει επιστημονική ανάλυση των κοινωνιών για να προσδιοριστούν οι νόμοι που διέπουν την ιστορική τους εξέλιξη.

Οι σοσιαλιστικές ιδέες, με την ουτοπική τους διάσταση μιας μελλοντικής ευτυχισμένης κοινωνίας χωρίς κοινωνικές αδικίες και συγκρούσεις, έγινε προσπάθεια να εφαρμοστούν στα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το εγχείρημα ήταν από την αρχή καταδικασμένο. Αν η ουτοπία πραγματοποιηθεί εντόπω, τότε ακυρώνεται το αρνητικό μόριο που την εισάγει. Η ουτοπία παύει να είναι ουτοπία¹⁶. Γίνεται πραγματικότητα και μένει ανοιχτή στην ίδια δυσарέσκεια για την πραγματικότητα που τη γέννησε. Όχι μόνο να τη συλλάβεις, αλλά και να προσπαθείς να μετατρέψεις

τη φαντασιοκοπία σε πραγματικότητα, αυτό κι αν είναι φαντασιοκοπία. Εις το τετράγωνο. Αν δεν είναι απλώς παραφροσύνη. Το είπαμε κιόλας: μοναδικό υλικό της ουτοπίας μπορεί να είναι ο λόγος. Δεν είναι τυχαίο ότι, από την εποχή του Αριστοφάνη και μετά, όταν πρόκειται για την ουτοπία, η πολιτική ρητορική αντικαθίσταται από τη λυρική περιγραφή. Το μυθιστόρημα αποδεικνύεται καταλληλότερο να διαγράψει τον ιδεώδη ανθρώπινο βίο από το πολιτικό μανιφέστο¹⁷.

Τα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού απέτυχαν παταγώδως να ανταποκριθούν στην αξίωση για υπέρβαση των αντιθέσεων, για δίκαιη κατανομή των αγαθών, για απουσία εκμετάλλευσης. Αν και οι λόγοι που κατέρρευσαν ήσαν λόγοι πρακτικής πολιτικής και όχι η αποτυχία τους να πραγματώσουν την ουτοπία, αυτή η τελευταία θεωρήθηκε υπεύθυνη για την αποτυχία. Έτσι, η αποτυχία του υπαρκτού σοσιαλισμού –που ταυτίστηκε με αποτυχία της ουτοπίας: εκ του μέρους το όλον– και η μετατροπή του σε μια αυταρχική ολοκληρωτική γραφειοκρατία είχε και μια παράπλευρη απώλεια: μια σημασιακή διολίσθηση. Η ουτοπία αποκτά αρνητικό πρόσημο και ταυτίζεται με ένα ελκυστικό μεν ιδεώδες, στο οποίο όμως αγνοούνται τα πραγματικά δεδομένα της ανθρώπινης φύσης και οι πραγματικές συνθήκες της ζωής¹⁸. Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού είχε και μια δεύτερη παράπλευρη απώλεια: ένα απαισιόδοξο συμπέρασμα. Αν η μαρξιστική ουτοπία απέτυχε, ανάλογη μοίρα περιμένει κάθε ουτοπία. Η εποχή μας αγαπάει να υποδεικνύει το τέλος πολλών πραγμάτων: της ιδεολογίας, της ιστορίας κ.λπ. Ας προσθέσουμε ακόμα ένα: το τέλος της ουτοπίας. Τουλάχιστον, το τέλος μιας πολιτικής ουτοπίας.

3. Η πραγματικότητα της ουτοπίας

Τρεις ερωτήσεις σχετικά με την ουτοπία πρέπει να απαντηθούν στη συνέχεια.

Γιατί νομιμοποιείται η ουτοπία; Μα, γιατί το ονειρικό στοιχείο, η ελπίδα του μέλλοντος, μετά την αποδοκιμασία και την απογοήτευση του παρόντος, μπορεί να αποτελέσει την κινητήρια δύναμη της ιστορίας – ιδού με ποια προϋπόθεση αποδεχόμαστε την ιστορικότητα του ουτοπικού σχεδίου.

Ποια είναι η πραγματική απώλεια από την αποτυχία της ουτοπίας; Μα, το γεγονός ότι μας λείπει το μέτρο για την αποτίμηση

της υπάρχουσας πραγματικότητας. Πώς θα την κρίνουμε; Πού θα τοποθετήσουμε τον πήχυ;

Μια μικρή παρένθεση, πριν αναφερθώ στο τρίτο ερώτημα. Η απαξία του παρόντος, που αποτελεί την αφετηρία κάθε ουτοπικής σύλληψης, σημαίνει ανατίμηση των δύο άλλων χρόνων: του παρελθόντος και του μέλλοντος. Πολλές φορές στη φιλοσοφική σκέψη, αλλά και στην κοινή λογική, η ουτοπία, ο παράδεισος, τοποθετείται στο παρελθόν, στην καταγωγική αρχή του χρόνου και της ιστορίας. Στην εποχή κατά την οποία ο άνθρωπος δεν είχε ακόμα μολυνθεί από τα κακά της προόδου. Με τους όρους του μύθου, η ευτυχία είναι υπόθεση του «χρυσού γένους», που το διαδέχθηκαν σε κατιούσα κλίμακα το «αργυρό», το «χάλκινο», το «γένος των ηρώων» μέχρι το δικό μας ξεπεσμένο «σιδερένιο γένος». Μπορούμε να είμαστε ευτυχισμένοι αν επιστρέψουμε στο παρελθόν. Αυτό όμως μπορεί να συμβεί σε μια ριζικά ανιστορική προοπτική, εφόσον η επιστροφή προϋποθέτει χρόνο κυκλικό, με τον κύκλο να είναι η μοναδική παραμυθία. Ο κύκλος μπορεί όμως να είναι ταυτόχρονα και η μεγίστη βάσανος. Ας φανταστούμε ότι οι ίδιες συμφορές που μας καταβάλλουν τώρα, οι αδικίες και οι θάνατοι, οι ερωτικές απογοητεύσεις, ο ολοκληρωτισμός και η δουλεία, θα επιστρέφουν εκνευριστικά σε ένα απροσδιόριστο μέλλον. Τότε, η κυκλική επαναστροφή μετατρέπεται σε τρομακτικό εφιάλη. Αν, αντίθετα, όλα είναι μοναδικά και ανεπανάληπτα, σε εποχές δύσκολες το μέλλον γίνεται μια υπόσχεση. Τίποτα και κανένας δεν θα μπορέσει να μας καθηλώσει σε μια αιώνια δυστυχία. Έτσι, στον γραμμικό ιστορικό χρόνο, που εγκαινιάζεται από τον Χριστιανισμό, η ουτοπία τοποθετείται πάντα στο μέλλον και παίρνει διάφορες μορφές, από τη χριστιανική δεύτερη έλευση και τον παράδεισο της μέλλουσας πόλης έως τον μαρξιστικό παράδεισο της αταξικής κοινωνίας.

Και επανέρχομαι στο τρίτο ερώτημα. Γιατί απέτυχε η πολιτική ουτοπία; Μα, γιατί εγγενής νόσος κάθε ουτοπίας είναι ο «στραγγαλιστικός καταναγκασμός»¹⁹ ο οποίος βρίσκεται πίσω από τη φαρμακεία που αυτή προτείνει. Τα πολιτεύματα, το παραδέχονται και ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, καταστρέφονται από οικεία κακά. Η τυραννία δεν είναι παρά η νόσος της υγιούς βασιλείας και η δημοκρατία η νόσος της ορθής πολιτείας. Ο Πεισθέταιρος δεν χρειάζεται τους άλλους, μπορεί κι ίδιος να επιβάλει τον καταναγκασμό, κάνοντας την ουράνια πόλη όμοια με την επίγεια μητρόπολή της. Και μάλιστα, όχι απλώς όμοια, αλλά και καρικατούρα της: εκείνο το στοιχείο που στην αρχή γεννά την αισιοδοξία, το

γεγονός δηλαδή ότι η καινούργια πόλη έχει ως κατοίκους της τα πουλιά –αμόλυντα, αδιάφθορα από τα πολιτικά νοσήματα που πλήττουν τους ανθρώπους– λειτουργεί τελικά απλώς ως κωμικό στοιχείο. Τα υποκείμενα της πολιτικής ουτοπίας καταλήγουν να είναι ένας χαρούμενος, εξωτικός, πολύχρωμος, παρδαλός χορός. Αρκεί που αναμειγνύεται έστω και ένας άνθρωπος για να διαλυθεί το όνειρο. Ο Πλάτων, για να ιδρύσει την Καλλίπολή του, δημιουργεί μια αυστηρή ιεραρχική κλίμακα και κρατάει για τον εαυτό του –τον φιλόσοφο/βασιλιά– την αρμοδιότητα να καθορίζει την τάξη. Ο Campanella, ο Bacon, το ίδιο. Στα γραπτά των ουτοπιστών με δυσκολία μπορούν να κρυφτούν τα εξουσιαστικά στοιχεία. Ακόμα και η αρμονία που υπόσχονται, τόσο τέλεια και απόλυτη, μοιάζει πληκτική, όταν δεν είναι εφιαλτική. Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα: οι άνθρωποι πρέπει να μην έχουν άλλη επιλογή από τον παράδεισο.

Συμπεράσματα

Αυτό το συμπέρασμα μπορεί να μεταγραφεί ως μια απλή συνεπαγωγή: υπάρχει εγγενής σχέση ανάμεσα στην ουτοπική πρόθεση και τον εξουσιαστικό καταναγκασμό. Κάθε ουτοπία γίνεται έτσι αφετηριακά ύποπτη για το ότι υποθάλλει τη χειρότερη βία. Ύποπτη, όχι ένοχη, διότι, όπως παρατηρεί ο Κονδύλης²⁰, η ουτοπία δεν βαρύνεται με περισσότερη βία από οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα, η οποία, αν και δεν στοχεύει στο να αναποδογυρίσει ή να τελειοποιήσει την πολιτική ζωή, υπηρετεί ωστόσο την πολιτική της ισχύος. Πρόκειται για ιδεολογική πλάνη, που στηρίζεται σε μια γλωσσική ομωνυμία: το ανέφικτο, ανέφικτο από κακό υπολογισμό ή εσφαλμένη εκτίμηση της δεδομένης κατάστασης και των υφιστάμενων συνθηκών, ταυτίζεται με την ουτοπία, την ιδεώδη οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Από την άλλη, μπορεί να είναι προθέσεις πολιτικής ισχύος που συγκαλύπτονται πίσω από την επίκληση της ουτοπίας. Εν τέλει, μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι η έκλειψη της ουτοπίας δεν αποτελεί ασφαλή εγγύηση για την έκλειψη της βίας στην πολιτική ζωή.

Μπορούμε, πάντως, να κλείσουμε το κεφάλαιο «ουτοπία», αν συμφωνήσουμε ότι κριτήριο για την αποτίμηση της πολιτικής πράξης σε μακρο-ιστορικό επίπεδο είναι η σύμπτωση σκοπών και αποτελεσμάτων. Τότε, σι' αλήθεια, η ουτοπία είναι χρεωκοπημένη

και επικίνδυνη, παγιδευμένη, καθώς είναι αφετηριακά στο αρνητικό της μόριο. Όχι μόνο είναι αδύνατο να τοποθετηθεί εν τόπω, αλλά και μας εξαπατά σχετικά με τους σκοπούς της ιστορίας, υποβάλλοντάς μας την εντύπωση ότι αυτοί είναι ηθικοί²¹. Όμως, αυτή η επίθεση κατά της ουτοπίας αξιοποιεί επιχειρήματα του ορθολογισμού, που αποδεικνύονται ανεπαρκή να τα βάλουν με την ανθρωπολογική διάσταση της ουτοπίας, όπου αυτή δεν αφορά πλέον μόνο σε μεγάλα συλλογικά υποκείμενα και δεν στοχεύει μόνο σε έναν πολιτικό παράδεισο, αλλά αφορά στον κάθε άνθρωπο που ονειρεύεται ξύπνιος να νικήσει το κακό και τον πόνο.

Στην εποχή μας, η ουτοπία έχει μετοικήσει από τον «τόπο» της πολιτικής στον «τόπο» της ψυχανάλυσης. Από πολιτικό πρόγραμμα έχει μετατραπεί σε ατομικό καταφύγιο. Όμως, ο άνθρωπος, όπως και στην πολιτική, έτσι κι όταν στρέφεται στην ψυχή του –ή κυρίως τότε– έχει να αντιμετωπίσει όχι κάποιες ιστορικές αποτυχίες, αλλά τις δικές του αδυναμίες και ανεπάρκειες. Η ουτοπία δεν μπορεί να βρει τόπο όχι από δικό της εγγενές νόσημα, αλλά από τη δική μας ανίατη «δυσ-τοπία».

Σημειώσεις

1. *Le réel et son double. Essai sur l'illusion*, Gallimard, Paris, 1976.

2. Το έργο του Φρύνιχου ενέπνευσε αργότερα τον Λουκιανό, τον Μένανδρο, τον Μολιέρο, τον Σαίξπηρ.

3. Ο συσχετισμός της αριστοφανικής κωμωδίας με τα Σικελικά έχει προκαλέσει μεγάλες αντιρρήσεις από τους ερευνητές. Αναφέρω εδώ τη θέση του Κακριδή (*Αριστοφάνους Όρνιθες*, εκδ. Δωδώνη, Γιάννενα, 1982, σελ. 298) ότι ο Αριστοφάνης προσφέρει στους αθηναίους θεατές ίαση ποιητική –τη μόνη, άλλωστε, που μπορεί να προσφέρει– από τη νόσο που πλήττει την πόλη τους μεταφέροντάς την και διακωμωδώντας τη στην καινούργια πόλη. Ο Σολομός πάλι (*Ο ζωντανός Αριστοφάνης*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1990, σελ. 231 κ.ε.) υποστηρίζει ότι, αν ο Αριστοφάνης ήθελε να μιλήσει για τη Σικελία και τον Αλκιβιάδη, θα το έκανε λέγοντας, όπως πάντα, τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη. Δέχεται λοιπόν την «ιδεαλιστική» άποψη, που βλέπει την αριστοφανική κωμωδία «ως ένα αισιόδοξο παραμύθι που τραβάει τον άνθρωπο μακριά από τη δυσάρεστη πραγματικότητα» (Σολομός, *όπ. παρ.*, σελ. 231). Θα συμφωνήσω μαζί του. Ούτε κι εγώ πιστεύω, όπως το πιστεύουν οι «ματεριαλιστές» μελετητές, ότι «αυτή η κωμωδία πρέπει νάναι ένα καμουφλαρισμένο επικό δράμα του αλκιβιαδικού όνειρου» (Σολομός, *όπ. παρ.*, σελ. 231). Ερμηνείες σαν αυτές που ακολουθούν τις βρίσκω εξαιρετικά ακραίες: ο Πεισθέταιρος είναι ο Αλκιβιάδης, ο Ευελπί-

δης είναι ο Νικίας, η Νεφελοκοκκυγία το βασίλειο Σικελίας και Καρχηδόνας, τα πουλιά οι Αθηναίοι, οι θεοί είναι οι Σπαρτιάτες. Οπωσδήποτε όμως, όπως το δέχεται και ο Σολομός (όπ. παρ., σελ. 233), η επικαιρότητα υπήρξε έστω η αφετηρία αυτού του έργου. Με βάση αυτό το δεδομένο, προτείνω εδώ μια ερμηνεία και λιγότερο ακαδημαϊκή, αλλά βασισμένη περισσότερο στην κοινή λογική.

4. Από τη λέξη πόλος παρετυμολογείται από τον Πεισθέταιρο στους στ. 181-188 η λέξη πόλις.

5. Β3, 84.

6. Βλ. και Βασίλης Κύρκος, *Αρχαίος ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1992, σελ. 296 κ.ε.

7. Βλ. και Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, ελλ. μτφρ. Φάνη Ι. Κακριδή, εκδ. Μ. Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1994, σελ. 111.

8. Jacqueline de Romilly, *όπ. παρ.*, σελ. 112.

9. Κάποιοι μάλιστα δεν διστάζουν να τον ταυτίσουν με τον σοφιστή Γοργία.

10. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Ησύχιος, ο Στοβαίος, ο Ζωναράς, ο Τζέτζης, ο Σουίδας, ο Θωμάς Μάγιστρος, ήταν θαυμαστές και μελετητές του αθηναίου κωμικού.

11. Όλα τα στοιχεία που παραθέτω εδώ για την επιβίωση της αριστοφανικής ουτοπίας τα δίνει ο Αλέξης Σολομός, *όπ. παρ.*, σελ. 337 κ.ε.

12. Πολύ χρήσιμο είναι το βιβλίο των W. Windelband, H. Heimssoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τόμ. Β', ελλ. μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1982, σελ. 203 κ.ε.

13. Για τις δύο ουτοπικές πολιτείες, του Bacon και του Campanella, δες Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Ουτοπία και ιστορία. Η ιστορική διάσταση των ουτοπικών σχεδιασμάτων του T. Campanella και του Fr. Bacon*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1979.

14. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Α', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, σελ. 433 κ.ε.

15. Βλ. την *Ιστορία της Φιλοσοφίας (19ος αιώνας: Ρομαντικοί και Κοινωνιολόγοι)* της *Encyclopédie de la Pléiade*, ελλ. μτφρ. Τίτου Πατρίκιου, Παύλου Χριστοδουλίδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1991, σελ. 175 κ.ε.

16. Διαφωνεί σε αυτό το σημείο ο Παναγιώτης Νούτσος, *όπ. παρ.*, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ουτοπία προβάλλεται ως υπέρβαση της τωρινής ιστορικής πραγματικότητας και με αυτήν την έννοια θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η αποκλειστικά ετυμολογική θεώρηση του ουτοπικού φαινομένου και η εξέτασή του σε πλαίσιο ανιστορικό. Στο πρώτο μέρος θα συμφωνήσω και εγώ. Θα συμφωνήσω ακόμα και με τον στόχο της μελέτης του, που είναι η παρουσίαση και ερμηνεία της ιστορικής διάστασης των ουτοπικών σχεδιασμάτων των δύο στοχαστών του 17ου αιώνα Bacon και Campanella. Φυσικά και τα αδιέξοδα του 17ου αιώνα, τα αδιέξοδα κάθε εποχής, επιτρέπουν την απόθεση της ελπίδας στην ουτοπία, και με αυτήν την έννοια η ουτοπία δεν είναι ανιστορική. Θεωρώ όμως ότι, αν περιοριστούμε σε αυ-

τήν την ερμηνεία, τότε επιχειρούμε μια παραπλανητική μετάθεση (που, στην πραγματικότητα, αποτελεί μετάθεση του προβλήματος), αφού το αρνητικό μόριο που εισάγει τη λέξη μπορούμε, σε μια άλλη προοπτική, να το ερμηνεύσουμε με την αποτυχία κάθε ουτοπικού σχεδιασματος να αναπαράχθει αλλού εκτός από τη φαντασία και τον λόγο και με αυτό το δεδομένο νομιμοποιούμαστε να μιλήσουμε για ανιστορικότητα της ουτοπίας.

17. Δες τον δεύτερο ορισμό της ουτοπίας που δίνει ο André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, vol. 2, PUF, Paris, ⁵1999, σελ. 1179.

18. Βλ. και Thierry Paquot, *Η ουτοπία ή το παγιδευμένο ιδεώδες*, ελλ. μτφρ. Δημήτρη Δημηρούλη, εκδ. Scripta, Αθήνα, 1998, σελ. 12.

19. Βλ. Albin Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Αθήνα, 1978, σελ. 732.

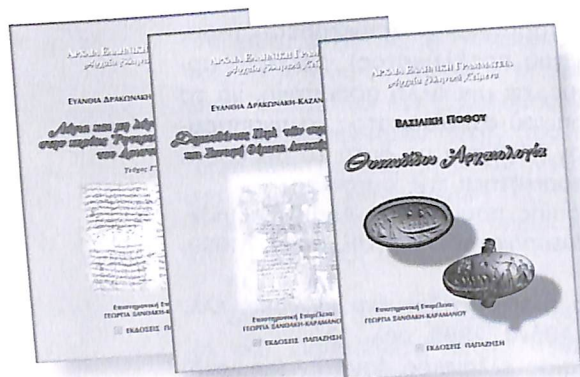
20. *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα, 1992, σελ. 110.

21. Είναι η κριτική που ασκεί στον Μαρξ, ο Κάμυ, *Ο επαναστατημένος άνθρωπος*, ελλ. μτφρ. Τ. Τσακίρη, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1971, σελ. 264.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Διεύθυνση σειράς: Γεωργία Ξανθάκη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Λόγια παραθέματα στην Ρητορική του Αριστοτέλους
104 χαρακτηριστικά παραθέματα συναφή με τους τόπους (τα θέματα) της αριστοτελικής Ρητορικής σχολιάζονται με πληρότητα για πρώτη φορά.

Δημοσθένους Περί των συμμοριών

Η πρώτη σε παγκόσμιο επίπεδο κριτική και ερμηνευτική θεώρηση μιας από τις καλύτερες δημηγορίες του μεγαλύτερου ρήτορα όλων των εποχών.

Θουκυδίδου Αρχαιολογία

Ένα συναρπαστικό πρότυπο ιστορικής αφήγησης, αντικειμενικότητας και κριτικού πνεύματος για την πρόοδο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Dramatica

«Υποδειγματικές ανασυνθέσεις χαμένων τραγωδιών. Πολύτιμη συλλογή μελετών για τις τάσεις και τον χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής δραματικής ποίησης στην κλασική και μετακλασική εποχή».
F.R. ADRADOS

Ελληνική Μυθολογία - Λακωνία

Ο πολύμορφος καμβάς της ελληνικής μυθολογίας, κυρίως της Λακωνίας, με τρόπο γλαφυρό, εύληπτο και τεκμηριωμένο.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΞΕΝΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας (Α και Β τόμος)

Πανόραμα της ελληνικής λογοτεχνίας δώδεκα αιώνων από τον Όμηρο ως την πρώτη χριστιανική γραμματεία. Λόγος μεστός και τεκμηριωμένος, πλήρης παράθεση πηγών και πλούσια βιβλιογραφία. Ένα έργο αναφοράς.

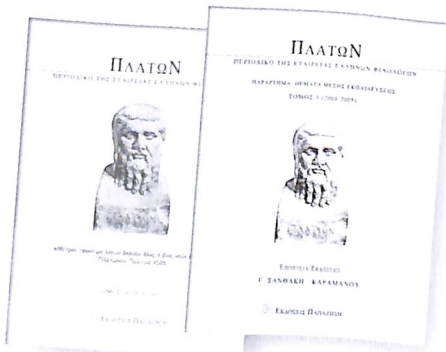
Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων

ΠΑΤΩΝ

Φιλολογικό περιοδικό διεθνούς εμβέλειας με πρωτότυπες εισηγήσεις σε όλο το φάσμα των αρχαιογνωστικών επιστημών.

Παράρτημα

Προτάσεις διδασκαλίας των φιλολογικών μαθημάτων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Απόσταγμα γνώσης και εμπειρίας δοκιμασμένων εκπαιδευτικών.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νιγηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-3838020, 210-3822496, Fax: 210-3809150
site: www.papazisi.gr • email: papazisi@otenet.gr

Summaries

George E. Chalkos

*Distance work: Advantages, disadvantages
and socioeconomic issues*

In this study, we present and discuss the historical evolution and the international experience from the materialization of telework applications. Emphasis is given to the economic and social issues arising from distance work from the side of employees as well as from the side of enterprises or organizations in which they are employed. The advantages and disadvantages as well as the prerequisites and difficulties for an efficient application are analyzed. Finally, for the first time, we have attempted to empirically investigate, measure and model the willingness of both employees and enterprises to adopt teleworking programs in various sectors of economic activities. For this reason we analyzed the important parameters of this matter such as productivity as well as the determinants of restraining factors which influence their successful application.

Miltiadis Stamboulis, Grigoris Zarotiadis

*Decentralized national policies versus
regional employment policy?
Developing a regional action plan
for employment in the region
of Central Macedonia*

The authors of the present paper participated directly on a team of experts who were assigned with the development of a Regional Action Plan for Employment (RAPE) in the Region of Central Macedonia in Greece. Thereby, they faced the basic dilemma regarding the application of locally oriented policies: decentralizing the national strategy or developing a regional employment policy, designed from the bottom up and according to the very special needs of the local communities. In the first pages, the paper includes a literature review that helps to evaluate the positive and negative aspects of the different alternative policies. Next, an innovative methodology of designing RAPEs is presented, as well as the proposed structure and functioning and the evaluation techniques that will be applied. Finally, there are some conclusions along

with the necessity for implementation of an effective regional employment policy in Greece.

Thanasis Bravos

*International relations and modus operandi:
Ethics and international law or national interest?
The case of Greece*

Irrespective of the acceptance of the theory of idealism or realism in the international relations, it remains that the national interest should determine the foreign policy of a state without certainly overlooking the primary principles of international law and ethics.

In the case of Greece, a foreign policy should be finally adopted, which needs to be clear, elaborated and based on long-term planning with purpose to serve the national interest and not be treated as a personal affair by successive governments. Greek policy makers should be taught from the examples of Turkey and Israel which are never considered to be taken for granted. Moreover, the necessity of influencing the American decision-making centers –where, to make it clear, the most important decisions about the whole world are made– should be considered as a sine qua non condition for the success of Greek foreign policy. Nevertheless, the establishment of the usefulness of the Greek factor in the eyes of the latter, presupposes constant investment of time and (a lot of) money.

Kostas G. Dikaïos

*Reshaping the public-private relations
and the role of neo-managerialism:
The case of hospital managers*

The article on «Reshaping the public-private relation and the role of neo-managerialism: The case of hospital managers» wishes to investigate the intrusion of pro-private ideology in the management of public hospitals in Greece. The legislation regarding the expansion of the scope of activities and strengthening of the role of hospital managers is examined alongside recent writings by people involved in hospital management. The article concludes with rising critique to these changes by referring to the citizen-bourgeois dichotomy.

Aglaia Doka, Andreas Brouzos
*The personality and the role of the teacher
 in the Athens Daily Press*

The bibliographic survey concerning the study on the «image» of the Greek teacher in the Mass Media shows that there have been very few studies related to the object. Nevertheless, the perception of the image of the teacher in the Press influences as much his self-evaluation as a teacher as it improves his educational behavior. This study mainly aims at analyzing the image of the personality and the role of the teacher as they appear in the articles of the Athens Daily Press. The statistical elaboration of the dates shows that in most articles, the teacher is confronted in a negative way, although he continues to present a respectable social image wherever his contribution as a teacher is concerned.

Thanasis Karalis, Stathis Balias
*Citizenship and lifelong education
 in contemporary democratic societies*

In our times the term citizenship has been broadened to incorporate additional characteristics. Changes in the social-economic environment upset –among other things– traditional standards in education, making lifelong education a necessary ingredient of the citizenship. The concern today is to answer whether lifelong education is actually an effective means to strengthen citizen identity and whether current EU policies are geared towards broader citizen participation or serving market needs. According to our analysis, presented in this paper, EU policies appear to be serving the market first and the principles of democracy second.

**Argiroula E. Kalaitzaki,
 Eleni Papadaki, Basilia Papadaki,
 Basiliki Pattakou-Parasiri**
*Sexual coercion in dating relationships:
 Perpetration and victimization*

Two hundred forty-seven students, studying in Human/Social Sciences departments of higher education, were investigated for perpetration

and victimization of sexual coercion. Prevalence and chronicity of minor and severe sexual coercion (overall) and prevalence of severe coercion, for both the perpetration and victimization, were extremely high. Overall, severe rates of sexual perpetration and frequency of severe occurrence were higher among male students. Males were victimized equally to females; however, in terms of severe victimization, the percentage was higher. A high percentage of mutual sexual coercion was also found among the dating partners. Moreover, the majority of respondents were concurrently perpetrators and victims of sexual coercion.

Ioannis G. Adamopoulos

*Perceptions of legal and political science teachers
in the secondary education concerning
their profession and professional satisfaction*

This study is an empirical PhD research conducted in Greece from 2002 to 2003.

A sample of 308 teachers of Law and Political Science, selected from all school units around the country during that period, was used in the study. The data were collected through *questionnaires* which included restricted responses that were analyzed by a computer program (SPSS). For all quantitative data, tables and graphs were used. The main goal of this study was: *first*, the perception of the teachers concerning their job; and *secondly*, the degree of satisfaction received from their job and from the subject of their job, i.e., the teaching of law. The theoretical frame of the research refers, generally, to the theories that were used in Sociology of Professions and, particularly, in traits theory.

Maria Kavalierou, Marios Vrionidis

*Seeking possible reasons for gender inequalities:
The impact of a teacher's gender on the formation
of a student's attitudes towards school subjects*

The examination of the factors which contribute to the reproduction of gender inequalities in modern society continues to be an important issue regarding sociological research. Frequently, those factors are sought in family settings in the phase of primary socialization of a child

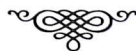
and in school settings during the phase of secondary socialization. In this article we focus on the latter. More specifically, we present the findings of a qualitative survey on the impact of teachers' gender on the formation of attitudes of second and third grade senior high school students towards school subjects. In 26 personal and group interviews, 32 students and 4 teachers from senior high schools in Rhodes town and the countryside reported their experiences and views. The students represented different directions of studies and had been taught by both male and female teachers. From the survey, it emerged that despite the fact that the teacher's sex alone is not capable of contributing to the formation of attitudes, it is a factor which, under specific circumstances and in combination with other factors, can affect some students' attitudes towards school subjects. Those attitudes are regarded as playing an important role in the future orientation of adolescents concerning their educational and professional choices.

Zoe Antonopoulou-Trechli

Thoughts on utopia: Based on Birds by Aristophanes

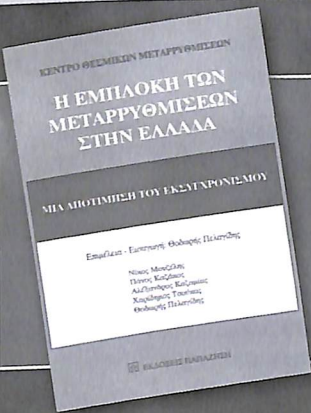
Although different at first sight, poetic utopia of Aristophanes and political utopia of Plato share a common origin: the displeasure provoked by the conditions of the real world. They also have another feature in common: they both have fallen down since they have passed from dream to reality. Utopia remains trapped inside words and formulations. However, Aristophanes and Plato have got many successors. Utopia is present at any time, often proposed as the ideal political resolution, but the two features we have marked out remain the same.

In this article, firstly, we aim at locating and estimating the different types of successive utopian consolations. Then, as the failure of political utopia is a fact, we make an effort to answer three questions: (a) how can utopia be justified, (b) what have we really lost after the failure of political utopia, and (c) why has political utopia failed to meet social visions.

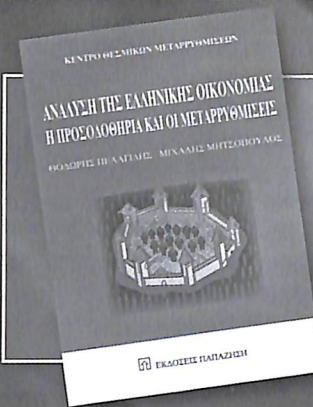

ΣΕΙΡΑ: ΘΕΣΜΟΙ & ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

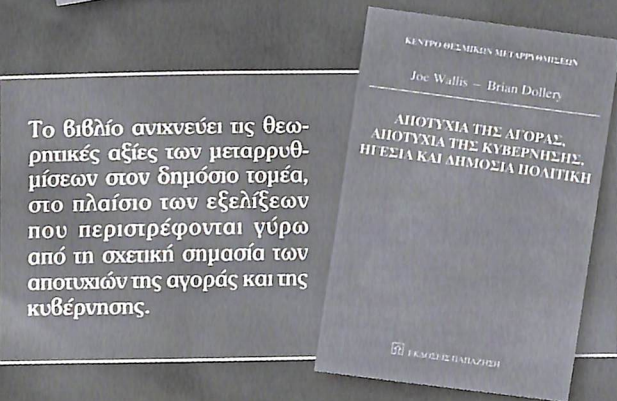
Επιστημονική επιμέλεια: Θοδωρής Πελαγίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιώς

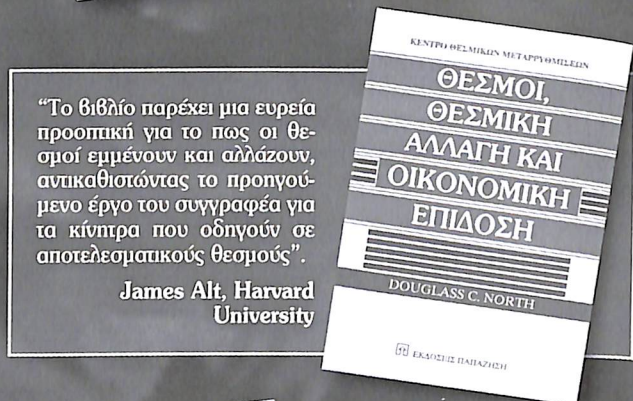
Μια πρώτη αποτίμηση του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος της περιόδου 1996-2004 από τους καθηγητές Ν. Μουζέλη, Π. Καζάκο, Α. Καζαμιά, Χ. Τσούκα, Θ. Πελαγίδη.

Το βιβλίο αποτελεί σημαντική συνεισφορά στον δημόσιο διάλογο για τις μεταρρυθμίσεις στην ελληνική οικονομία. Αναλύει την ουσία, τις τεχνικές, τις πολιτικές τους.

Το βιβλίο ανικνεύει τις θεωρητικές αξίες των μεταρρυθμίσεων στον δημόσιο τομέα, στο πλαίσιο των εξελίξεων που περιστρέφονται γύρω από τη σχετική σημασία των αποτυχιών της αγοράς και της κυβέρνησης.

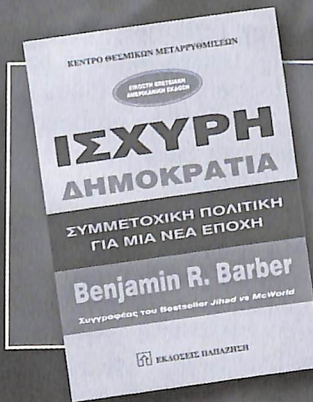

“Το βιβλίο παρέχει μια ευρεία προοπτική για το πως οι θεσμοί εμμένουν και αλλάζουν, αντικαθιστώντας το προηγούμενο έργο του συγγραφέα για τα κίνητρα που οδηγούν σε αποτελεσματικούς θεσμούς”.

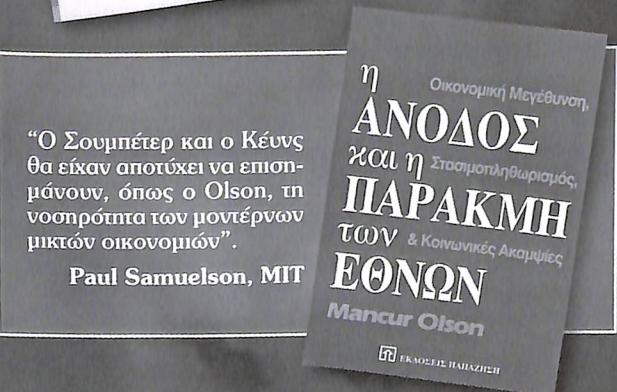
James Alt, Harvard University

Η τύχη της δημοκρατίας και του κοινωνικού κράτους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της διακινδύνευσης.

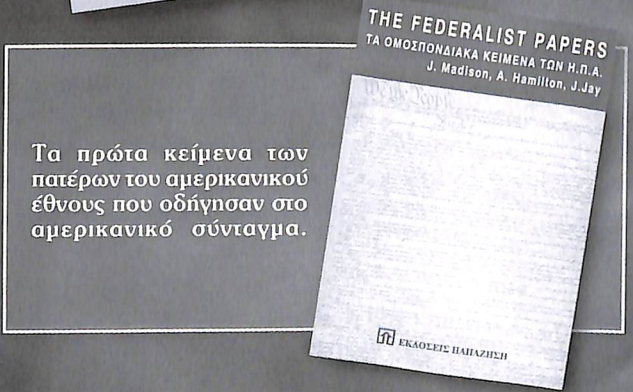

Το βιβλίο αποτελεί σημείο αναφοράς στην πολιτική επιστήμη και προσφέρει στη φιλελεύθερη κοινωνία έναν νέο τρόπο σκέψης για τη δημοκρατία και την άσκησης της.

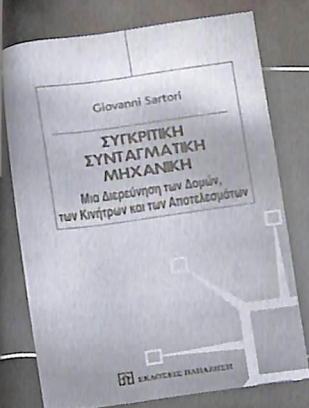

“Ο Σουμπέτερ και ο Κένυς θα είχαν αποτύχει να επισημάνουν, όπως ο Olson, τη νοσηρότητα των μοντέρνων μικτών οικονομιών”.

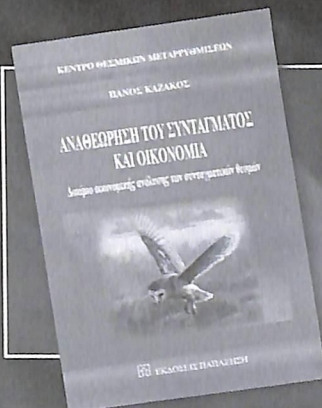
Paul Samuelson, MIT

Τα πρώτα κείμενα των πατέρων του αμερικανικού έθνους που οδήγησαν στο αμερικανικό σύνταγμα.

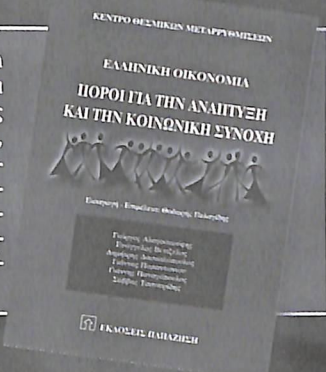

Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Columbia, U.S., Giovanni Sartori στοχάζεται πάνω στο ζήτημα των θεσμών και των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων.

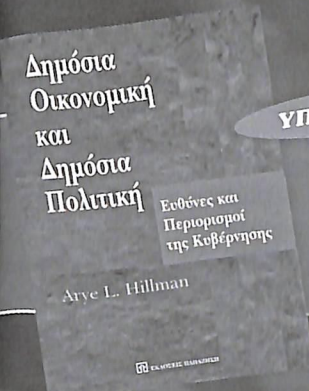
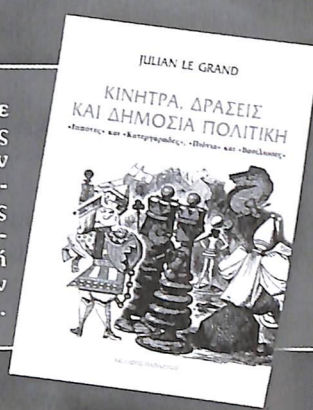

Το βιβλίο αναλύει το πώς μπορούν οι συνταγματικές διευθετήσεις να "δέσουν τα χέρια" της πολιτικής, προκειμένου να αποτρέπονται καιροσκοπικές, προσοδοθηρικού τύπου, αποφάσεις μέσα στα πλαίσια της δημοκρατίας.

Το βιβλίο πραγματεύεται τη βελτίωση της κατανομής και της αποτελεσματικότητας των πόρων της οικονομίας, την επέκταση των παραγωγικών δυνατοτήτων, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, τη σύνδεση της επιχειρηματικότητας με την εκπαίδευση.

Μπορούμε να βασιστούμε στον αλτρουισμό και το ήθος των δημόσιων λειτουργών για την παροχή των δημόσιων αγαθών της υγείας και της εκπαίδευσης; Ανάλυση κινήτρων και επιτομή του Μπλαιρισμού από τον γνωστό καθηγητή του LSE.

ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ

Το βιβλίο πραγματεύεται διεξοδικά τον ρόλο των πολιτικών θεσμών στη διαμόρφωση των κυβερνητικών πολιτικών και αναλύει, υπό το πρίσμα τόσο της δημόσιας οικονομικής όσο και της σχολής της δημόσιας επιλογής, ζητήματα που αφορούν την παροχή των δημόσιων αγαθών.

Ποιά ανάγκη εξυπηρετεί η έκδοση της σειράς Θεσμοί και Μεταρρυθμίσεις

Ο εκδοτικός οίκος Παπαζήση και ο επιμελητής της σειράς, καθηγητής Θεόδωρος Πελαγίδης, διευθυντής του Κέντρου Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων (ΚΕ.ΘΕ.Μ.), καταθέτουν στο αναγνωστικό κοινό το αποτέλεσμα μίας φιλόδοξης προσπάθειας, η οποία έχει στόχο τον εμπλουτισμό της ελληνικής βιβλιογραφίας με καίρια και σημαντικά βιβλία που αφορούν στα ζητήματα των θεσμικών μεταρρυθμίσεων στις σύγχρονες κοινωνίες.

Στο πλαίσιο αυτό, στο κοινό εκδοτικό πρόγραμμα, περιλαμβάνονται συγγραφείς παγκόσμιας εμβέλειας και ενδιαφέροντος. Η έκδοση των βιβλίων αυτών αποσκοπεί να συμβάλει σημαντικά στο δημόσιο διάλογο στη χώρα μας, στοιχείο απαραίτητο για τη διαμόρφωση και την υλοποίηση προοδευτικών μεταρρυθμιστικών πολιτικών που θα συμβάλουν στην οικονομική αποδοτικότητα με την κοινωνική συνοχή και τις δημοκρατικές ελευθερίες.

ΕΚΛΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2 - 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: (210) 38 22 496, (210) 38 38 020
FAX: (210) 38 09 150, Email: papazisi@otenet.gr, Site: www.papazisi.gr

ΚΕΝΤΡΟ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ